MUKIRYANI

ESTABLISHMENT FOR RESEARCH & PUBLICATION

دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی

بۆ خوێندنەوە و داگرتنی سەرجەم کتێبەکانی دەزگای موکریانی سەردانی ماڵپەڕی دەزگای موکریانی بکە...

www.mukiryani.com

بۆ پەیوەندی..

info@mukiryani.com

مێژووی گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتی و سیاسیی ئەمریکا

مێژووی گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتی و سیاسیی ئەمریکا

فرشته نورائی

وەرگێڕانی

هەورامان فەریق کەریم

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی

● مێژووی گۆڕانکاریی کۆمەڵایەتی و سیاسیی ئەمریکا

● نووسەر: فرشتە نورائی, (مامۆستای زانکۆی تاران)

● وەرگێڕانی: هەورامان فەریق کەریم

● نەخشەسازی ناوەوە: گۆران جەمال رواندزی

● بەرگ: ئاسۆ مامزادە

● ژمارەی سپاردن: ٣٩٧

● نرخ: ٤٠٠٠

● چاپی یەکەم : ٢٠٠٧

● تیراژ: ١٠٠٠

● چاپخانە: چاپخانەی خانی (دهۆك)

زنجیرەی کتێب (٢١٨)

هەموو مافێکی بۆ دەزگای موکریانی پارێزراوە

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com

ئیمەیل: info@mukiryani.com

پێرست

پێشەکی نووسەر ١

بەشی یەکەم: کۆچکردن و نیشتەجێ بوون ٥

بەشی دووەم: شۆڕش و سەربەخۆیی ٣٧

بەشی سێیەم: کۆماری تازە بونیادنراو ٥٩

بەشی چوارەم: دیموکراسیی و چارەنوسی یەکلاکەرەوە ٧٩

بەشی پێنجەم: کۆمەلآیەتی و شەڕی ناوەخۆ ١٠٣

بەشی شەشەم: ئەمریکای پیشەسازی ١٣٧

بەشی حەوتەم: سەردەمی روداوە پێشکەوتن خوازیەکان ١٦٥

بەشی هەشتەم: : فرانکلین رۆزفلت و پلانە چاکسازیەکان ١٩١

بەشی نۆیەم: ئەمریکا لە نێو گێژاوی سیاسی و سەربازیدا ٢٠٩

بەشی دەیەم: پڕ لە ئازارو گۆڕانکایە کۆمەلآیەتییەکان ٢٢٩

باتو یاد هیچ کس نبود روا

قطره دانش که بخشیری زپیش

متصک گردان به دریاهای خویش

پێشکەشی دەکەم بە:

- دایک وباوکی بەرێزو ماندوونەناسم.

- هاوڕێ خۆشەویستەکانم، هەروەها برای بەرێزم کاك (ئەکرەم بارام) کـە هەر لە منداڵیەوە وەك مامۆستایەکی دڵسۆز ئاراستەی کردووم.

** زۆر سوپاسی هەموو ئەو خۆشەویستانە دەکەم کە هاندەرو یارمەتیدەرم بوون، بە تایبەت بەرێزان دکتۆر قادر محمد، مامۆستا عەلی کەریم کەپێداچوونەوەی کتێبەکەیان گرتە ئەستۆی خۆیان و مامۆستا سروە عوسمان و مامۆستا موسلح ئیروانی و مامۆسا مراد حکیم و کاك سۆران بهاو...*

پێشەکی

ئەم کتێبە کە لەناوەڕاستی سالآنی حەفتاکانی سەدەی بیستەم لەلایەن (د.فرشتە نودائی)یەوە نووسراوەو مێژووی گۆڕانکاریە کۆمەلآیەتی و سیاسیەکانی ئەمریکا هەر لەسەرەتای سەدەی شانزەیەمەوە تا دوای ناوەڕاستی حەفتاکانی سەدەی بیست لەخۆ دەگرێ, زانیاری بەسودی لەسەر مێژووی ئەمریکا بەتایبەت مێژووی سیاسی تێدایە, ئەم کتێبە, پێدەچێ نووسەرەکەی هەر لە ئەمریکا نووسیبێتێ و, لەنزیکەوە مامەڵەی لەگەڵ ماددەی خاوی بابەتەکەی کردووە, هەروەها سەرچاوەی جۆراوجۆری بەکارهێناوە, بەپوختی بابەتەکانی خستۆتەروو و شیکردنەوەی بۆکردوون و تێگەیشتنیان ئاسانە, هەرئەم تایبەتمەندیانەش وایان کرد, کە کتێبەکە وەربگێڕرێتە سەر زمانی کوردی.

بە زمانی کوردی لەبارەی مێژووی ویلایەتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا نەمزانیوە, هەتا بەم دووایییانە, نووسراوێك چ وەرگێڕدراویان دانراو هەبێ , کە ڕابردووی ئەو ولآتەی بەشێوازێکی دیرۆکی زانستیانە لە خۆگرتبێ وبشێ توێژەران و هەلۆەدایانی ئەو بوارە, پشتی پێ ببەستن. بۆیە وەرگێڕانی ئەم کتێبە, هەرچەندە هەولێ بەرکولێ و هەنگاوی بەرایی یە, بەلآم دلنیاین بەرهەمی دیکەی ـ لەو بوارەداـ بەزمانی کوردی بەدوادا دێ و بایەخدەران بەمێژووی ئەمریکا لێی بەهرەمەندو لە بەرامبەرکۆششی وەرگێڕدا سوپاسگوزارو ڕەزامەند دەبن.

نێوەڕۆکی ئەم کتێبە چ گرێ و گۆڵ و کەندو لەندی وای تێدانین کە پێویستیان بەشیکردنەوەو شەت و کردن بێ و ئەقلێ لە ئاستیاندا هەلۆەداو سەراسیمەو دەربەست بێ, بەلکو بەزوبانێکی سادەو دەربڕینێکی ڕوان و پاراو نووسراوە. ئەمە زۆرلە وەرگێڕانە

کوردیەکەدا دەردەکەوێ, کە وەرگێڕی کتێبەکە ئەوەندەی دیکە, بەڕەنج و کۆششی خۆی, لە بارو لەبەر دلآنی کردووە.

لەساڵی خوێندنی ٢٠٠٥-٢٠٠٦ کە گەلآڵەی ئەرکەکانی خۆمان لە بەشی مێژوو دادەڕشت, لەو وەختەوە دانان وەرگێڕانی کتێبی جۆراوجۆری مێژوویی کە بەتایبەتی سەرچاوەی گرنگی بابەتەکانی خوێندنی بەش بێ, ئەوا خرانە بەرنامەی کارەوە و بەئەرکی ئەکادیمیانەی خۆمان زانی کە لەو بوارەدا کاربکەین و, بۆئەوەش مامۆستایان و قوتابیانمان هانداو سەرەتای کارەکانمان خۆشبەختانە بەگەرم و گوڕی دەستی پێکردو تانهۆ هەنگاوی باشمان ناوەو نۆبەرەی ئەو کارە بەبایەخە, ئەم کتێبەی بەردەستتانە, کە سەرچاوەیەکی بەپێزی قوتابیان وتوێژەرانی مێژووە و لەکتێبخانەی کوردیدا جێگای شیاوی خۆی دەکاتەوە.

وەرگێڕانی ئەم کتێبە کەلەلایەن قوتابی ئازیز, کاك هەورامان ئەنجام دراوە, زمانی فارسی دەزانێ و لەم وەرگێڕانەشیدا دیارە کە شارەزاییەکی باشی لە زمانی کوردی هەیە و زۆر وەستایانە و بەسەلیقەوە وشەو دەستەواژەی کوردی بەکارهێناوە, کە بۆ وەرگێڕێکی گەنجی لە کاك هەورامان, هەروا کارێکی ئاسان نەبووەو ماندووبوون و شەونخوونی ویستووە. بۆ یەئەنجامدانی کارەکەی بەسەرکەوتوویی ئومێد بەخشە و بریا زۆری دیمان هەبان و توێژەران و قوتابیانمان چاویان لێ کردباو بەهرەو شایستەیی خۆیان نەشاردبایەوە.

هیوادارم خوێندکاران و توێژەرانمان سوودی زۆر لەم کتێبە وەربگرن و ببێتەسەرەتایەکی باش بۆ بە ئەنجام گەیاندنی پرۆژەو کاری دیکەو, دلنیاین مامۆستایان و قوتابیان و پسپۆڕانمان لەو بوارەدا قۆڵی لێ هەلدەماڵن و بناغەیەکی نوێ بۆ بەکوردیکردنی هەرچی زیاتری سەرچاوەی دیکە دادەنێن و سەرکەتن هەر لە خواوەیە.

د. قادرمحمدحسن

سەرۆکی بەشی مێژوو- کۆلێژی ئەدەبیات

زانکۆی سەلاحەدین

پێشەکی نووسەر

ئەو گۆڕانکاریەی کە بە درێژایی ڕەوتی مێژوویی سی ساڵی کۆتایی پاش جەنگی دووەمی جیهانی هاتۆتە ئاراوە و ئەو ڕۆڵەی کە ئەمریکا لەم پێناوەدا لە بواری سیاسەتی جیهانی دا گێڕاویەتی، پێویستی بە ئاگا بوونی زیاتری ئێمە دەربارەی ئەو وڵاتە و ناسینی ئەو گۆڕانکاریانە دەسەلمێنێت. ئەم بەرهەمە خۆی لە خۆیدا بەشێکە لە زنجیرەیەك بابەتی گرنگ، لە بواری مێژوو و فەرهەنگ و کۆمەڵگەی ئەمریکاو لێکۆڵینەوە و بڵاوکراوە ئەکادیمیەکان لەم بوارەدا، هەروەها گەورەترین نیشانەی دەرك کردنە بە بایەخ و هۆشیاری ئەم گۆڕانکاریە جیهانی یە. چ ئەم ڕووداوە مێژوویی یە نوێ یە بە درێژە پێدەری فەرهەنگی ئەوروپا لێك بدەینەوە، یان ناسنامەیەکی سەربەخۆو هەر هیچ نەبێت دیاری کراوی بۆ دابنێین، پێویستی لێکۆڵینەوە و بە دوا دا چوون دەربارەی ئەمریکا بە باشی هەستی پێ دەکرێت.

ئەمریکا، میراتگری شارستانیەتە جیاوازەکانە، ئەوروپا کاریگەریەکی ڕاستەوخۆی لەسەر گۆڕان و پشت ڕاست کردنەوەی هەبوو، هەروەها ئەفریقا لە بتەو کردنی بونیادەکەیدا بەشداری کرد و لەماوەی چوار سەد ساڵدا، ئەمریکا لە قۆناغێکدا کە داگیرکەیەك زیاتر نەبوو، لە شێوەی زلهێزێکی جیهانی دا دەرکەوت و، کاریگەری لەسەر گۆڕانکاریەکانی کۆمەڵگاکانی تر و شێوازی ژیانی خەڵکی وڵاتە جۆربەجۆرەکان دروست کرد و، سیاسەتی جیهانی لە چوار چێوەی بیر و بۆچونەکانی خۆیدا ئاڕاستەو ڕێنمایی کرد.

هیچ کۆمەڵگەیەك وەك ئەمریکا، بیرۆکەی پێش کەوتنی بە بەشێك لە هزری کۆمەلایەتی خۆی و بیرۆکەی ئازادی و یەکسانی بالاتر لە ئیمتیازاتی نەریتە باوەکانی کۆمەڵگەکەی دانەناوە. لە لایەکەوە بۆتە پەناگایەك بۆ هەڵهاتن لە دەست درێژی یە سیاسی و مەزهەبیەکان و، لەلایەکی ترەوە ناوچەیەك کە مزگێنی چاکتر بوونی مەرجەکانی ژیانی ماددی و دەرفەتی پێش کەوتنی بە تاکێکی ئاسایی داوە.

فەرهەنگی ئینگلیزی بونیادی حکومەت و کۆمەڵگەی ئەمریکای ڕەنگ ڕێژی کرد و، ژینگەی جوگرافیای، بارودۆخی سروشتی، فراوانی کیشوەری، سنورە گۆڕاوەکان، شەپۆلی کۆچ کردنە یەك لە دوای یەکەکان، ئەو هەموو گۆڕانکاریە جۆراو جۆرەی لێکەوتەوە و هێدی هێدی بناغەی کۆمەڵگەیەکی نوێ ی دامەزراند کە بە بەردەوام بوونی فەرهەنگی ئەوروپی، تایبەتمەندیەکی تەواوی ئەمریکایی وەرگرت. بزاوتی کۆمەلایەتی، متمانە بە ئاییندە، عەشق بۆ ئازادی، حەز کردن بە ئەزمون و تاقی کردنەوە، گوڕ و تین بەرەو خۆ پێگەیاندن و، هەوڵدان لە پێناو خۆشگوزەرانی ماددی بە تێکڕا کاریگەریان لەسەر گۆڕانی ئاسۆی کۆمەلایەتی ئەمریکا هەبوو .

تێکڕای ئەم دیاردە کۆمەلایەتیانە، واتە گرنگی دان بە زانست و پیشەسازی، باوەڕ بە پێشکەوتن و بەرەو پێشەوە چوون، جەخت کردنەوە لەسەر لێهاتوویی تاك لەگەڵ ئازادی و ناسینی مافی شارستانی و، کاریگەری گروپە جۆراو جۆرەکانی کۆچبەران لەسەر یەکتر، دەستیان دایە دەستی یەکترو تایبەتمەندیەکانی کەسایەتی ئەمریکایی و فەرهەنگی تایبەت بەژیانی کۆمەلایەتی ئەمریکایان دروست کرد. کۆمەڵگەی ئەمریکا بوویە نمونەی ئەزموونێکی گرنگ لە بواری حکومەتی دیموکراسی سیاسی دا.

شۆڕشی ئەمریکا لە جۆری بزوتنەوە ئازادی خوازیەکانی چینی مام ناوەندی کۆمەڵگەیە، لە گرنگترین بەرهەماکانی، دیموکراسی سیاسی و چەسپاندنی (مشروگیت) ی دەسەلاتی دەوڵەت بوو. پشت و پەنای فەلسەفەی دیموکراسی سیاسی، باوەڕ بە بونیادی تاك ، ئازادی یە کۆمەلایەتیەکان، مافی شارستانی و، حکومەتی میللی یە، کە لە قانونی ئەساسی دا ڕەنگی داوەتەوە. سەرکردایەتی ئەمریکا هەوڵی دەدا کە قانونی ئەساسی دەرهاویشتەی ڕێسا و یاسایەك بێت کە دەسەلات بەسەر پەیوەندیەکانی نێوان میللەت و دەوڵەت لە لایەکەوەو هەروەها سیستەمی دەوڵەت دابگرێت ـ بەو هیوایەی کە دەسەلاتی کۆمەڵگە فراوان و بێ سنور بێت، بەلام لێپرسراو و هەڵسوڕێنەرانی بەهۆی ملکەچ کردنیان بۆ یاسا بچوك و سنوردار بمێننەوە. باوەڕ بە دەنگی زۆرینە، حکومەت لە ڕێگای هەڵبژاردنەوەو، جەخت کردنەوە لەسەر یەکسانی تاکەکان لە بەرامبەر یاسادا، بەشێك لە سیستەمی دیموکراسی سیاسی ئەمریکا پێك دەهێنێت.

دیموکراسی سیاسی لە بنچینەدا حکومەتی چینی ناوەندە. کۆمەڵگە هەمان ئەندازە کە باوەڕی بە بناماکانی مەرج داربوونی دەسەڵاتی دەوڵەت، حکومەتی یاسا و مافی کۆمەڵایەتی تاك هەیە، بەهەمان ئەندازەش جەخت لەسەر خاوەنداریێتی تاکەکەسی و داهێنانی ئابوری تاك لەسەر مایە گوزاری تایبەتیدا دەکاتەوە.

خوێندنەوەی مێژووی ئەمریکا بەشێکی زۆر فراوانە کە لە ڕووی لایەنە جۆر بە جۆرەکانی سیاسی، ئابوری، فەرهەنگی و هونەری یان بە واتایەکی تر تەکنەلۆجی یەوە گرنگیەکی زۆری هەیە. هەڵبەت تێڕوانینی مەملەکەتە جیاوازەکان بۆ ئەمریکا لە ڕووی چییەتی مەسەلەکانی ئەو کۆمەڵگانە و پەیوەندیان لەگەڵ ئەو وڵاتەدا جیاوازە، تێڕوانینی کۆمەڵگەی ئەوروپای پیشەسازی بۆ ئەمریکا بەدڵنیایی یەوە لەگەڵ هەڵسەنگاندنی ئەو کۆمەڵگانەی کە تازە بەرەو کاریگەری تەکنەلۆجیا و گۆڕانی ئابوری هەنگاو دەنێن و، یان وڵاتانی ئەفریقی کە تازە جاڕی سەربەخۆییان داوە، جیاوازە .کاریگەری ئەمریکا لەسەر کۆمەڵگەکانی ڕۆژئاوا یان ڕۆژهەلات، بەئاشکرا هەستی پێ دەکرێت.

بلاوکردنەوەی کتێبە جۆر بە جۆرەکان و، لێکۆڵینەوە گەورەو فراوانەکان دەربارەی لایەنە جۆراو جۆرەکانی مێژووی ئەمریکا بایەخ و گرنگی ئەو دونیا نوێ یەمان بۆ دەردەخات.

لەژیانی ئەمڕۆدا ڕووداوێکی نوێ لە بواری لێکۆڵینەوەی مێژوویی دا بەرچاو دەکەوێت و شێوازێکی زانستی دیاری کرا و بۆ گەیشتن بەم ئامانجە بەکار دەهێنرێت، بۆ ئەوەوەی شیتەڵ کردن و شیکردنەوەیەکەی ڕوون و ئاشکرا لە ڕابردوو بدات بەدەستەوە.

ئەو کتێبە ڕەنگاو ڕەنگانەی کە دەربارەی مێژووی ئەمریکا لەم ساڵانەی کۆتایی دا بلاو کراونەتەوە، چیرۆکێکی ڕاستەقینەی ئەم گۆڕانکاریە ئەکادیمیە نوێ یە دەگێڕنەوە. لێکۆڵینەوەی پسپۆڕانی دەرەکی سەبارەت بە ئەمریکا، نیشانەیەکی دیکەی بایەخی خوێندنەوەی گۆڕانکاریەکانی ئەم وڵاتەیە. هەموویان تێڕوانینێکی پۆزەتیڤیان بۆ ئەمریکا نەبووە، بەلام ئەم وڵاتەیان بە خاوەنی وەها عەجایباتێك کە لە بارەیەوە چەندەها لێکۆڵینەوەو سەرنجیان پێشکەش کردووە. ((ئەلکسیس دۆتۆکویل)) و ((جیمس برایس)) لەسەدەی نۆزدەیەم، ((دنیس بروگان)) و ((هارۆلد لسکی)) لەسەدەی بیستەم، لەو جۆرە کەسانەن.

ئەم کتێبە بەرهەمی چەند لێکۆڵینەوەیەکە کە بە سوود وەرگرتن لە دەرفەتی خوێندنەوە لە زانکۆی ییل ئەنجامم داوە. لە نوسینەوەی دا سوودێکی زۆر لە نوسینەکان و بەرهەمی مێژوو نووسانی ئەمریکی وەرگیراوە. هەوڵ دراوە کە مێژووی ئەمریکا بە لەبەرچاو گرتنی گۆڕانی ڕووداوە فکری و کۆمەلایەتیەکان هەڵ بسەنگێنرێت.

لە زانکۆی ییل سودێکی زۆرم لە بیر و ڕاو ڕێنمایی یەکانی مامۆستایانی ئەم بەشە وەرگرتووە و بەتایبەت پرۆفیسۆر ((جۆن بلوم)) پرۆفیسۆر ((ڕابین وینکز)) و پرۆفیسۆر((دانیەل ئارون)) مامۆستای زانکۆی هاروارد کە زۆر سوپاسیان دەکەم. بۆ ڕێك خستنی ووردەکاریەکانی ئەم کتێبە بەڕێز غولامڕەزا شکوهی دەرچووی بەشی مێژووی زانکۆی تاران هاوکاری یەکی زۆری کردووم و سوپاسی ئەویش دەکەم.

فریشته نورائی

بەشی یەکەم:

کۆچکردن و نیشتەجێ بوون

لەسەدەی دەیەمی زاینییەوە گەشتکردن بەرەو قارەی ئەمریکا لە لایەن گروپە دەریاوانەکانی ((وایکینگ))ەوە کە لە باکوری ئەوروپا و ئۆقیانوسی ئەتلەسیدا نیشتەجێ بوو بوون دەستی پێ کرد، بەلاّم ئەم گەشتانە زۆر سەرنج ڕأکێش نەبوون و، جگە لەوەش ئەوروپییەکان زیاتر بایەخیان بە ولاّتانی ڕۆژهەلاّت دەداو شەڕی خاچپەرستەکانیش ڕۆژئاواییەکانی تاسەدەی سیانزەهەم بە خۆوە سەرقاڵ کردبوو.

﴿دەکرێ بلّێین﴾ گۆڕانکاری نوێ ی سەرمایەداری، بە هۆکارێکی کاریگەر دادەنرێ لە سەفەرەکەی ((کریستۆف کۆلّۆمبز))دا بۆ بەدەست هێنانی ماڵ و سامانێکی فراوان ـ کە دۆزینەوەی ئابوری و ڕامیاری کیشوەری ئەمریکایی بە دواوە بوو. شەڕی خاچپەرستەکان، هۆکاری ئاشنا بوونی ئەوروپییەکان بوو لەگەڵ ژیان و ژیاری ڕۆژهەلاّتدا. هەروەها شارەکانی تری ئیتالّیا خالّی پەیوەندی نێوان ڕۆژهەلاّت و ڕۆژئاوا بوون لە ڕووی بازرگانیەوە. سەفەری بازرگانەکانی ئیتالّیا بەرەو ڕۆژهەلاّت بەتایبەت سەفەرەکەی ((مارکۆ پۆلۆ)) بەرەو چین، سەرنجی وولاّتانی ئەوروپای بۆ لای خۆی ڕاکێشا. مەبەستی سوود و بەرژەوەندی، بیر کردنەوەی سنور داری سەدەکانی ناوەڕاست و ترسانیان لە ژینگەی نامۆ، ئەوروپییەکانی بەرەو ڕووداو خوازی دۆزینەوەکان زیاتر هاندەدا. پێویستی ڕۆژئاوا بۆ شتومەکی ڕۆژهەلاّت، هۆکاری سەرەکی دروست بوونی ئەم پەیوەندیانە بوو. ڕێگاکانی هاتووچۆی بازرگانی کە لە ماوەی چەند سەدەیەکدا پێداویستی یەکانی ڕۆژئاوای لە کەرەستەکانی ئاوریشم و بەهارات و بەرهەمەکانی تری ڕۆژهەلاّت پڕ دەکردەوە، بەهاتنەکایەی عوسمانیەکان و ڕووخانی ئیمپڕاتۆیەتی بیّزەنتی لە سالّی ١٤٥٣ دا، داخران. ئەوروپیەکانیش بە مەرامی دەست بە سەرا گرتنی سەروەت و سامانی ڕۆژهەلاّت، بە دووی ڕێگایەکی دەریای نوێدا دەگەڕان و پورتوگال، یەکەم وولاّتی

ئەوروپی بوو کە بۆ پەرەپێدان بازرگانی و بەدەست هێنانی بەرهەمی ڕۆژهەلاّت، دەستی دایە دۆزینەوە دەریاییەکان و، لە هەمان کاتدا کۆتا ولاّتیش بوو، کە بەو پەڕی حەسرەتەوە زەویە بەدەست هێنراوەکانی بەجێ هێشت.

شازادە ((هێنری))، ناسراو بە دەریاوان، یەکێك بوو لە هاندەرانی دەریاوانی و دۆزینەوە جوگرافیەکان . ناوبراو، ناوەندێکی بۆ توێژینەوەی ئەستێرە ناسی و لێکۆڵینەوەی جوگرافی و دروست کردنی کەشتی دامەزراند.

[لەهەنگاوێکی تردا] ((بارتلمو دیاز)) لە گەشتێکدا کە دەوری ئەفریقای دایەوە لە ڕێگەی لوتکەوی هیوای چاکە وە,کە بە هیوای چاك ناسراوە، لە سالّی ١٤٨٦ ڕێگایەکی نوێ ی بۆ پەرەپێدانی بازرگانی دەریایی پورتوگال دۆزیەوە و، پاش ئەو ((ڤاسکۆ دۆگاما)) لە سالّی ١٤٩٨ بەسوود وەرگرتن لەم ئەزموونانە توانی خۆی بگەێنێتە زەویەکانی هیندستان.

ئیسپانیاش پاش جێگیرکردنی هێزی سیاسی ولاّتەکەی، لە لایەکەوە بە دروست کردنی پەیوەندی ژن و ژنخوازی نێوان دوو بنەماڵەی پاشایەتی و، لەو لاشەوە بە زاڵ بوونی بەسەر موسڵمانانندا، توانی بارودۆخی ناو خۆی ولاّت هێور کاتەوە و، دواتر بۆ فراوانکردنی بازرگانی ولاّتەکەی دەستی بە دۆزینەوە دەریاییەکان کرد . شکستی موسڵمانان و پاشە کشێ کردنیان لە خاکی ئیسپانیا، هاوکات بوو لەگەڵ گەشتە مێژوویەکەی ((کۆلّۆمبز))دا کە لە سالّی ١٤٩٢ بە ئەنجامی گەیاند. لە لایەکی ترەوە ئەو گۆیە جوگرافیەی کە ((بی هایم)) لە سالّی ١٤٩٢ دروستی کرد، ماوەی نێوان ئەوروپاو ئاسیای لە ڕووی ڕۆژئاواوە نزیکتر کردەوە هەر ئەمەش هانی ((کۆلّۆمبز)) و دەریاوانەکانی تریدا ،کەلە ڕێگەی ڕۆژئاواوە دەستیان بگەێننە هند و زەیەکانی ڕۆژهەلاّت.

پورتوگال و ئیسپانیان، کە تا ماوەیەکی زۆر بە حەسرەتەوە بینەری چالاکیەکانی ئیتالّیا لە بازاڕەکانی ڕۆژهەلاّتدا بوون، بە سوود وەرگرتن لە ئامێرە پێشکەوتوەکانی دەریاوانی بیریان لە ڕێگایەکی کورت تر بەرەو هندستان دەکردەوە.

((کریستۆف کۆلّۆمبز)) و هاوەلّەکانی چوار گەشتیان بەرەو ئەمریکای مەرکەزی ئەنجامدا و، زۆربەی دوورگەکانی دەریای ((کاریبی)) و کەنارەکانی باکوری ئەمریکای باشور لە هندۆراسەوە تا پەنەمایان کەشف کرد. ئەم گروپە وا هەستیان دەکرد کە توانیویانە بەشێك لە ئاسیا بدۆزنەوە و، دانیشتوانەکەیان بە هێندی پێناسە کرد و تەنانەت بەشێك لە دورگەکانی دەریای ((کاریبی)) یان بە هندی ڕۆژئاوا ناو دەبرد.

بەم شێوەیە گەشتە یەك لە دوای یەکە دەریاییەکان پاش سەفەرەکەی (کۆلۆمبز)) شێوازێکی نوێ یان بە خۆوە گرت. کەسێکی خەڵکی فلۆرانس بەناوی ((ئەمریکۆ فسپۆچی)) کاتێك کە لە ساڵەکانی نێوان ١٤٩٧ ـ ١٥٠٥ دا سەفەرێکی بۆ ئەم ناوچانە کرد بوو، دڵنیا بوو لەوەی کە ناوچەیەکی نوێ ی دۆزیوەتەوە، کە لە هەموو ڕویەکەوە لەگەڵ هندا جیاوازی هەیە ، پاشان ووتارێکی بە ناوی ((دونیای نوێ)) بلاّو کردەوە و، دواتر لە لایەن جوگرافی ناسی ئەڵمانی ((ڤالّدرز مولەر)) ەوە چاپکرا و، هەر ئەویش بوو پێشنیازی کرد، کە وا ناوچە تازە دۆزراوەکە بەناوی ((ئەمریکۆ فسپۆچی))ەوە ناو بنرێت.

دەستەی دۆزەرەوەی ئیسپانی بەڕابەرایەتی ((ماجەلان))، لە ساڵی ١٥٢٠ لە ئۆقیانوسی ئەتلەسیەوە خۆی گەیاندە ئۆقیانوسی ئارام و، بە ئارامیشدا گوزەری کرد و لە کۆتاییدا توانی پێ بخاتە نێو دورگەکانی فلیپینەوە، هەرچەندە [ئەم سەفەرە کۆتایی بەتەمەنی ماجەلان هێنا] بەلاّم ئەندامانی گروپەکە لەسەر گەشتەکەیان هەر بەردەوام بوون و دواتر لە ڕێگەی ئۆقیانوسی هیندیەوە گەڕانەوە بۆ ئیسپانیا. بەم شێوەیە دەریا وانەکان توانیان بۆ یەکەم جار بە دەوری گۆی زەویدا بسوڕێنەوە و هەر ئەم زانیاریە نوێ یانەش یارمەتیدەرێکی باشبوون بۆ جوگرافی ناسان، بۆ ئەوەی بتوانن نەخشە کانیان بە شێوەیەکی ڕاستتر و وێنە بکێشن.

هەرچەندە ((کۆلۆمبز)) و هاوەڵەکان، لەم بەشە گرنگەی جیهاندا شتێکی پایە بەرزو مەزنی وەك زەویەکانی ڕۆژهەلاّتیان نەدۆزیەوە، بەلاّم ئەم ناوچانە لە هەموو ڕویەکەوە بۆ ئیسپانیەکان جێگەی سەرنج و بایەخ بوون. پیاوە ئایینیەکان زەویە دۆزراوەکانیان کردە شوێنێکی تازە بۆ بلاّو کردنەوەی ئاین و بانگیهێشت کردنی خەڵکی بۆ ئایینی مەسیحییەت. حکومەتی ئیسپانیا [هەر لە سەرەتاوە] ئەم زەویانەی بەسەر چاوەیەکی نوێ بۆ پڕکردنی خەزێنەی دەوڵەت لە زێڕ و زیو لێك دەدایەوە و، پیاوە گەورەکان، کەشەڕ و شۆڕیان کرد بووە پیشەی هەمیشەی خۆیان و بەتاڵ و وەتاڵ مابوونەوە، بە مەرامی بەدەست هێنانی سەروەت و سامان بەرەو ئەم ناوچانە شۆڕ بوونەوە، بەم شێوەیە فراوان خوازە ئیسپانیەکانیش ڕوویان کردە زەویە تازە دۆزراوەکان و سەروەت و سامانی ناوچەکەیان لە نێوان خۆیان و پورتوگالیەکاندا دابەش کرد. پاپا ئەلێکساندەری شەشەم بەناوی کلّێسەوە داوای تێکڕای زەویە کە شفکراوەکانی کرد، بۆ ئەوەی بیانخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە، بەلاّم لە ساڵی ١٤٩٢ بەڕەسمی دانی بە دەسەلاّتداریێتی ئەو ولاّتانە بە سەر ئەم زەویانە دانا، پورتوگال ناوچەی ڕۆژهەلاّتی ئەمریکای باشوری ـ کە بە بەڕازیل ناو دەبرا ـ بەرکەوت و، ئەوەی مایەوە درایە پاڵ ئیسپانیا.

ولاّتی فەڕەنساش کەتا ئەم ساتە وەختە هیچ سودێکی لەم دەفەتە وەرنەگرتبوو، ((ژاك کارتیە)) ناوێکی بۆ ((دونیای نوێ)) نارد و، ئەویش توانی سەرەتای کەنداوی سن لۆران بەناوی فەڕنساوە کەشف بکات. لە لایەکی ترەوە ((هێنری حەوتەم)) پادشای بەریتانیا ئیتاڵیایی یەکی بەناوی ((جان کابوت)) ڕەوانەی کەنارەکانی زەریای ئەتلّسی کرد و ئەویش بەشێك لە لابرادۆر تا کەنداوی چزاپیکی کەشف کرد و، بەریتانیا دەست بەسەر ڕاگرتنی ئەم ناوچانەی لەسەر بنچینەی دۆزینەوەکانی ((کابوت)) ڕاگەیاند.

یەك نەوە دوای((کۆلۆمبز)) چەند ڕووداوێك لەو ئەوروپا ڕوویاندا، کە کارگەریەکی ڕاستەو خۆی لەسەر ((دنیای نوێ)) هەبوو، ئەویش ڕاپەڕینی ڕیفۆرم و چاکسازی مەزهەبی لە ساڵی ١٥١٧ و، دامەزراندنی کلّێسەی پرۆتستانت بوو.

هەرچەندە ((جان کابوت)) لە سەردەمی (هێنری حەوتەم)) دا کە نارەکانی ڕۆژهەلاّتی ئەمریکاری باکوری دۆزیەوە و بەلاّم کۆچکردنی ئینگلیزەکان بۆ ئەم کیشوەرە یەك سەدە دواتر بە ئەنجام گەیەنرا. ئەو فاکتەرانەش کە کارگەریەکی ڕاستەو خۆیان لەسەر دورست کردنی داگیرگەکانی بەریتانیا هەبوو بریتی بوو لە :

-گۆڕانکاری تیجارەت و شۆڕشی بازرگانی.

-گۆڕانکاری لە کشتوکاڵدا.

-چاکسازی مەزهەب.

گەشە سەندنی بازرگانی ئینگلیز و دامەزارندنی کۆمپانیا بازرگانیەکان لە سەدەی شانزدەدا ، کارگەریەکی ڕاستەوخۆیان لە سیاسەتی فراوانخوازی ئەو ولاّتەدا هەبوو. دەستەی ئکتشافی بەریتانی کە بە دوای ڕێگایەکی گونجاو تر لە باکوری ڕۆژهەلاّتی ئەوروپادا دەگەڕان، لە ساڵی ١٥٥٣ توانیان دەریای سپی لە کەنارەکانی ڕوسیا بدۆزنەوە و، بازرگانانی ئەو وولاّتە سەفەرکردنیان لەم ڕێگەیەوە بەرەو ڕوسیا دەست پێ کرد و، لە ڕۆژەوە ((ئارخانگل)) وەك بەندەرێکی بازرگانی لە کەناری زەریادا ناوبانگی دەرکرد. بۆ زیاتر پەرە پێدانی بازرگانی، حکومەتی ئینگلیز ((کۆمپانیای بازرگانی مۆسکۆی)) دامەزراند و بە مەبەستی جێگیر کردنی بازرگانیەکەی لە ڕۆژهەلاّتی دەریاری ناوەڕاست، ساڵی ١٥٩٢ ((کۆمپیانیای بازرگانی لوانت))ی خستە کار و، دوای ئەو دامەزراندنی (کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەلاّت))لە ساڵی ١٦٠٠ بوو بە فاکتەرێکی سەرەکی لە پەرەسەندنی بازرگانی حکومەتی ئینگلیز لە هندستاندا. هەر ئەم گۆڕانکاریە بازرگانیەش هۆکاری سەرکەوتنی بازرگانانی ئەو ولاّتە بوو

بەسەر بازرگانە ئەڵمانی و ئیتاڵیەکاندا. لە ئەنجامدا خوری بەریتانیا کە تا ئەم ماوەیەش وەك کەرەستەیەکی خاو بەرەو وڵاتی فلاندەر دەنێررا، بە زیاد بوونی سەرمایەی گەورە بازرگانەکان توانیان سودێکی زۆر باش بۆ بەرهەم هێنانی پارچە لەم دەرفەتە وەربگرن و لەبری ئەوەی خوریەکە وەك ماددەیەکی خاو ڕەوانەی وڵاتی فلاندەر بکەن، خۆیان ببنە مەڵبەندێکی ناردەنی شتومەکی بەرهەمهێنراو بەرەو وڵاتانی دەرەوە.

گۆڕانێکی دیکەی ئابوری ئینگلیز، لە بواری کشتوکاڵ کردندا بوو. لە سەدەی شانزەیەمدا ڕاپەڕینێکی نوێ لەو وڵاتە سەری هەڵدا. کە بووە هۆی زیاد بوونی دەسەڵاتی سەرمایەدارەکان. چینی دەسەڵاتدار کە هێزی پەرلەمانی ئەو کاتەیان پێك دەهێنا، چەند یاسایەکیان دەرکرد کە بە هۆیەوە زەوی یە کشتوکاڵیەکانی سەرمایەدارە گچکەکانیان بە پێدانی بڕێك پارە دەکڕی و، خۆیان دەبوونە خاوەنی ئەو زەویانە. ئەم یاسایە بە یاسای (چمیمە) ناوبانگی دەرکرد. یاسای (چمیمە) هاوکات لەگەڵ پەرەسەندن و پێشکەوتنی ئامێرەکانی بەرهەمهێناندا دوو ئەنجامی گرنگی لێکەوتەوە، لە لایەکەوە بووە هۆی زیاد بوونی ڕێژەی بەرهەم هێنان لە بواری کشتوکاڵدا و لە لایەکی ترەوە ژمارەیەکی زۆر لە کۆلکە جوتیارەکانی ئاوارەی شارەکان کردوو، ئەمەش دەبوویە هۆی زیاد بوونی ڕۆژ لە دوای ڕۆژی ژمارەی دانیشتوان لە نێو شارەکاندا. لە ژێر کاریگەری ئەم بارودۆخەدا ئەم بیرۆکەیە سەری هەڵدا کە بە دروست کردنی ژمارەیەك داگیرگەی نوێ ڕێگا بۆ بەشێکی زۆری ئەم جوتیارانە خۆش بکرێت بۆ ئەوەی بتوانن بەرەو ((دونیای نوێ)) کۆچ بکەن و، بەم شێوەیە ڕێگە لە پەرەسەندن و زیاد بوونی ناهاوسەنگی دانیشتوانی وڵاتەکەیان بگرن. لە کاتێکدا کە ئیسپانیا ئەو پەڕی مەرجی تایبەتی لەسەر کۆچبەران دادەناو تەنها ئەو کەسانە بۆیان هەبوو کۆچ بکەن کە لە لایەن دەربارەوە هەڵدەبژێران، حکومەتی ئینگلیز سیاسەتی هاندانی بێ کۆسپ و تەگەرەی بۆ کۆچ کردنی هاوڵاتیان پەیڕەو کرد.

هۆکارێکی دیکەی دامەزراندنی ئەم داگیرگانە لە ئەمریکای باکوور شۆڕشی مەزهەبی ئەوروپای سەدەی شانزەیەم بوو، کە ئەنجامەکەی بە دامەزراندنی کلێسەی پرۆتستانت کۆتایی پێ هات. لە بەریتانیا پاش ئەوەی ((هێنری هەشتەم)) بە پشت بەستن بە دەسەڵاتی پەرلەمان لە یاساکانی کلێسەی کاتۆلیکی سەرپێچی کرد و لەگەڵ دام و دەزگاکانی ڕۆم دا پەیوەندی یەکانی بچڕاند. لە ساڵی ١٥٣٤ پەرلەمان یاسایەکی دەرکرد، کە بەهۆیەوە پادشای ئینگلیزی بە بەرزترین سەرچاوەی دەسەڵاتی کلێسەو بالاتر لە پیاوە ئایینیەکان دادەنا و، هەرچی

سەروەت و سامانی کاتۆلیکەکانیش بوو لە بەرژەوەندی دام و دەزگای حکومەتدا دەستی بەسەردا گیرا. لەسەردەمی دەسەڵاتی ((ئیلیزابێتی یەکەم)) دا، کلێسە شکڵ و شێوازێکی نوێ ی بەخۆوە گرت و، پێك هاتەی کلێسەی پرۆتستانتی لۆتەری هاتە کایەوە و، کلێسەی ئینگلیزی بوو بە کلێسەیەکی نێو دەوڵەتی و ژمارەیەکی زۆری خەڵك بەدووی کەوتن، چەند یاسایەکی قورسیش بەسەر ئەو کەسانەی کە سەرپێچی فەرمانەکانی کلێسەیان دەکرد، سەپێنران.

جیا بوونەوە لە کلێسەی کاتۆلیکی دوو ئەنجامی گرنگی هەبوو : بووە هۆی سەرهەڵدانی چەندین بیرو باوەڕی نوێ و چەند دەستەیی لە بنەماکانی دیانەتدا و جگە لەمانەش دەسەڵاتی بێ سنوری حکومڕانی کەوتە ژێر گومانەوە. هەموو ئەم بیرکردنەوانە لەگەڵ کۆچبەرە تازە هاتوەکاندا بۆ ((دونیای نوێ)) گوازرانەوە.

ئەم گۆڕانکاریانە لەئەنجامی پێشکەوتنی ئابوری و سەرمایەداری لە ئەوروپادا هاتنە کایەوە و هۆکاری سەرەکی ئەم گۆڕانکاریانەش بۆ پەرەسەندنی بازرگانی بەهۆی دروست کردنی ڕێگای هاتو چۆی بازرگانی دەریایی، دەست بەسەرا گرتنی زەویە دۆزراوەکان و پشتوانی و هاندانی بازرگانەکان دەگەڕێتەوە. سیاسەتی بازرگانی دەوڵەتان لەم سەردەمەدا بریتی بوو لە پشت گیری کردنی بازرگانەکان و دانانی هەندێك یاساو ڕێسای تایبەت بە ئاڵ و گۆڕکردنی بازرگانی کە ئەمەش دەرگای بۆ هێنانە ناوەوەی زێڕ و زیو لە وڵاتە ئەوروپیەکانەوە والا دەکرد.

بیرۆکەی کۆکردنەوەی زێڕ و زیو هێدی هێدی شوێنی خۆی بۆ قوتابخانەیەکی ئابوری سەربەخۆ و بەهێز چۆڵ کرد کە ئەویش دواتر ناوی قوتابخانەی ((مەرکانتالیزم))ی لێنرا ئەم شێوە بازرگانی کردنە بەم جۆرە ئامۆژگاری خەڵکی دەکرد : بازرگانی هۆکاری زیاد بوونی ماڵ و سامانەو برەو دان بە بازرگانی تەنها فاکتەرێکی بەهێز بوونی حکومەتە. بۆ بەهێز کردنی دەسەڵاتی سیاسی، دەوڵەتان پێویستە لایەنی بازرگانی گەشە پێ بدەن، بۆ ئەوەی زەوی یە کۆنترۆڵ بکەن و، هەوڵی زیاد کردنی ناردەنی و پیشەسازی بدەن و لەبەرامبەریشدا ناردەنی کەرەستەی خاو و سەرەتایی کەم بکەنەوە و بە پێچەوانەشەوە هاوردەنی خۆیان تەنها بە هاوردەی کەرەستەی خاو تایبەت بکەن، بەم شێوەیە دەتوانن هاوسەنگی بپارێزن و وڵاتان ناچار بکەن کە قەرزەکانیان بە زێڕ بۆ بگێڕنەوە. بەپێی ئەم سیستەمە، حکومەت بە پشیوانی و پارێزگاری کردنی چینی بازرگانان هەرجۆرە دەست تێوەردان و چاودێری کردنێکی ڕاستەوخۆی خۆی لەنێو کاروباری ئاوری دا بەڕەوا دەزانێ و لەگەڵ ئەمانەشدا بەهەموو شێوەیەك هانی دامەزراندنی کۆمپانیا بازرگانی یە جۆر

بەجۆرەكان دەدات. بەناوبانگترینی ئەم كۆمپانیایانە ، كۆمپانیای ((هیندی ڕۆژهەلاتی))یە، كە ئینگلیزەكان لە سەرەتای سەدەی حەڤدەیەمدا دایانمەزراند. لەگەڵ ئەوەشدا هەریەكە لەم كۆمپانیایانە جۆرێك لە دەست تێوەردان و قۆرخ كاریان تێدا پەیڕەو دەكرا. بە واتایەكی تر تەنها كۆمپانیا تایبەتەكان بوون كە مافی كاركردن و ئاڵ و گۆڕ كردنی بازرگانیان پێ درابوو. پێویست بوو لەسەر ئەم كۆمپانیایانە كە بۆ فرۆشتنی شتومەكی ناوخۆی وڵات، بازاڕێك پێكەوە بنێن و لە بەرامبەردا زێڕ و زیو بهێننە ناو وڵاتەوە.

سەرمایەداری بازرگانی تا كۆتایی سەدەی هەژدەیەم بە گرنگترین و باوترین جۆری سەرمایەداری ئەو كاتە دەژمێررا، بە تایبەتی پاش ئەوەی كە توانیان هێزی ئامێر لە بواری بەرهەم هێنیێندا بەكار بهێنن، ئەم سیستەمە زیاتر لە جاران بایەخی پێ دراو دواجار گۆڕانی بەسەردا هاتو و گۆڕرا بەسەرمایەداری پیشەسازی . بەیارمەتی ئەم كۆمپانیا بازرگانیانە، سیاسەتی ئیستعماری وڵاتانی ڕۆژئاوا لە ئەمریكا و ئاسیادا گەشەیەكی بەرچاوی بە خۆوە بینی و هەریەكێك لەم كۆمپانیایانەش بوو كە یەكەمین داگیرگەی ئینگلیزی لە ساڵی ١٦٠٧ بەناوی ڤیرجینیا لە ئەمریكای باكوردا دامەزارند. كۆمپانیای ((بازرگانی لەندەن)) سەد و چل كۆچبەری بەفەرمانی ((جیمزی یەكەم)) پادشای ئینگلتەرا بەرەو ڤیرجینیا نارد كە سی و نۆ كەسیان پێش ئەوەی بگەنە كەنارەكانی ئەمریكا گیانیان لەدەست دا ئەوانەش كە مانەوە شارێكیان بەناوی جیمز تاون بۆخۆیان دروست كرد و تیایدا نیشتەجێ بوون. كۆمپانیای ((پلیمۆت))یش ئیمتیازێكی دیكەی لەلایەن دەسەڵاتی ئینگلیزەوە بەمەبەستی پەرەپێدانی بازرگانی پێ بەخشراو، ئەویش لەبەرامبەردا هەوڵەكانی خۆی بۆ هاندانی كۆچ كردن بەرەو ئەو داگیرگەیە چڕ كردەوە. لەو بڕیارەدا كە ((جیمزی یەكەم)) بەناوی كۆمپانیاكانەوە بۆ دامەزراندنی داگیرگەكان و فراوان كردنی بازرگانی لە ئەمریكا دەری كرد، هاتووە : ((پەنابەرانی ئێمە كە بە مەبەستی نیشتەجێ بوون بەرەو داگیرگەكان كۆچ دەكەن دەبێت لە مافەكانی ئازادی و پارێزگاری یاسایی وەك هەموو هاوڵاتیەكی ئینگلیزی بەهرەمەند بن و منداڵەكانیشیان كە لە ئەمریكادا لە دایك دەبن پێویستە هەمان مافی ئازادیان بۆ دەستە بەر بكرێتەوە.))

لە ساڵەكانی سەرەتادا، ژمارەیەكی زۆر لە كۆچبەران بەهۆی برسێتی و نەگونجانیان لەگەڵ ئەو بارو دۆخە نوێ یەدا بوونە قوربانی. لە ساڵی ١٦١٩ و بە مەبەستی زیاتر هاندانی كۆچكردن لە لایەن كۆمپانیا بازرگانیەكانەوە، هەندێك ئاسان كاری لەبارەی گواستنەوەی

خاوەندارێتی زەوی كشتوكاڵی بۆ كۆچبەرە تازە هاتووەكان ئەنجام درا. هەروەها كۆچبەران مافی بەڕێوەبردنی كاروباری ناوخۆی خۆیان و پێك هێنانی ئەنجومەنی ناوچەكان و جگە لەوەش بەكارهێنانی مافی ڤیتۆیان لە بەرامبەر بڕیارەكانی كۆمپانیاكاندا پێ درا، كە ئەمەش سەرەتایەك بوو بۆ دامەزراندنی جۆرە حكومەتێكی مەحەللی لەسەر بنەمای ڕاوێژ و ڕاگۆڕینەوە لە داگیرگەكاندا.

كۆچبەرە بەریتانیەكان بەپێچەوانەی بۆچوونی كۆمپانیاكان نەیانتوانی هیچ جۆرە زێڕ و زیوێك لەم ناوچەیەدا بدۆزنەوە، بەڵام توانیان هەرهیچ نەبێت چاندنی توتن لە دانیشتوانە ڕەسەنەكەیەوە (نەیتڤەكان) فێربنن و، چاندنی ئەم بەروبوومە بەخێرایی لە ناوچەكەدا بڵاو بوەوەو بووە هۆی برەو سەندن و ئاوەدان كردنەوەی ناوچەكە، هەرچەندە كۆمپانیای بازرگانی لەندەن لەسەر بنەمای ئەم ڕووداو خوازیە وەرشكست بوو، بەڵام ساڵی ١٦٢٤ ڤیرجینیا شێوەی داگیرگەیەكی خانەدانەكانی بەخۆوە گرت.

پەرەپێدانی چاندنی توتن پێویستی بە كرێكارێكی زۆر هەبوو، بۆ ئەوەی بە بەردەوامی و بە ڕێك و پێكی كاری تێدا بكەن. بۆ ئەم مەبەستە لە ساڵی ١٦١٩ كۆمەڵێك ڕەش پێست لە لایەن كەشتیەكی هۆڵەندی یەوە بەرەو زەوی یەكانی ڤیرجینیا گوازرانەوە، هەر لەو كاتەوە بازرگانی كردن بە كۆیلەو بەكارهێنانی لە چاندنی توتن دا ڕەواجێكی زۆری پەیدا كرد هەرچەندە ئەم گۆڕانكاریانە هێواش و لەسەر خۆ ئەنجام دەدران . لەسەدەی حەڤدەیەمدا، ژمارەی هەموو ئەو ڕەش پێستانەی كە لەم زەوی یانەدا جێگیر بووبوون ئێجگار كەم بوو و ڕێژەیان لە ٤٪ ی كۆی دانیشتوانی ناوچەكە تێپەڕی نەدەكرد، بەڵام پاش پێشكەوتن و برەو سەندنی چاندنی توتن لە ناوچەكەدا، وورده وورده ژمارەی كۆیلەكان ڕووی لە زیاد بوون كرد، تاوەكو گەیشتە ئەو ڕادەیەی كە لەسەردەمی شۆڕشی ئەمریكی دا ژمارەی ڕەشەكان لە ٢٤٪ ی تێكڕای دانیشتوانی ئەمریكایان پێك دەهێنا.

ڤیرجینیا شێوەی جۆرێك لە ئیستعماریەتی بازرگانی لەژێر چاودێری حكومەتی ئینگلیزی لێ هاتبوو. لە ساڵی ١٦٢٠ لە بەشی باكوری ئەمریكادا جۆرێكی نوێ لە كۆچ نشینی بەریتانی هاتە ئاراوە. ئەم كۆچبەرانە گەشتیارانی نێو كەشتیەكی بەناوبانگ بوون كە ناوی ((می فلاوەر)) بوو، ئەمانە لەبەر هۆكاری جیاوازی مەزهەبی لە كڵێسەی ئینگلیزی جیا بوو بوونەوە و بەرەو هۆڵەندا هەڵ هاتبوون و، لەساڵی ١٦٢٠ مۆڵەتی كۆچكردنیان بەرەو ئەمریكا پێ درا. ئەم گروپە دوای ماوەیەكی دوورو درێژ لە سەرگەردانی لەنێو ئۆقیانوسی ئەتلەسی دا،

لە کۆتایی ساڵی ١٨٢٠ لە کەنارەکانی ((نیو ئینگلاند)) کە شاری ((پلیمۆت))ی لەسەر دروست کراوە دابەزین و، تەنانەت ئەو تاشە بەردەی کە ئەم کۆچبەرانەی لەسەر دابەزیون ئێستا لە شوێنی خۆیدا ماوەتەوە.

ژیانی سەرەتایی ئەم گروپە مەزهەبی یە کە سەر بە گروپی ((پیۆرتینەکان)) بوون ئەوپەڕی سەخت و دژوار بوو، بەلاّم ئەوان باوەڕیان وابوو کە لە پێناو خزمەت کردنی خودا و بەرگری کردن لە بیر و باوەڕی مەزهەبی خۆیان و بەهێز کردنی بنەماکانی ئاینی مەسیحی دا لەسەر ئەم ژیانە سەخت و دژوارە ئارام دەگرن و، سوریش بوون لەسەر ئەوەی کە ڕوو بەڕووی دژواریەکانی ئەم سەر زەوی یە نویّ یە ببنەوە تاوەکو حکومەتێکی سەربەخۆ بە دڵی خۆیان دابمەزرێنن. ژمارەیەکی زۆر لە ئەندامانی ئەم گروپە لە ساڵەکانی ١٦٣٠ ـ ١٦٤٠ بە سەرکردایەتی قەشە ((جۆن وینترۆپ)) بەرەو ماساچۆسێت کۆچیان کردوو و بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆش فەرمانێکیان لە لایەن پادشای ئینگلیزەوە بۆ پێك هێنانی کۆمپانیای بازرگانی و بەڕێوە بردنی ناوچەکە لەگەڵ خۆیاندا هێنا کە جۆرێك لە سەربەخۆیی ناوخۆیی پیّ دەبەخشین.

ئەم گروپە، سوربوون لەسەر ئەوەی کە حکومەتێکی جێی متمانەی خۆیان لەسەر ئەساسی بنەماکانی ئاینی مەسیحی دابمەزرێنن و وتەکانی ((جۆن وینترۆپ)) ڕابەری گروپەکە نیشانەی هیمەتی بەرز و هەوڵ و تێکۆشانی بەردەوامی ئەوان : سورین لەسەر ئەوەی کە ((شارێکی نمونەیی بەسەر لوتکەی بەرزایەکانەوە دروست بکەین کە سەرنجی هەموو جیهانیان بۆلای ئێمە ڕاکێشراوە .)).

حکومەتی ئینگلیز، تەنها مافی وەبەرهێنان لە زەوی یە کشتوکاڵیەکانی تایبەت نەکردبوو بە کۆمپانیا بازرگانی یان گروپە جۆر بەجۆرە مەزهەبیەکان، بەڵکو ئەم ئعبارەی وەك پاداشت بە تاکەکانیش دەبەخشی. لۆرد ((بالتیمۆر)) یەکێك بوو لەو کەسانەی کە خاوەنداریّتی زەوی یەکی بەرفراوانی لە ناوچەی ڤیرجینیا گرتە ئەستۆ، کە دواتر ناوچەکە بەناوی خێزانی پادشای ئینگلیزەوە بە مری لەند ناوبانگی دەرکرد . یەکێکی تر لەو کەسانە ((ولیەم پن)) بوو، کە ئەویش سەر بەگروپی مەزهەبی کواکرەکان بوو، پاش وەرگرتنی فەرمانێکی تایبەت ناوچەیەکی بەرفراوانی بەناوی خۆیەوە ـ پەنسیلڤانیا ـ ئاوەدان کردەوە.

پاش شکانی کەشتی گەلی هۆڵەندی لەلایەن هێزەکانی ئینگلیزەوە ئەو زەویانەی کە هۆڵەندا خۆی بەخاوەنیان دەزانی، بەناوی برای پادشای ئینگلیزەوە دەستیان بەسەردا گیراو، ناوی نیۆیۆرکی لیّ نرا. خاوەن پشکەکانی کۆمپانیا بازرگانی یەکان بە مەبەستی پەرەپێدانی

چاندنی توتن، چەند نشینگەیەکی نوێیان لەناوچەکانی باشوور بۆ کۆچبەران دروست کرد، یەکێك لەو نشینگانە کارۆلینای باشور بوو. هەروەها لە پێناو ڕاکێشانی زۆرترین ژمارەی کۆچبەران، ((جۆن لۆك)) فەیلەسوفی ئینگلیزی یاسایەکی تایبەتی بۆ بەڕێوەبردنی ئەم نشینگەیە دانا.

مەبەستی سەرەکی ئەم کۆچبەرانە کە پاڵی پێوە دەنان بۆ ئەوەی نیشتمانەکەیان بەجیّ بهێڵن، سود و قازانج بوو، کە هەندێك جار لەگەڵ هۆکارەکانی تری وەك حەز کردن بە ئازادی، هەڵهاتن لە دەست درێژی مەزهەبی و سیاسی و یان گیانی ڕووداوخوازی دا یەکانگیر دەبوو.

لە سەدەی حەڤدەیەمدا بەهۆی ئەو بارودۆخە سیاسی یەی کە وولاّتی بەریتانیای پێدا تێدەپەڕی، کۆچبەرانی ئەو ولاّتە زۆرینەی ڕێژەی کۆچبەرانی نێو ئەمریکایان پێك دەهێنا، کە کاریگەریەکی ڕاستەوخۆیان لە گواستنەوەی فەرهەنگی ئینگلیزی بۆ ناو خاکی ئەمریکا هەبوو.

کۆچکردن بەچەند ڕێگایەك ئەنجام دەدرا :

١- لە ڕێگەی دام دەزگا تایبەتەکان و خاوەن بەرژەوەندی یە بازرگانیەکان، کە هەندێك جار پارەیەکی ئێجگار زۆریان دەدایە کەشتیوانەکان بۆ ئەوەی هانی کۆچ کردن بدەن. تەنانەت هەندێك جار دەستیان دەدایە ڕفاندنی هاولاّتیان، بۆ ئەوەی لەم ڕێگەیەوە بتوانن بە ئەندازەی پێویست هێزی مرۆیی لە کۆچنشینەکاندا نیشتەجیّ بکەن.

٢- شێوازێکی دیکەی هاندانی کۆچکردن ئەوەبوو، کە حکومەت دەسەلاّتێکی تایبەتی بە دادوەر و لێپرسراوی گرتووخانەکان دەبەخشی کە لە جیاتی ئەوەی تاوانبارەکان ماوەی سزاکەیان لە گرتوخانەکاندا بەسەر بەرن، ڕەوانەی کۆچنشینەکانی ئەمریکایان بکەن و لەوناوچانەدا جێگیریان بکەن.

٣- کارگەکان ،خاوەن زەوی یە کشتوکاڵیەکان، یان خێزانە دەسەلاّتدارەکانی دانیشتووی ئەمریکا بەشێوەیەکی جودا و سەربەخۆی لەگەڵ ژمارەیەکی دیاری کراو لەو کەسانەی کە ئامادەبوون کۆچ بکەن بڕیارێکیان لەنێوان خۆیاندا مۆر دەکرد کە لەبەرامبەر کریّ ی سەفەر کردنەکەیاندا، کۆچبەرەکان ماوەی چوار تا حەوت ساڵ بۆ خاوەن بڕیارەکە ئیش بکەن و پاش ئەوەی ماوەی بۆندەکە کۆتایی پیّ هات زەوی یەکی کشتوکاڵی بە ڕووبەری پەنجا هەزار مەتری

چوارگۆشەیان پێ دەدرێت و دەتوانن بە شێوەیەکی سەربەخۆ کشتوکاڵی تێدا بکەن. ئەم کۆچبەرانە بە کرێکاری بۆندی ناوبانگیان دەرکرد.

٤ـ شێوازێکی دیکەی کۆچکردن لە لایەن کۆمەڵە کەسانێکی خوێندەوار و خۆشگوزەرانی ئەوروپییەوە بە ئەنجام دەگەیەنرا، کە زۆرجار لەبەر هۆکاری مەزهەبی و جیاوازی بیر وباوەڕ لەگەڵ کلێسەی ئینگلیز یان حکومەتەکەیاندا ناچار بە کۆچ کردن دەبوون. ئەم کۆمەڵەیە کە لە چەسپاندنی فەرهەنگ و ژیانی کۆمەڵگەی ئەمریکیدا ڕۆڵێکی سەرەکی و کاریگەریان گێڕا، هەمان ((پیۆرتینەکان)) بوون.

کۆمەڵگەی ئەمریکی وورده وورده لەژێر کاریگەری هۆکاره کۆمەڵایەتی و سروشتی یەکانی ئەو سەردەمەدا گەشەی کرد: کۆچکردنی خەڵکانی ئەوروپی بە تایبەتمەندی یە نەتەوەیی یە جیاوازەکانیانەوە، هەروەها کاریگەری ئەو ژینگە نوێ یەی کە داب و نەریت و فەرهەنگی ئەوروپیای هەماهەنگ و پشت ڕاست کردەوە. بارودۆخی تایبەتی جوگرافی زەوی یە نوێ یەکان و کاریگەری گروپە جیاوازەکانی کۆچبەران لەسەر یەکتری، کۆمەڵێك گۆڕانکاری نوێیان هێنایە کایەوە کە وورده وورده بونیادی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەیان ڕەنگ ڕێژی کرد و بە مانەوەی بەردەوامی فەرهەنگی ئەوروپا ئەم گۆڕانکاریانە بەسیمای و تایبەتمەندی یەکانی کۆمەڵگەی ئەوروپی ڕووپۆش کرا.

سەردەمی کۆچنشینی:
زەمینەی فەرهەنگی، کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری

شارستانیەتی ئەمریکا درێژە پێدەری فەرهەنگ و کولتوری ئەوروپایە، سەدەی هەفدەیەمیش سەدەی گۆڕانکاری فیکری و سەرهەڵدانی کۆمەڵگەیێکی نوێیە لە کیشوەری ئەمریکادا.

لەم سەدەیەدا هەرچی بیرو باوەڕ و بیر و بۆچوونی پێشیینان هەبوو، گومانیان تێدا کرا و بنچینەی بیر کردنەوەی زانستی لەسەر بنەمای زانیاری ڕاستەقینە کە مرۆڤی لە وەهم و بیر کردنەوەی هەڵە دەپاراست، باڵی بەسەر فەرهەنگی ئەوروپادا کێشا.

((گالیلە)) ، ((دیکارت)) ، ((نیوتن)) ، ((هاروی)) و ((بۆیل)) بناغە و ئەساسی زانستی نوێیان دامەزراند . ((دیکارت))، کە یەکێکە لە بونیادنەرانی بیر کردنەوەی زانستی نوێ، باوەڕی وابوو کە بە بەکارهێنانی شێوازی عەقڵی دەتوانرێ ((ڕێسای بیرکاری)) جیهانی

سورشتی بناسێنرێت. لێکۆڵینەوەکانی ((نیوتن)) ڕۆڵێکی کاریگەریان لە گۆڕانی بنەماکانی فەلسەفەی سروشتی دا گێڕا. شارەزایی ئەو لە سیستەمی میکانیکی چەسپاوی سروشتدا، ئەم بۆچونەی بەهێز تر کرد، کە دەتوانرێ سیستمی کۆمەڵگەش بخرێتە ڕیزی هەمان یاسا میکانیکیەکەوە.

یەکەمین بیردۆزە سیاسیە نوێیەکان لەسەر بنەمای بیر و باوەڕە دیموکراسیەکان، لە سەدەی حەڤدە یەمدا سەری هەڵدا. شەڕی ناوخۆی بەریتانیا لەسەر دابەشکردنی بەڕێوەبردنی دەوڵەت لە نێوان دەسەڵات و پەرلەمان، گۆڕانکاری سەرمایەداری نوێ، هاوکات لەگەڵ ڕاپەڕینی چاکسازی مەزهەبی، لە هاتنەکایەی ئەم گۆڕانکاریانەدا کاریگەربوون. ڕاپەڕینی ڕیفۆرم، سوڵتەی مەزهەبەکانی بەسەر ڕۆح و فیکری کۆمەڵگەدا خستە ژێر گومانەوە و، دوابە دوای چەند ڕوو بە ڕووبونەوەیەکی خوێناوی دامەزراوەکانی ئاینی پرۆتستانت بەڕەسمی دانی پێدانرا. بیرکردنەوەی زانستی لەسەر بنچینەی ئەزمون و تاقیکردنەوە، زانیایەکانی مرۆڤی بۆ جیهانی سروشت پەرەپێداو حکومەتیش لەسەر بنەمای پەیمانی کۆمەڵایەتی بایەخێکی زۆر پێدا.

ئەم واتایانە کەلێنێکی گەورەیان لە بنەماکانی بیرکردنەوەی پێشنیاندا دروست کردو، گۆڕانێکی ((ژهنی)) نوێ، بە ئاڕاستەی بیرکردنەوەی عەقڵی سەری هەڵدا و، باوەڕ بە زانیاری تحققی ـ زانستێك کە بناغەکەی لەسەر ئەزموونی عەینی ڕاوەستا بوو و پەیوەندی مرۆڤی بە جیهانی بوونەوەرەوە لەسەر بنەمای کردار و ئختیار دیاری دەکرد.

دنیای نوێ مزگێنی پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی نوێی لەسەر بناغەی ئەزمونی ڕابردوو بە کۆمەڵگا دەدا. شارستانیەتی ئەمریکا درێژەکراوەی شارستانیەتی ئەوروپا بوو، کە لەگەڵ بارودۆخی ئەم ژینگە نوێیەدا تێهەڵکێشن کراو فۆرمێکی دیاریکراوی وەرگرت.

زەویە بە پیتەکانی کیشوەری ئەمریکا، بەرەخساندنی زەمینەیەکی لەبارو گونجا و دەستەبەرکردنی پێداویستی و دەرفەتی مادی فراوان، پێشوازی لە گروپە جۆراو جۆرەکانی کۆچبەران دەکرد. لەبەرئەوە بەهەزارەها کەس لە ولاتانی ئەوروپییەوە، هەرەیەکەو لەبەر هۆکارێك ، توێشووی سەفەریان ساز کردو بەرەو ئەمریکا کەوتنە ڕێ. بەلام پاش سەدان ساڵ ڕوو بەڕووبونەوەو جیاوازی مەزهەبی، قات و قڕی و وشکە ساڵی و، دەرکەوتنی چەندین نەخۆشی ترسناکی وەك تاعون، کە دەستە دەستە گیانی ئەم کۆچبەرانەی دەکێشا ، دونیای نوێ موژدەی ژیانێکی نوێ ی بە میوانەکانی دەدا. فراوانی ڕووبەڕی زەوی، ژمارەیەکی زۆر لە خێزانە هەژار و بێ دەرامەتەکانی ئەوروپای بەرەو ئەمریکا پەلکێش دەکرد. زەوی کشتوکاڵی

زیاتر بوو له هێزی مرۆیی، که ئەمەش ڕۆڵێکی سەرەکی له بەرزبوونەوەی ڕێـژەی دانیـشتوان و پێکهێنانی کۆمەڵگەی ئەمریکی دا دەگێڕا. ئەم سەر زەوی یه پان و بەرینه ئامێزی بۆ هەموو ئـه کەسـانەی کـه بەدەسـت گرفتـەکانی ئـابوری و دەسـەڵاتی خانەدانەکانـەوه دەیـان ناڵانـد کردبوویەوه و، بەرەخساندنی هەل و مەرجی لەبارو فراوان به ئاسانترین شێوه تینویەتی ئـەوانی بۆ کۆکردنەوەی ماڵ و سامان دەشکاند.

ئەو هەوڵانەی که بۆ چەسپاندنی سیستەمی فیودالیزم به ئەنجام گەیـەنران، لەبـەر فراوانـی زەوی یه به پیتەکان و زۆری سەرچاوه سروشتی یەکان بیٚ ئاکام بوون. لـۆرد ((بـالتیمۆر)) وەك یەکێك له خانەدانه دەسەڵات دارەکانی بەریتانیا که توانی بـه یارمـەتی پادشـای ئـەو وڵاتـه ناوچەیەکی بەرفراوانی دونیـای نـویٚ بخاتـه ژێـر ڕکێفـی خۆیـەوه و کـۆچ نـشینی مـری لەنـد دابمەزرێنێت، ئەو له هەوڵەکانی دا بۆ چەسپاندنی سیستەمی خانـەدانی ئینگلیـز سـەرکەوتنی بەدەست نەهێنا. ئەو کرێکارانەش که به ((کرێکاری بۆندی)) نـاودەبران لـەپاش تـەواو بـوونی ماوەی بۆندەکه دەیان توانی ببنه خاوەنی پارچه زەوی یەکی دیاری کراو بەنرخێکی داشکا و بۆ ئەوەی ژیانێکی سەربەخۆی تێدا بەسـەر بـەرن. هـەر ئـەم بەرفراوانیـەی ناوچـەکان بـوون کـه گەورەترین کۆسپی لەبەردەم چەسپاندنی سیستەمی خانەدانی ئەوروپی دا لەم کیشوەردا دروست کرد. جگه لەوەش. لەبەر ئەوەی ئەم کۆچبەرانه هەریەکه بیرو بـاوەڕێکی مەزهـەبی جیاوازیـان هەبوو هەروەها بەسەر چەند گروپێکی جـۆراو جـۆری ئـایینی پرتـستانتی دا دابـەش دەبـوون، دامەزراندنی کڵێسەیەکی یەکگرتوو بەهێز و کاریگەر لەم کۆمەڵگەیەدا زۆر ئەستەم بوو.

بۆیه هەردوو لایەنه سەرەکیەکەی سیستەمی چینایەتی ئەوروپا : خانەدان و کڵێسه، بەهیچ شێوەیەك نەیان توانی ڕەگ و ڕیشەی خۆیان لەنێو خاکی دونیای نویٚ دا دابکوتن و پـەروەردەی بکەن. تەنها هۆکارێك کەدەستی له پشت خەڵکی دەدا بۆ ئەوەی بەرەو دونیای نویٚ کۆچ بکەن، کۆکردنەوەی سەروەت و سامان بوو و، هەر ئەم ماڵ و سامانەش تاکـه پێـوەر بـوو بـۆ ئـەوەی پێگەی کۆمەلایەتی تاکەکانی پیٚ دەست نیشان بکرێت. ئـەو پلـه وپایـه کۆمەلایەتیـەش کـه گەورەکان به میرات و لەڕێگەی خزمایەتیەوه بۆیان مابوویەوه، بـەهیچ شـێوەیەك لەگـەڵ ئـەو بارودۆخ و کۆمەڵگه نویٚ یه دا سازگار نەبوو. ناوچەی ((نیـو ئینگلەنـد)) هـەر لـه سـەرەتای دروست بوونیەوه خاوەندارێتی (موڵکایەتی) زەوی یەکانی لەسەر بنەماکان دابەش کردنی زەوی و زار و ووردە سەرمایه داری دیاری کـرد. کۆکردنـەوەی مـاڵ و سـامان لـه جیـاتی بەدەسـت هێنانی شانازی یه خێزانیەکان، به تەنها فاکتەری بەرەو پێش چوونی ژیانی کۆمەلایەتی دانرا.

پانتایی ڕووبـەری زەوی یەکەشـی، دابـەش کردنـی یەکـسانی و هاوسـەنگی سـامانی ووڵاتـی لێکەوتەوە.

هاوکات لەگەڵ ڕوودانی ئەو هەموو گۆڕانکاریه کۆمەلایەتیانه، بیر و بـاوەڕە سیاسـیەکانی سـەدەی حەڤدەیـەمیش بـلاو بوونـەوه. بـیردۆزە سیاسـیەکانی ((جـۆن لـۆك)) فەیلەسـووفی بەناوبانگی ئینگلیزی، ڕەگ و ڕیشەی بیرکردنەوەی لیبرالیزمی ئەمریکایان دامەزراند. ڕەوشـی ژینگەی کۆمەلایەتی، پشت بەستن به سیستەمی سەرمایەداری، بلاو بوونـەوەی بـیر و بـاوەڕی لیبرالیزمی، که جەختی لەسەر توانای تاکەکان و باوەڕ به ئازادی و مافی شارستانی دەکردەوە، لەگەڵ هەموو ئەو ئاسان کاریانەی که لەڕووی مەزهەبیەوه دەکران و، کۆسـپ دانـان لەبـەردەم چەسپاندنی سیستەمی خانەدانی و چینایەتی، بیری یەکسانی و ڕەخساندنی دەرفەتی بـۆ پـێش کەوتن و چاك کردنی ژیانی مادی پەروەده کرد. بەدەست هێنانی ماڵ و سامان بوو به پیـشەی سەرەکی زۆرینەی خەڵك و، بلاو بوونەوەی بیر و ڕاکانی ئایینی پرۆتستان، ڕێز و پلەو پایەیەکی تایبەتی بەم تێڕوانینه بەخشی بیر کردنەوەی سەرمایەداری ئەوروپا که کۆمەڵناسی بـەناوبانگ ((ماکس ڤیبەر)) له ئایینی پرۆتستانتەوه وەری گرتبوو، له لایەن هـەردوو گروپـی بـەناوبانگ ((پیوٚرتین)) و ((کواکرەکان))ەوه بۆ ئەمریکا گوازرایەوە.

جەخت کردنەوه لەسەر پێك هێنانی کۆمەڵگەیەکی خۆشـگوزەران و، هـەوڵ و کۆشـش لـه پێناو چاك کردنی ژیانی هاولاتیان، بەیەکێك له کۆڵەکـەکانی ئـایینی پرۆتـستانت دەژمێـررا. بەدەست هێنانی سەروەت و سـامان وەك پیـشەیەکی بـەڕێز و شـکۆدار سـەیر دەکـرا ، ئیـدی سەردەمی جوامێری و شانازی خانەدانەکان بەسەر چـوو بـوو هـەروەها کۆمەڵگـەی بـۆرژواری پرۆتستانت، پله و پایەی کۆمەلایەتی خۆی لەسەر بنەمای کۆکردنەوەی ماڵ و سامان دانابوو.

ئـەو کۆچـبەرانەی کـه ڕوویـان لـه ناوچـەی ((نیـو ئینگلەنـد)) کـرد پرۆتـستانت و شوێنکەوتوانی کالڤن و لایەنگرانی ڕێبازێك بوون که بەهۆی ئـارامگرتن لەسـەر ئـەو هـەموو ڕەنج و ماندوو بوونەی له پێناو جیٚ بەجیٚ کردنـی بنـەما مەزهەبیەکانـدا دەیانکێـشا، بـه ((پیوٚرتینەکان)) ناوبانگیان دەرکرد. ((پیوٚرتیانیزم)) لەنێوان چینه مامناوەندەکانی کۆمەڵگـەی ئینگلیزدا ڕەواجێکی زۆری هەبوو، زۆرینەی کۆچبەرەکانیش سەر بەم چـینەی کۆمەڵگـه بـوون ئەمانه له حکومەتی ئینگلیـزی بێـزار بـوون و لەسـەر ئـەوەی کـه باوەڕیـان پـیٚ ی هـەبوو، بەچاوێکی سووك سەیر دەکـران. ئومێـدی سـەرکەوتنی ڕێبـاز و بـیر و باوەڕەکـەیان لـه کـۆچ کردنەکانیانـدا ڕەنگـی دابوویـەوه. بـەو پـەڕی ئیمـان و بـاوەڕەوە، سـوور بـوونی خۆیـان بـۆ

دامەزراندنی کۆمەڵگەیەکی خۆشگوزەران و ڕێکوپێك پشت ئەستور بە بنەما ئاکاری و مەزهەبی یەکان دووپات دەکردەوە. باوەڕ و بەندایەتی لە ڕوانگەی ئەوانەوە، تەنها لە ڕووی مەزهەبی و مەعنەوی یەوە نەبوو، بەڵکو ئامانجیان ئەوەبوو کە سەرەتا پەیوەندی یە کۆمەلأیەتی یەکانی خۆیان ڕێك بخەن و دواجار کۆمەڵگەیەکی خۆشگوزەران کە پشت بە بنەماکانی سیستەمی سەرمایەداری ببەستێت پەروەردە بکەن.

بەپێ ی ئەو یاسا سەرەتای یانەی کە ((پیوٚرتینەکان)) لە ((نیو ئینگلەند)) دا پەیڕەویان کرد، هەموو جۆرە بێکاری و تەمەڵی و خۆدزینەوەیەك لە کار و کۆشش بۆ کۆکردنەوەی ماڵ وسامان قەدەغەکرا. کەسە بێکارەکان بە توندی سزا دەدران بە کەسانێکی داماو ناوزەد دەکران کە شەیتان ئەوانی لەسەر ڕێگای ڕاست کە کۆکردنەوەی ماڵ و سامانە هەڵە کردووە.

پەرستش و خۆپارێزی، تەنها بریتی نەبوو لە گوێڕایەڵی کردنی فەرمان و پەیڕە و کردنی بنەما ئاینی یەکان، بەڵکو کەسی خۆپارێز ، کەسێك بوو، کە بە هەوڵ و کۆشش لە پێناوی خۆشگوزەرانی کۆمەڵگە و چاککردنی ژیانی تایبەتی خۆی تێبکۆشێت. خۆ خەریك کردن بە ئیش کاری دنیایی بەشێك بوو لە عیبادەت و ئەرکە مەعنەویەکانی تاکەکەس. کەسێکی مەزهەبی ، ئەو کاتە دەبوویە خاوەنی کەسایەتی یەکی سەرەبەخۆ و ڕێز لێگیراو، کە ئەو پەڕی هەوڵ و تەقەلای خۆی لەپێناو چاك کردنی ژیانی ماددی خۆیدا بخاتەگەڕ. ڕەزامەندی پەروەردگاریش تەنها لەم ڕێگایەوە بەدەست دەهێنرا. لە لایەکی تریشەوە، قەشەکان، ئامۆژگاری و هانی خەڵکیان دەدا بۆ ئەوەی ژیانێکی ماددی خۆشگوزەران بۆ خۆیان دەستەبەر بکەن و، دەیانووت ئیش و کار و هەوڵ و کۆشش جۆرێکە لە پەیمان و لێپرسراوێتی کۆمەلأیەتی. ئیمان بە خودا بە واتای باوەڕ بە توانای تاکەکەس لە کار و چالاکی کۆمەلأیەتی دا لێك دەدرایەوەو، لە ئەنجامدا لەسەر کەسی باوەڕدار و خۆپارێز پێویست بوو، کە کەسێکی سەرکەوتوو بێت لە ژیانی ماددی دا.

لە کۆتاییەکانی سەدەی حەڤدەیەمدا، ڕەونەقی ئابوری ماساچۆسێت و سەروەت و ئاوەدانی ناوچەکە، شاهیدی سەرکەوتنی ئەو ئیدعایە بوو، کە ئیمانی مەزهەبی و باوەڕ بە ژیانی خۆشگوزەرانی ماددی بەلای ((پیوٚرتینەکان))ەوە یەکسانن و [دەتوانیرێت هەریەکە و لە تای یەك تەرازوودا دابنرێن].

گروپێکی دیکەی مەزهەبی پرۆتستانتی، ((کواکرەکان)) بوو، کە ئەمانیش ئەو پەڕی هەوڵ و تەقەلای خۆیان بۆ بەدەست هێنانی کۆشش لە پێناو چاککردنی ژیانی ماددی دا، خستبوویە

کار ئەم گروپە لە لایەنگرانی ((ویلیام پن)) بوون، کە بە فەرمانێك لە لایەن پادشای ئینگلیزەوە، دەستیان بەسەر داگیرگەیەکدا گرت و دواتر ناوی پەنسیلڤانیایان لێنا. ئامۆژگاری ((پن)) بۆ لایەنگرەکانی ئەوەبوو، کە ئەرك و مەسرەفی کەمتر و پاشەکەوتی زیاتر چاکترین شێوازی بەڕێوەبردنی ژیانە. ژیانێکی سادە و دوور لە هەموو جۆرە ڕازاندنەوەیەك، پشت ئەستوور بەکار، سادە پۆشی و بەبێ هیچ جۆرە ڕابواردنێك، ڕێنوێنیکەری ((کواکرەکان)) بوو. ئەم گروپە ئەوەندە حەزیان لە سادە پۆشی بوو کە پاش مردنیش هیچ جۆرە ناونیشانێکیان بەسەر بەردی گۆڕەکانیانەوە بەجێ نەدەهێشت. تەمەنیان لە ئیش و کار و هەوڵ و کۆشش پاشەکەوت و کەمترین ئەرك و مەسرەف و چاککردنی ژیانیان کورت دەکرایەوە، کۆکردنەوە و زیادەڕەوی نەکردن، بەوتای خۆپارێزی و تەقوا لێك دەدرایەوە. ((کواکرەکان)) هەر لە سەرەتای نیشتەجێ بوونیانەوە، بە کەسانێکی لێهاتوو، زیرەك و، سەرکەوتوو ناوبانگیان دەرکرد. ئامۆژگاری یەکانی ((بنجامین فرانکلین)) لە ساڵنامەی ((ڕیچاردی هەژار)) دا ـ هەرچەندە دوورە لەهەر جۆرە بابەتێکی مەزهەبی ـ لەسەر ئەو بیر و باوەڕە ڕاوەستاوە کە ئیش و کار و کۆشش لە ژیانندا بەهیچ شێوەیەك عەیب و نەشیاو نیە، هەموو ئیش و کارێك بۆ خۆی مەزن و پیرۆزەو، مرۆڤی بەڕێز و گەورە کەسێکە کە خۆی بەئیش و کارێکی تایبەتی یەوە سەرقاڵ کردووە، کۆکردنەوەی ماڵ و دارایی لەگەڵ زیادەڕەوی نەکردندا هاوتایەو، بەختەوەری لە زیادەڕەوی نەکردندایە. جەخت کردنەوەو گرنگی دان بە ماددە، کە پیشەی سەرەکی ئەمریکی یەکانە، لەژێر کاریگەری هەمان بۆچوونەکانی سەرەتای دامەزراندنی داگیرگەکانەوە هاتووەتە ئاراوە.

((پیوٚرتینەکان)) هەمان ئەندازە کە جەختیان لەسەر کار و کۆشش و چاککردنی ژیانی ماددی دەکردەوە، بەهەمان ئەندازەش، خێزان و ژیانی ژن و ژنخوازی بەلایانەوە بەڕێز و پیرۆز بوو. ئافرەت کە لە ڕوانگەی کاتۆلیکەکانەوە بە بەلأیەکی زەروری و وەسوەسە گەری پیاو دەژمێررا، بە بۆچونی ((پیوٚرتینەکان)) مەوهیبەیەکی ئیلاهی بوو، کە بەبێ بوونی نەدەتوانرا ژیانێکی خۆشگوزەران دەستەبەر بکرێت. بەچاوی ڕێز و حورمەتەوە سەیری ژن و ژنخوازی و پێکهێنانی خێزان دەکرا. ژن و پیاو ناوکی سەرەکی کۆمەڵگەیان پێك دەهێنا. کە بەهاوبەشی یەکتر، هاوکاری و ڕێزلێگرتنی بەرامبەر، بۆ بەرەو پێش چوونی کۆمەڵگە کاریان دەکرد. تێکۆشان بۆ گەیشتن بە بەختەوەری پێویستی بەهاوکاری و پشتیوانی هەردوولا هەبوو. ڕێزگرتن لە پلە و پایەی ئافرەت لەم کۆمەڵگە نوێ یەدا بە بەراورد لەگەڵ ئەوروپا، زۆر زیاتر بوو و، لەم

ڕوانگەیەوە ((پیۆرتینەکان)) بیرکردنەوەیەکی پێشکەوتووتریان هەبوو، لەهەمان کاتیشدا خەڵکانێکی خاوەن ڕەوشتی بەرز بوون و، ڕێڕەوی ژیانیان لەسەر بنەمای پێوەرە ئاکاریەکان و پاپەند بە بنەما مەزهەبی یەکان، لەگەڵ سڵ کردنەوە لەهەر جۆرە گوناه و تاوانێك کە ببێتە مایەی نیگەرانی کڵێسە، ڕەنگ ڕێژی کردبوو. لەسەر ئەو بنەمایەی کە ئەوان ((هەڵبژێرراوانی)) خودان، بۆنە مەزهەبی و وتارەکانی خۆیان بە بە بەرز و باڵاتر لەخەڵکانی تر دەزانی. ڕێگای وورووژاندنی هیچ جۆرە پرسیار و شك و گومانێکیان بە لایەنگرانیان نەدەدا و، بەهیچ شێوەیەکیش ئامادە نەبوون، گوێ لە بچوکترین نارەزایی و ڕەخنەیەکی شوێنکەوتوانیان بگرن و، هەر ئەم سەختگیریەیان بووە مایەی دووبەرەکی لە نێوانیاندا. کەسێکی وەك ((ڕاجێر ولیامز))، پاش ئەوەی ڕەخنەیەکی توندی ئاڕاستەی کڵێسە کرد و ڕەفتاری کڵێسەی بەرامبەر بە خەڵکی ڕەسەنی ناوچەکە [نەیتڤەکان] بەڕەفتارێکی نامرۆڤانە و پێچەوانەی ڕەوشت وەصف کرد، لە کڵێسە دەرکرا و، دواتر ناوبراو ویلایەتێکی بچوکی بەناوی ((ڕد ئایلەند)) بۆ لایەنگرەکانی دامەزراند. ((ئان ها چینسۆن))یش کە یەکێك بوو لە ئافرەتە بلیمەتەکانی ئەو سەردەمە، لەبەر ئەوەی کە تێگەیشتی بنەما مەزهەبیەکانی لە گفتوگۆ و گوێ ڕایەڵی نەکردنی کوێرانەی فەرمانەکانی کڵێسەدا دەبینی، لەنێو لیستی دوور خراوەکاندا بوو.

((پیۆرتینەکان))، بەو وورەیەکی پۆڵایین، ئیمانێکی بەهێز و، باوەڕ بە لێپرسراوێتی مەعنەوی، توانیان گۆڕانێکی گەورەش لە بنەما سیاسیەکاندا بکەن. بەهێزی باوەڕەکەیان، لێك هەڵوەشانی کڵێسە، تەفر و تونا بوونی دەسەڵاتی دیکتاتۆری ـ لەڕوداوێکدا ـ لەسێدارەدانی پادشای لێکەوتبوویەوە (سەردەمی کرامۆڵ و کوژرانی چارلزی یەکەم لە ئینگلتەرا).

لەم لاشەوە، پرۆتستانتەکان، دەسەڵاتدارێتی ڕەهای قەشەکانی کاتۆلیکیان لە ئاڕاستەکردنی بابەتە مەزهەبی یەکاندا بەهەموو شێوەیەك ڕەتکردەوە و ڕاشیان گەیاند، کە کەسی باوەڕ دار بەبێ ئەوەی پێویستی بە هیچ نێوەنجیەك هەبێت، دەتوانێت لەم بنەمایانە تێبگات. لە ئەنجامدا، لە پەیوەندی نێوان تاکەکەس لەگەڵ خواوەنددا، ئەرکی سەرەکی کەوتەسەر شانی خودی کەسەکەو، تەنها مرۆڤەکە خۆی دەیتوانی ڕێگای ڕزگاری و سەرفرازی بۆ خۆی دیار بکات. دەرەنجامی وەها گریمانەیەك، جەخت کردنەوە لەسەر هێز و ئازایەتی خودی کەسەکە بۆ ڕوو بە ڕوو بوونەوەی گیروگرفتەکان بوو، لەو ڕووەوە زۆر ئاسایی پێشوازیان لەو هەموو ڕەنج و ماندوو بوونە دەکرد کە لەم کیشوەرە نوێ یەدا دووچاریان دەبوو. هەر گرنگی

دان بەو تاك گەراییەبوو، کە بووە هۆی یاخی بوون و ڕاپەڕینی کەسانێکی وەك ((ڕاجێر ولیامز)) و ((ئان ها چینسۆن)) لەناو گروپی پیۆریتنەکاندا. وورده وورده و بەتێپەڕبوونی کات ((پیۆرتیانیزم)) بووە مایەی پشت ڕاست کردنەوەی ئەم شێوازە. بەڵام جەخت کردنەوە لەسەر توانی تاك و، ئەرکی تاك لە هەوڵ دان بۆ بەدیهێنانی ژیانێکی چاکتر، هەروەکو خۆی مایەوە و وەك یەکێك لە خەسڵەتە سەرەکییەکانی ڕۆحییەی ئەمریکایی ڕەنگی دایەوە.

لەوەها هەل و مەرجێکی فیکری دا، مەزهەب و مەنگق وەك یەك گرنگییان پێ دراو لە کەسی باوەڕدار چاوەڕوان دەکرا کە عەقڵی خۆی بکاتە ڕێنیشاندەر [لەکارەکانی دا]

شێوازی بەڵگە هێنانەوەی عەقڵی، ڕێنمایی کەری بیرکردنەوەی سەدەی حەڤدەیەم بوو، لەلایەن ئایینی پرۆتستانتەوە جەختی لەسەر کرایەوە و، پەیوەندی تاکەکەس لەگەڵ جیهانی هەستی لەسەر بنەمای کردار و ئیختیار دانی پێدا نرا.

باوەڕ بە هێزی عەقڵ هۆکارێکی سەرکی پەرە سەندنی فێرکردن و پەروەردە بوو. ((پیۆریتنەکان))، نەزانیان بە ((دایکی کوفر)) ناودەبرد ئەوانەش کە زاناو خوێندەوار بوون تەنها پیاوە ئاینی یەکان بوون. هەر بۆ پارێزگاری کردن لەم نەریتە بوو کە هەوڵی دروست کردنی زانکۆیان دەدا. تێکڕای چالاکیەکانیان لە بازنەیەکدا دەسوڕایەوە، کە لە لایەن کڵێسەوە بڕیاری لەسەر درابوو. لەساڵی ١٦٣٦ کۆلێژی هاروارد لە ماساچۆسێت کرایەوە. بەسەدان قوتابی دەرچووی زانکۆی ئۆکسفۆرد و کمبیریج، پێش ١٦٤٠ لەو ناوچەیەدا نیشتەجێ بوو بوون و هەر لەو سەرەتایەوە فێرکردنی زانستەکانی ئەدەبیاتی یۆنایی و لاتینی و فەلسەفەیان دەست پێ کرد. بیرۆکەی خوێندنی باڵا لە سەرتا سەری داگیرگەکاندا بڵاو بوویەوە. کۆلێژەکانی ییل لە ١٧٠١ ، ولیام و مێری ١٦٩٣ ، کۆڵۆمبیا ، دارتمۆپ، پرینستۆن و، پەنسیلڤانیان لەماوەی کەمتر لەیەك سەدەدا دامەزراند. بە بەراورد لەگەڵ وڵاتێکی وەك ئینگلیز، کە لە سەدەی نۆزدەیەمدا ئەوجا توانی سێ یەم زانکۆ لە وڵاتەکەیدا بکاتەوە، ئەو گرنگیەی کە ئەم کۆچبەرانە بە خوێندنی باڵایان دەدا و ئەو کاریگەریەی کە ئەوان لەسەر پەرەسەندنی فەرهەنگی وڵاتەکەیان هەیانبوو، زیاتر ڕوون دەبێتەوە. لە ڕاستیدا ((پیۆرتیانیزم)) هۆکاری پەرەسەندنی فەرهەنگ و ئازادی بوو.

لە پێشەکی ئەو کۆمەڵە یاسایەی کە بە مەبەستی دروست کردنی چەند قوتابخانەیەك لە ساڵی ١٦٥٠ دەرکران، هاتووە : ((لەبەرئەوەی کە شەیتان دوژمنی مرۆڤایەتیە، بەهێزترین چەکی خۆی لەنەزانی تاکەکانەوە بەدەست دەهێنێت. جێگای بایەخ و گرنگی پێدانە، کە

نەهێڵین گزنگی ڕوناکی و زانستی باوباپیرانمان لەگەڵ تەرمەکانیاندا لەژێر خاکدا بنێژرێن، لەبەرئەوە پەروەردەو فێرکردنی منداڵەکانمان بە گرنگترین بابەت و بەرژەوەندی یە نیشتمانی یەکان دادەنرێن.)) دروستکردنی قوتابخانەی سەرەتایی و ناوەندی لەکۆمەڵگەدا زۆر پێویست و زەرورە، بۆ ئەو ناوچانەی کە زیاتر لە پەنجا خێزانیان تێدا دەژی، قوتابخانەی سەرەتایی و، ناوچەکانی دیکە کە زیاتر لە سەد خێزانیان تێدا نیشتەجێ دەبوون، دامەزراندنی قوتابخانەی ناوەندی پێشنیاز کرا. هەرکاتێك بەخێوکەرانی منداڵ ڕێگریان دەکرد لە چوونی منداڵەکانیان بۆ قوتابخانە، لە لایەن حکومڕانی شارەکەوە سزا دەدران و جەریمەشیان لێ دەسەنرا و دواتریش خۆی ئەرکی پەروەردە و فێرکردنی منداڵەکەی دەگرتە ئەستۆ. پلانی پراکتیك کردنی خوێندنی بەخۆڕایی و ئیجباری، بۆ قوتابخانەکانی سەرەتایی و ناوەندی، کە لە سەدەی نۆزدەیەم دا لە سەرتاسەری ئەمریکادا پەیڕەوکرا، پاشماوەی کەلەپووری فەرهەنگی ((پیۆرتینەکان))بوو.

دامەزراندنی ئەم قوتابخانەو کۆلێژانە، هۆکاری پێگەیاندنی نەوەیەکی لاوی خوێندەوار بوو کە ڕۆڵێکی کاریگەریان لە پەرپاکردنی شۆڕشی ئەمریکادا گێڕا. ئازادی مەزهەب، جیاکردنەوەی دین و دەوڵەت ، دەرەنجامی بیرکردنەوە ئازادی خوازی یەکانی کیشوەرێك بوو، کە لەگەڵ فەرهەنگی ئینگلیزی دا بەرەو داگیرگەکان گوازرایەوە .

میرات و کەلەپوری حکومەتی ئینگلیز، لە دروست کردنی پەیکەری دیموکراسی ئەمریکا دا، زۆر کاریگەر بوو. لە لایەکی ترەوە، ڕێگە گرتن لە دەست تێوەردانی ئینگلیز لە کارو باری ناوخۆی داگیرگەکان، گەشە سەندنی سیاسی و هۆشیاری و بەدەست هێنانی ئەزموونی لە ڕووی بەڕێوەبردنی سەربەخۆیی کاروباری داگیرگەکان لێکەوتەوە. لە واقعیشدا سەرهەڵدانی شۆڕشی ئەمریکا، بۆ پاراستنی ئەم سەربەخۆیی یە بوو، نەك گۆڕانی ڕەوش و باری کۆمەڵایەتی کۆمەڵگە. گۆڕانکاری یە کۆمەڵایەتیەکانی سەدەی حەڤدەیەم، کاریگەری فەرهەنگی پیۆرتینەکان و پێشکەوتنی بازرگانی، حکومڕانی چینی ناوەڕاستی بەسەر کۆمەڵگەی ئەمریکادا بەرجەستە کرد.

کۆمەڵگەی ئەمریکا لەسەر بنەمای ئابووری سەرمایەدارانی سەردەمی ((مەرکانتالیزم)) دا پێشکەوتنێکی بەرچاوی بەخۆوە بینی. پەرەسەندنی بازرگانی و بلاوبوونەوەی بنەماکانی سەرمایەداری ئەوروپا، هاوکات لەگەڵ دروست کردنی کۆچنشینەکانی ئینگلیز لە ئەمریکا، بنەماکانی ئابوری سەرمایەداریان لەم ناوچەیەدا چەسپان. بژێوی ژیانی زۆرینەی خەڵکی داگیرگەکان لە ڕێگەی کشتوکاڵ کردنەوە بەدەست دەهێنرا، بەڵام هاندان و گرنگی دان بە

بازرگانی و کڕینی شتومەك لە ئەستۆی حکومەتی ئینگلیزی دا بوو و، ئەمریکی یەکان کە لە ئالۆگۆڕکردنی شتومەکی بازرگانی دا پشتیان بە شوێنە ستراتیجیەکانی وەك بەندەرەکانی کەنارەکانی ڕۆژهەلات دەبەست، وورده وورده چینێکی تایبەتیان لەبازرگانەکانی نێو شارەگرنگەکانی وەك بۆستۆن، نیۆیۆرك، فیلادلفیا، چارلستۆن و نیوپۆرت پێك هێنا و تەواوی کارو بارەکانی کڕین و فرۆشتن و ئالگۆڕی بازرگانییان بۆ خۆیان مۆنۆپۆڵ کرد و، تەنانەت خاوەنی زەوی یە بەپیتەکانی باشووریش بە مەبەستی گواستنەوەی بەروبومی توتن پشتیان بە بازرگانەکانی باکور دەبەست.

بایەخی لایەنی بازرگانی و پەیوەندییەکان، حکومەتی ئینگلیزی بە ڕێکخستنی کاروباری کەشتیوانی و ئامادەکردنی کەل و پەلی پێویست بۆ گەشتە دەریاییەکانی نێو داگیرگەکان ناچار کرد. گواستنەوەی پۆستی، پەرەیەکی زیاتری پێدراو ئامێرەکانی تایبەت بە پەیوەندی کرد لەنێو شارە جیاوازەکاندا ڕێك و پێك کران. زۆربەی خێزانە دەوڵەمەندەکان لەنێو شارەکاندا دەیانتوانی پەیوەندی بەیەکەوە بکەن، پەرەسەندنی لقەکانی فراماسۆنەری لەسەرتاکانی سەدەی هەژدەیەم و ژن و ژنخوازی نێوان خێزانە دەسەلاتدارەکان، هۆکاری بەرقەرارکردنی پەیوەندی نێوان ئەم گروپە بوو. پەرەسەندن و گەشەکردنی بازرگانی، پلەو پایەیەکی تایبەتی بە ڕۆڵ و پیشەی مافپەروری لە کۆمەڵگەدا بەخشی. کاروباری مافی بازرگانەکان لە ئەستۆی کەسانێکدا بوو کە لە نێو شارە گرنگەکاندا بە پیشەی وەکالەتەوە خۆیان سەرقاڵ دەکرد و زۆرجاریش بەهۆی دەسەلاتی ماددی خۆیان و زەماوەند کردن لەگەڵ خێزانە خاوەن پلەو پایەکان، دەچوونە ڕیزی دەسەلاتدارانی کۆمەڵگەوە. چینی بازرگان و مافپەروەرەکان، لە ڕاستی دا کارتێکەرترین گروپە کۆمەلایەتی یەکانی ئەم سەردەمە بوون. پەیوەندی نێوان گروپە ڕووناکبیرەکان لە ڕێگەی ((ئەنجومەنی ئەمریکی فەلسەفە)) وە کە لە ساڵی ١٧٤٥ و لە لایەن ((بنجامین فرانکلین)) ەوە بونیاد نرا، دەستی پێکرد. جگە لەوەش بلاوبوونەوەی چاپەمەنی هۆکارێکی دیکەی بەرقەرار کردنی پەیوەندی نێوان ئەم گروپانە بوو. لە نێوان ساڵەکانی ١٧١٣ ـ ١٧٤٥ نزیکەی بیست و دوو بلاوکراوەی هەفتانە لە نێو کۆچنیشنە جۆراوجۆرەکاندا، دەخرانە بازاڕەوە. چەندین چاپخانەی جۆراوجۆر بە مەبەستی بلاوکردنەوەی کتێب دەست بەکار بوون و، شاری بۆستۆن پاش لەندەن، پلەی گرنگترین شاری ژێر دەسەلاتی ئیمپراتۆریەتی بەریتانیای بۆ بلاوکردنەوەی کتێب بەدەست هێنا.

ئەم پەیوەندی و هاوکاری کردنە، تایبەت بوو بە چینی مام ناوەند و خوێندەوارەوە. لە ئینگلیز و فەرەنسا و کۆمەڵگەی داگیرگەکانی ئەمریکا، چینی ناوەڕاستی خۆشگوزەران و خوێندەوار لە ڕێگەی بلاۆکراوەکان، ئەنجومەنە زانستی یەکان، دامەزراوەکانی فراماسۆنەری و بارودۆخی ژیانی کۆمەلآیەتی یەوە پەیوەندیان بە یەکەوە دەکرد و ئەم هەنگاوەشیان کاریگەریەکی بەهێزی لەسەر شێوازی سەرکردایەتی سیاسی و کۆشش لە پێناو ڕیفۆرم و چاککردنی ژیانی کۆمەڵگەدا هەبوو.

هاوکات لەگەڵ ڕەخساندنی دەرفەت بۆ پێشکەوتنی ماددی، باوەڕ بە یەکسانی و هاوتایی ئیمکانات و بارودۆخی کۆمەلآیەتی لە ئارادا بوو. هۆکارە سەرەکی یەکەشی بۆ فراوانی و بەپیتی زەوییەکانی دەگەڕایەوە. هزری کۆمەلآیەتی، لەسەر بنەمای خاوەندارێتی تایبەتی، هەوڵدان لە پێناو چاککردنی ژیانی ماددی، جەخت کردنەوە لەسەر مافی یەکسانی بەبێ پەیڕەو کردنی سیستەمی خانەدانی ئەوروپی، بزاوتێکی کۆمەلآیەتی نوێ ی هێنایە کایەوە و گەشە سەندنی بیری ئازادی و مافی یەکسانی و مافی خاوەندارێتی تاکەکانی بە دوادا هات.

باوەڕ بە یەکسانی مرۆڤەکان، زەمینەیەکی لەبار و گونجاوتری بۆ ئافرەتان ڕەخساند. ژمارەی ئافرەتانی کۆچبەر لەچاو پیاواندا زۆر کەمبوو، لەگەڵ ئەوەشدا کۆمەڵگە پێویستییەکی زۆر بەهاوکاری کردنی ئەوان هەبوو. لەکاتی ڕووبەڕوبونەوەی گیر و گرفتە سروشتیەکاندا، بۆ دروست کردنی خانوو، لە ئیش و کاری نێو کیلگەکان و دابینکردنی ماددە خۆراکیەکان، شان بەشانی پیاوان بەشداری دەکرد. ژیانی ئاسایی و ژینگەی کۆمەلآیەتی و پێویستی بەدەستی کار، تا ڕادایەك پێگەی ئافرەتی لەگەڵ پیاواندا یەکسان کرد. ئەو ژنانەی کە وەکو ئافرەتی کارەکەر بەرەو ئەمریکا کۆچیان دەکرد، بە تەواو بوونی ماوەی خزمەتەکەیان دەیانتوانی سوود لەو ئیمکاناتە ماددیانە وەربگرن کە دەخرایە بەردەم پیاوان. کەمی کرێکار، هەلێکی لەباری کارکردنی بۆ ژمارەیەکی زۆر لە ئافرەتان ڕەخساند و، هەندێکیشیان توانیان لە چالاکی یە بازرگانییەکاندا بەشداری بکەن. لەگەڵ ئەوەشدا نابێت وابیربکەینەوە کە بیروبۆچونی پیاوانی ئەمریکی لە بنچینەدا لەگەڵ کۆمەڵەکانی دیکە جیاوازی هەبووە، چونکە تا ئەوکاتەش ئیشوکارە سەرەکییەکانی وەك پیشەی پزیشکی و خزمەتکردنی کلێسە و پارێزەری مافەکان لە گەمارۆی پیاواندا بوون و، تەنانەت کاروبارەکانی بواری فێرکردن کە دواتر خرایە ئەستۆی ئافرەتان، بەبەشێك لە ئەرکەکانی پیاوان دەژمێررا، بەلآم هەل و مەرجی ژینگەی سروشتی،

پێویستی بەدەستی ئیشکەر و، ڕووبەڕوبونەوەی گرفتەکان، کە پێویستی بەهاوکاری هەردوولا هەبوو بایەخی هێزی کاری ئافرەتانی لە داگیرگەکاندا زیاتر کرد.

ژن لەکاتی ئامادەنەبوونی پیاوەکەیدا، تاکە لێپرسرا و بڕیاردەر لە بەڕێوەبردنی کاروباری دارایی خێزانەکەی بوو. هەڵبەت ئەم ئازادیی یە لەمافی خاوەندارێتی دا سنوردار بوو، پیاوی ماڵەوە دەیتوانی داوای موچەی ڕۆژانەی ژنەکەی بکات. لە هەندێك کۆچنشینەکاندا، یاسا مۆڵەتی بە ئافرەتان دەدا، بۆ ئەوەی بتوانن لە دادگاکاندا ئامادە بن و شاهیدی دژ بە پیاوەکانیان بدەن و، دەبوو بە دواداچوون و لێکۆڵینەوە لەسەر سکالاکانیان بکرێت و لەهەندێك حاڵەتدا، ئەو ئافرەتەکەی کە مێردەکەی کۆچی دوایی کردووە و لە وەسیەت نامەی هاوسەرەکەیدا بە مافی یاسایی خۆی نەگەیشتووە، لە لایەن یاساو دادگاوە پشتیوانیەکی تەواوی لێدەکرا. بارودۆخی ژینگەی کۆمەلآیەتی ئەمریکا، پێویستی بە هاوکاری و هاودەنگی ئافرەتان لە هەموو بوارەکاندا هەبوو، ئەمەش هۆکاری سەرەکی بەرز بوونەوەی پێگەی کۆمەلآیەتی ئافرەتان بوو لە کۆمەڵگەدا.

حکومەتی داگیرگەکان هاوشێوەی حکومەتی ئینگلیز پێك هێنرا. حکومڕانی ئینگلیزی لەلایەن پادشای ئەو ولآتەوە بۆ بەڕێوەبردنی داگیرگەکان دەستنیشان دەکرا. سیانزە کۆچنشینی سەرەتا هاوشێوەی حکومەتی ئینگلیز خاوەنی دوو ئەنجومەنی دووانی بوون. تەنها کەسانی خاوەن سەرمایە، مافی دەنگدان و بەشداری کردن لە کاروباری سیاسییان پێ درابوو ـ وەك ئەو شێوازەی کە لە ئینگلیز پەیڕەو دەکرا ـ بەلآم ژمارەی سەرمایەدارەکانی ژێر کاریگەری بارودۆخی ژینگە و پێداویستیەکانی ژیان بە بەراورد لەگەڵ ئنگلیزدا تا ڕادەیەك زیاتر بوو. لە کۆچنشینی ماساچۆسێت دا، مەرجەکانی بوونی ماڵ و دارایی بۆ بەشداری کردن لە کاری سیاسی زۆر ئاسان و زیاتر لە ٨٠٪ ی دانیشتوانی ئەو ناوچەیە بەشدارییەکی بەرچاویان لەم پرۆسەیەدا دەکرد. هەرچەندە لە داگیرگەکانی تردا مافی بەشداری لە سیاسەتدا بەو ڕادەیەی ماساچۆسێت نەبوو، بەلآم بە بەراورد لەگەڵ خودی ئینگلیز یان ولآتانی تری ئەوروپا تا ڕادەیەك پێشکەوتوتربوو.

لەڕووی پێکهاتە سیاسیەکانەوە، ئەنجومەنی ویلایەتەکان بەهەمان شێوەی پەرلەمانی ئینگلیزی بەڕێوەدەچوو، بەلآم تا کۆتاییەکانی سەدەی حەڤدەیەم و نێوەی یەکەمی سەدەی هەژدەیەم، هەریەکە و ڕێگایەکی جیاوازیان گرتەبەر. پەرلەمانی ئینگلیز لەپێناو بەدەست هێنانی دەسەلآتی زیاتر و کۆنترۆڵ کردنی کاروباری سیاسی وولآت، سنورێکی بۆ سولڵتەی

ولاتەکەی دانا و، خۆی وەك هێزی سەرەکی ناساند. قانونی ئەساسی ئینگلیز، بریتی بوو لە کۆمەڵێك یاسا و دابونەریت و ڕێ و شوێن کە بەشێوەیەکی گشتگیر باڵی بەسەر کۆمەڵگەدا کێشا. لە داگیرگەکاندا، ئەنجومەنی ویلایەتەکان شێوازێکی نوێیان بۆ پاراستنی سەربەخۆیی و بەڕێوەبردنی کاروبارەکان گرتە بەر، کە ئەویش بریتی بوو لە شێوازی خۆ بەڕێوە بردن (خود مختاری) و جیا بوونەوە لە حکومەتی. قانونی ئەساسی وەك بەڵگەیەکی نوسراو کە بنەما و بنچینەکانی حکومەتی دیاری دەکرد، نوسرایەوە. لە هەندێك لە کۆچنشینەکاندا، ئەم بەڵگەنامە یە بریتی بوو لە فەرمانێك کە لە لایەن دەرباری ئینگلیزەوە داوای دروسکردنی داگیرگەکانی کردبوو. بارودۆخی جوگرافی و دووری داگیرگەکان لە وڵاتەوە و، ئەو تەنگژە سیاسیەی کە حکومەتی ئینگلیزی لەسەدەی هەفدەیەم دا تێ کەوتبوو، وای کرد کە ئەو وڵاتە دەستێوەردانەکانی لەنێو کاروباری داگیرگەکان و ئەنجومەنی ویلایەتەکاندا کەمتر بکاتەوە، کە ئەمەش خۆی لە خۆیدا کاریگەریەکی ڕاستەوخۆی لەسەر گەشەکردنی سیاسی و ئەزموونی حکومەتی سەربەخۆی ئەمریکا هەبوو. فەرمانی دامەزراندنی کۆچنشینی نوێ، هۆکارێکی دیکەی دامەزراندنی ئەنجومەنی ویلایەتەکان بوو. ساڵی ١٦١٩، حکومەتی ئینگلیز بڕیاری دامەزراندنی داگیرگەیەکی نوێ ی دەرکرد کە ناوی ڤیرجینیای لێنرا و بەهۆیەوە ئینگلیزەکانی دانیشتووی نێو داگیرگەکە بۆ بەڕێوە بردنی کاروباری ناوخۆیان سەربەخۆیەکی تەواویان پێدرا و پاش دەرچوونی بڕیاری ناوبراو، بەڕێوەبردنی کاروباری ڤیرجینیا خرایە ژێر چاودێری ڕاستەوخۆی حکومەتی ئینگلیزەوەو دانیشتوانی ڤیرجینیایش دانیان بە دامەزراوەکانی ئەنجومەنی ویلایەتی دا ناو جەختیان لەسەر ئەوە کردەوە، کە دانانی هەرجۆرە باجێك لە ناوچەکەدا، پێویستە ڕەزامەندی ئەم ئەنجومەنەی لەسەر بێت. لەساڵی ١٦٣٧ ئەنجومەنی ویلایەتی ڤیرجینیا پاش دامەزراندنی دەرباری ئینگلیز، بە ڕەسمی لەلایەن دادگاوە دانی پێدانرا. داگیرگەکانی دیکەش دەستیان بە دامەزراندنی ئەنجومەنی هاوشێوەی ئەم ئەنجومەنە کرد.

لەناوچەی ماساچۆسێت، کاریگەری ((پیۆریتنەکان)) لەسەر کاروباری کۆمەڵایەتی بەهۆکاری سەرەکی پێشکەوتنی سیاسی دادەنرێت. ئەم گروپە بەوپەڕی ئیمان و بیرو باوەڕی خۆیانەوە، سوربوون لەسەر ئەوەی کە پەیوەندی یە کۆمەڵایەتییەکانی خۆیان زیاتر پەرە پێبدەن و کۆمەڵگەیەکیش پێکبهێنن کە لەسەر بناغەیەکی ڕێك و پێك و دیاریکراو ڕاوەستابێت. بۆ ئەم مەبەستەش لە پەیمان نامەیەکدا کە لەلایەن یەکەمین دەستەی کۆچبەرانی ماساچۆسێتەوە ڕێك و پێك کرا، جەختیان لەسەر بونیاد نانی کۆمەڵگەیەکی سیاسی یەکگرتوو کردەوە و،

بەڵێنیاندا کە ((چەند یاساو ڕێسا و کۆڵەکەیەك دەست نیشان بکەن و هەوڵی دروست کردنی چەند دادگایەك بدەن و گوێڕایەڵی و ڕەخنەکانی خۆیان لە بەرامبەر بڕیارەکانی ئەم دادگاییانەدا)) ڕابگەیەنن.

ڕێزگرتن لە سیستەمی کۆمەڵایەتی و بڕیارەکانی یاسا بووە هۆی ئەوەی کە لە ((نیو ئینگلەند)) یەکەمین نیشانەکانی دروستکردنی ئەنجومەنێکی ئازاد و پشت ئەستوور بە توانا و لێهاتوویی تاکەکان سەرهەڵبدەن. ئەو ئەزموونە سیاسییەی کە لە ئەنجامی پێکهێنانی ئەنجومەنی ویلایەتەکان و بەڕێوەبردنی کاروباری ناوخۆ ـ بەپشت بەستن بە دەسەڵاتی یاسادانان هاتە ئاراوە ـ بونیادی حکومەتی ئەمریکا ی دامەزراند.

باوەڕ بە گریمانەی سیاسی پەیمانی کۆمەڵایەتی، کە بوونی دەوڵەتی لەسەر بنەمای ڕەزامەندی گەل دەستنیشان دەکرد، لەسەدەی حەڤدەیەمدا گەشەی کرد. لە ئەمریکا، گریمانەی پەیمانی کۆمەڵایەتی بەتەواوەتی دەستی بەسەر پەیوەندییە سیاسییەکاندا گرت. ((تۆماس هوکر))، وەك یەکێك لە نوێنەرانی داگیرگەی کنکتیکت، پەیمانی کۆمەڵایەتی و ڕێککەوتنی دوولایەنەی بە بنچینەی هەر حکومەتێکی شەرعی دەزانی.

باوەڕ بەخۆبەڕێوەبەری، هەریەکە لە حکومەتە مەحەللییەکانی وەك یەکەیەکی سیاسی سەربەخۆ لێکرد.

((تۆکۆیل))، کە یەکێکە لە بیرمەندە فەڕەنسی یەکان لە ((شیکردنەوەی دیموکراسی ئەمریکا)) دا، ئەم سەربەخۆیی و خۆکارگێڕییەی حکومەتە مەحەللییەکان، بە سیاسەتێکی پۆزەتیڤ و بنەمای سەرەکی دیموکراسی سیاسی دەزانێت : ((لەنێوان زۆربەی وڵاتە ئەورووپییەکاندا ژیانی سیاسی لە کۆمەڵگەدا، لە چینەکانی سەرەوەوە سەرچاوەی گرتووە و هێدی هێدی و بەشێوەیەکی ناتەواو کاری لە چینەکانی دیکە کردووە و بۆناو ئەوان گوازراوەتەوە، بەڵام لە ئەمریکادا، دەتوانین بڵێین بەپێچەوانەی ئەورووپا ژیانی سیاسی لادێ پێش ناحیە و ناحیە پێش شارۆچکە و شارۆچکە پێش ویلایەت و لەکۆتایی دا ویلایەت پێش حکومەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە دەستی پێکردووە.)) ناوبراو جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە ((بنچینەی سەربەخۆیی لادێ)) بنەمای ئازادی ئەمریکا پێك دەهێنێت.

[وەك پێشتریش ئاماژەمان پێکرد]، میراتی حکومەتی ئینگلیز لە چەسپاندنی دیموکراسی ئەمریکادا کاریگەرییەکی ڕاستەوخۆی هەبوو. [بەپێچەوانەشەوە]، ئەمانی دەست تێوەردانی ئینگلیز لە کاروباری ناوخۆی داگیرگەکان، گەشەسەندنی سیاسی، هۆشیاری کۆمەڵایەتی و

ئەزموون لە بەڕێوەبردنی سەربەخۆیانەی داگیرگەکانی لێکەوتەوە. هاوکات لەگەڵ ئەم ئەزموونە سیاسییانەدا، مافی ئازادی چاپەمەنیەکانیش چەسپا. لەکاتی دادگایی کردنی ڕۆژنامەوانێکدا، بەناوی ((زنگر)) لەساڵی ١٧٣٥، کە چەند بابەتێکی دژ بە حکومڕانی ناوچەی نیۆیۆرك نوسیبوو، پارێزەری ناوبراو، دادگاکەی ڕاسپارد کە چاپەمەنیەکان لەکۆمەڵگەی ئازاددا بەرپرسیارن لەبەرامبەر گواستنەوەی ڕاستییەکان و ئاگادار کردنەوەی گەلەکەیاندا و، هەر هەنگاوێکیش لە پێناو ڕێگە گرتن لە بلاّو کردنەوەی ئەم ڕاستییانە، بە دڵنیاییەوە سنوور دارکردنی ئازادی یە کۆمەلاّیەتیەکان دەسەلمێنێت. ئازاد کردنی ((زنگر)) و بەرگری کردنی زیرەکانەی پارێزەرەکەی، هەنگاوێکی دیکە بوو لەپێناو پشتیوانی کردنی مافە کۆمەلاّیەتییەکان و ئازادی بلاّو کردنەوەکاندا. ئەو یاسایەش کە بە ئامانجی ڕێگە گرتن لە بلاّو کردنەوەی بابەتی ڕەخنە ئامێز دژ بە سەرۆك کۆمار و ئەندامە پایە بەرزەکانی دەوڵەت دەرچوو بوو، بە هەوڵ و کۆششی ((جفرسۆن)) لەغوو کرایەوە و لەساڵی ١٧٩١ بە دەرکردنی بڕگەی زیادکراوی یەکەمی قانونی ئەساسی، لە پێناو دابینکردنی ئازادی بلاّوکراوەکان و مافی ڕادەربڕین و پێکهێنانی کۆبوونەوە سیاسییەکان، بنەماکانی ئازادییە تاکەکەسیەکان چەسپێنران.

بیری ئازادی و یەکسانی مافی تاکەکان، لەسەردەمی دەسەلاّتی ئینگلیز بەسەر داگیرگەکانەوە گەشەی کردو، بیروڕاکانی سەردەمی ڕۆشنگەری و فەلسەفەی مافی سروشی، کە توخمە سەرەکییەکانی بریتین لە ئازادی و یەکسانی و دەسەلاّتی گەل، لەماوەی یەك سەدەو نیو ئەزمونی سیاسی و حکومەتی خۆبەڕێوەبەری دا، کاریگەریەکی ئیجگار زۆریان لەسەر پەروەردە کردنی بیری شۆڕشگێڕانە و سەربەخۆیی ئەمریکا هەبوو. ئەو کاتەی کە حکومەتی ئینگلیز سوربوونی خۆی لەسەر بەڕێوەبردنی ڕاستەوخۆی داگیرگەکان ڕاگەیاند، ڕوبەڕووی ناڕەزاییەکی سەرسەختانەی ئەمریکییەکان بویەوەو، کە لەئەنجامدا بەجیابوونەوە و سەربەخۆیی کۆتایی هات.

ماجەلان

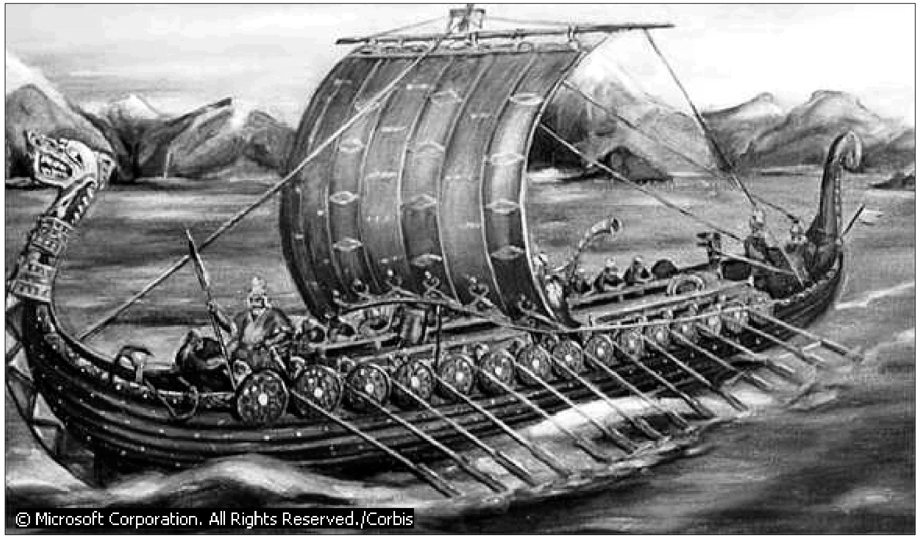

وایکینەکان دەگەنە دنیای نوێ

منداڵێکی نەیتڤەکان

ویلیام پین

کریستۆف کۆلۆبز

کریستۆف کۆلۆمبس و هاوڕێکانی

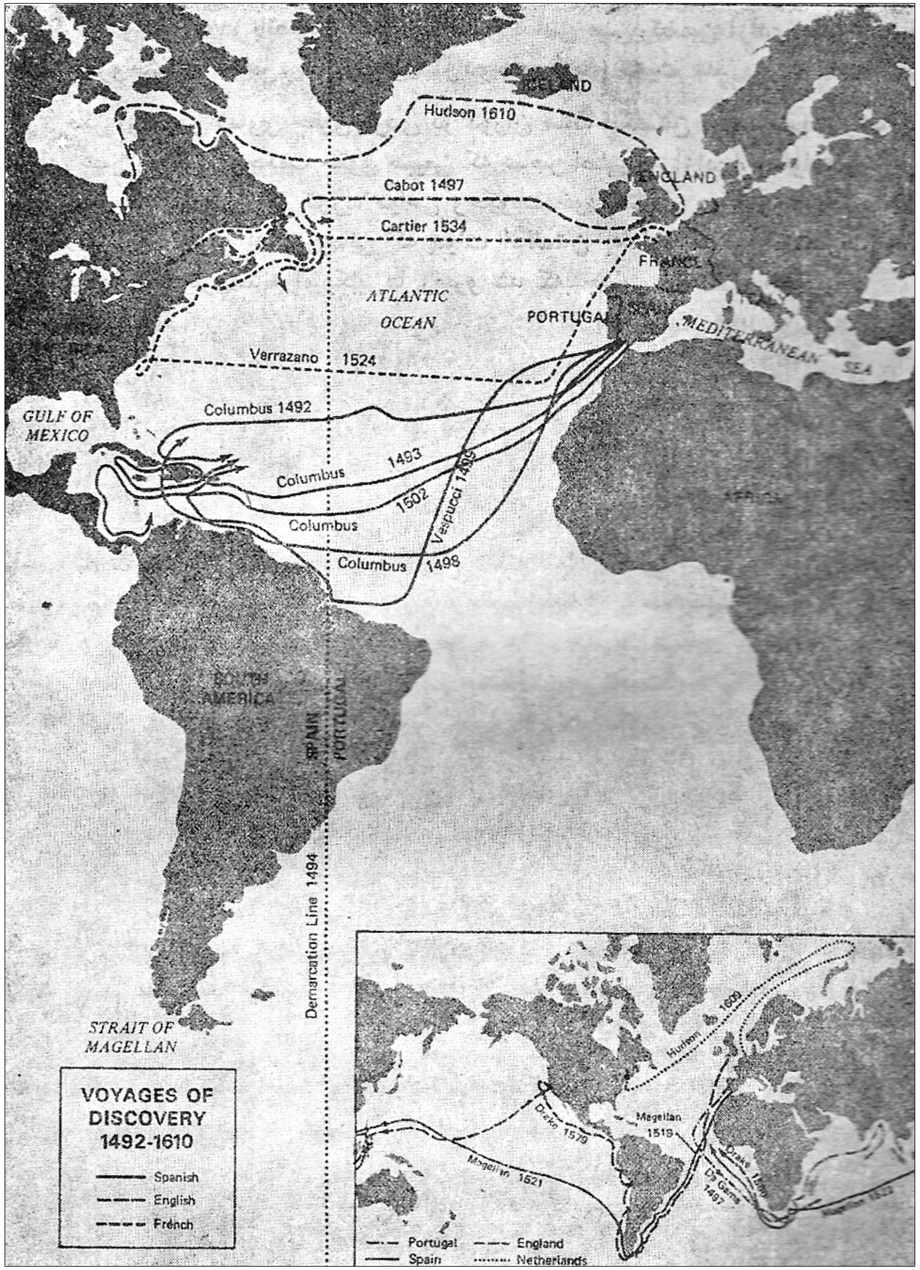

سەفەرە ئیکتشافەکان بەرەو کیشوەری ئەمریکا ١٤٩٢-١٦١٠

نەخشەی ماجەلاَن لە ساڵی ١٥٢٢

نەخشەی جیهان لە ساڵی ١٦٧٦

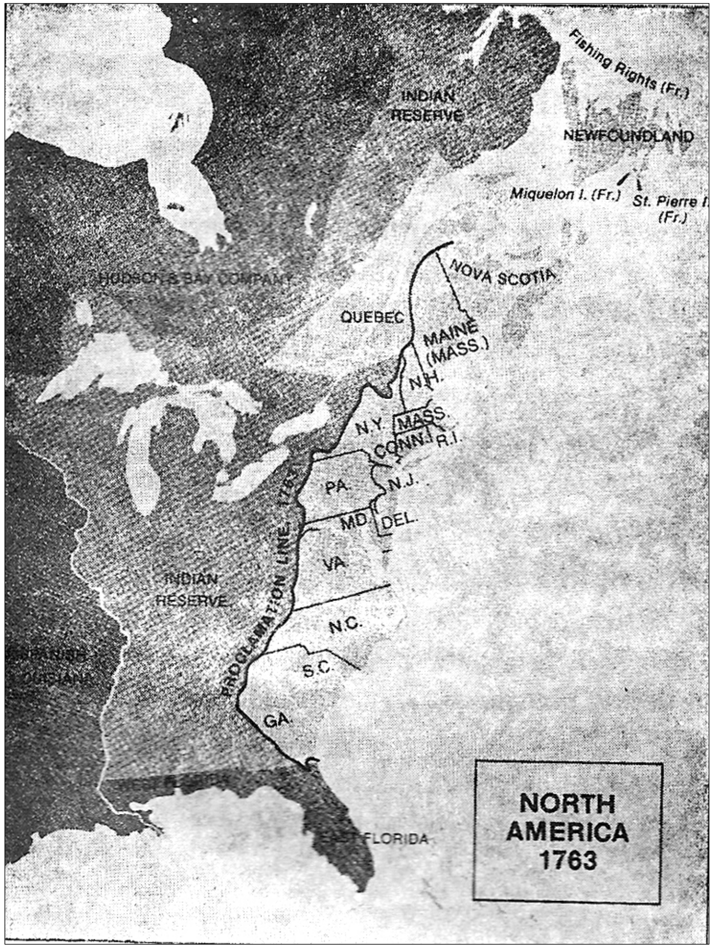

کۆچنشینەکانی ئینگلیز لە ئەمریکا

بەشی دووەم:

شۆڕش و سەربەخۆیی

شۆڕشی ئەمریکا، لە دوو ڕوانگەوە بە وەرچەرخانێکی گرنگ و مێژوویی دەژمێررێت، لەو ڕۆژگارەدا. هەرچەندە ژمارەیەکی زۆر لە ولاّتە زلهێزەکانی ئەوروپا، چەندەها داگیرگەیان لەم کیشوەرەدا بۆ خۆیان دامەزراندبوو، بەلاّم تا ئەو کاتەش هیچ جۆرە شۆڕش و یاخی بونێك لە لایەن دانیشتوانی داگیرگەکانەوە دژ بەم هێزە کۆلۆنیالیزمانە ئەنجام نەدرابوو. بەلاّم لەماوەی یەك سەدە ـ پاش شۆڕشەکەی ئەمریکاـ زۆربەی ناوچەکانی ژێر دەسەلاّتی ئیسپانیا و پورتوگال، دژ بەم هێزانە ڕاپەڕین و سەربەخۆیشیان بەدەست هێنا.

لەگەلّ ئەوەشدا ئەمریکا، بەسوود وەرگرتن لە بیرو ڕاکانی سەردەمی ڕۆشنگەری و فەلسەفەی مافی سروشتی، لە بونیادنانی دیموکراسی و چەسپاندنی (**مشروطیت**) ی دەسەلاّتی دەولّەتدا، سەرکەوتنی بەدەست هێنا. سەرکردەکانی ئەمریکا، خۆیان بەشێك بوون لەسەردەمی ڕۆشنگەری و، بەتێکڕا باوەڕیان بەئازادی، یەکسانی و حوکمی گەل و جیاکردنەوەی کاروباری دین لە کاروباری دنیایی هەبوو.

لەم لاشەوە، داگیرگەکانی ژێر کۆنترۆلّی بەریتانیا، بەپێچەوانەی دانیشتوانی داگیرگەکانی تر، کۆمەلّگەیەکی خاوەن داب ونەریت و فەرهەنگێکی شکلّ گرتوو تایبتی نەبوون و، زۆربەشیان لە خودی ئینگلیزە هاتبوون و، لە پێناو دروست کردنی ژیانێکی خۆشگوزەران لەسەر بنەمای سەروەری یاساو ڕێزگرتن لە مافی تاکەکان کۆچیان کردبوو. بەووتەی ((جۆن ئادامز)) دووەمین سەرۆك کۆماری ئەمریکا و یەکێك لە ڕابەرانی شۆڕش، کۆمەلّگەی ئەمریکا بە بەراورد لەگەلّ ئەوروپا، لاو و سادە و چالاکتر بوو، کە پەیکەرەکەشی لەسەر بناغەی باوەڕ بە عەقلّ و منگق و یاسای سروشت ڕاوەستابوو، هەروەها ((بیرۆکەی شۆڕش و سەربەخۆیی لە بیر و دلّی خەلّکەکەیدا گەشەی کردبوو.)) ئەو گۆڕانکاریانەی کە بە درێژایی یەك سەدەو نیو ئەزموونی سیاسی، لەبیر و

باوەڕ و ڕێباز و ڕای گشتی خەلّکدا سەری هەلّدا، بیری سەربەخۆ بوونیشی لەگەلّ خۆیدا پەروەردە کرد.

یەکێکی تر لە ڕوداوە هەرە گرنگ و کاریگەرەکان لەسەردەمی شۆڕشی ئەمریکادا، بریتی بوو لە نوسراوەکانی سەردەمی ڕۆشنگەری. سەردەمی ڕۆشنگەری باوەڕی وابوو کە خودی عەقلّ پێوەرێکی منگقی تەواوە بۆ هەلّسەنگاندنی چاکی و خراپی ڕەفتارە کۆمەلاّیەتیەکانی مرۆڤ و بونیادە شارستانیەکانی. بایەخدان بەم بیرۆکەیە، ڕەتکردنەوەی حکومەتی ڕەها، بەدی هێنانی یەکسانی یاسایی و دەستنیشان کردنی مافی تاکەکان و ئازادی کۆمەلاّیەتیەکان بوو لەگەلّ بنەمای جیاکردنەوەی دەسەلاّتی یاسا دانان لەگەلّ جێبەجێ کردندا. سەردەمی ڕۆشنگەری باوەڕی بە فەلسەفەی مافی سروشتی هەبوو: تاك بەئازادی دێتە دونیاوەو چەمکی ئازادیش بریتی یە لەوەی کە تاك تا دەتوانێت لە فشار و کارتێکردنی دەولّەت پارێزراو بێت، پەیوەندی تاك و دەولّەت لەسەر بنەمای ماف و لێپرسراوێتی گۆڕانکاری تێدا بکرێت، حکومەتیش لەسەر بناغەی یاسایەکی دیاری کراوی عەقلّی دامەزرێت، تاوەکو هەلومەرجێکی لەبار بۆ پەروەردەکردنی بەهرەو تواناکانی مرۆڤ بڕەخسێت و هەروەها لێهاتویی و شایستەیی تاکەکان ببێتە تاکە پێوەر بۆ دیاری کردنی پلەی کۆمەلاّیەتیان. ئەم بیرۆکانە بەگشتی جەختیان لەسەر منگقی چاکسازی یەکانی لیبراڵ دەکردەوە.

بیرمەندانی سەردەمی ڕۆشنگەری ئەمریکا، لەوانە ((بنجامین فرانکلین))، ((جۆن ئادامز))، ((تۆماس جفرسۆن))، لەگەلّ ئەوەی کە چەندین لێکۆلّینەوەی ووردیان لەسەر بیروڕا فەلسەفیەکانی سەدەی هەژدەیەم بەئەنجام گەیاند، هەولّێکی زۆریشیان بۆ چەسپاندنی مافی سروشتی و هەلّوەشاندنەوەی بنەماکانی ڕژێمی پێشووی ولاّتەکەیان دەداو لەم کارو چالاکیانەشیاندا خۆیان بەتەنها نەبوون.

بیرو ڕاکانی بیرمەندانی سەردەمی ڕۆشنگەری ئەوروپا، وەك ((ڤۆلتێر))، ((ڕۆسۆ))، ((بکاریا)) و یان بیرو ڕاکانی ((مۆنتسکیو)) لەنێو داگیرگەکاندا بلاّو دەکرانەوە و لە شێوەی نامیلکەی سیاسی و وتاری ڕۆژنامەکاندا ئالّ و گۆڕیان پێدەکرا. بۆچونەکانی ((جۆن لۆك)) لە بواری مافی سروشتی و پەیمانی کۆمەلاّیەتی، ((مۆنتسکیو)) دەربارەی کۆمەلّگەی ئینگلیزی و ئیمکانی دامەزراندنی دام دەزگایەك کە بتوانێت ئازادی تاکەکان بپارێزێت. نوسراوەکانی ((ڤۆلتێر)) سەبارەت بە پیاوە ئاینیەکان، کە تەنها هۆکاری مانەوەی بیری دیکتاتۆری بوون، ((بکاریا)) لە پێناو چاکسازی یاسای سزادان و،((گرۆتیوس)) و ((پۆفندۆرف)) دەربارەی یاسا

سروشتی یە نێودەوڵەتیەکان و جەوهەری بونیادە شارستانییەکان، بەشێوەیەکی بەربڵاو لەنێو داگیرگەکاندا تەشەنیان کرد. گروپە جۆراو جۆرەکان، چ ئەوانەی داوای جیابوونەوە و سەربەخۆییان لە ئینگلیز دەکرد، چ ئەوانەش کە لایەنگری پاراستنی یەکگرتنەکەیان بوون، لە نوسینەکانیاندا یان لەکاتی گفتوگۆکردندا [و بۆسەلماندنی بۆچونەکانیان] پشتیان بە بیروڕاکانی بیرمەندانی سەردەمی ڕۆشنگەری دەبەست.

یاسا دەرکراوەکانی ئینگلیز، وەك سەرچاوەیەك بۆ تێگەیشتن لەم ڕوداوە مێژوییانە، لەگەڵ بیرکردنەوە عەقڵانیەکانی سەدەی هەژدەیەم، لەسەر بۆچوون و شێوازی بیرکردنەوەی نەوەی شۆڕشگێڕی ئەمریکی دا ڕەنگی دایەوە. بیروباوەڕە سیاسی و کۆمەڵایەتیەکانی ((پیۆرتینەکان))، لەسەر بنەمای پەیوەندی مەعنەوی نێوان تاك و پەروەردگار، لەگەڵ چەمکەکانی دادپەروەری و یەکسانی و مافی تاکەکەسی دا لێکدەدرانەوە و هەموو ئەو واتایانە کاریگەریەکی گەورەیان لەسەر بڵاوبوونەوەی شۆڕشگێڕیەکان هەبوو.

بناغە و بنچینەی ئەم بیرکردنەوانە، بیروڕا سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان بوون، کە لە سەردەمی شەڕی ناوخۆی ئینگلیز و سەردەمی ((کرامۆڵ))ەوە، سەرچاوەیان دەرگرت. بیروڕاکانی دژ بە حکومڕانی ئەم پیرۆیتنانەی کە لایەنگری کرامۆڵ بوون و داوای فراوانی دەسەڵاتی پەرلەمانیان دەکرد لە سەدەی هەژدەیەمدا و، بۆچوونی چاکسازی خوازانی ئینگلیز دژ بە حکومەتی ((ڤالپۆڵ))، بە بیانووی ئەوەی کە پەرلەمانی ناچار کردووە، تەنها ئەو یاسانە پەسەند بکات کە بەدڵی خۆیەتی و دەیەوێ بە بڵاوکردنەوە و پەرەپێدانی فەساد، دژ بە بەرژەوەندییەکانی میللەت هەنگاو بنێت، لە داگیرگەکانی ئەمریکادا لایەنگرێکی زۆر زۆری پەیدا کرد.

لەنێو داگیرگەکانی ئینگلیزدا، فراوانبوونی خاوەندارێتی زەوی و سەرهەڵدانی چینی کۆلکە سەرمایەدار، ناوەندەکانی هەڵبژاردنی پەرەپێدا و ژمارەی نوێنەرانی ئەنجومەنە مەحەللییەکانیشی زیاتر کرد. ترسان لە دەسەڵاتی جێبەجێکردنی حکومەتی ئینگلیز، لەبەکارهێنانی زەبر و زەنگ لەپێناوو لەناوبردنی خۆبەڕێوەبردن و ئازادی داگیرگەکان، گرنگی و بایەخی ئەم ئەنجومەنانەی زیاتر کرد.

هێز و دەسەڵات، بەواتای دەسەڵاتی کەسێك یان چەند کەسێك بەسەر گیان وماڵی زۆرینەی خەڵك دا لێك دەدرایەوە، کە دەرەنجامەکەشی بریتی بوو لە زەوت کردنی ماف و ئازادی و پشتگوێ خستنی یاسا، ئەمە و جگە لەو گەندەڵیە ئیداریەی کە پێشکەش بە کۆمەڵگەی دەکرد. کەسی دەسەڵاتدار، هەرچەندە دەیتوانی ببێتە مرۆڤێکی شەریف و پاك لە ژیانی تایبەتی خۆیدا،

بەڵام لەکاتی بەڕێوە بردنی کارەکانیدا، وەك کەسایەتیەکی ستەمکارو زۆردار خۆی دەناساند. هێز و دەسەڵات، مرۆڤەکانی مەست دەکرد و ئەوانیش لەبەرامبەریدا چۆکیان دادەدا و خۆیان دەدا بەدەستەوە. ئەم دەسەڵاتە لە داگیرگەکاندا بەشێوەی هێزی سەربازی ئینگلیز ڕەنگی دایەوە ن کە بە ووتەی ((جفرسۆن)) لە جیاتی ئەوەی ببێتە بەشێك لە حکومەتی مەدەنی ئەو سەردەمە، دەبووە هۆی بەهێزتر بوونی ئەو دەسەڵاتە.

لەنێو چوارچێوەی ئەم بۆچون و بیرکردنەوانەدا، واتە بۆچونەکانی سەردەمی ڕۆشنگەری، ((پیۆرتینەکان)) و ڕێ و شوێن و داب و نەریت و ترسان لە دەسەڵاتی جێبەجێکردن ـ بیردۆزەیەکی دیاری کراوی سیاسی لە دایك بوو، کە داوای مافی خۆ بەڕێوبەری (خود موختاری) و پاراستنی مافی تاکەکانی نێو داگیرگەکانی ئەمریکای دەکرد. پاش زاڵبوونی هێزەکانی ئینگلیز بەسەر فەڕەنسادا، لە ساڵی ١٧٦٣ و، بڕیاری پەرلەمانی ئەو وڵاتە بۆ بەکارهێنانی تۆپزی لە داگیرگەکاندا و، ترسانی دانیشتوانی داگیرگەکان لەو پیلانانەی کە حکومەتی ئینگلیز دژ بە داگیرگەکان دایڕشتووە ـ کە بە واتای بەهێز بوونی ئەو وڵاتە و لەسێدارە دانی ئازادی و خۆبەڕێوەبردنی داگیرگەکان لێکدەدرایەوە ـ بیری شۆڕش و سەربەخۆیی ئەوەندەی تر گەشەی کرد.

ئینگلیز، بەزاڵبوونی بەسەر فەڕەنسادا، ئالای زلهێزێکی جیهانی لەنێوان وڵاتنی ئەورووپی دا بەرز کردەوە. بە مۆر کردنی ڕێککەوتننامەی ئاشتی پاریسی ساڵی ١٧٦٣، توانی داگیرگەکانی ژێر دەسەڵاتی فەڕەنسا بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە، هەرچەندە ئەرك و مەسرەفی شەڕەکەو ئەو زیانانەی بۆ فراوانکردنی دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتەکەی لێی کەوتەوە، زۆر قورس و گران بوو. هێزە دەریاییەکانی ئینگلیز، کە خەرجیەکانی لە ڕێگەی خەزێنەی باج و قەرزەکانەوە دابین دەکرا، فەڕەنسیەکانیان ناچار بە بەجێهێشتنی خاکی ئەمریکا کرد. جگە لەوەش لەبەر ئەو هەموو شەڕە یەك لە دوای یەکانەی کە ڕووبەڕوی وڵاتەکەی دەبونەوەو و ئەو ئەرکە نوێیانەی کە دەکەوتە سەرشانی، وەرگرتنی باجی قورسی لە لایەن بەتەنها ڕێگا چارەیەك بۆ قەرەبوو کردنەوەی خەرجیەکانی دەزانی و تا ئەو ساتە وەختەش ئەمریکییەکان تەنها باجی مەحەللی و گومرگیان دەدا و، دەرامەتەکەشی ڕاستەوخۆ ڕەوانەی خەزێنە دەکرا، ئەم باجانە بەشێوەیەکی گشتی لە پێناو جێبەجێ کردنی یاسا بازرگانی و دەیاوانیەکان دیاری کرابوون، بۆ ئەوەی بتوانن کارو باری بازرگانی کۆنترۆڵ بکەن و، ئامانجیشیان کۆکردنەوەی دەرامەت بوو. دەرامەتی گومرگی، ئەوەندە نەبوو کە تەنانەت مووچەی کارمەندانی گومرگەکەشی پێبدرێت . لەبەرامبەریشدا کۆچبەران تەنها ئەو باجەیان دەدا کە ئەنجومەنی یاسادانان بۆ خەرجە مەحەللییەکان داینابوو.

بەدەرکردنی یاسای دەرامەت لە ساڵی ١٧٦٤، دەوڵەتی ئینگلیز لە کاتێکدا کە باجەکانی گومرگی لەناو ئەمریکادا کەم کردەوە، دەستی بەجێبەجێ کردنی بەرنامەیەکی نوێ بە پێ ی چەند بنەمایەکی دیاری کراو بۆ کۆکردنەوەی باج کرد. دوای ساڵێك هەوڵی دا ، باجێکی دیاری کراو بەسەر پەنابەرانی خۆی لە ئەمریکادا بسەپێنێت، کە بەئاسانی پەسەندیان دەکرد. باجی ئاماژە پێکراو بەسەر هەرجۆرە کاغەز و بەڵگەنامەیەکدا دەسەپێنرا، کەسوودی لێوەربگیرێت، لەوانە ڕۆژنامەکان و بەڵگەنامە بازرگانی و حقوقیەکان. لەسەر تاك پێویست بوو، کە بڕێکی دیاری کراو پوول بەوەرەقە یان بەڵگەنامەکەی خۆیدا بلکێنێت.

یاسای پوول جۆرێك دارێژرابوو، کە تەنها یەك لەسەر سێی خەرجی یەکانی پاراستنی هێزە سەربازییەکانی ئینگلیزی لەئەمریکا دا بۆ داگیرگەکان تەرخان دەکرد و، ئەم بارودۆخەش هیچ کات ئەمریکییەکانی نیگەران نەدەکرد، بەدەر لە هەموو ئەو باجە قورسەی کە دەکەوتە سەر شانی داگیرگەکان، بەلاّم تەنها شتێك کە مایەی بێزاری و نارەزایی ئەوان بوو، تازەیی ئەو یاسا و فەرمانانە بوو کە ئەوانی زیاتر دەبزواند.

ئەمریکییەکان، پاش سەرکەوتنی ئینگلیز بەسەر فەرەنسادا، چاوەڕوانی بەردەوام بوونی سیاسەتی پێشووی ئەو ولاّتەیان دەکرد، واتە حکومەتی ئینگلیز دەست لە کاروباری ناوخۆی داگیرگەکان وەرنەدات، وازیان لێ بهێنێت و لەکاتی تەنگانەدا پارێزگاری لە بەرژەوەندیەکانیان بکات. لە بەرامبەریشدا ئەمریکا لەسەر پەیوەندی یە ئابوری و سیاسیەکانی لەگەڵ ئەو ولاّتەدا بەردەوام بێت.

یاسای پوول، ڕووبەڕوی نارەزاییەکی زۆر بوویەوە، بەتایبەت چینی بازرگان ، مافپەروەر و سەرنوسرەی ڕۆژنامەکان، کە لەنێو خەڵکدا نفوژێکی زیاتریان هەبوو. یاسای ناوبراو لە ساڵی ١٧٦٦ هەڵوەشایەوە. لە ١٧٦٧، پەرلەمان بەبێ ئەوەی لایەنەکانی پرۆژەکە هەڵبسەنگێنێت، بیری لە سەپاندنی چەند باجێکی نوێ بەسەر کالاّکانی وەك پەڕاو و شیشە و مس و چای کە لە ئینگیزەوە بەرەو داگیرگەکان دەهات، کردەوە. ئەم باجانە لە لایەن ((تاونزەند)) سەرۆکی خەزێنەی ئینگلیزەوە پێشنیازکرا، بەلاّم جارێکیتر ڕووبەڕووی ڕەخنە بوویەوەو جگە لەسەر بەروبومی چای لەسەر شتومەك و کەرەستەکانی تر لابرا. ئەمریکییەکان بانگەشەی ئەوەیان دەکرد، کە پەرلەمان مافی ئەوەی نیە کە باجیان لێوەربگرێت، چونکە ئەوان لەپەرلەمانی ئینگلیزدا نوێنەریان نیە.

وەلاّمی ئینگلیزیش ئەوەبوو، کە پەرلەمان بە هەمان ئەندازە، کە نوێنەری بەریتانیایە، بەو ئەندازەیەش نوێنەرایەتی داگیرگەکانی ئەمریکا کە بەشێك لە ئیمپراتۆریەتەکەی پێك دەهێنن، دەکات و، دەرکردنی یاسایەکیش کە لە پێناو بەرژەوەندی ئیمپراتۆریەت دابێت ، دەکەوێتە چوارچێوەی ئەو ئەرکانەی کە لە ئەستۆیدایە. ژمارەیەك لە ئینگلیزەکان، کە پشتگیری ڕاپەڕینی چاکسازیان لە پەرلەماندا دەکرد، هاودەنگی خۆیان لەگەڵ دانیشتوانی داگیرگەکاندا دەربڕی و سنوری دەسەلاّی پەرلەمانیان خستە ژێر دوودڵی و گومانەوە.

گۆڕانکارییەکانی پەرلەمانی ئینگلیز دوای ١٦٨٨، هێز و دەسەلاّتی پادشایەتی ئەو ولاّتەیان سنوردار کرد. داگیرگەکانیش کەتا ئەوکاتە لەژێر کۆنترۆڵی پادشا یان لەژێر چاودێری ئەودا، بەڕێوە دەبران، ئێستا بە پەرەسەندنی دەسەلاّتی پەرلەمان و پێویستییەکانی ئەو ولاّتە لەڕووی داراییەوە شێوازێکی تایبەتیان بەخۆوە گرت.

لەلایەکی ترەوە، داگیرگەکان لە ڕووی بەڕێوەبردنی کاروباری سیاسییانەوە چالاکتر بووبوون. دووری ماوەی نێوان داگیرگەکان و ولاّتی ئینگلیز، جیاوازی داخوازی یە سەرەکیەکانی خەڵکی و ترسانیان لە دەسەلاّتی جێبەجێ کردنی ئەو ولاّتە، بووە هۆی ئەوەی زینجیرەیەك یاسای مەحەللی تایبەت بەناوچەکە بڕیاریان لەسەر بدرێت. ئەمریکییەکان باوەڕیان وابوو، کە خەڵکی داگیرگەکانیش هەروەکو پەنابەرانی ئینگلیزی، ئازادن و خاوەنی مافی دیاریکراوی خۆیانن، بەلاّم هیچ کاتێك لە پراکتیك کردنی سیاسەتێکدا، کە پەیوەندی بە بەڕێوەبردنی داگیرگەکانەوە هەبووبێت، بەشداریان نەکردووە.((جفرسۆن)) لەنامەیەکدا بۆ ((جۆرجی سێیەم)) پادشای ئینگلیز، کورتەی بیروڕای ئەمریکییەکانی دەربارەی مافی پەنابەرانی ئینگلیز لە ئەمریکا بەم شێوەیە دەربڕی:((ئێوە بە ڕاوێژکارانی ئینگلیزی گەمارۆ دراون، هیچ وەزیر و ڕاوێژکارێکتان تایبەت بە کاروباری ئەمریکا لە بەردەستدا نیە، چونکە هیچ کام لە ئێمەتان بۆ ئەم ئەرك و لێپرساوێتیە بانگهێشت نەکردووە.)) بە کردەوەش ئەمریکییەکان سەلماندیان، کە نایانەوێت باج بدەن و پەرلەمانیش نەیتوانی بەو شێوەیە کە دەیویست دەسەلاّتەکەی بەکار بهێنێت.

ساڵی ١٧٧٣، بەهۆی ڕوداوێکەوە نائارامی باڵی بەسەر ناوچەکەدا کێشا، کە ئەویش بە هۆی دەرکردنی یاسایەکی نوێ ی تایبەت بە بەروبومی چای بوو، بەم هۆیەوە کۆمپانیای هیندی ڕۆژهەلاّت ڕووبەڕووی دژوارییەکی بازرگانی گەورە بوویەوە. چونکە ڕێژەیەکەی زۆر چای چینی بەبێ داوخواست لە خەزێنەکانی حکومەتی ئینگلیزدا مابوویەوە. پەرلەمانیش مۆڵەتی بە کۆمپانیاکە دا، بۆ ئەوەی لە ڕێگەی کارمەندەکانی خۆیەوە و بەشێوەیەکی مۆنۆپۆڵ (ئنحصار)ی

چایی یە ئەنبار کراوەکە بفرۆشێت. چای، لەو سەردەمەدا، بەیەکێك لە گرنگترین بەرهەمە بازرگانیەکان دەژمێررا. بازرگانە ئەمریکییەکان، کەتا ئەو ساتە وەختە، پردی پەیوەندی شتومەکی خستنە بازاڕ و داوخواست بوون، لەو مافە بێبەش کران. لەبەر ئەوە لە هەموو بەندەرەکانی ئەمریکادا، کڕینی چای کۆمپانیای ناوبراویان قەدەغەکرد. لەشاری بۆستۆن، ئەمریکییەکان، بۆ ئەوەی نەهێڵن، کرێکارانی کۆمپانیاکە بارە چایی یەکانی نێو کەشتییەکان دابگرن، شەوانە پەلاماری کەشتی یە بارهەڵگرەکانیان دەدا و هەموو سندوقەکانیان دەڕژاندە نێو ئاوەکەوە. حکومەتی ئنگلیزیش، لە هەڵبەستێکی نابەرامبەردا، هەموو چالاکییە بازرگانییەکانی شاری بۆستۆنی وەستاند و، هەر لەبەر ئەم هەنگاوەی حکومەت بوو، کە ئەو شارە ڕوو بەڕووی مەترسی وەرشکست بوون بوویەوە. حکومەتی ئینگلیز، هەڵبژاردە مەحەللی یەکان و کۆبوونەوەی شارەکانی قەدەغە کرد و بە پێدانی دەسەڵاتی زیاتر بە نوێنەراکانی خۆی، خەڵکی ناوچەکەی زیاتر خستە ژێر فشارەوە. لەم کاتەدا و لەساڵی ١٧٧٤، پەرلەمانی ئینگلیز یاسای ((کوبك)) ی دەرکرد، کە بەهۆیەوە ناوچەی فەڕەنسی نشینی کەنەدا توانی، لەمافی ئازادی یە شارستانی و مەزهەبی یەکانی خۆی بەهرەمەند ببێت، لەهەمان کاتیشدا سنوورەکانی کوبك بە شێوەیەك دیاری کران، کە تەواوی زەویەکانی باکوری ڕووداهایۆ واتە ویلایەتەکانی ئێستای ویسکۆنسین، میشیگان، ئیلی نوا، ئیندیانا و ئۆهایۆ دەکەوتنە نێو چوارچێوەی سنورەکانی کوبکەوە. بەڕای ئەمریکییەکان ئەم یاسا نوێ یە بەربەستێك بوو لەبەردەم پێشڕەوی کردنی ئەواندا بەرەو زەوی یەکانی ڕۆژئاوا و کردارێکیش بوو بۆ پشتیوانی کردنی فەڕەنسییە کاتۆلیکەکانی دانیشتووی کەنەدا. ئەم هەنگاوەشیان بە داخستنی بەندەری بازرگانی بۆستۆن و دەست تێوەردانی پۆلیسی ئینگلیزی لەنێو کاروباری داگیرگەی ماساچۆسێتەوە دەبەستەوە. یاسای ئاماژە پێکراو بە یەکێك لەو یاسایانە دەژمێررا، کە خەڵکی ئەمریکای زۆر نیگەران کردو بەڵێنیشیان دا بە هەموو توانایەك لەبەرامبەریدا ڕاوەستن. سیاسەتی ئینلگیز، رق و کینی خەڵکی ئەمریکای گەیاندبوویە بینەقاقە و ئەوانی بۆ ڕووبەڕوو بوونەوە ئامادە دەکرد. لەگەڵ ئەوەشدا تا ساڵی ١٧٧٤، هێشتا بیرۆکەی سەربەخۆیی و جیابوونەوە نەگەشتبوویە قۆناغی کردەیی و، هەموو هەوڵ و کۆششەکانیان لە پێناو پاراستنی سەربەخۆیی ناوخۆدا چڕ کردبوویەوە.

پاش دەرکردنی ئەم یاسایانە، کۆچنشینە جۆراوجۆرەکان پشتیوانیان لە داگیرگەی ماساچۆسێت کرد و چەند نوێنەرێکیان بەمەبەستی بەشداری کردن لە ((کۆنگرەی کیشوەری)) ڕەوانەی فیلادلفیا کرد. ئەم کۆنگرەیە لە ساڵی ١٧٧٤، بە ئامادەبوونی نوێنەرانی سیانزە

کۆچنشینی سەرەتایی بەسترا، لە ئەنجامیشدا گەمارۆ خستنە سەری کالاّی ئینگلیزیان پەسەند کرد و، هەڵوێستی حکومەتی ناوبراویش تەنها پەنابردنە بەر زەبرو زەنگ بوو. بەیەك ساڵ دوای بڕیارەکە، پاش ئەوەی حکومڕانی ئینگلیزی شاری بۆستۆن، ژمارەیەك سەربازی بۆ دەست بەسەردا گرتنی ئەنبارێکی چەکی نایاسایی بەرەو کۆنکۆرد لەماساچۆسێت نارد، ئاگری شەڕ هەڵگیرساو تەقە لەنێوان سەربازانی ئینگلیز و هێزی ڕاپەڕینی بەرگری دا دەستی پێ کرد. لە کۆبوونەوەی دووەمی ((کۆنگرەی کیشوەری)) داو بۆ هەمان مەبەست، بڕیاری کۆکردنەوەی تێکڕای هێزە سەربازیەکانیان داو ((جۆرج واشنگتۆن))، یەکێك لە نوێنەرانی ڤیرجینیای بۆ پلەی فەرماندەیی سوپای داگیرگەکان هەڵبژارد. کۆنگرە هێشتا ئامادە نەبوو پەیوەندیەکانی خۆی لەگەڵ ئینگلیزدا بپچڕێنێت. ئەو شتەی کە ئەمریکیەکان دەیانویست، بریتی بوو لە هەڵسوڕاندنی کاروبارەکان، وەکو ڕابردوو،واتە بەرقەرار کردنی ئەو پەیوەندییەی کە لە نێوانیاندا هەبوو، لە مافی خۆ بەڕێوەبەری، هەڵوەشانەوەی یاساکانی باج، چاکسازی کردن و پشت ڕاستکردنەوەی چاودێری ئنگلیز لە ڕووی ئاڵوگۆڕی بازرگانییەوە، دامەزراندنی سیستەمی دادوەری و پێکهێنانی دادگایەك کە دەستەیەکی سوێندخواردنی هەبێت ـ کەتا ئەو کاتەش بەهۆی دروست کردنی دادگا سەربازیەکانەوە پشتگوێ خرابووـ و لابردنی هەرجۆرە تەنگ و چەڵەمەیەك کە ڕێگربێت لەبەردەم پێشڕەوی کردنی ئەمریکییەکاندا بەرەو زەوییەکانی ڕۆژئاوا. هەر لەبەر ئەوەش، نوێنەرە بەشدار بووەکانی نێو دووەمین فیلادلفیا، ڕایانگەیاند، ئەمریکییەکان خۆیان پڕچەك کردووە، بۆ بەرگری کردن لە ئازادی، کە مافێکی دان پێدانراوی سروشتی خۆیانە و تا ئەو کاتەش لێی بەهرەمەند بوون. ئەم خەڵکانە لەگەڵ شێوازی حکومەتکردنی ئینگلیز لەسەدەی حەڤدەیەم و نیوەی یەکەمی سەدەی هەژدەیەمدا، بۆ بەڕێوەبردنی داگیرگەکان ڕاهاتبوون و بەم دەسەڵاتەش ڕازی بوون. لەڕاستی دا ئەوان شۆڕشگێڕانێکی ڕازی بوون، تا بزوتنەوەیەکی شۆڕشخواز.

کاتێك پەتی پەیوەندی نێوان حکومەتی ئینگلیز و خەڵکی داگیرگەکانی ئەمریکا پچڕا، کۆمەڵگە پێویستی بە بونیادێکی حقوقی نوێ هەبوو. بەشارەزا بوونی خەڵکی لە فەلسەفەی حکومەتی((جۆن لۆك)) ، مافی سروشتی و بیرکردنەوەکانی سەردەمی ڕۆشنگەری، ئەم ئامانجە دەکرا بێتەدی. بەسوود وەرگرتن لە نوسراوەکانی((لۆك))، جفرسۆن هۆکاری کردەیی شۆڕشەکەی، بە شێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا لە ڕاگەیاندنی سەربەخۆییدا بلاّو کردەوە. لە مانگی جێنیوەری ساڵی ١٧٧٦،((تۆماس پین)) بەبلاّوکردنەوەی نامیلکە بەناوبانگەکەی خۆی((عەقڵی تەندروست)) بەرگی کەسایەتییەکی شۆڕشگێڕی لەبەرکرد. ناوبراو دوو ساڵ پێش ئەم ڕووداوانە بە

گیانێکی ڕاپەڕیو لە ئینگلیزەوە هاتبوو و لە دەوڵەتەکەشی، بەهۆی ئەو زوڵم و ستەمەی کەلەکەسانێکی هاوشێوەی ئەوی دەکرد، زۆر بێزار بوو. لەنامیلکەکەیدا، بەدەربڕینێکی زۆر توند، پێویستی سەربەخۆیی داگیرگەکانی شیکردەوە و، سەربەخۆیی لەگەڵ ئازادی تەواوی مرۆڤایەتی دا هاوتا کرد و حکومەتی ئینگلیزی بەهێمای زوڵم و ستەم ناوبرد. زۆر بە توندی هێرشی کردە سەر((جۆرجی سێیەم)) و سیستەمی حکومڕانی بۆماوەیی، دایە بەر ڕەخنەو ڕوونیشی کردەوە کە نرخی کەسێکی داوێن پاك، چاکەکارو زەحمەتکێش بۆ کۆمەڵگە، لە هەموو((تاج بەسەرە هەرزەکانی ئینگلیز)) زیاترە.

((پین)) وتی:((خەیاڵێکی خاوە وابیربکەینەوە کە هەتا هەتایە دورگەیەك بتوانێت کیشتوەرێك بەڕێوە ببات. هیچ بەڵگەیەك لەبەردەستدا نیە، کە سروشت مانگەکان لە هەسارەی سەرەکی گەورەتر دروست کردبێت و لەبەر ئەوەش کە ئینگلیز و ئەمریکا لە بەرامبەر یەکتری دا، پێچەوانەی یاسای ئاسایی سروشت ڕاوەستاون، ڕوون و ئاشکرایە کە ئەو دووانە سەر بە دوو سیستەمی جیاوازن، ئینگلیز هی ئەوروپایە و ئەمریکاش هی خۆی.)) کاریگەری نامیلکەکەی((پین)) بە ئەندازەیەك بوو، کە لە ماوەی چەند مانگدا هەزاران هەزار ژمارەی لێ بلاوکرایەوە. هەروەها نابراو ئاماژەشی بەوە کرد، کە خۆبەدەستەوەدان لە بەرامبەر جەورو ستەم و، گوێڕایەڵی بۆ دابونەریت نی یە کە مرۆڤ بەرەو پەستی و دۆگمابوون دەبات، بەڵکو پەستی و خوار و خێچی ئەو کاتە پەیدا دەبێت کە مرۆڤ خۆی لەبەرامبەر هێزێکدا بدات بەدەستەوە، کە بەلای خۆیەوە ناڕەوایەو بەنەزانی گوێڕایەڵی کەسانێك بکات کە دەستدرێژیکەر و داگیرکەربن. بەم هۆیەوە پێشنیازی دەکرد: یان خۆ بەدەستەوەدان و ڕازی بوون لەبەرامبەر حکومەتێکی ستەمکارو ڕزیو، یان بەهرەمەند بوون لە ناز و نیعمەتی ئازادی و بەختەوەری لە ژێر ڕۆشنایی کۆمارێکی ئازاد و سەربەخۆدا. لە ڕۆژی چوارەمی جولای سالّی ١٧٧٦ کۆنگرەی فیلادلفیا، ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی ئەمریکای ئاشکرا کرد و بەهۆیەوە ویلایەتە یەکگرتوەکان توانی لە نێوان ولاّتانی گۆی زەوی دا بەمافەکانی یەکسانی و سەربەخۆیی خۆی شاد ببێت.

فەلسەفەی ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی لە((جۆن لۆك)) فەیلەسوفی بەناوبانگی ئینگلیزییەوە سەرچاوەی گرتووە. ئەو ڕستەیەی کە سەرەتای ڕاگەیاندنەکەی پێ دەست پێدەکات، بەڕوونی کاریگەری بیروڕاکانی ((لۆك))ی لەسەر بەرجەستە بووە:((لەبەرئەوەی لە ڕێڕەوی ڕووداوە مرۆڤایەتیەکاندا، لەسەر کۆمەڵێك خەڵك پێویست دەکات کە مامەڵەو پەیوەندی سیاسی خۆیان لەگەڵ میللەتانی دیکەدا بپچڕێنن و پێگە و پلەوپایەیەکی یەکسان و جودا لەگەڵ ولاّتانی دیکەدا

بۆ خۆیان دەستەبەر بکەن، کە یاساکانی سروشت و خودای سروشت ئەو مافانەی پێبەخشیون، کەواتە ڕێزگرتنی شیاوی بیروباوەڕی خەڵکان وا دەخوازێت، کە ئەم خەڵکە، ئەو هۆکارانەی کە ئەوانی ناچار بەجیابوونەوە کردووە بەئاشکار ڕابگەینن، پاشان ئاماژە بە گریمانەکەی ((لۆك)) دەربارەی مافی تاکەکەس و پەیمانی کۆمەلاّیەتی دەکرێت.((ئێمە دان بەو ڕاستیانەدا دەنێین، کە تەواوی مرۆڤەکان بە یەکسانی دروست کراون هەرتاکێکیش خاوەنی مافێکی ئینگاری نەکراوی خۆیەتی، لەوانە مافی ژیان و ئازادی و هەوڵ و کۆشش بۆ گەیشتن بە بەختەوەری. بەمەبەستی پاراستنی ئەم مافانە بۆ خۆیان چەندەها حکومەت دادەمزرێنن و بەویست و ئارەزووی خۆیان هێز و دەسەلاّت بەم حکومەتانە دەبەخشن، هەرکاتێکیش ئەم حکومەتانە لە ئامانجەکەی خۆیان لایاندا، مافی سروشتی ئەو خەڵکەیە، کە حکومەتەکە بگۆڕین یان بڕوخێنن و حکومەتێکی نوێ بهێننە ئاراوە کە بتوانێت بە دەرکردنی یاسای لەبارو گونجاو بەکارهێنانی دەسەلاّتی خۆی ئارامی و خۆشگوزەرانی بۆ خەڵکەکەی دابین و بپارێزێت.))

ئەگەر واز لە بنەما گشتییەکانی ڕاگەیاندنەکە بهێنین، [دەبینین] ئەوەی لە ناوەڕۆکی ڕاگەیاندنەکەدا ماوەتەوە، زیاتر لایەنێکی دیاری کراو بەخۆوە دەگرێت. واتە بریتی یە لە پێڕستێك لەو ڕەخنە و ناڕەزاییانەی کە لەلایەن دانیشتوانی داگیرگەکانەوە بەرەو ڕووی حکومەتی ئینگلیز بەرز کراوەتەوە . کۆتایی ڕاگەیاندنەکەش دەگاتە ئەو دەرنجامەی، کە لەبەر ئەو هەموو زوڵم و ستەمەی کە لێیان کراوە ئەمریکا جیابوونەوەی خۆی لە ئینگلیز ڕادەگەیەنێت و جەختیش لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە دەبێت ئەو سیانزە کۆچنشینە، ئازاد و سەربەخۆ بن و ن لەهەموو کۆت و بەندەکان ڕزگاریان ببێت و وەك میللەتێکی سەربەخۆو ئازاد ڕەفتاریان لەگەڵ بکرێت.

نوێنەرانی کۆنگرە بە هاوکاری و هاودەنگی ، یەکتریان بە ئەمریکایی ناوبرد و ، سەربەخۆیی خۆیان ئاشکرا کرد و بۆ شەڕکردن لەگەڵ ئینگلیز ئامادەیی خۆیان ڕاگەیاند . یارمەتی سەربازی دەرەوەش فەراهەم کرابوو. لەسالّی ١٧٧٨ لەنێوان((بنجامین فرانکلین)) بالّوێز و نوێنەری ئەو ویلایەتانەی کەتازە سەربەخۆییان وەرگرتبوو، لەگەڵ ((لویی شانزەیەم)) پادشای فەڕەنسادا، ڕێککەوتننامەیەك مۆرکرا و بەپێی ڕێککەوتنەکە فەڕەنسا بە فەرمی دانی بە سەربەخۆیی ئەمریکادا ناو یەکەیەکی سەربازی هێزە دەریاییەکانی خۆی بۆ یارمەتی دانی سەربەخۆیی خوازان ڕەوانەی ناوچەکە کرد. جگە لەوەش نەجیب زادەیەکی فەڕەنسی کەناوی ((مارکی دولافایت)) بوو، توانی ڕەزامەندی پادشا بۆ ناردنی شەش هەزار سەربازی دیکە بەرەو ناوچەکە بەدەست بهێنێت.

بەم شێوەیە، بەشداری کردنی هێزەکانی فەڕەنسا لە جەنگەکانی سەربەخۆیی و شکان و خۆ بەدەستەوەدانی هێزەکانی ئینگلیز بەدەست سوپای ((واشنگتۆن))ەوە، کاریگەریەکی ئێجگار زۆری هەبوو . یارمەتی و هاوکاری کردنی حکومەتی فەڕەنسا، زیاتر لەبەر دوو هۆکار بوو: یەکەم، لێسەندنەوەی داگیرگەکانی خۆی کە پێشتر حکومەتی ئینگلیز دەستی بەسەردا گرتبوو. دووەم، بەمەبەستی لاواز کردنی دەسەڵاتی ئینگلیز لە ئەمریکای باکور، کە دواتر ئەنجامێکی زۆر قورس و گرانی بۆ((لوی شانزەیەم)) بنەماڵەکەی لێکەوتەوە و، بۆماوەی دەساڵ ئاگری شۆڕش فەڕەنسای داگرتەوە و کۆتایی بە حکومەتی پادشایەتی ((بۆربۆن)) هێنا.

جەنگەکانی سەربەخۆیی لەساڵی **١٧٧٦ ــ ١٧٨٣** درێژەیان کێشا. قورسترین نەبەردیش لە ساراتۆگا ڕووی دا، کە خۆ بەدەستەوەدانی بەشێکی هێزەکانی ئینگلیزی لێکەوتەوە. لە یۆرك تاون و لەساڵی **١٧٨١** هێزەکانی ئینگلیز خۆیان تەسلیم بە هێزەکانی جۆرج واشنگتۆن کرد. لە ئەنجامدا و بەپێی ئەو ڕێککەوتننامەی کەلەساڵی **١٧٨٣** لەپاریس مۆرکرا، حکومەتی ئنگلیز بە ڕەسمی دانی بەدەسەڵاتی ئەو سیانزە داگیرگەیەدانا ، بەناوی ویلایەتە یەکگرتوەکانەوە.

ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی تەنها بریتی نەبوو لە جیابوونەوەی ئەمریکا لە ئیمپراتۆریەتی ئینگلیز . بەڵکو ئاڕاستەکردنی شۆڕشێك بوو لە دژی حکومەتێکی ڕەسمی تۆمار کراو (مسجّلی). ناوەڕۆکی ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی لە ڕاستی دا وەرگێڕدراوی فەلسەفەی مافی سروشتی ئەو سەردەمە بوو. لە سیانزە ویلایەتەکەدا، پێشکەوتنێکی گەورە لە ڕووی یەکسانی مافی خەڵکی بەگشتی بەدی هات و هەرچەندە بوونی سەرمایە مەرجێکی بنەڕەتی بەشداری کردن لە هەڵبژاردنەکان بوو، بەڵام ئەم ڕێژەیە بەشێوەیەك هاوسەنگ کرا، کە زۆرێك لە تاکەکانی کۆمەڵگە، کە پێشتر مافی دەنگدانیان نەبوو، بۆ هەڵبژاردنی دەستەی یاسادانان و خزمەتگوزاریە گشتییەکان بەشداری بکەن و، بڕیاریش درا ئەندامانی ئەنجومەنی یاسادانان بە شێوەیەکی یەکسان، پێناسەی [نوێنەری] ژمارەیەکی یەکگرتووی خەڵکی ئەمریکابن. ئەمەش بابەتێك بوو کە لە ئەنجومەنە پەرلەمانیەکانی ئەوروپادا بەهیچ شێوەیەك باسی لێوە نەکرابوو.

زۆرێك لە دامەزراوە شێوە فیودالیەکان، وەك ئەوانەی کە لە ئەوروپادا هەبوو، ڕیشەکێشکران. ئەو کرێیەی کە لە بەرامبەر بەکارهێنای زەوی کشتوکاڵی لە جوتیاران دەسەنرا، لە زۆربەی ویلایەتە نوێیەکاندا هەڵگیرا. هەندێك مافی وەك بۆماوەیی بنەماڵەکان و مافی تایبەت، کە بەهۆیەوە خێزانە سەرمایەدارەکانی وەك چینی خانەدان ژیانیان پێ دەبردە سەر،

لەناوبران. دەیەکی کڵێسەش وەستێنرا و پلەو پایەی مەزهەبە ڕەسمییەکانی وەك کڵێسەی ئینگلیز لەناوچەی باشوور کەوتە ژێر پرسیارەوە.

بەڵام شۆڕشی ئەمریکا، نە لەڕووی کۆمەڵایەتیەوە دەگەیشتە قوڵایی شۆڕشەکەی فەڕەنسا ـ کەزۆر بە خێرایی سەری هەڵدا ـ و نە شۆڕشەکەشی بەئەندازەی ئەو شۆڕشەی کە لە ساڵی **١٩١٧** لە ڕوسیا بەرپاکرا فراوان بوو. ماڵ و سەرمایە، لەدەستی گروپێکەوە بۆ گروپێکی دیکە گوازرایەوە. گۆڕانکاریەکی گچکەش لە ڕووی یاسای موڵکدارییەوە ئەنجام دراو، یاسای عورفی ئینگلیزی کە بە میرات بۆیان مابوویەوە، لەهەموو شوێنەکان وەك خۆی مایەوە. لە سەرتاسەری ناوچە کۆچنشینە ئینگلیزییەکانی ئەمریکادا، نەشوێنەوارێکی سیستەمی خانەدانی مابوویەوە، نە ئەسقەفێکی دەسەڵاتدار. لەڕاستی دا، چینی خانەدان و پیاوانی ئایینی ئەو پلەو پایەو دەسەڵاتەی کە لە کۆمەڵگەی ئەوروپی دا هەیانبوو، هیچکات نەیانتوانی لە کۆمەڵگەی ئەمریکی دا بەدەستی بهێنن. لەبەرئەوە شوێنەواری ئەو شۆڕش و هەڵچوونەی کە دژی ئەوان بەرپا کرا، کەمتر کاریگەر بوو. بەڵام شۆڕشی ئەمریکی، هێشتا نەیتوانی گۆڕانێکی ئەوتۆ لە کۆمەڵگەکەیدا بکات. سیانزە ویلایەتەکە کە کۆماری ئەمریکایان پێك هێنا، هەریەکەو بۆخۆی لە ئازادی ناوخۆیی و حکومەتێکی مەحەللی بەرخوردار بوون، لە کاتێکدا کە فەڕەنسا حکومەتێکی مەرکەزی و سیستەمی چینایەتی تێدا پەیڕەو دەکرا. ئەوەی لە ئەنجامی شۆڕشی فەڕەنسی دا هاتە ئاراوە، بریتی بوو لە دەسەڵات گرتنە دەستی چینی ناوەندی کۆمەڵگە، لە کاتێکدا کە کۆمەڵگەی ئەمریکا، پێش شۆڕشیش دەسەڵاتی بەڕێوە بردنی کاروبارەکانی ناوخۆی وڵاتی هەر لە ئەستۆی چینی ناوەنددا بوو. لەکۆی ئەو پەنجاوپێنج کەسەی کە ڕاگەیاندنی سەربەخۆییان واژوو کرد، لە **٧٥٪** یان، هەریەکەو بەجۆرێك لە سەردەمی داگیرگەکاندا لەکاروباری سیاسی دا بەشداری کردبوو، زۆربەشیان خاوەنی خوێندەواریەکی باش و ئیمکاناتێکی ماددی لەباربوو. ئەم بەردەوامیە لە ڕابەریەتی سیاسییاندا، سەقامگیری و هێمنیەکی وای هێنابوویە ئاراوە کە زۆرجار لەگەڵ ووشەی شۆڕش دا هەماهەنگ نی یە.

بەو شێوەیەش کە ((تۆکۆیل)) ئاماژەی پێکردووە:((ئەمریکا بوو بەخاوەنی دیموکراسی بەبێ ئەوەی شۆڕشێکی دیموکراتیکی تێدا ڕووبدات. ئازاد بونیاد نراو بەبێ ئەوەی بیەوێت ئازادی بەدەست بهێنێت.)) شۆڕشی ئەمریکی پێویستی بەوە نەبوو، کە کۆبونەوەی خانەدانەکان و یان کڵێسەی دەسەڵاتدار و خاوەن پلەو پایە هەڵوەشێنێتەوە. گرنگترین دەستکەوتی شۆڕشی ئەمریکا، لە ڕووی سیاسی و چەسپاندنی دەسەڵاتی دەوڵەتێکی پاپەند بەیاساوە بوو. [وەك

ئاماژەمان پێکرد]، سەرچاوەی هەموو ئەم بیروباوەڕانە [لە کانیاوە دەوڵەمەندەکەی] فەیلەسوفی ئینگلیزی ((لۆك))ەوە هەڵدەقوڵاً. لەم لاشەوە سەرکردە سیاسییەکانی ئەمریکا خۆیان بەشێك بوو لە سەردەمی ڕۆشنگەری و باوەڕی تەواویان بەم بۆچونانە هەبوو. بیردۆزەکانی((مۆنتسکیو)) دەربارەی جیاکردنەوەی هێزەکان، بەڵێنی میللەت و قانونی ئەساسی نوسراو، لەو جۆرە بیروباوەڕانە بوون، کەلە ئەمریکادا لایەنگرێکی زۆریان هەبوو. ئەمریکییەکان زیاتر لەهەر میللەتێکی تر، باوەڕیان وابوو، کەدەوڵەت دەبێت، تەنها خاوەنی دەسەڵاتێکی سنورداربێت و، بەپێی مەرجەکانی قانونێکی ئەساسی نوسراو دیاری کراو هەنگاو بنێت. ئەوان، سوربوون لەسەر ئەوەی، کە پێویستە قانونی ئەساسی دەرهاویشتەی یاساو ڕێسایەك بێت، دەسەڵاتدار بەسەر پەیوەندییەکانی نێوان میللەت و دەوڵەت و چاودێر بەسەر سیستەمی دەوڵەتەوە.

ویلایەتە یەکگرتووەکان، لەسیانزە ویلایەتی تاقانە و خۆبەڕێوەبەر پێك دەهات. پاش بەستی پەیماننامەیەك بەناوی پەیمانی((کۆنفدراسیۆن)) لەساڵی ١٧٨١، ویلایەتەکان بەشێوەیەکی نا هاوپەیمان و ئازاددا یەکیان گرتبوو، هەرچەندە دامەزراندنی ئەم شێوازەی حکومەت، کۆمەڵێك گرفتی سیاسی و ئابوری لەگەڵ خۆیدا هێنا.

لەڕووی سیاسەتی دەرەوەوە، کاروباری بازرگانی، ڕێکخستنی بودجەو ڕێك و پێککردنی باجەکاندا، هیچ جۆرە دانوسان و هەماهەنگیەك لەنێوانیاندا نەبوو. پاش ڕاپەڕینی ژمارەیەك لە جوتیاران بەسەرکردایەتی ((دانیەل شیز)) لە ماساچۆسێت، سیاسەتمەدارانی ئەمریکا بڕیاریان دا، حکومەتێك بەدەسەڵاتێکی مەرکەزی لە یەکێتی ویلایەتەکان و بەپێی قانوونی ئەساسی دابمەزرێنن. بۆ ئەم مەبەستەش کۆمەڵێك لە نوێنەرانی ویلایەتەکان لەشاری فیلادلفیادا کۆبونەوەیەکیان سازکرد و تیایدا گفتوگۆیەکی تێروتەسەلیان دەربارەی داڕشتنی قانونی ئەساسی ئەنجام دا.

قانونی ئەساسی لە ساڵی ١٧٨٩ تەواو کراو((جۆرج واشنگتۆن)) ڕابەری سەردەمی شۆڕشی ئەمریکا، وەك یەکەمین سەرۆك کۆماری ئەو وولاتە هەڵبژێررا. قانونی ئەساسی لەپێشەکیەك و حەوت بنەمای سەرەکی پێکدەهات. لەساڵی ١٧٩١ مافە شارستانییەکان دەربارەی ئازادی مەزهەب، ڕادەربڕین، بلاوکراوەکان، ئەنجامدانی کۆبوونەوەو دەربازبوون لە تاوانبارکردنی بێپاساو و لەخۆوە بڕیاریان لەسەر درا و ، تێکڕای تاکەکانی کۆمەڵگەیش بەبێ جیاوازی و بەشێوەیەکی یەکسان لەم مافانە بەهرەمەند دەبوون، چونکە ئەم مافانە بەپێی بنەمای یەکسانی تاکەکان لەبەرامبەر یاسادا دەستنیشان کرابوو. هیچ مەزهەبێکی دیاری کراو وەك ئایینێکی ڕەسمی دانی

پێدا نەنراو ئازادی ئایینزا، بۆ هەمووان مسۆگەر کراو حکومەت لەسەر بنچینەی عەقڵ و منگق لە مەزهەب جیاکرایەوە. لە قانونی ئەساسی دا، ویلایەتە یەکگرتوەکانیان، نەتەنها بەکۆمەڵگەیەك لە ویلایاتی تاقانە پێناسە کرد، بەڵکو بە یەکیەتیەکیان دانا، کە تیایدا تاکەکان لە پێناو کۆمەڵێك مەبەستی پەنابەرانی ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا حسابیان بۆ بکرێت و لەهەمان کاتیشدا ببنە هۆکارێك لەپێناو ئامانجەکانی پەنابەرانی نێو ویلایەتەکانی خۆیاندا. ئەمە فەلسەفەی حکومەتی فیدڕاڵی بوو . کۆماری فیدڕاڵی، تێکەڵبوونی تاکەکان بوو نەك ویلایەتەکان. یاسای نێو ویلایەتەکانیش خرایە ئەستۆی خودی کەسەکان نەك ویلایەتەکان. هەر سیانزە ویلایەتەکە، بەخێرایی دەستیان بە نووسینی قانونێکی هاوشێوەی قانونی ئەساسی فیدڕاڵ کردوو، هەموویان بە تێکڕا، بنەمایەکی دانپێدانراوی یەکگرتوویان لەقانونە ئەساسیەکانی خۆیاندا گونجاند.

لەقانونی ئەساسی دا، هاتووە، سەرچاوەی دەسەڵاتی حکومەت، میللەتەو ،دەوڵەت بۆ پاراستنی مافە سروشتییەکانی تاکەکان دامەزراوە. هەرکاتێك دەوڵەت نەیتوانی ئەرکەکانی خۆی بەرامبەر بە میللەت جێبەجێ بکات، خەڵکی مافی خۆیانە، لەپێناو ئاسایش و خۆشگوزەرانی خۆیاندا، ئەم دەسەڵاتە لە حکومەت بسێننەوەو، دەوڵەتێکی دیکە بهێننەکایەوە. بابەتێکی دیکە، مەسەلەی سەربەخۆیی ویلایەتەکان بوو لەبەردەم حکومەتی فیدڕاڵی دا. بەشێوەیەك کەحکومەتی فیدڕاڵ، کاروباری دەرەوە و بەرگری و سیاسەتی گشتی و بازرگانی پێدەسپێردرێت و کاروباری ناوخۆی نێو هەرویلایەتێکیش دەدرێتەوە دەست حکومەتی ویلایەتەکان. دەسەڵاتی سیانی جێبەجێ کردن، یاسادانان و دادوەری، تاڕادەیەك لە یەك جیاکرانەوە و دسەڵاتی یاسادانان لەدەرکردنی یاساکاندا سەربەخۆییەکی تەواوی بەدەست هێنا . سەرۆك کۆمار، دەتوانێت بەبەکارهێنانی مافی ڤیتۆ، یاساکان هەڵوەشێنێتەوە، بەلاّم کۆنگرێس دەسەڵاتی ئەوەی پێدراوە، کە بەکۆکردنەوەی دوو لەسەر سێی دەنگەکان، بڕیارەکەی سەرۆك کۆمار لەغوو بکاتەوە . دەسەڵاتی دادوەریش سەربەخۆییەکی تەواوی هەیە. دەسەڵاتی دادگای فیدڕاڵ، لەلایەن دادگایەکی یەکگرتووەوە بەڕێوە دەبرێت، کەپێی دەوترێت دادگای بالای ولات و ئەرکی بەدواداچوون و ڕادەربڕین دەربارەی جێبەجێکردن یانەکردنی یاسا ئاساییەکان لەگەڵ قانونی ئەساسی دا دەگرێتە ئەستۆ. بە ڕوودانی هەر ناکۆکیەك لە نێوان حکومڕانی میللی و ویلایەتیدا، دادگای فیدڕاڵ بۆ ئەم مەبەستە ڕاوسەرنجەکانی خۆی دەخاتە ڕوو. هەرکاتێك دەستەی یاسادانان بیەوێت سنووری مافەکانی دەسەڵاتی یاسادانان ببەزێنێت، یان دەسەڵاتی جێبەجێکردن لەبازنەی

دسەلاَتەکەی خۆی تێپەڕ بکات، ئەو کاتە دادگای بالاَ دەست بەکار دەبێت و بەدواداچوونی لەسەر دەکات. هەرچەندە دەسەلاَتی جێبەجێکردن ناتوانێت لە سنووری ئەو دەسەلاَتەی کەبۆی دانراوە بچێتەوە دەرەوە، بەلاَم هەرهیچ نەبێت دەتوانێت ببێتە کۆسپێکی گەورە لەبەردەم زۆرداری و تاکڕەوییەکانی دەسەلاَتی جێبەجێکردندا. ئەندامانی دادگای بالاَ نۆ کەسن و بە پێشنیازی سەرۆك کۆمار و بڕیاری سنا تا کۆتایی تەمەنیان هەلَدەبژێرێن. ویلایەتە یەکگرتوەکان، لەڕووی دادوەریەوە بەسەر چەند ناوچەیەکدا دابەش دەکرێت، کەلە هەر ناوەیەکدا یەك دادوەری فیدڕالَی نیشتەجێ دەبێت و ئەو دادگایانەش بە دادگای ناوچەیی ناودەبرێن و جگەلەمانەش دادگاکانی تێهەلَچوونەوە (استئنافی) و لەکۆتاییشدا دادگای ویلایەتی و دادگا جۆربەجۆرەکانی نێو شارۆچکەکان و ناحیەکان، تایبەت بە لێپرسینەوەی مەسەلەکانی ناوخۆی ویلایەتەکان کاریان دەکرد. هەلَبژاردنی ئەم جۆرە دادوەرانەش لە ڕێگەی دەنگدانی گشتی لە ویلایەتەکاندا دەبێت.

کۆنگرێسی ئەمریکا لەهەردوو ئەنجومەنی نوێنەران و سنا پێك دێت. نوێنەرانی ئەنجومەنی کۆنگرێس هەر دوو سالَ جارێك و، نوێنەرانی سنا هەر شەش سالَ جارێك بۆ ئەم پۆستە هەلَدەبژێررێن و ژمارەی نوێنەرەکانیش پێویستە بەپێی ژمارەی خەلَکی ناوچەکە لەنێو ویلایەتەکاندا دەستنیشان بکرێت. هەر ویلایەتێك مافی کاندید کردنی دوو سیناتۆری هەیە. جگە لە کۆنگرێسی ئەمریکا، کە لە شاری واشنگتۆن دا جێگیر بووە، هەر ویلایەتێك بۆخۆی خاوەنی ئەنجومەنێکی نوێنەران و سنایەکی مەحەللی دەبێت، کە بە شێوەیەکی تایبەتی کاروباری ویلایەتەکان هەلَدەسەنگێنێت. دەسەلاَتی جێبەجێکردنیش لەسەرۆك کۆمار و دەستەی وەزیران و ڕاوێژکارانی بالاَ پێك دێت. هەلَبژراندنی سەرۆك کۆمار هەر چوار سالَ جارێك و لەلایەن تێکڕای خەلَکی ویلایەتەکانەوە بەڕێوە دەچێت، وەزیرەکانیش بەپێ ی پێشنیازی سەرۆك کۆمار و پەسەندکردنی کۆنگرێس هەلَدەبژێررێن.

یەکێك لە مەبەستە سەرەکییەکانی قانونی ئەساسی، بریتی بوو لە ڕێزگرتن لە دەسەلاَتی یاسا، کە لە ڕاستی دا بنەمایەکی بەهێزی کۆمەلَگە پێك دەهێنێت. لە ئەمریکا، بەهیچ شێوەیەك بیر لە بەزاندنی سنووری بنەماکانی دەسەلاَتی کۆمەلَگە نەدەکرایەوە و هیچ کاتێکیش سنورێك بۆ ئەو دەسەلاَتە دابنێن، بەلَکو بۆ پاراستن و دابینکردنی ئازادی دەستیان بەدابەش کردن و جیاکردنەوەی هێزەکانی نێو کۆمەلَگە کرد- مەبەستیشیان ئەوەبوو کە دەسەلاَتی کۆمەلَگە فراوان و بێسنوور بێت، بەلاَم لێپرسراو و جێبەجێکەرانی، بەهۆی گوێڕایەلَیان بۆ یاسا بچووك و سنوردا بمێننەوە- چونکە هەر ئەندازە حکومەت، دەسەلاَتێکی یاسایی سنورداری بۆ بەکارهێنانی

ئیختیاراتەکانی هەبێت، بەهەمان ئەندازەش لە مەترسی تاکڕەوی و زولَم و زۆرداری کەم دەکرێتەوە. بە ووتەی ((مدیسۆن)) کە یەکێکە لەسەرکردەکانی شۆڕشی ئەمریکا، کەسانی خاوەن دەسەلاَت، شایستەی متمانە پێکردن نین، هەرچەندە دواتر لەلایەن مێژوو نووسی بەناوبانگی ئینگلیزی لۆرد ((ئەکتۆن))ەوە بلاَوکرایەوە:((دەسەلاَتی ڕەها، فەسادی ڕەهای لێدەکەوێتەوە.)) ئەم باوەڕەش کە ئارەزووی دەسەلاَت ـ چ تاکەکەسی یان بەکۆمەلَ ـ پێویستە بەڕێگایەك کۆنترۆلَ بکرێت، بەزیندویی مابویەوە و، لە ڕێگەی دانانی یاسا و چاودێری کردنی یاسا لەسەر هەلَسوکەوتی تاکەکان پراکتیکیان دەکرد. بەووتەی ((جۆن ئادامز)) دووەمین سەرۆك کۆماری ئەمریکا:((لەو شوێنەی کە هەلَبژاردنی تاکەکان لەسەر بنەمای دەنگی زۆرینەو حکومەتی یاسا کۆتایی پێ بێت، زولچم و زۆرداری دەست پێدەکات.))

هەنگاوێکی دیکە کە لەم سالاَنەدا جێبەجێکرا ، بریتی بوو لە بڕیاری پێکهێنانی دامەزراوە سنووردارە دەولَەتیەکان لە زەوی یە نوێیەکانی ڕۆژئاوادا، کە خالَی پەیوەندی نێوان ژیانی سنوور نشینی و دامەزراوە ڕەسمی یە ویلایەتیەکان بوون. ئەم بڕیارە بەدەرکردنی فەرمانێکی تایبەت بە زەوییەکانی باکوری ڕۆژئاوا لەسالَی ١٧٨٧ خرایە قۆناغی جێبەجێکردنەوە و، بەلَێنی دروستکردنی چەند ویلایەتێکی نوێیان لەناوچەی باکوری ڕوداهایۆ ـ بەمەرجێك لەهەموو ئەو مافانەی کە بەسیانزە ویلایەتەکەی تر دراوە، بەهرەمەند بێت ـ دا ئەم هەنگاوەش بەتەنها ڕێگایەك بۆ پەرەپێدان و فراوان بوونی زەوییەکان و دامەزراندنی ویلایەتە نوێیەکان لەقەلَەم دەدرا.

قانونی ئەساسی بەلَگەنامەیەکی سیاسییەو بەبەراورد لەگەلَ ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی، لایەنێکی محافظە کارانەی پێوە دیارە. لە ڕاگەیاندنی سەربەخۆیدا، یەکسانی تێکڕای تاکەکانی مرۆڤایەتی بەڕاشکاوی دانی پێدا نراوەو، لەکاتێکدا کە قانونی ئەساسی، بەجەخت کردنەوە لەسەر مافی خاوەندارێتی و سەرمایەو پێشێکردنی مافی ڕەشەکان ـ کە پاراستنی سیستەمی کۆیلایەتی لێکەوتەوە- بنەمای یەکسانی مرۆڤەکانی بەگشتی پیشتگوێ خستووە. مێژوو نووسی بەناوبانگی ئەمریکی((چارلز بیرد)) قانونی ئەساسی بەئاکامی چالاکی و بیرکردنەوەی کەمایەتیەك دەزانێت، کەلەبەر هەبوونی دەسەلاَتی ئابوری، داوای بەڕێوە بردنی زۆرینەیان دەکرد. هەلَبەت لە ناوەڕۆکی قانونی ئەساسی دا هیچ ئاماژەیەك بە دارایی و سەرمایە لە ڕووی پلەو پایەی کۆمەلاَیەتی یان پێگەو پیشە بۆ گروپێك یان چینێکی دیاری کراو ناکرێت و بەبەراورد لەگەلَ قانونی ئەساسی فەڕەنسا، کە لە سالَی ١٧٩١ بە ئاشکرا جەخت لەسەر خاوەندرێتی و سەرمایە دەکاتەوە ، ئەم مەسەلەیە بە ئاشکرا دانی پێدا دەنرێت. هەموو ئەو وتارانەی

كە((هامیلتۆن))، ((مدیسۆن)) و((جۆن جی)) ـ لەو کەسایەتیە ناودارانەی کە لە نووسینەوەی قانونەکەدا بەشداریان کردبوو ـ بۆ بەرگری کردن لە حکومەتی مەرکەزی بلاویان دەکردەوە، بەوتاری فیدرالیستی ناوبانگی دەرکرد. لەدەقی ئەو وتارانەدا بەرگری کردن لە خاوەنداریتی تایبەتی و سەرمایە، زۆر بەڕوونی دەردەکەویت و، لەواقیعدا بەیەکیك لە چاکترین نمونەکانی لێکدانەوەی ئابوری سیاسی هەژمار دەکریت و ئامانجیشی هاندان و ناچارکردنی ویلایەتە جۆراوجۆرەکانە، بۆ دامەزراندنی سیستەمیکی بتەو و ڕاوەستاوی حکومەتی، کە گرنتی داراییەکی پێویست دەستەبەر بکات. بەلگەنامەکانی فیدرالیست، خوێندنەوەیەکی بەناوبانگ و بەنرخە لەبواری ئابوری سیاسی دا. هەمان ئەندازە کە باوەڕی بە بەمەرج بوونی ((مشروگیت))ی دەولەت و سەروەری یاسا و مافی کۆمەلایەتی تاك هەیە، بەو ئەندازەیەش جەخت لەسەر مافی خاوەنداریتی تاکەکەسی و داهێنانی ئابوری تاك و سەرمایەگوزاری تایبەتی دەکاتەوە. بەشێوەیەکی گشتی ڕۆلی دەولەت لە چالاکییە ئابوریەکاندا بە پڕکردنەوەی پێداویستییەکانی بەرقەرارکردنی ئارامی و دروستکردنی ژینگەیەکی لەبار دەزانیت، کە تیایدا تاکەکان بتوانن بەئاسوودەیی، سەرمایەکانی خۆیان لە چالاکییە ئابوریەکاندا بخەنەگەڕ.((مدیسۆن)) لە یەکێك لە نامەکانی فیدرالیستدا دەنوسێت:((یەکەمین مەبەستی سەرەکی هەر حکومەتێك بریتی یە لە پشیوانی کردن لە مافی دارایی و مافی خاوەنداریتی و دەرکردنی چەند یاسایەك کە سەرمایەداری و مافی دارایی تاکەکان مسۆگەر بکات.))

((هامیلتۆن)) لەوتارە فیدرالیستیەکانی خۆیدا، جەخت لەسەر حکومەتێکی مەرکەزی و بەهێز دەکاتەوە، کە بەوپەڕی تێگەیشتن و زیرەکی بەرژەوەندییەکانی زۆرینەی خەلك بپارێزیت و بەڕێوەبەریت.

پاراستنی سیستەمی کۆیلایەتی، بەگرنگترین مەسەلەی نێو ویلایەتەکانی باشور و سەرەکیترین بابەت لەڕووبەڕوو بوونەوەی بیروباوەڕی نێوان ویلایەتەکانی باکور و باشور دەژمێررا. بۆ ڕێگە گرتن لەم جۆرە ڕوو بەڕوو بوونەوانە و بەدەست هێنانی دەنگی دانیشتوانی باشور، لە نووسینەوەی قانونی ئەساسی دا، ئەم مەسەلەیە بە خامۆشی مایەوە و ڕەشپێستەکان وەك هاولاتییەکی ئەمریکی کە خاوەنی مافێکی دیاری کراوی خۆیان بن دانیان پێدا نەنراو هیچ جۆرە ئاماژەیەکیش بەمەسەلەی ئازاد کردنی کۆیلەکان نەکرا. ((مدیسۆن)) لە نامەیەکدا کە بۆ ((لافایت))ی نارد جەختی لەسەر ئەوە کردەوە، کەتەنانەت ئاماژە کردن بە مەسەلەی کۆیلایەتی، لەکاتی نوسینەوەی قانونی ئەساسی دا،((وەك بزیسکێك وابووە لەنێو ئەنبارێکی باروت))دا.

پاراستنی کۆیلایەتی وپشتگوێ خستنی ئەم گرفتە کۆمەلایەتییە لە واقیعدا بۆ بەدەست هێنانی دەنگی ڕەزامەندی ویلایەتەکانی باشوور زۆر پێویست و زەرور بوو هەروەها بەتەنها ڕێگایەکیش بۆ پاراستنی یەکیەتی و یەکڕیزی نێوان ویلایەتەکان دادەنرا.

کاریگەری شۆڕشی ئەمریکا لەسەر ولاتانی ئەوروپا لەماوەیەکی زۆر کورتدا دەرکەوت. بەهۆی ئەو جەنگەی کە لەگەل ئەمریکادا بەرپای کرد، ئەرکێکی زۆر قورس کەوتە سەرشانی حکومەتی فەڕەنسا و یەکێك لە دەرەنجامەکانیشی سەرهەلدانی شۆڕشی ناوخۆ بوو لەو ولاتەدا. لەهەمووی گرنگتر ئەوەبوو ، کە شۆڕشی ئەمریکا بوو بەسەرەتای سەرهەلدانی شۆڕشگەلێکی ئازادیخوازانە، کە هەندێکیان تا سالی ١٨٤٨ درێژەیان کێشا. بەدەست هێنانی سەربەخۆیی ئەمریکا، بەلای ئەوروپیەکانەوە نیشانەی ئەوەبوو، کە دەکرێ، زۆرێك لە بیرو ڕاکانی سەردەمی ڕۆشنگەری، بخرێنە قۆناغی جێبەجێ کردنەوە. بەلام ئەوەی زیاتر لە هەموو شتێك کاریگەری لەسەر بیری ئەوروپیەکان بەتایبەت ولاتی فەڕەنسا دروست کردبوو، ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی و داڕشتنی قانونی ئەساسی بوو. دانای فەڕەنسی ((لارو شفوکۆ)) ڕاگەیاندنەکەی وەرگێڕایە سەر زمانی فەڕەنسی و، ئەمەش وایکرد کە گفتوگۆیەکی لەڕادەبەدەر لەسەر ئەم ڕاگەیاندنە لەنێو هەموو چین و توێژەکانی فەڕەنسادا سەرهەلبدات.

مشروگە خوازی، فیدڕالیزم و، سنوردارکردنی دەسەلاتەکانی حکومەت، بەلای ئەوروپیەکانەوە شتێکی تازە نەبوو، بنچینەی ئەم بیر و بۆچونانە لەسەدەکانی ناوەڕاستەوە سەرچاوەی دەگرت، بەلام بەو شێوەیەی کە باوبوو ـ بۆنمونە لەفەلسەفەی مۆنتسکیودا ـ ئەم بیرکردنەوانە زیاتر لەسیستەمی دەرەبەگایەتی و خانەدانەکانەوە نزیك بوون. شۆڕشی ئەمریکا، شێوازێکی پێشکەوتن خوازانەی بەم بیرکردنەوانە بەخشی . سەرکەوتنی ئەم بیرکردنەوانە و لەگەل ئەو گۆڕانکاریانەی کە لە ئەورپا سەریان هەلدا، بۆچوونی ڕووناکبیرانی دواتری زیاتر لەگەل بنەماکانی دیموکراسی دا هەماهەنگ کرد. قوتابخانەیەك لە چاکسازی ڕادیکال خوازی لە ئینگلیز سەری هەلدا. ئیدی لە ئەوروپا متمانە بە حکومەتی ((زۆرداری بریقەدار)) نەدەکراو باوەڕی خەلکی بە حکومەتی مەردووم ڕۆژ بەڕۆژ زیادی دەکرد. کردوەی ئەمریکییەکان، بەشێك لەو بیروباوەڕانەی ئەوروپایان هێنایە سەر ئەمری واقع و بەشێوەیەکی عەینی پێشکەشیان کرد. ئەمەش خۆی بەلگەیەکی ڕوون و ئاشکرا بوو، لەسەر ئەوەی کە فەڕەنسیەکان، لەسالی ١٧٨٩ شۆڕشەکەی خۆیان بەڕاگەیاندنی مافی مرۆ و نووسینی قانونی ئەساسی دەست پێکرد.

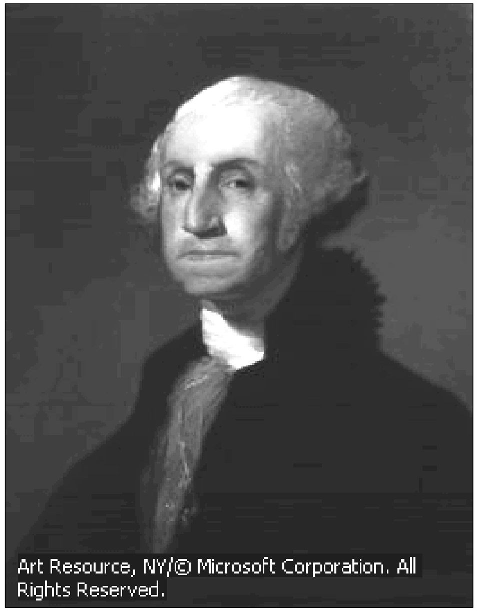

جۆرج واشنگتۆن

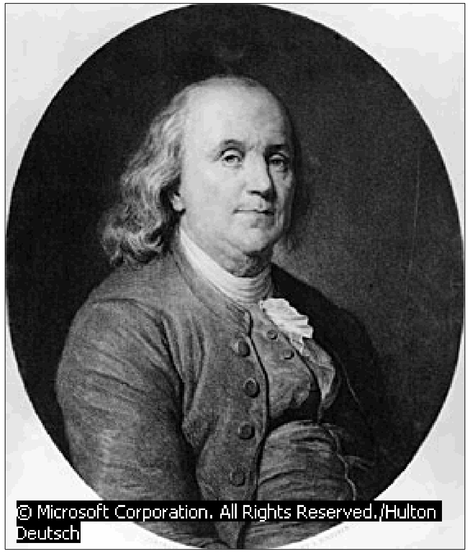

بنجامین فرانکلین

گێرونەوەی راگەیاندنی سەربەخۆیی

نارەزایی خەڵکی دژی یاسای پووك

سەربازانی ئینگلیز لە شاری بۆستۆن تەقە لە خەڵکی دەکەن

ویلایەتە یەکگرتووەکان لە ساڵی ١٧٨٧

بەشی سێیەم:

کۆماری تازە بونیاد نراو

ماوەی چل ساڵی دوای شۆڕشی ئەمریکا، بەسەردەمێکی گرنگ و پڕ بایەخ دەژمێررێت لە مێژووی ئەمریکادا. لەم ماوەیەدا حکومەتی کۆماری پێکهێنرا، ناسنامەی نەتەوەیی ئەمریکا ئاشکرا کرا و، ئاراستەی گشتی سیاسەتی دەرەوە دەست نیشان و، حکومەتی مەرکەزیش چەسپا. گۆڕانکاریەکانی ئەو سەردەمەی ئەمریکا، چەند لایەنێکی سەرەکی دەگرێتە خۆ: لایەنگری بۆ حکومەتی مەرکەزی فیدراڵیزم بەپێی بنەما یاساییەکان و، دوورکەوتنەوە لە چەمکی هاوپەیمانی و کۆنفدراسیۆن، سەرهەڵدانی سیستەمی دو حیزبی، ڕاگەیاندنی سیاسەتی بێ لایەنی و، گۆڕانی فەرهەنگی کۆمەڵگەی ئەمریکی.

هێزی چالاکی کارکردن، کۆشش و هیوا، گەشبینی و متمانە بە خۆبوون، باوەڕ بەهەوڵ و تێکۆشانی تاك، ئەو ڕەگەزانەن کە ڕۆحی کۆمەڵایەتی ئەم سەردەمەی کۆمەڵگە پێك دەهێنن. ئەم سەرزەوییە پان و بەرینە، کە نەخاوەنی داب و نەریت و ڕێوڕەسمێکی بەخۆی بوو، نەبونیادە کۆمەڵایەتی و سیاسیەکانی ئەوروپای وەك کڵێسەی دەسەڵاتدار، چینی خانەدان و، دەربارەی پادشایەتی تێدا بەرجەستە کرابوو، بەڵام ئامادەیی بەدەست هێنانی هەرجۆرە ئەزمونێکی نوێی بۆ دروست کردنی حکومەتی کۆماری و پەرەپێدانی دیموکراسی سیاسی، تێدا بوو. حکومەتی لاو و تازە پێگەیشتوو، پشت ئەستوور بە لێهاتوویی تاکەکان و بەهیوای دەست بەسەردا گرتنی ناوچە فراوانە بەپیتەکان و، بەئومێدی گەشەکردن و پێشکەوتن لە پێناو دامەزراندنی کۆمەڵگەیەکی نوێ، هەنگاوی نا.

پاش شەڕی سەربەخۆیی، ئەو بابەتەی کە مشتومڕێکی زۆری لەسەر کرا، هەمان مەسەلەی چەسپاندن و بتەوکردنی حکومەتی نوێ بوو. هەر لەسەرەتاوە دوو بیرۆکەی جیاواز لەنێو دەستەی بەڕێوەبردنی کۆماری دا خرانە ڕوو: یەکێکیان خوازیاری کەمکردنەوە و سنووردارکنی دەسەڵاتی زۆرینە و ئەوی تریان داوای بێ سنوور بوونی دەسەڵاتی زۆرینەی دەکرد. ئەو حیزبەی

کە داوای کەم کردنەوەی دەسەڵاتی زۆرینەی دەکرد، باوەڕی بە دامەزراندنی حکومەتێکی بەهێزی مەرکەزی ، بەپاڵپشتی کردنی چینی دەسەڵاتدار(**متنفذ**) هەبوو. ئەم حیزبە هەوڵی دەدا، بۆچوونەکانی خۆی لەنێو چوارچێوەی چەمکی حکومەتی فیدراڵیدا ڕابگەیەنێت و ، هەرلەبەر ئەوەش بە ((فیدراڵیست)) ناوبانگی دەرکرد. حیزبەکەی تر، کە داوای دەسەڵاتی زۆرینەی دەکرد و حەزیشی لە سنوور دارکردنی دەسەڵاتی چینی سەرمایەدار و گواستنەوەی دەسەڵاتەکان بۆ چینە کۆمەڵایەتییەکانی وەك جوتیار و خاوەن کارو پیشەکان بوو، بەحیزبی کۆماریخوازی دیموکرات ناوی دەرکرد، کە بنچینەو درێژە پێدەری حزبی دیموکراتی ئێستای ئەمریکایە.

هەندێك لە کەسایەتیە ناودارەکانی سەردەمی سەربەخۆیی، فیدراڵیست بوون.((جۆرج واشنگتۆن))، ((مدیسۆن)) و((هامیلتۆن)) باوەڕی تەواویان بە دەسەڵاتی دەوڵەتی فیدراڵی هەبوو هەروەها دەیانووت ئەرکی سەرەکی قانونی ئەساسی و حکومەتی کۆماری، پاراستنی مافی کەمینەیە لە بەرامبەر پاڵە پەستۆی دەسەڵاتی زۆرینەدا.((هامیلتۆن)) کە یەکێك بوو لە سیاسەتمەدارە دەسەڵاتدارەکان، بەڕاشکاوی ڕایگەیاند کە ((بنەماکانی کۆماریەت هەرگیز پێویست بەوە ناکات ، کە لە بەرامبەر هەڵکردنی بچوکترین خواست و ئارەزووی خەڵکی دا، خۆی بدات بەدەستەوە و یان بەپەلەو خێرا تەسلیمی ئەو هەڵچوون و شڵەژانەیان ببێت...کاتێك بەرژەوەندی ڕاستەقینەی میللەت بە ئاراستەی پێچەوانەی ئارەزووەکانی ئەو هەنگاوی نا، ئەوانەی کە میللەت ئەرکی پاراستنی بەرژەوەندییەکانی خۆی پێسپاردوون، ئەرکی سەرشانیانە ڕوو بەڕوی ئەو هەڵە کاتیەی کە دووچاری میللەت بووە ببنەوە، تا ئەوکاتەی کە میللەت هێور دەبێتەوە و ئاسوودەیی و هاوسەنگی خۆی بەدەست دێنێتەوە.))

هەڵبەت((بەژەوەندی ڕاستەقینەی میللەت)) یان((ئیرادەی میللەت)) لەو جۆرە وشانەن کە لەناو گروپە جۆراو جۆرەکاندا بەردەوام مشتومڕیان لەسەر کراوە. هەرچەندە کەسانێکی تریش هەبوو، کە بێدەنگی میللەتێکیان لەگەڵ ئیرادەی ئەو میللەتە لێك داوەتەوە یان وابیریان دەکردەوە کە خودی گوێڕایەڵی خەڵك، مافی حکومەتی بەئەوان بەخشیوە.((جفرسۆن)) کە یەکێکە لە سەرکردەکانی ئەمریکا و پشتیوانی ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی، لایەنگری مافی تێکڕای خەڵك و داوای یەکسانی کۆمەڵایەتی زیاتری دەکرد. ئەو باوەڕی وابوو،کە ئەگەر کۆمەڵگە لە دامەزراندنی حکومەتێکی دیموکراسی دا سەرکەوتن بەدەست نەهێنێت و دەرفەتی سوود وەرگرتن لە ئازادی بۆ گەلەکەی نەڕەخسێنێت، وورده وورده سەربەخۆیی لەو

کۆمەڵگەیەدا باردەکات و زوڵم و ستەم باڵی بەسەر هەمواندا دەکێشێت. حیزبەکەی ((جفرسۆن)) بەناوی ((کۆماریخوازی دیموکرات)) ناوبانگی دەرکرد. ئامانجی سەرەکی جفرسۆن و لایەنگرەکانی ئەوەبوو:((ئەگەر لە دامەزراندنی حکومەتێکدا، کە بتوانێت دەسەڵاتی زۆرینەی خەڵك دەستە بەر بکات، سەرکەوتن بەدەست نەهێنین، درەنگ یا زوو ڕووبەڕووی حکومەتێکی تاکڕەوی ڕەها دەبینەوە.)) چونکە((لە کۆمەڵگەیەکدا کە لەسەر بنەمای یەکسانیەکان دامەزرێت، تاکەکان بە ڕەزامەندی خۆیان ملکەچی یاساکان دەبن و حکومەتیش لەبەر پێویستی لە لایەن تێکڕای خەڵکەکەوە ڕێزی لێدەگیرێت.))

بەشێوەیەکی گشتی((کۆماریخوازانی دیموکرات))، لایەنگری مافی تێکڕای خەڵك و دژی چڕبوونەوەی دەسەڵات بوون، لە کاتێکدا کە ((فیدراڵیستەکان)) داوای چڕبوونەوەی دەسەڵاتیان دەکرد لە ژێر دەستی کەمینەیەکدا، کە لە کۆمەڵگەدا خاوەنی پێگەو ناوبانگێکی تایبەتی بوون. ئەو پشێوی و ئاڵۆزییەی کە وولاتی فەڕەنسای گرتەوە ـ وەك ڕووخانی کۆنڤانسیۆن و دەست پێکردنی سەردەمی تیرۆرو حکومەتی ڕۆبسبیر ـ ترسێکی زۆری خستە دڵی ((فیدراڵیست))ەکانەوە و ئەوانی لە ئەگەری ڕوودانی هەرجۆرە کارێکی تێکدەرانە نیگەران تر کرد. لەبەر ئەوە ((فیدراڵیستەکان)) کە خوازیاری کەم کردنەوەی دەسەڵاتی زۆرینە بوون، لەو سەردەدا سەرنج و بایەخێکی زیاتریان پێدرا.((جۆرج واشنگتۆن)) وەك یەکەمین سەرۆك کۆماری ئەمریکا، لەلایەن ((فیدراڵیست))ەکانەوە هەڵبژێررا و حیزبەکەشی توانی بۆ ماوەی دوانزە ساڵ جڵەوی دەسەڵات لە ئەمریکا دا بگرێتە دەست. ((جۆرج واشنگتۆن)) دوو کەس لە کەسایەتییە ناودارەکانی نێو حیزبە جۆراوجۆرەکانی بۆ هاوکاری بانگهێشت کرد، ((هامیلتۆن))ی لە حیزبی ((فیدراڵیست)) بۆ پۆستی وەزیری خەزێنە و((جفرسۆن)) ی لە حیزبی ((دیموکرات)) بۆ وەزیری دەرەو و بەشداری کردن لە کاروباری بەڕێوەبردنی دەوڵەت دەست نیشان کرد.

سیاسەتی ئابوری ((هامیلتۆن)) لەسەر بنەمای هاندانی سەرمایەگوزاری تایبەتی و بەدەستهێنانی پشتیوانی بازرگانەکان و دابینکردنی هۆکاری پێویست بۆ داهێنانی تاکەکان، لەگەڵ پشت بەستن بە دەوڵەتێکی بەهێز دەڕۆشت، کە بتوانێت بەدەستە بەر کردنی هۆکارەکانی بەرقەرار کردنی ئاشتی و ئارامی و ڕەخساندنی هەلومەرجێکی لەبارو گونجا و، هاوکاری کەسایەتیە ناودارەکان بەدەست بهێنێت و، بەرەو زیاد کردن و وەگەڕخستنی سەرمایە هانیان بدات. یەکێك لە پێشنیازەکانیشی بریتی بوو لە، دانەوەی تەواوی قەرزەکانی ویلایەتەکان ـ

کەبەهۆی جەنگەکانی سەربەخۆییەوە لێیان کەوتبوو ـ لەلایەن حکومەتی فیدڕالیەوە. بەم شێوەیە بەڵگەی بەهادار کەوتە بەردەستی هاولاتیان بەلاّم زۆربەی ئەو کەسانەی کە ئەم قەبالاّنەیان دەکڕی سەر بەچینی دەسەلاّتدار و دەوڵەمەندی کۆمەڵگەی ئەمریکا بوون.((هامیلتۆن))یش، هەر لەبەرئەوەی ویستبووی، دەسەلاّتی مەرکەزی لە ڕێگەی دەوڵەمەندەکانەوە بەڕێوە ببات، ڕوو بەڕووی ڕەخنەیەکی زۆر بوویەوە. یەکێکی تر لە پێشنیازەکانی هامیلتۆن دامەزراندنی بانکی مەرکەزی فیدڕالی بوو، کە بتوانێت پارێزگاری لە پاشەکەوتی دەوڵەت بکات و بۆخۆشی مافی دەرکردنی دراوی هەبێت و سەرمایەکەشی بەیارمەتی دەوڵەت و خاوەن پشکەکان دابین بکرێت. ئەم مەسەلەیە نارەزاییەکی زۆر بەدوای خۆیدا هێنا و هۆکاری نارەزاییەکەش ترسان بوو لەوەی کە ئەم پێشنیازە بەهێزتربوونی چینی دەسەلاّت داری لێبکەوێتەوە.((جفرسۆن)) پێشنیازی دروستکردنی بانکەکەی ڕەتکردەوە و، باوەڕی وابوو کە ئەم بابەتە بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ لە قانونی ئەساسی دا باسی لێوەنەکراوە، بەلاّم ((واشنگتۆن)) و ((فیدراڵیست))ەکانی تر سوور بوون لەسەر دامەزراندنی ئەم بانکە و لەساڵی ١٧٩١، یەکەمین بانکی مەرکەزی فیدڕاڵیان بونیاد نا.

مەسەلەیەکی دیکە، کە لە سەرەتاکانی دامەزراندنی حکومەتی کۆماری دا ڕوو بەڕووی بوونەوە، مەسەلەی زەوییەکانی ڕۆژئاوای شاخەکانی ئەلگانی بوو، کە پێشتر لە لایەن ئینگلیزەوە هەر جۆرە داگیرکردنێکی تێدا قەدەغە کرابوو. پاش مۆرکردنی ڕێککەوتننامەی پاریس و سەربەخۆیی ئەمریکا، ئەم بڕیارە هەڵوەشایەوە و ئەمریکییەکان بە مەبەستی دەست بەسەردا گرتنی زەوییەکانی ڕۆژئاوا لەگەڵ نەیتڤەکاندا بەشەڕهاتن. سوور پێستەکانی ئەو ناوچانە، ژیانێکی زۆر سەرەتایی و فەرهەنگێکی بەتەواوەتی جیاوزیان هەبوو، ئەوان بەهیچ شێوەیەك نەیاندەتوانی لە سیاسەتی کۆچبەرە سپی پێستەکان تێبگەن . لەو لاشەوە، ئەمریکییەکان بەشێوەیەکی سەرسوڕهێنەر تامەزرۆی دەست بەسەردا گرتنی زەوییە بەپیتەکانیان بوون.((جفرسۆن)) پێی وابوو، کە لەسەر کۆچبەرەکان پێویستە، دەرك بەو ژیانە نالەبارو خەمبارەی نەیتڤەکان بکەن و هەوڵ بدەن، بەشێوەیەك لەگەڵ کۆمەڵگەی ئەمریکیدا بیانگونجێنن و لەگەڵیان هەڵسوکەوت بکەن. بەلاّم زۆرینەی ئەمریکییەکان، سوور بوون لەسەر ئەوەی کە تەنها بەکارهێنانی زەبر و زەنگ دەتوانێت ڕێگای داگیرکردنی زەوییە بە پیتەکانی ڕۆژئاوا والاّ بکات. نەیتڤەکان، لەو ناوچەیەکەی کە ئەمڕۆ بە ویلایەتی ئۆهایۆ و ئینديانا و ئیلی نوا ناودەبرێت بلاّو بوو بوونەوە، بەڕوودانی هەر پێکدادانێك ناچار بە پاشەکشێ دەبوون و زەویەکانیان لەلایەن

ئەمریکییەکانەوە دەستی بەسەردا دەگیرا. پاش زنجیرەیەك شەڕی یەك لەدوای یەك و لەسالّی ١٧٩٤ بەپێی ڕێککەوتننامەیەك، تەواوی زەوییەکانی ئۆهایۆ خرایە ژێر ڕکێفی ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە. دواتریش چەندەها ڕێککەوتننامەی لەو جۆرە لە نێوانیاندا مۆرکرا، بەلاّم ئەمریکا هیچ کات بەلّێنەکانی خۆی بەرامبەر بەدانیشتوانی ئەو ناوچانە نەبردە سەر.

لە ڕووی سیاسەتی دەرەوەیی دا، حکومەتی ئەمریکا سیاسەتی بێلایەنی پەیڕە و دەکرد و ئەم هەلّوێستەش چەند پالّنەرێکی جۆرا و جۆری لە پشتەوە بوو. ئەم کۆمارە، زیاتر لە هەر شتێك پێویستی بە ڕێکخستن و بتەو کردنی دامەزراوەکانی حکومەتەکەی هەبوو. بە سەرهەلّدانی شۆڕشی فەرەنسی و، بەتایبەت کوژرانی ((لویی شانزەیەم)) و دەست پێکردنی سەردەمی ((ڕۆبسبیر))، ئەمریکییەکان زیاتر لە جاران باوەڕیان بە جێبەجێ کردنی ئەم سیاسەتە پەیدا کرد. لەلایەکیشەوە ئالّوگۆڕی بازرگانی لەگەلّ حکومەتی ئینگلیز دا ن هێشتا گرنگترین بنەمای ئابوری ویلایەتەکانی پێك دەهێنا کە بۆ ئەمریکییەکان بایەخێکی زۆری هەبوو. لەم ڕووەوە لایەنگری کردنی فەڕنسایا لەشەڕی دژ بە ئینگلیزدا بە کارێکی پۆزەتیڤ نەزانی.

((واشنگتۆن)) لەسالّی ١٧٩٣، ڕاگەیاندنێکی بلاّو کردەوەو جەختی کردەوە کە دەولّەتی ئەمریکا پێویستی بە هێمنی و ئاشتی هەیە و هەل و مەرجێکی لەباری خۆسازکردنی بۆ ڕەخساوە، لەم ڕووەوە، سیاسەتی ئەمریکا لەسەر بنەمای ڕەفتاری دۆستانە بەرامبەر بە میللەتانی دیکە ئاڕاستەی وەرگرت .

پاش تەواو بوونی ماوەی سەرۆك کۆمارێتییەکەی لەسالّی ١٧٩٦، واشنگتۆن لە مەیدانی سیاسەت کەنارەگیری کرد و لە نامەیەکدا کە بەیادگاری بۆ هاولاّتیەکانی بەجێی هێشت، سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکای دیاری کرد:((مێژوو، ئەزموون دەری خستووە، کە دەسەلاّتی دەرەوە لە مەترسیدارترین دوژمنانی کۆمارە.گرنگترین ئەرکی ئێمە لە مەسەلەی سیاسەتی دەرەوەدا، پەرپێدانی پەیوەندی بازرگانی لەگەلّ وولاّتانی بێگانە و، تا دەکرێت کەمکردنەوەی پەیوەندییە سیاسیەکانمانە.گیر و گرفتەکانی ئەوروپا بە تەواوەتی لەگەلّ بەرژەوەندییەکانی ئێمەدا جیاوازە.

لەبەرە ئەوە هەلّەیەکی گەورەیە، ئەگەر خۆم لەکاروباری سیاسی ئەو کیشوەرەدا هەلّقورتێنم. جودایی و دووری ولاّتی ئێمە لە ئەوروپا، هەلومەرجێکی لەباری بۆ ئێمە دەڕەخسێنێت کە بتوانین ڕێبازێکی دیکە بگرینەبەر. ئەگەر ئێمە، هەولّەکانی خۆمان لە پێناوی دامەزراندنی دەولّەتێکی یەکگرتوو، کە لە ڕێگەی حکومەتێکی بەهێزەوە بەڕێوە

ببرێت، بخەینە گەڕ، ئەوا لەماوەیەکی کەمدا، دەتوانین سەرکەوتنێك بەدەست بهێنین کە هەمووان ناچار بەڕەچاوکردنی ئەم بێ لایەنیەی ئێمە بن.))

بەم شێوەیە((واشنگتۆن)) سیاسەتی دەرەوەی ویلایەتە یەکگرتووەکانی بۆ ماوەیەکی درێژ خایەن دیاری و داڕشت: پەیوەندی و ئالّوگۆڕی بازرگانی توند و تۆلّ لەگەلّ ولاّتانی دیکە، کەمکردنەوەی ئەو پەیوەندییە سیاسییانەی کە لەگەلّ بەرژەوەندی ئەمریکادا یەك ناگرێتەوە. لەم ماوەیەی کە ولاّتانی ئەوروپا سەرقالّی شەڕکردن بوون((واشنگتۆن)) توانی ئاشتی و ئارامی بۆ ولاّتەکەی دەستەبەربکات و سیاسەتی گشتی ئەو ولاّتەش دەست نیشان بکات. پاش وازهێنانی ناوبراو، یەکێك لە کەسایەتیە ناودارەکانی شاری بۆستۆن، کە وەك یەکەمین سەفیری ئەمریکا لە ئینگلیزدا کاری کردبوو هەروەها یەکێکیش بوو لە ڕابەرانی شۆڕشی ئەمریکا ((جۆن ئادامز))، توانی دەسەلاّتی سیاسی ولاّت بگرێتە دەست و تەفاهوم و دانوسان لەگەلّ حکومەتی ئینگلیز بکاتە سەرمەشقی کارەکانی . بەلاّم لە ڕووی سیاسەتی ناوخۆیدا ڕوو بەڕووی ڕەخنەیەکی زۆر بوویەوە. بەتایبەت گۆڕانکاری کردن لە یاسای کۆچکردن، کە مەرجەکانی نیشتەجێبوونی کۆچبەرانی بۆ وەرگرتنی مافی پەنابەرێتی ئەمریکا لە پێنج سالّەوە بۆ چواردە سالّ درێژ کردەوە، ناڕەزایی و ناکۆییەکی زۆری لێکەوتەوە. هەروەها ئەو یاسایەش کە مافی بە دەولّەتی مەرکەزی دەدا، بۆ ئەوەی بە دواداچوون و لێکۆلّینەوە لەگەلّ ئەو کەسانەدا بکات، کە لە ڕێگەی بلاّوکراوەکانەوە بابەت لە دژی سەرۆك کۆمار یان ئەندامانی کۆنگرێس بلاّو دەکەنەوە، بووە هۆی کەمکردنەوەی ئعتبار و خۆشەویستی حیزبی ((فیدراڵیست)) و زیاد بوونی دەسەلاّتی حیزبی ((کۆماریخوازی دیموکرات)).

ئەم کردەوانە دەنگی ناڕەزایی حیزبەکەی ((جفرسۆن))یان بەرزکردەوە، ((فیدراڵیستەکان)) یان بە پێشێلکردنی مافی تاکەکان تاوانبار کرد و ناکۆکیەکانیش لەنێوانیاندا زیادی کرد. بە مردنی ((واشنگتۆن)) لە سالّی ١٧٩٩ و، بەردەوام بوونی کردەوە سەختگیریەکانی دەولّەتی ((ئادامز)) زەمینەیەکی لەباری سیاسی بۆ دیموکراتەکان ڕەخساند. لە هەلّبژاردەکانی سالّی ١٨٠٠ دا، هیچ کام لە حیزبەکان نەیانتوانی دەنگی پێویست کۆبکەنەوە و سەرەنجام پاش چەند کۆبونەوەیەکی نێو کۆنگرێس،((تۆماس جفرسۆن)) بیرمەندی ناوداری ئەمریکی، ڕابەری شۆڕش و سەربەخۆیی و نوێنەری دیموکراتە، وەك سێیەمین سەرۆك کۆماری ئەمریکا توانی زۆرینەی دەنگەکان بەدەست بهێنێت.

سەرۆك كۆمارێتی((جفرسۆن)) دەسەڵاتی لە حیزبی بەرامبەر واتە ((فیدراڵیستەكان))ەوە بۆ ((كۆماریخوازانی دیموكرات)) گواستەوە. لەسەردەمی ئەودا سنوری دەسەڵاتی كۆماری زەوییەكانی ڕۆژئاوا و باشوریشی گرتەوە، خۆبەڕێوەبردنی ویلایەتەكان دانی پێدا نرا و لە ڕاستی دا، یەكەمین یەكێتی نێوان هەردووچینی جوتیارو شاری لەم ساڵانەدا هاتە ئاراوە.

لە نێو سەركردە ناودارەكانی ئەمریكادا،((جفرسۆن)) بە یەكێك لە شایستەترینیان دەژمێرێت. ئەو كەسێكی تێگەیشتوو، شارەزای بۆچوون و بیركردنەوەكانی سەردەمی خۆی، هۆشیار و باوەڕی تەواوی بە ئازادی و دیموكراسی هەبوو،ناوبراو لەنێو ڕەوتە فكرییەكانی ئەوروپادا، باوەڕ بەیاسای سروشت و مافی سروشتی و حكومەتی یاسای وەرگرت و سوودێكی زۆریشی لە بۆچونی فیزیۆكراتیەكان ـ كە زەوی و كشتوكاڵیان بەسەرچاوەی سەرەكی دەرامەت دەزانی ـ وەرگرت. ((جفرسۆن))، كۆمەڵگەی جوتیارانی ئازاد و ووردە سەرمایەداری، بەناوكی سەرەكی كۆمەڵگەیەكی دیموكراسی دەزانی ئەوانی بە بەرهەمهێنەرانی ڕاستەقینەی ماڵ و سامان و پارێزەرانی سەربەخۆیی و ئازادی ناو دەبرد. متمانەی بە فیدراڵیستەكان نەدەكرد، چونكە ئەوانی بە پشتیوانی سیاسەتی ئینگلیز لە قەڵەم دەدا و ئەو سیاسەتەش كە لە ڕووی ئابووریەوە بۆ چڕ كردنەوەی سەروەت و سەرمایە لەدەستی چینی بانكدار و بە مەبەستی گەشە پێدانی كۆمەڵگەی دیموكراسی پەیڕەویان دەكرد، بە سیاسەتێكی زیانبار وەسف دەكرد. ترس و واهیمەی ((جفرسۆن)) لە چەسپاندنی دەسەڵاتی سەرمایەداری، دامەزراندنی حكومەتێك بوو كە وەكو ((لوایتان)) ـــ ئاژەڵی زەبەلاحی ئەفسانەیی ـ لەبەر بەرژەوەندی خۆیی و دژی بەرژەوەندی گشتی دەست بخاتە نێو هەموو شتێكەوە و هەمووان بتۆقێنێت. بە ووتەی ناوبراو:((چڕ بوونەوەی دەسەڵات لەنێو دەستی كەسێك یان دەزگایەكدا، هەردەم لەناوچوونی ئازادی و مافی تاكەكانی لێكەوتووەتەوە.)) جەخت كردنەوەی نابراو لەسەر ئەزموونی حكومەتە مەحەللی و خۆ بەڕێوەبەریەكانی سەردەمی داگیرگەكان بوو، كە وردە وردە و بەشێوەیەكی سروشتی لە كۆمەڵگەی ئەمریكادا گەشەیان كرد. بەبۆچونی ئەو، حكومەتێك شایەنی ستایش كردن بوو، كەوەك ((تۆماس پین)) دەڵێ، سادە و ئاسان بەپێی پێداویستیەكانی كۆمەڵگە دامەزرابێت. ئەمریكای سەردەمی ((جفرسۆن)) دونیایەكی سادە و پشت ئەستوور بە كشتوكاڵ و ژمارەیەك وردە سەرمایەدار بوو، كە مافی بەڕێوەبردنی كاروبارەكانیش لەسەر بنەمای پێداویستی و داواكاریەكانی ناوچە مەحەللییەكان ڕاوەستابوو. ماڵ و سامانی فراوان یان هەژاری تاكەكان، كە جیاوازی چینایەتی و دەست بەسەردا گرتنی زۆرینەی بە پێی

بەرژەوەندی گروپێك لێبكەوێتەوە، لە ئارادا نەبوو. ناوبراو بەو شێوە بیركردنەوەیەی خۆی، واتە عەشق بۆ ئازادی و باوەڕ بە حكومەتی دیموكراسی، بە نمونەی كەسایەتیەكی سەركەوتووی ئەمریكای لاو دەژمێررێت. ئەو لە هەمانكاتدا سیاسەتمەدارێكی واقع بین بوو، لەو بارودۆخە ناهەموارەی ئەو كاتەدا شێوازی حكومەتەكەی لەسەر بنەمای دانوسان و ئاشتەوایی بەڕێوە دەبرد. لە ووتاری دەست بەكاربوونی سەرۆكایەتییەكەیدا، هەموو چین و توێژەكانی بۆ دانوسان و هاوكاری كردن بانگهێشت كرد. ئاماژەشی بەوە كرد، كە هەرچەندە داواكاری زۆرینە هەمیشەو هەردەم جێگای ڕێز و جێبەجێ كردنە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، یاسا بۆ كەمینەش چەند شتێكی دەست نیشان كردووە كە ناكرێت لەبەرچاو نەگیرێن و،جیاوازی بیروڕاش نابێتە هۆی جیاوازی لە بنەماكاندا، چونكە ((ئێمە هەموومان هەم كۆماریخواز و هەم فیدراڵیستین.))

لەو پرۆژە گرنگانەی كە لەسەردەمی سەرۆكایەتی ((جفرسۆن)) دا بەئەنجام گەیەنران، كڕینی ناوچەی لوئیزیانا لە فەڕەنسا و لكاندنی بە ویلایەتە یەكگرتووەكانەوە بوو. پاش ئەوەی كە ئامانجەكانی ناپلیۆن لە دامەزراندنی ئیمپراتۆریەتی فەڕەنسا لە هایتی و ئەمریكای مەركەزی شكستیان هێنا، فەڕەنسا بۆ ئەوەی لەسەر شەڕەكانی خۆی لە ئەوروپا بەردەوام بێت و ڕێگە لەبەردەم یەكگرتنی ئینگلیز و ویلایەتە یەكگرتووەكان دژ بە وڵاتەكەی بگرێت، ڕەزامەندی خۆی لەسەر فرۆشتنی ئەو ناوچەیە دەربڕی. بەم شێوەیە لە ساڵی ١٨٠٣ تەواوی ناوچەی لوئیزیانا و ڕۆژئاوای فلۆریدا بە بڕی پانزە ملیۆن دۆلار درایە ویلایەتە یەكگرتووەكان.

كڕینی لوئیزیانا، سەركەوتووترین هەنگاو بوو كە لەسەردەمی سەرۆكایەتی ((جفرسۆن)) دا جێبەجێكراوە. بە كڕینی ئەم ناوچەیە ڕووبەری ویلایەتە یەكگرتووەكان بۆ دوو ئەوەندە زیادی كرد و كەشتیوانی ئازاد لەسەر ڕووباری می سی سی پی ڕاگەیەنرا و لەڕووی ئابوریشەوە ئاسۆیەكی بەرفراوانی دیاری دەكرد. دەكرێ بووترێ، كە((جفرسۆن)) زەمینەی ئەمریكایەكی زلهێزی فەراهەم كرد. ((فیدراڵیستەكان)) كە دەترسان بە كڕینی ئەم ناوچانە، لایەنگرانی ((جفرسۆن)) و دیموكراتەكان ئەوەندەی دیكە زیاد بكات، كۆبوونەوەیەكیان ساز كرد و تیایدا پێشنیازیان كرد كە ویلایەتەكانی ناوچەی ((نیو ئینگلاند)) و ویلایەتەكانی نیۆیۆرك و نیوجێرسی لەیەكیەتی فیدراڵی جیاببنەوە و بۆ خۆیان ویلایاتی هاوپەیمانی باكور دابمەزرێنن. سەرەتا ((هامیلتۆن))یان بۆ سەرپەرشتی پرۆژەكە بانگهێشت كرد، بەڵام ناوبراو داواكەی ڕەتكردنەوە و پاش ئەو هانایان بۆ سیاسەتمەدارێكی دیكە كەناوی ((ئارون بار)) بوو برد، بەڵام ئەو داواكەی ڕەت نەكردنەوەو هەر لەبەر ئەم هەڵوێستەش ناكۆكیەك لە نێوان ناوبراو

((هاميلتۆن)) دا ڕووی داو دواتر له ڕووبەڕوو بوونەوەی دوئێل دا، ((هاميلتۆن)) ی كوشت و بەم شێوەیە ئەو كەسەی كە پايەو بناغەی ئابوری ئەمريكای دامەزراند، ژيانی كۆتايی پێهات. پاش ئەم ڕووداوە ((بار)) بڕياری دا كە ئيمپراتۆريەتێكی گەورە لە ڕۆژئاوای ئەمريكادا دروست بكات، بەڵام پيلانەكەی ئاشكرا كراو دوای هەموو ئەمانە پەردە لەسەر مەسەلەی ئەو دوو مليۆنەی كە بڕيار بوو بەشێوەی بەرتيل بۆ دابەشكردنی ويلايەتە يەكگرتووەكان لە ئينگليزی وەربگرێت، هەڵدرايەوە و، ناچار كرا ئەمريكا بەجێبهێڵێت. ئەم ڕووداوە زيانێكی زۆری بە متمانەی((فيدڕاليسەكان)) لەنێو جەماوەردا گەياند و دەسەڵات و پلەو پايەی ئەوانی خستە ژێچر پرسيارەوە.((جفرسۆن)) لەساڵی ١٨٠٤ بە ئاسانی و بۆ جاری دووەم بۆ پۆستی سەرۆك كۆماری هەڵبژێررايەوە.

ناوبراو پاش كڕينی لوئيزيانا، بەمەبەستی كۆكردنەوەی زانياری و بارودۆخی جوگرافی ناوچەكە، دەستەيەكی دۆزينەوەی بەسەرپەرشتی دوو لاوی ئەمريكی كە ناويان ((لوئيز و كلارك)) بوو بەرەو ڕۆژئاوا ڕەوانە كرد. دەستەی ناوبراو بەو زانياريانەی كە دەربارەی ناوچەكە كۆيان كردەوە، زەمينەيەكی گونجاويان بۆ بەرەو پێش چوون بەرەو ڕۆژئاوا ئامادە و فەراهەم كرد.

يەكێك لەو كێشانەی كە ڕوو بەڕووی ((جفرسۆن)) بوويەوە، مەسەلەی ڕێگەگرتن لە دەسەڵاتەكانی دەزگای دادوەری و سەرۆكی دادگای باڵا ((جۆن مارشاڵ)) بوو.((مارشاڵ)) فيدڕاليست بوو هەروەها سوور بوو لەسەر پاراستنی دەسەڵاتەكانی دەزگای دادوەری و سەربەخۆيی ئەو دادگايە بەرامبەر بە دەسەڵاتەكانی ديكە. ئەم هەڵوێستەی ناوبارو لە ڕێز گرتنی قانونی ئەساسی و پەرەسەندنی دەسەڵاتی دادوەری، يەكێك لە گرنگترين كۆڵەكەكانی حكومەتی ياسای لە ئەمريكادا دامەزراند. ئەو لەساڵی ١٨٠١ ـ١٨٣٥ واتە تاكۆتايی تەمەنی لەسەر پۆستەكەی خۆی مايەوە و دەسەڵاتی ئەو دەزگايەی لە لێكدانەوە و شيكردنەوەی قانونی ئەساسی ئەمريكادا چەسپاند.

((جفرسۆن)) وەك باقی سەرۆكەكانی تر سياسەتی بێلايەنی خۆی لەوكاتەی كە ناپليۆن و ئينگليز بۆ بەدەست هێنانی دەسەڵاتی جيهانی لە كێبەركێدا بوون، پاراست. ئەو نەيدەويست لەم مەسەلانەدا تەداخول بكات، متمانەی بە ناپلۆين نەدەكرد و، سياسەتی ئينگليزيشی لەدەست بەسەردا گرتنی دەريايی و قۆرغكردنی دەسەڵاتی جيهانی دا دەبينيەوە و لەهەمان كاتيشدا بەنيازبوو، پەيوەندييەكی دۆستانە لەگەڵ هەموو وڵاتاندا بەرقەرار بكات. بەهۆی ئەو كێبەركێ دەرياييەی كە لەنێوان فەڕەنسا و ئينگليز دا لە ئارادا بوو، چەندين جار كەشتييە

بازرگانييەكانی ئەمريكا دەستيان بەسەردا دەگيرا و ئينگليزيش بۆ زياتر كردنی ژمارەی مەلەوانەكانی خۆی پەنای دەبردە بەر كاری توند و تيژی و كەشتييەكانی بەووردی دەپشكنی. لە يەكێك لەو ڕووداوانەدا، بەهۆی تەقەكردنی كەشتييەكی ئەو وڵاتەوە، سێ مەلەوانی ئەمريكی كوژرا. ((جفرسۆن)) بەناچاری ياسای تايبەت بە پچڕاندنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی ئەمريكا و ئەوروپای خستە قۆناغی جێبەجێكردنەوە، كە ئەمەش زيانێكی زۆری بە بازرگانی ئەمريكا گەياند، لەبەر ئەوە دوای يەك ساڵ، بڕيارەكەی هەڵوەشاندەوە. هەموو ئەم ڕووداوانە ئاگريان بۆ هەڵگيرسانی شەڕێكی گەورە خۆشدەكرد.

((مديسۆن)) و((مۆنرۆ)) ئەو دوو سەرۆك كۆمارەی كە پاش ((جفرسۆن)) حكومەتيان گرتە دەست، بەشێك بوون لە ڕابەرانی سەردەمی سەربەخۆيی. لەسەردەمی ئەواندا، ويلايەتە نوێيەكانی ئۆهايۆ و كينتاكی و تەنسی خرانە سەر ويلايەتە يەكگرتووەكان، كۆچكردن بەرەو ڕۆژئاوا پەرەی سەند و چەند شارێكی گەورەو مەڵبەندی بازرگانی دروستكران. بەهۆی ئەو پاڵە پەستۆيەی كە لەلايەن ئينگليزەوە دەخرايە سەر بازرگانی دەريايی ئەمريكا و ئەو فشارەی كە بیر و ڕای گشتی بە ڕابەرايەتی چەند نوێنەرێكی نێو كۆنگرێس، وەك ((جۆن كلهۆن)) و((هێنری كلی)) دەيانخستە سەر حكومەتی ئەمريكا، جەنگی دژ بە ئينگليز لە ساڵی ١٨١٢ سەری هەڵدا. ئەم ڕوبەڕوبوونەوەيە، بۆ چەسپاندنی مافی بازرگانی و ئاڵوگۆڕی دەريايی و پەيدا كردنی بازاڕی بازرگانی كە بەهۆی سەروەری ئينگليزەوە لێی بێبەشكرابوون، بەتێڕوانينی سياسەتمەدارە لاوەكان، زۆر پێويست و زەرور بوو، لەهەمان كاتيشدا هۆكاری بەهێزكردنی ئاستی هۆشياری و باوەڕ بەخۆبوون و يەكڕيزی نەتەوەيی بوو. هەروەكو((جەكسۆن)) نوێنەری تەنسی ئاماژەی پێدەكات، هۆكاری شەڕەكە ئەوەبوو كە((كەسايەتی نەتەوەيی خۆمان بەهێز بكەين، دەرياوانەكانی خۆمان بپارێزين، مافی بازرگانی خۆمان ڕاوەستاو كەين و، لە بەدەستهێنانی بازاڕە جيهانييەكاندا، كە بەهۆی سەروەری دەريايی ئينگليزەوە لێی بێبەش بووين، سەركەوتن بەدەست بهێنی.))

لەساڵی ١٨١٢، سوپای ئەمريكا بەهيچ شێوەيەك ئامادەی شەڕ كردن نەبوو، ژمارەی سەربازەكانی نە دەگەيشتە حەوت هەزار سەرباز و خاوەنی جبەخانەيەكی سەربازی ئەوتۆ نەبوو. هەر لەبەر ئەوەش بوو، كە لە هێرشەكەيدا بۆ سەر كەنەدا شكستی خوارد، بەڵام لە بەشی دەرياچە پێنجينەكانەوە، كەشتييە جەنگييەكانی ئەمريكا، پێشكەوتنێكی بەرچاويان بەخۆوە بينی و توانيان ناوچەكانی ديترۆين و ميشيگان كۆنترۆڵ بكەن و زۆربەی زۆری سوور

پێستەکانی ئەو ناوچانە ناچار بە پاشەکشێ بکەن. تا ئەو کاتەی کە هێزەکانی ئینگلیز سەرقاڵی شەڕەکانی نێو ئەوروپا بوون ، ڕوو بەڕووبوونەوەی ئەمریکا جموجوڵێکی ئەوتۆی تێدا بەدی نەدەکرا. پاش ساڵی ١٨١٤ و دەست لەکارکێشانەوەی ناپلیۆن، هێزەکانی ئینگلیز ڕوویان لەبەرەکانی سوپای ئەمریکا کرد و لە سێ لاوە هێرشیان کردە ویلایەتە یەکگرتووەکان: لە ڕێگەی کەنەدا، ئۆقیانوسی ئەتڵەسی بەرەو شاری واشنگتۆن و، لەباشوری بەندەری نیو ئۆرلیانزەوە.

هێزەکانی ئینگلیز لە پێشڕەوەی کردنیان بەرەو شاری واشنگتۆن، سەرکەوتنێکی باشیان بەدەست هێناو توانیان کۆشکی سەرۆك کۆمار و زۆربەی بەڕێوەبەرایەتیە حکومیەکان بسوتێنن. ((مدیسۆن)) و هاوکارەکانی ، بەرەو ڤیرجینیا هەڵهاتن دوای پاشەکشێ کردنی هێزەکانی ئینگلیز گەڕانەوە و ، ئەوجا بڕیاری دا کۆشکەکەی سەرۆك کۆمار سەر لەنوێ چاك بکاتەوە ، لەو ڕۆژە بەدواوە کۆشکی سەرۆك کۆمار بە ماڵی سپی ناوبانگی دەرکرد .

یەکێك لە تایبەتمەندیەکانی ئەم جەنگە ئەوەبوو، کە هەر لەسەرەتای دەست پێکردنی جەنگەکەوە، گفتوگۆکانی نێوانیشیان دەستی پێکردبوو، سەرەنجام لە مانگی دیسەمبەری ساڵی ١٨١٤ لەناوچەی ((گند)) سەر بە وولاتی بەلجیکا، پەیماننامەی ئاشتی نێوانیان واژو کرا، بەلاّم داواکەی ئەمریکا لەمەڕ نەهێشتنی ئەو پاڵە پەستۆیەی کە حکومەتی ئینگلیز دەیخستە سەر کەشتی و مەلەوانەکانی ئەمریکا و کەشتیوانی لە ڕووباری می سی سی پی دا بەبێ چارەسەر مایەوە. لە پەیماننامەی ئاشتی نێوانیاندا، هیچ بابەتێك جگە لە ڕاگرتنی شەڕ ئاماژەی پێنەکراوە.

لە ئەنجامەکانی جەنگی ١٨١٢، سەرهەڵدانی گیانی نەتەوایەتی و یەکگرتوویی و یەکڕیزی نێوانیانە، کە تائەو کاتە شتێکی بێوێنە بوو. شەڕ دژی هێزە داگیرکەرەکانی ئینگلیز، کە بەردەوام دەیانویست خاوەندرێتی خۆیان بەسەر داگیرگەکانی ئەمریکادا بپارێزن، زیاتر لە جاران سەربەخۆیی ویلایەتە یەکگرتووەکانی زەمانەت کردوو، هۆشیاری نەتەوەیی تاکی ئەمریکایی بە یەکێك لە شوێنەوارەکانی ئەو جەنگە دەژمێررێت. ئەنجامێکی دیکەی جەنگەگە، پێشکەوتن و بەرەو پێشەوەچوون بوو بەرەو ڕۆژئاوا. لەو ڕۆژە بەدواوە، تەواوی سەرنج و گرنگی دەسەلاّت دارانی ئەمریکا بەدوای پەرەپێدان و چاککردنی بارودۆخی ناوخۆ و پشتگوێخستنی مەسەلەکانی تایبەت بە ولاّتانی ئەوروپاوە بوو. بەشێوەیەك کە گەڕانەوەی ناپلیۆن و دوور خستنەوەی بۆ ((سنت هلن))، دووبارە هاتنەوە سەرکاری بنەماڵەی بۆربۆن لە فەڕەنسا و

پێکهێنانی کۆنگرەی ڤیەننا، دەنگۆو هەرایەکی ئەوتۆی لەنێو بلاّوکراوەکانی ئەمریکادا دروست نەکرد. ئەمریکا پاش بەدەستهێنانی سەربەخۆیی، جەنگێکی تری لەگەڵ ئینگلزدا بەرپا کرد و ڕێگای بۆ سەرکەوتنەکانی داهاتووی خۆی ئاوەلاّ کرد . ئەمریکا لەم قۆناغەدا، هەموو هەوڵەکانی خۆی بۆ چاککردن و پەرەپێدانی بارودۆخی ناوخۆ ، گەشەپێدانی پیشەسازی و فراوانکردنی کارگەکان، دامەزراندنی ڕێگای دەریایی و دروست کردنی هێڵەکانی پەیوەندی نێوان ناوچەکاندا چڕ کردبوویەوە. ئەمە قۆناغی سەرەتای شۆڕشی پیشەسازی ئەمریکایە، کە جگە لە زیاد بوونی ڕێژەی دانیشتوانەکەی، پەرەسەندنی ویلایەتەکان و کۆچکردن و گۆڕانکاری نوێ ی لە بواری کۆمەلاّیەتی و ئابوری ئەمریکادا لێکەوتەوە. لەوانەش سەپاندنی باجی گومرگ بۆ پارێزگاری کردنی کارگەکانی ناوخۆی ولاّت، بەهێز کردنی بانکی ویلایەتە یەکگرتووەکان، پلانی دروست کردنی جادە و هۆکارەکانی پەیوەندی کردن، کە ڕێگای بۆ بەرەو پێشەوە چوون بەرەو ڕۆژئاوا خۆش دەکرد یان دروست کردنی کاناڵی ئێریە کە ناوچەی نیۆیۆرکی لە ڕێگەی دەریاچە پێنجینەکانەوە بە ویلایەتەکانی ڕۆژئاواوە دەبەستەوە.

پاش ڕاگەیاندنی ئاشتی نێوانیان، هێدی هێدی ناکۆکیە دەرەیایی و بازرگانییەکانی خۆیان چارەسەر کرد. لەم ساتە بە دواوە، ئەمریکییەکان مافی ڕاوە ماسی کردنیان لەناوچەکانی باکوری ئۆقیانوسی ئەتلەسی (نیو فونلەند و لابرادۆر) پێدرا. سنوری نێوان ویلایەتە یەکگرتووەکان و کەنەدا لەسەر هێڵی ٤٩ پلە دەست نیشان کراو، سەبارەت بە ناوچەی ئۆرۆگۆن بڕیار درا بۆماوەی دەساڵ بە هاوبەشی لە نێوان هەردوو لادا بەڕێوەببرێت و دواتر چارەنووسی یەکلایی بکرێتەوە. ناوچەی فلۆریداش، بەڕواڵەت لە ژێر دەسەلاّتی ئیسپانیادا بوو، بەلاّم بەهۆی پشێوی و ئاڵۆزیەکانی ناو خۆیەوە زۆربە زەحمەت دەیتوانی داگیرگەکانی خۆی لە ئەمریکادا کۆنتڕۆڵ بکات. نەیتڤەکان کە بەهۆی پاڵە پەستۆی بەردەوامی سپی پێستەکانەوە پاشەکشێیان دەکرد، پەنایان بۆ ناوچەی فلۆریدا برد و جار جارێکیش لەوێوە پەلاماری ویلایەتەکانی باشوریان دەدا.((جەکسۆن))، فەرماندەی هێزە سەربازییەکان، بەمەبەستی لەناو بردنیان، هێرشێکی توندی کردە سەر ناوچەی فلۆریدا. ئیسپانیاش لە بەرامبەردا ناڕەزایی خۆی دژ بەم هێرشە دەربڕی و لە ئەنجامدا و پاش چەندین گفتوگۆی تێر و تەسەل، دەوڵەتی ئەمریکا بە پشتیوانی فەڕەنسا ناوچەی فلۆریدای لە دەوڵەتی ئیسپانیا کڕی.

لەم قۆناغە مێژووییەدا، داگیرگەکانی ئیسپانیا لە ئەمریکا، بەرەو پارچە پارچە بوون دەچوون. لەسەردەمی ناپلیۆندا، ولاّتانی ئەمریکای باشور کە ئازادییەکی ڕێژەییان هەبوو،

توانیان پەیوەندی بازرگانی لەگەڵ ویلایەتە یەکگرتووەکان و ئینگلیزدا بەرقەرار بکەن و بەم شێوەیە خۆیان لەژێر چنگی دەسەڵاتی ئیسپانیادا قوتار بکەن، بەشێوەیەك کە لە ساڵی ١٨٢١ زۆربەی وڵاتانی ئەمریکای باشور، توانیان سەربەخۆیی خۆیان ڕابگەیەنن. ویلایەتە یەکگرتووەکانیش دانی بەم شۆڕشانەدا نا. پاش مۆرکردنی پەیماننامەیەك لەگەڵ ئیسپانیادا، سەبارەت بە کڕینی ناوچەی فلۆریدا لەساڵی ١٨٢٢ بڕیاری دا سەربەخۆیی ئەم ویلایەتانە بەهەموو جیهان بناسێنێت و هەموو توانایەکی خۆی بۆ بەدەست هێنانی بازاڕە نوێیەکانی ئەمریکای لاتین خستەکار. ئیسپانیا هێشتا ئەم ناوچانەی بەبەشێك لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆی دەزانی و ڕاپەڕینە سەربەخۆیی خوازییەکانی بەشۆڕش لێك دەداتەوە. دوای بەستنی کۆنگرەی ڤیەننا . وڵاتانی نەمسا و ڕوسیاو پروسیا (ئەڵمانیا) بەپێکهێنانی ((هاوپەیمانی پیرۆز دژی هەموو ڕاپەڕینە نەتەوەییەکان و شۆڕشەکان یەکیان گرت. ئەمریکاش بۆ ئەوەی، نەوەك وڵاتانی ئەوروپی بەبیانوی پشتیوانی کردنی ئیسپانیا، دەست بخەنە نێو کاروباری کۆمارە نوێکانەوە، بڕیاری دا کە دژی ئەم هاوپەیمانی یەتیە بوەستێتەوە. لە لایەکی ترەوە، حکومەتی ئینگلیز کە نەیدەویست وڵاتە ئەوروپیەکان بەبۆنەی پشتیوانی کردنی ئیسپانیا و بەبیانوی کپ کردنەوەی ڕاپەڕینەکانی ئەمریکای باشور دەستیان وەردەنە نێو کاروباری کیشوەری ئەمریکاوە، پشتیوانی کردنی خۆی بۆ ئەو وڵاتە ڕاگەیاند و پەیمانی هاوکاری کردنی خۆی لەڕووی سەربازییەوە بۆ ئەمریکا دوپاتکردەوە.((مۆنرۆ)) سەرۆك کۆماری ئەمریکا، لە نامەیەکدا کە لە ساڵی ١٨٢٣ پێشکەش بە کۆنگرەی کرد و دواتر بە ((بنەمای مۆنرۆ ناسرا، ڕایگەیاند: شێوازی سیاسەتی ئەوروپا بەشێوەیەکی گشتی لەگەڵ سیاسەتی ئەمریکا دا جیاوازە. فروانبوونی دەسەڵاتی ئەوروپا لەم کیشوەرەدا دەبێتە هۆی لەناوبردنی ئاشتی و ئارامی ناوچەکە و، هەرجۆرە دەستێوەردانێکیش دژ بە سەربەخۆیی وڵاتانی ئەمریکای باشوور، لە ڕوانگەی ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە، بە هەڵوێستێکی نادۆستانە لەقەڵەم دەدرێت. لەم ڕووەوە، هەرجۆرە خۆ هەڵقورتاندنێکی وڵاتانی ئەوروپای لەم کیشوەرەدا قەدەغە کرد.

بەشێوەیەکی گشتی، مەبەستی ئەم ڕاگەیاندنەی ((مۆنرۆ)) بریتی یە لەڕەتکردنەوەی هەرجۆرە دەستێوەردانێکی وڵاتانی ئەوروپی لەکاروباری ناوخۆی ئەم کیشوەرەدا. جەخت کردنەوە لەسەر جیاکردنەوەی ئەمریکا و ئەوروپا، لە ڕووی مەعنەویەوەو، جیاوازییەکانی نێوان هەردوو کیشوەر، کاریگەریەکی زۆری لەسەر بنەماکانی سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکا لەسەدەی

نۆزدەیەمدا هەبوو. سوپا و هێزە دەریاییەکانی ئینگلیزیش، بۆ ڕێگە گرتن لە دەستدرێژییەکانی ئەورپا، سووربوونی خۆیان بۆ پشتیوانی کردنی ڕاگەیاندنەکە دووپاتکردەوە، چونکە لەو ڕۆژگارەدا، ویلایەتە یەکگرتووەکان نەخاوەنی هێزێکی سیاسی ئەوتۆ بوون، نە دەسەڵاتێکی ئابوری وەهاشی هەبوو کە ئەوروپا چاوی تێببڕێت.

بەڵام دەوڵەتی ئەمریکا ((بنەمای مۆنرۆ)) ی لە بەرژەوەندی خۆی بەکارهێنا. بە لێکدانەوە و شیکردنەوەی ئەو بنەمایانە، ڕێگایەکی بۆ دەست بەسەردا گرتن و دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری خۆی لە وڵاتانی ئەمریکای لاتینی دا کردەوە. چالاکی لە بواری بازرگانی نێودەوڵەتی، هاوکات لەگەڵ بێ لایەنی و دەست وەرنەدان لە کاروباری سیاسی وڵاتانی ئەوروپا، بنچینەی سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکای ئەم سەردەمەیان پێك دەهێنا.

ساڵەکانی ١٧٨٣-١٨٢٤، واتە سەرەمی پێکهێنانی کۆماری لاو، سەردەمی گۆڕانکارییە سیاسی و ئابوری و کۆمەلاّیەتیەکانی ئەمریکایە. لەم سالاّنەدا، شۆڕشی ئەمریکا سەری هەڵدا، قانونی ئەساسی نوسرایەوە و، سەرەتای دامەزراندنی سیستەمی دوو حیزبی هاتە ئاراوە. چەندین گەورە سیاسەتمەداری وەك ((جۆرج واشنگتۆن)) و ((تۆماس جفرسۆن)) دەسەلاّتیان گرتە دەست. ناوچەی لوئیزیاناخرایە سەر ئەمریکا . گەیشتە ئکتشافییەکەی ((لوئیز و کلارك)) بەرەو ڕۆژئاوا ئەنجام درا. جەنگی دژ بە ئینگلیز لە ساڵی ١٨١٢ بەرپاکرا. کارگەکانی ڕستن و چنین و کانزاکاری پەرەیان سەند، ڕێگاکانی هاتوچۆی نێوان ناوچەکان، کۆچکردنیان بەرەو ڕۆژئاوا ئاسانترکرد، چەند سیاسەتمەدارێکی لاویش دەرفەتی بەشداری کردنیان لەکاروباری سیاسی دا پێدرا، سیاسەتی بێلایەنی دەرەوە و ڕاگەیاندنی ((مۆنرۆ)) هەموو ئەو ڕووداوانە بوون کە لەم سالاّنەدا ڕوویاندا. هەر لەم سالاّنەدا لەو ئەوروپاش چەندین گۆڕانکاری گەورە لەسەرجەم لایەنەکانی ژیاندا ڕوویاندا. شۆڕشی فەڕەنسی و دەرکەوتنی ناپلیۆن، شۆڕشی پیشەسازی و کۆمەلاّیەتی و سەرهەڵدانی ڕاپەڕینی ڕۆمانتیك، لەو جۆرە گۆڕانکاریانەن. ئەمریکا بە سیستەمێکی نوێ ی حکومڕانی دەیویست کۆمەڵگەیەك بونیاد بنێت کە خەڵکەکەی بتوانێت لەژێر سایەی ئەو حکومەتەدا لە مافەکانی ئازادی، یەکسانی و خاوەندارێتی تایبەتی بەهرەمەند ببێت. ئەمریکا لەم سەردەمەدا، لەڕووی فەرهەنگی و کۆمەلاّیەتیەوە لەژێر کاریگەری فەرهەنگی ئەوروپادا بوو ـ و لە ڕاستیشدا فەرهەنگی ئەمریکا درێژکراوەی فەرهەنگی ئەوروپابووـ تەنها ئەو بیر و باوەڕ و داب و نەریتەی کە کۆچبەرە ئەوروپیەکان لەگەڵ خۆیان دەیانهێنا، بەپێ ی کات و شوێن گۆڕانیان بەسەردا دەهات و لەگەڵ

ژینگەی نوێدا دەگونجێنران و، زیاتر پشت بەو تایبەتمەندیانە دەبەسترا کە ئەمریکای لە دونیای کۆن جیادەکردەوە. ئەوروپییەکان زۆرجاران ئەم هەستی خۆ بەگەورە زانینەیان بەشتێکی پوچ و بێبنەما لێك دەدایەوە، بەلاّم بۆ ولاّتێکی تازە پێگەیشتوو کە دەیویست ناسنامەی نەتەوەیی خۆی ئاشکرا بکات و کاروباری کۆمەلاّیەتی و فکری و فەرهەنگی خۆی لە ئەوروپا سەربەخۆ و جودا پەروەردە بکات، ئەم هەستی خۆ بەگەورەزانینە زۆریش غەیرە مەنتقی نەبوو.

ئەو بیر و باوەڕ و بنەمایانەی کە ئەمریکایان گەیاندە سەربەخۆیی، بەرهەمی ڕاپەڕینە گەورەکەی سەردەمی ڕۆشنگەری بوو. سەدەی هەژدەیەم لە دونیای ڕۆژئاوادا، شێوازێکی نوێ ی تێڕوانینی مرۆڤی دەربارەی خودی مرۆڤ، دونیا، خودا و سروشت هێنایە ئاراوە. ئەمریکییەکانی سەردەمی داگیرگەکان، سوودیان لە بیرکردنەوەکانی سەردەمی ژیری وەردەگرت.((جۆن لۆك)) فەیلەسوفی ئینگلیزی یەکێك لە فەرمانە ڕەسمییەکانی ناوچەی کارۆلینای نوسیەوە.((ڕۆسۆ))، ((فرانکلین)) و ((مۆنتسکیو)) پێکەوە هاوڕێ بوون و سەردانی یەکتریان دەکرد.((ڤۆلتێر))یش ئەو کاتەی کە ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی واژو کرد، هێشتا لە ژیاندا مابوو. لە ڕاستی دا ئەم بیرکردنەوە ڕووناکانەی سەدەی هەژدەیەم، بنەماو بنچینەی سیستەمی حکومەتی ئەمریکایان ڕەنگ ڕێژی کرد. سەردەمی ڕۆشنگەری پشتی بە سێ بنەما بەستبوو: چاکسازیخوازی و پەیجۆری مرۆڤ بۆ گەیشتن بە کەماڵ، گرنگی گەشەکردن و پێشکەوتن، سوودمەندی زانست و ژیری. فەیلەسووفانی سەدەی هەژدەیەم وای بۆ دەچوون کە بە جیاکردنەوە و شی کردنەوەی **منطقی** یانە، مرۆڤ دەتوانێت شێوازێکی نوێ بە ژیان و کۆمەڵگەکەی ببەخشێت و بە زانست و **منطق**، ڕێسا و یاسایەکی وەها دابنێت، کە گەشەسەندن و پێشکەوتنی کۆمەڵگەی تێدا مسۆگەر بکرێت.

شۆڕشی فەڕەنسا، سەردەمی ناپلیۆن و ڕاپەڕینی نوێ ی فیکری ((ڕۆمانتیزم))، شوێنی بیرکردنەوە بریقەدارەکانی سەدەی هەژدەیەمیان گرتەوە. ئەم ڕاپەڕینە زیاتر گرنگی بە تاك دەدا تا کۆمەڵگە، هەست و سۆزە تاکەکەسیەکانی زیاتر لە بەڵگە و بورهان بۆ دروست کردنی پێکهاتە مرۆڤایەتییەکان بەبەشدار دەزانی و، جەختی دەکردەوە، کە سۆز و عاتیفەکانی مرۆڤ هەمیشە کاریگەری خۆیان لەسەر گۆڕانکاریە مرۆڤایەتیەکان هەبووە و تەنها پێوەری عەقڵی نەبوو کە بەسەر کۆمەڵگەدا حکومەتی دەکرد.

جەخت کردنەوە لەسەر کەسایەتی تاك هاوکات لەگەڵ بیروڕاکانی سەردەمی ڕۆشنگەری، پێویستی گەشەکردن و پێشکەوتنی زانست و منگق و، باوەڕ بە چاکسازی کردن لە مرۆڤدا، ڕۆحیەی کۆمەلاّیەتی ئەمریکای پاش سەربەخۆییان پێك دەهێنا.

کۆمەڵگەی ئەمریکا لە ڕاپەڕینی ((ڕۆمانتیزم))ەوە باوەڕ بە توانا و لێهاتوویی تاکەکەسی بۆ پێشکەوتن و بەرەو پێشەوە چوونی کۆمەڵگە و لەسەدەی هەژدەیەمیشەوە، بایەخی زانست و، گرنگی بنەما زانسییەکان و توێژینەوە هونەری و پراکتیکیەکانی لەجیاتی فەلسەفەی توێژینەوە تیۆرییەکان وەرگرت. لێکۆڵینەوە زانستییەکان گرنگییەکی زیاتریان پێدرا و، بەشە زانستییەکانی وەك پزیشکی و بیرکاری و فیزیا و کیمیا و... پێشکەوتنێکی بەرچاویان بەخۆوە بینی. ژمارەیەك لە کۆچبەرە تازە هاتووەکان، دەستیان بە لێکۆڵینەوەی زانستی کرد، کە توانیان خزمەتێکی گەورە بە مرۆڤایەتی بکەن. یەکێك لەو کۆچبەرانە ((جۆزێف بریستلی)) بوو، کە لە بەریتانیاوە هاتبوو، دواتر بوو بەیەکێك لە گەورەترین کیمیاگەرانی جیهان. زانکۆکان، بەرنامەی لێکۆڵینەوە زانستییەکانی خۆیان پەرەپێدا و زانستە هونەری و تەجرببییەکان، زیاتر لە گریمانە تیۆری و فەلسەفیەکان جەختیان لەسەر دەکرایەوە. ژیانی سەخت و دژواری کۆچبەران و ڕوو بەڕوو بونەوەی گرفتە جۆرا و جۆرەکان، پیاوانێکی چالاك و بەئەزمونیان پێگەیاند، کە زۆر حەزیان بە گفتوگۆکردن دەربارەی بابەتە فەلسەفیەکان نەدەکرد.((تۆکۆیلّ)) کە لە ساڵەکانی ١٨٣٠ سەردانێکی ئەمریکای کردووە، پێی وایە، کە لەهیچ شوێنێکی گێتی دا بەئەندازەی ئەمریکا، فەلسەفە و بنەما تیۆریەکان بێ ئەرزش نییە. بنچینەی فەلسەفەی ئەمریکا، لەسەر بیرکردنەوە ئەزمونیەکانی ((لۆك)) بونیاد نرابوو ـ واتە زانیارییەك کە لەڕووی ئەزموونەوە بەدەست هێنرابوو ـ مەزهەبیش لەڕووی پەیوەندی بە کۆمەڵگە و مافی مرڤەوە گرنگی پێدرا، لە قانونی ئەساسی دا ـ بەو شێوەیەی کە جفرسۆن باوەڕی پێ ی هەبوو ـ ئازادی مەزهەب وەك هەمو مافەکانی دی جەختی لەسەر کرایەوە.

لەو بابەتانەی کە پرۆتستانتەکانی ئەمریکا ئاراستەیان کرد، مەسەلەی لێهاتوویی تاکەکانە لە تێگەیشتنی بابەتە مەزهەبیەکاندا. هەڵسەنگاندنی بابەتە ئایینیەکان لەگەڵ فیکر و منگقی تاکەکەس، لایەنێکی دیکەیە لە گرنگیدان بە لێهاتوویی تاکەکەس و بیروباوەڕی کۆمەڵگەی ئەمریکی سەبارەت بەتاك و توانایی بەرهەمهێنانی ئەو تاکە لە کۆمەڵگەدا. بەم هۆیەوە، مەزهەب و کڵێسە ڕۆڵێکی گرنگ و کاریگەریان لە بەڕێوەبردنی کاروباری کۆمەلاّیەتی کۆمەڵگەی ئەمریکی دا گێڕا و زۆرێك لەو پرۆژە گرنگانەی وەك دروست کردنی قوتابخانە، بلاّو

کردنەوەی کتێب، کۆبوونەوە جۆراوجۆرەکان و سازدانی گفتوگۆی جۆراوجۆر، لەلایەن کلێسەوە جێبەجێدەکران، بەڵام هیچ کات کلێسەیەکی یەکگرتوو لە ئەمریکادا پێک نەهێنرا و ئاینزایەکی دیاریکراویش بەناوی ئاینی ڕەسمیەوە دانی پێدا نەنرا.

مەسەلەیەی دیکە کە جەختی لەسەر ماف و ئازادی تاکەکان دەکردەوە و باوەڕی بە یەکسانی تاکەکان هەبوو . ژیانی دژواری سەرەتایی، فراوانی زەوییە بەپیتەکان و هەلی ژیانێکی لەبار و خۆشگوزەران بۆ زۆرینەی کۆمەڵگە، بیرۆکەی یەکسانی کۆمەڵایەتی زیاتر پەروەردە کرد. بە پێچەوانەی وڵاتانی ئەوروپا کە سیستەمی دەرەبەگایەتی و چینایەتی تیایاندا باڵادەست بوو، ئەم کۆمەڵگەیە زیاتر چینی مامناوەند و بیرکردنەوەی بۆرژوازی پڕیان دەکردەوە و باوەڕ بەیەکسانیەکانیش زیاتر لە وڵاتانی ڕۆژئاوا، تیایدا ڕەنگی دابویەوە. ڕەخسانی هەل و مەرجێکی لەباری ئابوری، زەوی بەپیتی ناوچەکان و فراوانی سەرچاوە سروشتییەکان، هەلێکی لەباری بەشێوەیەکی یەکسان بۆ هەموو تاکەکان ڕەخساندبوو، کە بەبێ جیاوازی چینایەتی بتوانن لە پێناو چاککردنی ژیانی خۆیاندا تێبکۆشن.

تێکڕای ئەم دیاردە کۆمەڵایەتیانە، واتە گرنگی دان بە زانست و پیشەسازی، بەکارهێنانی منگێ و ژیری پشت ئەستوور بە توانا و لێهاتوویی تاکەکەس، باوەڕ بە پێشکەوتن و بەرەو پێشەوە چوون هاوکات لەگەڵ ئازادییە تاکەکەسیەکان و مافی کۆمەڵایەتی، دەستیان دایە دەستی یەکتر و، پێکەوە لەسەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا، ناسیۆنالیزمی ئەمریکایی و فەرهەنگی تایبەت بە ژیانی کۆمەڵگەی ئەمریکایان دامەزراند و هێدی هێدی پەروەردەیان کرد.

مارشال

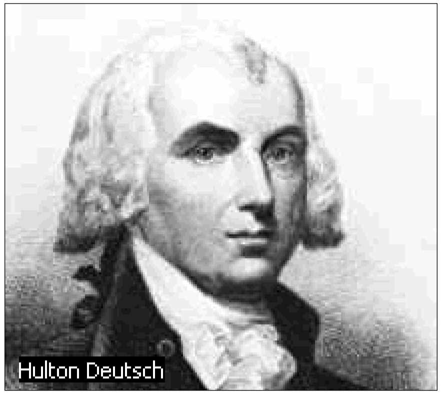

تۆماس جفرسۆن

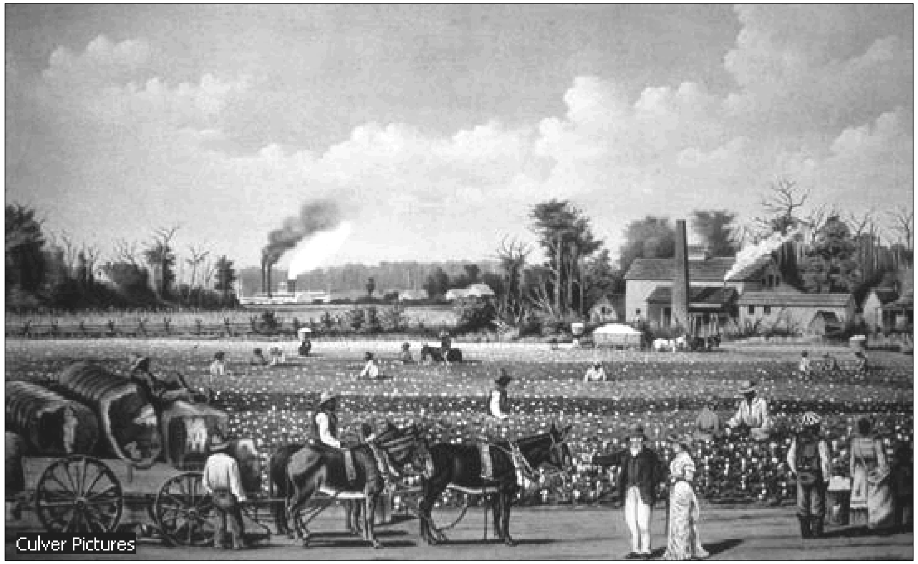

پەرەپێدانی چاندنی لۆکە

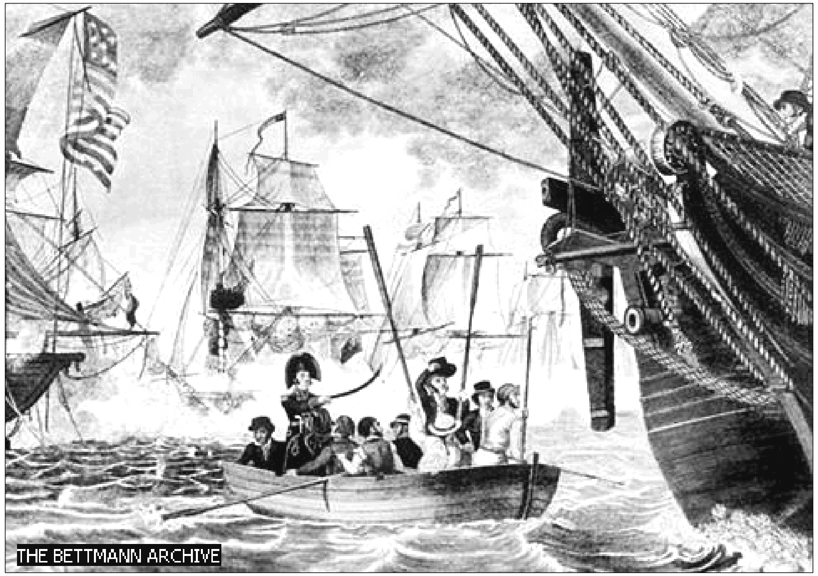

جەنگی دژ بە ئینگلیز لە ساڵی ١٨١٣

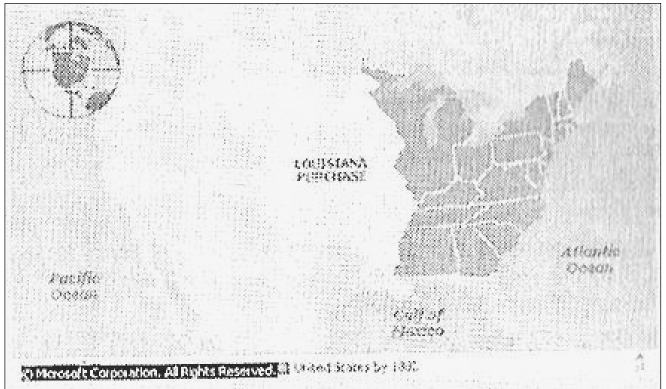

نەخشەی ویلایەتە یەگکرتوەکان لەساڵی 1803

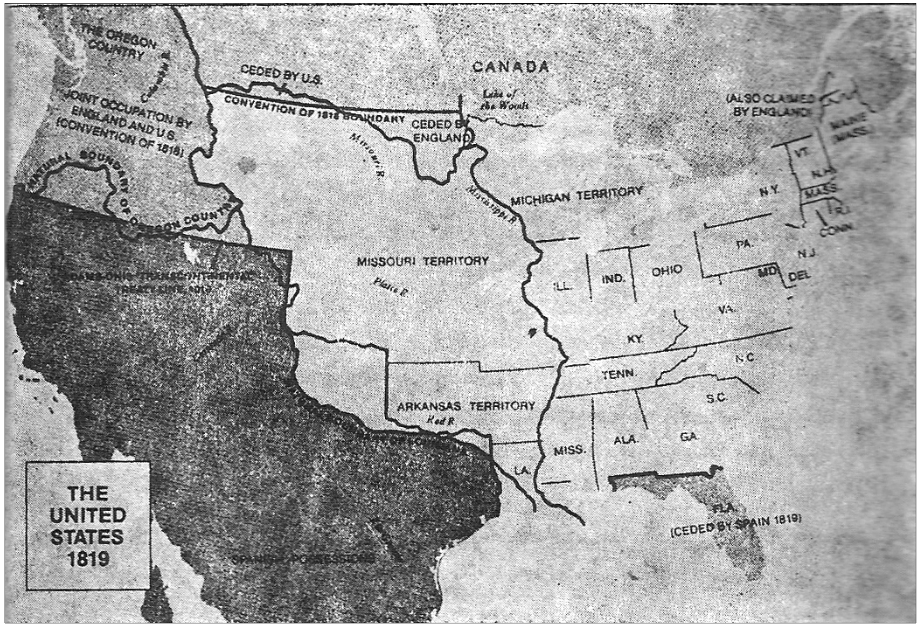

بەکڕینی ناوچەی لوئیزیانا لە ساڵی ١٨٠٣، روبەری ئەمریکا بۆ ئەوەندە زیادی کرد
نەخشەی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە ساڵی ١٨١٩

بەشی چوارەم:

دیموکراسی و چارەنووسی یەکلاکەرەوە

لە سەرەتای دامەزراندنی کۆچنشینەکانەوە، ئەمریکا، بابەتێکی گرنگ بوو بۆ پەیجۆری چاودێرانی ئەوروپا. بەڵام لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمەوە، ئەوروپییەکان زیاتر سەرنجیان بۆ لای سیستەمی دیموکراسی ئەو حکومەتە دەچوو. بۆ هەڵسەنگاندنی ئەو جۆرە حکومەتە بەرەو ئەمریکا سەفەریان کرد. بەشێك لەو لێکۆڵینەوانە لە شێوەی چەند کتێبێکدا دەربارەی کۆمەڵگە و حکومەتی ئەمریکا بلاّو کرانەوە.((ئەلێکسی تۆکۆیلێ)) و ((چارلز دیکنز)) لەو جۆرە لێکۆڵەرەوانە بوون، کە لە دوای خۆیان چەند بەرهەمێکیان سەبارەت بەم کۆمەڵگە نوێیە بەجێهێشتووە. کتێبی ((دیموکراسی لە ئەمریکا)) بەرهەمی ((تۆکۆیلێ)) بیرمەندی ناوداری فەرەنسی، بەناوبانگترینی ئەو کتێبانەیە کە لە شێوەی ناوەرۆکێکی کلاسیکی دا بلاّو کرایەوە. تەسك بینی، توانای دەست نیشان کردن و لێکدانەوە و پێشبینیەکانی ئەو سەبارەت بە دامەزراوە حکومی و کۆمەڵایەتیەکانی ئەمریکا، بەرهەمەکەی ناوبراوی وەك یەکێك لە بەنرخترین بەرهەمەکانی هاوشێوەی خۆی بە جیهان ناساند. ﴿ڕاستە﴾ هەموو چاودێرە ئەوروپییەکان ئەمریکایان بە چاوێکی پۆزەتیڤ سەیر نەدەکرد، بەڵام بەتێکڕا باوەڕیان وابوو، کە ئەمریکا نمونەی ئەزمونێکی گرنگە لە حکومەتی دیموکراسی سیاسی دا.

لەماوەی نێوان ساڵەکانی ١٨٣٠-١٨٥٠، ئەمریکا، بە پەرەپێدانی مافی دەنگدان، گرنگی دان بە دەنگی زۆرینە، لەگەڵ گۆڕانی لایەنی ئابوری کشتوکاڵی و داگیرکردنی زەوییەکانی ڕۆژئاوا، زەمینەیەکی لەبارو گونجاوی بۆ گەشەکردنی پیشەسازی و گۆڕانکاری سیاسی و کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەکەی دەستەبەرکرد.

لەسەدەی هەژدەیەمدا، ڕێژەی ئەو کەسانەی کە لەئەمریکا مافی دەنگدانیان هەبوو، بەبەراورد لەگەڵ وڵاتانی ئەوروپا، زۆر زیاتر بوو. هەرچەندە مەرجی سەرەکی بەشداری کردن لە

دەنگدانیش، سەرمایە و دانی باجی ساڵانە بوو، بەڵام زۆربەی چین و توێژەکانی کۆمەڵگە دەیانتوانی لەدەنگداندا بەشداری بکەن. وورده وورده و پاش ئەوەی کە بیرۆکەی حکومەت لەسەر بنەمای ڕەزامەندی میللەت، شێوەیەکی واقعی تری وەرگرت، یاسای ویلایەتەکان گۆڕانیان بەسەردا هات و مەرجی هەبوونی سەرمایە و باجی ساڵانە کە مەرجی سەرەکی بەشداری کردنی خەڵك بوو لەکاروباری سیاسی وڵاتدا، ڕاستەوخۆ هەڵوەشایەوە و هەموو پیاوێکی ئازاد بەبێ لەبەرچاو گرتنی پلەو پایەی کۆمەڵایەتی دەیتوانی لەهەڵبژاردنەکاندا بەشداری بکات.

لەسەرەتاکانی سەدەی نۆزدەیەمدا، ئەم بیرۆکەیە بە پرۆژەیەکی نوێ لە قەڵەم دەدرا. لە فەرەنسا و تا کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەم، بوونی سەرمایەو دانی باجی دیاری کراو مەرجی سەرەکی بەشداری کردن بوو لە کاری سیاسی دا و، لە ئینگلتەراش چینی کرێکاران، لەسەدەی بیستەمەوە بەم مافەیان شاد بوون. بە ڕازی بوون لەسەر ئەو بۆچوونەی کە تەنها مەرجی بەشداری کردن لە چالاکییە سیاسیەکاندا، بریتییە لە هاوڵاتی بوون، ڕێگا بۆ گۆڕانکاریەکانی ئایندە کرایەوە. لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم و پاش ئازاد بوونی ڕەش پێستەکان، مافی دەنگدانیشیان پێدرا و لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا ژنانی ئەمریکاش دوای ڕوو بەڕوو بوونەوەیەکی دوور و درێژ ئەو مافەیان بەدەست هێنا. لە ساڵەکانی ١٨٣٠، ئەو کاتەی کە بیرۆکەی بەشداری کردنی تێکڕای پیاوانی ئازاد، لەکاروباری سیاسی دا بە واقعی چەسپا، دیموکراسی ئەمریکا ڕوو بەڕووی گۆڕانێکی خێرا بوویەوە. تێکڕای بەرپرسانی ویلایەتەکان ، بەڕێگەی دەنگدانی ڕاستەوخۆ هەڵبژێرران و مەرجی بوونی سەرمایەش لە پیشە سیاسییەکاندا بە هەموو شێوەیەك ڕەتکرایەوە ز حکومڕانی ویلایەتەکان، دادوەر و باقی بەرپرسانی دیکە، لە ڕێگەی دەنگدانی مەحەللییەوە پۆستە جۆراوجۆرەکانیان وەردەگرت. هەر لەم ساڵانەدا، قانونی ئەساسی لە هەموو ویلایەتەکاندا لە ڕووی بڕیاری کۆتاییەوە خرایە دەنگدانی گشتییەوە و هەڵبژاردنی سەرۆك کۆمار کە وەك نەریتێکی هەمیشەیی لەلایەن کۆنگرێسەوە ئەنجام دەدرا، لەسەردەمی ((ئەندرۆ جەکسۆن))ەوە، بۆ دەنگدانی ڕاستەوخۆ گۆڕانی بەسەردا هات و پێکهێنانی ئەنجومەنی گشتی حیزب (کۆنڤانسیۆن)یش ئاسایی بوویەوە.

سنوری ئەم گۆڕانکاریانە زۆر لەوە فراوانتر بوو کە بونیادنەرانی سەربەخۆیی ئەمریکا بیریان لێ دەکردەوە.((تۆماس جفرسۆن)) و((پین)) لە خستنە ڕووی بیر و بۆچوونەکانیان لە سەرەتای سەردەمی سەربەخۆیدا، نەیاندەتوانی بەو خێراییە بەرەو پێشەوە بڕۆن. مەترسی دەسەڵات

گرتنە دەستی زۆرینە و دواتریش بەرژەوەندی میللەت بە گشتی، کە هەندێك جار دەسەڵاتی کەمینەیەکی هۆشیاری بەسەر تێکڕای خەڵکی دا دەسەپاند، بابەتی سەرەکی گفتوگۆی نێوان فیدڕالیست و کۆماریخوازە دیموکراتەکان، لەسەرەتای دامەزراندنی حکومەتی کۆماریدا.

بەڵام سەردەمی ((جەکسۆن)) بەسەرەتای پەرەسەندنی دەسەڵاتە سیاسییەکان و بەشداری کردنی ژمارەیەکی بەرچاوی خەڵك لە کاروباری حکومڕانیدا هەژمار دەکرێت. حیزبی دیموکرات لە سەردەمی ئەودا شکڵی گرت و، یەکەمین سەرۆکیش بوو، کە لە نێو بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانی ڤێرجینیا و ماساچۆسێت دا بەخێو نەکرابێت. لایەنگری تێکڕای خەڵك و دژی دەسەڵات و هێزی ژمارەیەکی دیاری کراو بوو . کێبەکێ و پڕو پاگەندەکانی هەڵبژاردنی بەپێی بەرنامەیەکی ڕێك و پێك لە ڕێگەی ڕۆژنامە و کۆمیتە و پێکهێنانی کۆبوونەوە جۆرا و جۆرەکانەوە دەست پێکرد و بە پڕ و پاگەندە فراوانەکەی، توانی تێکڕای خەڵکی بۆ لای خۆی ڕابکێشێت. پاش چەند ساڵێك ((جۆن کوینسی ئادامز)) سەرۆك کۆماری پێشتری ((جەکسۆن)) بە زمانێکی گاڵتەجاری ڕایگەیاند:((ئەم هەڵبژاردنە دەری خست کە بەدەستهێنانی پۆستی سەرۆك کۆماری، زیاتر لە هەموو شتێك، پێویستی بە پڕوپاگەندەیەکی خەڵك خەڵەتێنەر هەیە.)) هەرچەندە حیزبی بەرامبەری ((جەکسۆن))ـ کە لەو سەردەمەدا بە ((ویگ)) ناودەبرا ـ هەمان شێواز و ڕێبازی بۆ کۆکردنەوەی زۆرینەی دەنگەکان و بەکارهێنانی پڕوپاگەندەیەکی فراوان بۆ ڕاکێشانی سەرنجی گشتی بەکارهێنا.

یەکێك لە بەرنامە گرنگەکانی((جەکسۆن))، جێگۆڕکێ و دامەزراندنی تاکەکان بوو لەنێو دام و دەزگا حکومیەکاندا، بۆ ئەوەی تاکەکانی کۆمەڵگە ئەو ئیش و ئەرکەی کە پێیان سپێراوە، بەموڵکی تایبەتی خۆیان و وەك شتێك کە لە باوانەوە بۆیان مابێتەوە حسابی نەکەن و گروپێکی دیاری کراویش بەبێ هیچ جۆرە پاساوێك، سەروەت و سامانی خەڵکی بەتاڵان نەبەن. دابەشکردنی پلە و پایەو پۆستە جیاوازەکان وەك پاداشت بەسەر دۆست و ئاشناکاندا، هەندێك جار دەبووە هۆی سەرهەڵدانی گەندەڵی ئیداری ولەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا بە دەرکردنی یاسایەکی دیاری کراو سەبارەت بە دامەزراندنی خەڵك لە دام و دەزگا حکومیەکاندا تا ڕادەیەك چارەسەری ئەم دیاردەیە کرا، بەوەی کە خودی کەسەکە پێویستە تاقی بکرێتەوە و توانا و لێهاتوویی لەکاروبارەکاندا هەڵبسەنگێنرێت. ئەم شێوازی هەڵبژاردنە لە ئاستی دەوڵەتی فیدڕاڵی و ویلایەتەکاندا، لەسەر بنەمای پەرەپێدانی مافی میللەت ڕاوەستابوو هەروەها هۆکارێکی کاریگەریش بوو، بۆ ئەوەی چینێکی جیاواز لە چینەکانی دیکە

سەر هەڵنەدات. زۆرێك لەو کەسانەی کە خاوەنی پیشەیەکی گەورەو معتبر بوون و تەنانەت سەرۆك کۆمار، پاش کۆتایی هاتنی ماوەی دەسەڵاتەکەیان دەگەڕانەوە سەر پیشە ئاساییەکەی خۆیان و هیچ کاتێك وەزیری دەزگایەکی جێبەجێکردن، پاش تەواو بوونی ماوەی خزمەتەکەی، دەستکەوتە حکومیەکانی بۆ بەرژەوەندی خۆی بەکار نەدەهێنا.

پەرەسەندنی دەنگی خەڵکی و هەڵبژاردنی ڕاستەوخۆی سەرۆك کۆمار، دەسەڵاتی دەزگای جێبەجێکردنی زیاتر کرد.((جەکسۆن))، بە پشت بەستن بە پشتیوانی میللەت، زۆرێك لە بڕیارەکانی کۆنگرێسی بە بەکارهێنانی مافی ڤیتۆ هەڵوەشاندەوە و، زیاتر لە هەموو سەرۆکەکانی پێش خۆی ئەم چەکەی بەکار هێنا. بەهەڵبژاردنی سەرۆك و پشت بەستن بە بیروڕای گشتی، دەسەڵاتی دەزگای جێبەجێکردن بە مەرجی بوونی سەرکردایەتییەکی بەهێز، پەرەی دەسەند. ئەمەش خۆی لە خۆیدا، هۆکارێکی سەرەکی بوو بۆ ئەوەی زۆربەی سەرۆك کۆمارەکان، بەبیانوی ئەوەی کە نوێنەری زۆرینەی ئەندامانی کۆمەڵگەن ، دەسەڵاتی دەزگای جێبەجێکردن پەرەپێدەن ـ بەتایبەتی لە سەردەمی ((فرانکلین ڕۆزفلت)) بەدواوە ـ کە دەزگای سەرۆك کۆماری ووردە وورده دەسەڵاتەکانی جێبەجێکردنی خۆی زیاتر کردووە.

جەخت کردنەوە لەسەر یەکسانی مافی تاکەکان لەسەردەمی((جەکسۆن))دا، وەك بیر و باوەڕێکی گشتی تێکڕای خەڵکی لێهات. هەرچەندە هیچ کات، سیستەمی خانەدانی بەو واتایەی کە لە ئەوروپا هەبوو، لە ئەمریکا سەری هەڵنەدا، بەڵام هەڵبژراندنی ((جەکسۆن)) و پەرەسەندنی مافی دەنگدان و دیموکراتیزە کردنی دام و دەزگا ئیداریەکان، باوەڕ بەیەکسانی تاکەکانی زیاتر گەشە پێدا.((تۆکۆیلێ)) کەلەم ڕۆژگارەدا سەردانی ئەمریکای کردووە، ئاماژە بە یەکسانی و ترسانی خەڵکی ئەمریکا لە سیستەمی خانەدانی دەکات، بەڕادەیەك کە تاکەکان ئامادەن، لەسەر هەژاری و زۆرداری و تۆقاندن ئارام بگرن، بەڵام سیستەمی خانەدانی لەسەر بنەمای دەسەڵاتی چینایەتی بەهەموو شێوەیەك ڕەتدەکەنەوە. خاتوو ((ترولوپ))ی ئینگلیزی کە بە دیدێکی ڕەخنە ئامێزە ئەو گۆڕانکاریانەی هەڵسەنگاندووە، ئاماژە بەو گفتوگۆیە دەکات کە لەگەڵ ژمارەیەك خەڵکی ئەمریکادا ئەنجامی داوە، کە چۆن ڕوو بەڕووی ناڕەزاییەکی زۆر بووەتەوە لەسەر ئەوەی ووتویەتی، هەموو کەسێك شیاوی بەدەست هێنانی پلەی سەرۆك کۆماری نیە.

جگە لەوەش ئەوەی کە باوەڕ بەیەکسانی تاکەکانی زیاتر گەشەپێدەدا، ئەو ئیمکانات و هەلومەرجە لەبارە بوو کە بۆ هاوڵاتیان ڕەخسابوو. خەڵکی ئەمریکا دەیانتوانی دوور لە

هەموو ئەو كۆسپانەی كە باڵیان بەسەر كۆمەڵگەی ئەوروپیدا كێشابوو [ئایین، خانەدان، چینایەتی] هەوڵی بەدەستهێنانی ماڵ و سامان و دەسەڵات و پێگەی سیاسی و كۆمەڵایەتی بدەن. وەك ((ئمرسۆن)) بیرمەندی ناوداری ئەمریكی دەڵێ، هەل و ئیمكاناتی ژیانێكی چاكتر، لەگەڵ ووشەی ئەمریكادا هاو واتا بوون. ئەم بارودۆخەش وای كردبوو كە هیچ كەس بیر لە چوونەناو چینێكی تایبەتی نەكاتەوە. هەرچەندە ئەم یەكسانیە، هەموو بوارەكانی نەدەگرتەوە و باوەڕ بە خاوەندارێتی تایبەتی و سەرمایەداری وەك باقی بنەماكانی دیكە لە كۆمەڵگەدا گەشەی دەكرد.

بەپەرەسەندنی مافی سیاسی، لە نیوەی یەكەمی سەدەی نۆزدەیەمدا، بیرۆكەی ئازادی ئابوری شوێنی سیستەمی ((مەركانتالیزم))ی گرتەوە. ئەم بیروبۆچوونانە بە ئاڕاستەی ڕێبازی لیبرالیزمی گەشەیان كردبوو ، واتە بەمەرج بوونی دەسەڵاتی دەوڵەت (**مشروطیت**)، باوەڕ بەیاسا دانان و دیاری كردنی مافی تاكەكەسی، كە سەرچاوەكەیان بەمافی سروشتی یان هەتا هەتایی دەزانی. بنچینەی سەرەكی مافی تاكەكەس لە ئاسودەیی گیانی و داراییدا دەستەبەر دەبێت، ئاسودەیی گیانی ـ كە تاك بزانێت لەژێر سایەی یاسادا گیانی لە دەستدرێژی و ستەم لێكردن پارێزراو دەبێت ـ و ئاسودەیی دارایی ـ لە ڕووی ناسینی مافی خاوەندارێتی تایبەتی و دەسەڵاتی تاكەكان بەسەر ئەو داراییەی كە بەدەستیان هێناوەـ كە ئەم بنەمایە بەیەكێك لە مەرجە سەرەكیەكانی پێشكەوتنی ئابوری و بەشێكی گرنگی بواری ئاوەدانكردنەوەی ناوچەكان دەژمێررا.

بنچینەی بیروباوەڕەكانی ئابوری لیبرالیزم، لەسەر بنەمای تیۆری ((ئابوری سیاسی)) ڕاوەستاوە. ئابوری سیاسیش لەسەر ئەو بنەمایە ڕاوەستاوە، كە مرۆڤ بەهەر شێوەیەك بێت، بەدوای بەرژەوەندی تایبەتی خۆیی و كۆكردنەوەی سەرمایەی زیاتردا دەگەڕێت. ئەگەر بارودۆخی سیاسی و كۆمەڵایەتی، بەشێوەیەك بێت كە تاكەكان بەرەو بەدەست هێنانی سەرمایە و كاركردن لەپێنا وبەرژەوەندی خۆیان هانبدات، ئەوا سەرمایەی وەبەرهێنانی میللەت فراوانتر دەبێت و لەپێناو پێشكەوتنی كۆمەڵگەدا بەكاردەهێنرێت.((ئادەم سمپ)) لە بونیادنەرانی ئابوری سیاسی، ئامانجی ئەم قوتابخانە ئابورییە بەدەرامەتی زیاتر و مووچەی ئاسانتری خەڵكی لێك دەداتەوە، لەكاتێكدا كە دەست تێوەردانی دەوڵەت لەكاروباری ئابوریدا بگاتە كەمترین ڕادە. لە ڕاستیدا ئەركی سەرشانی دەوڵەت، تەنها بریتی بوو لە سەقامگیر كردنی ئاسایشی كۆمەڵایەتی و جێگیركردنی سیستەمی حكومەتێكی ڕێك و پێك و یاسایی، تاوەكو لەكاتی

پێویست دا هەلومەرجێكی لەبار و گونجاو بۆ گەشەكردنی ئابوری ولات بڕەخسێنرێت.((ڕیكاردۆ)) و((جۆن ستیوارت میڵ)) كە بەدوو نوێنەری بەناوبانگی ئابوری لیبرالیزمی سەدەی نۆزدەیەم دەژمێررێن، باوەڕیان وابوو كە دامەزراوەو یاساكانی كۆمەڵگە و زۆربوونی ڕێژەی دانیشتوان، كاریگەریەكی ڕاستەوخۆی لەسەر بەرهەمی ئابوری هەیە و، لە بەرامبەریشدا باوردۆخی ئابوری ئەو كاریگەریەی خۆی بۆ سەر گۆڕانكاریە فیكریەكان و پەیوەندیە كۆمەڵایەتیەكان دەگوازێتەوە. لەم ڕووەوە، لە نێوان پەرەسەندنی ئابوری و زیاد بوونی سەروەت و سامان و بارودۆخی سیاسی دا پەوەندی و هاوسەنگیەكی ڕاستەوخۆیان دەبینی. بە دەستە بەركردن و ڕەخساندنی هەلو مەرجێكی لەبار و ئارام، تاكەكان سەرمایەكانی خۆیان بەوپەڕی ئاسودەییەوە وەگەڕ دەخەن و ئەو كاتیش كێبڕكێیەكی (ئاسایی و یاسایی) لە نێوانیاندا دەست پێدەكات. بەپێ ی ئەم بۆچوونانە ، لە شێوەی كێبڕكێی ئازاددا نرخی بەروبومی بەرهەمهێنراو دەگاتە كەمترین ئاست و لەنێوان نرخی كالاّی بەرهەم هێنراو و توانای كڕینی هاولاّتیاندا، هاوسەنگی پەیدا دەبێت و ئەم سیاسەتە بەشێوەیەكی گشتی بەگەڕ خستن و زۆربوونی سەرمایەی لێ دەكەوێتەوە.

ئەم سیستەمە ئابوریە میراتی هزری لیبرالیزمی، كە لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەیەم و سەدەی نۆزدەیەم ـ بەتایبەتی لە ئینگلیز ـ سەری هەڵدا. دامەزرێنەرە سەرەكیەكانی ئەم ڕێبازە، ئینگلیزی و سكۆتلەندی بوون و ئەمریكی یەكان ئەم سیستەمەیان لەوانەوە وەرگرتبوو، لەپێناو پێشكەوتنی ئابوری ولاّتەكەیاندا بەكاریان هێنا. هەر ئەم سیستەمە ئابوریەی ئینگلیزی سەدەی نۆزدەیەم بوو، كە بەڕەسمی نمونەی شیكردنەوەی سەرمایەداری ئەمریكای لێ پێكهات. ڕۆڵی دەوڵەت تەنها لە فەراهەم كردنی هەلومەرجێكی لەبار بۆ برەو پێدانی سەرمایەداری لێكدرایەوە و بۆ ئەوەی تاكەكان بتوانن بە ئاسودەیی لەبازاڕی كێبڕكێی ئازاددا بەشداری بكەن و داهێنانەكانی خۆیان لە چالاكی یە ئابوریەكاندا نمایش بكەن.

لەسەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا، كاتێك كە بیركردنەوەكانی قوتابخانەی ئابوری سیاسی قالبێكی تایبەتی وەرگرت، لایەنی كشتوكاڵی ڕۆڵێكی بەرچاوی لە بواری بەرهەمی نەتەوەییدا دەگێڕا، جگە لەوەش پیشەسازی ڕوو لە پێشكەوتنی ڕستن و چنین و دوورینی قوماش، دەرهێنانی كانەكان و پیشەسازی كانزاو كانزاكاری، بەرەو پێشەوە چوونێكی گەورەیان بە خۆوە بینی.

دەست بەكار بوونی كارگەكان و گۆڕانی ئابوری پیشەسازی ئەمریكا، كە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم داو لەماوەیەكی كورتدا، كۆمەڵگەی ئەمریكای لە كۆمەڵگەیەكی

کشتوکاڵیەوە بۆ پیشەسازی گۆڕی، پەیوەندی بە ساڵەکانی پاش جەنگی ١٨١٢ ەوە هەیە. ڕەونەقی بازرگانی بە پشت بەستن بە سیستەمی ئابوری ئازاد، بەکارهێنانی ئامێری هەڵمی و ئەزمونەکانی شۆڕشی پیشەسازی ئینگلیز، پەرەسەندنی بەروبومی کارگەکانی نێو ولایەتەکانی وەك ماساچۆسێت و نیۆیۆرکی بەدوادا هات. یەکەمین تاریفەی گومرگی بۆ پشتیوانی کردنی بەروبومی ناوخۆ لەساڵی ١٨١٦ دانراو، بەکارهێنانی ووزەی هەڵمی، بەرهەمی پیشەسازی ناوخۆی زیاتر گەشەپێدا. کارگەکانی ڕستن و چنینی ویلایەتی ماساچۆسێت کە زۆرینەی کرێکارەکانیان ئافرەت بوون، بە خێرایی پەرەیان سەند و بەروبومی ئەم کارگانە بەشێکی گرنگ و سەرەکی تێکڕای بەرهەمی ویلایەتە یەکگرتووەکانیان تایبەت کرد بەخۆیانەوە.

((ئیلی ڤیتنی)) داهێنەری ئامێرەکانی لۆکە پاککردن، توانی تفەنگێك دروست بکات کە لە چەند بەشێکی جۆراوجۆر پێکهاتبوو، بەلەکارکەوتنی هەر بەشێکی بەئاسانی دەیتوانی چاکی بکاتەوە. ئەم داهێنە ،کە کاریگەریەکی زۆری لەسەر دروست کردنی ئامێرە کانزایەکان، هەر لە مەکینەی درومانەوە تا کاتژمێر و ئامێرەکانی دیکە هەبوو، زەمینەی بۆ داهێنانەکانی تر لە بوارەکانی تردا خۆش دەکرد بەرهەمی پیشەسازی گۆڕانێکی گەورەی بەسەر ئابوری ویلایەتەکانی باکووردا هێنا. هەرچەندە تا پێش ساڵی ١٨٦٠ لە٦٠٪ی هێزی کار لەبواری کشتوکاڵی ویلایەتەکاندا ئیشیان دەکرد و ئەوانی دیکە لە بواری پیشەسازی و بازرگانی خزمەتگوزاری شارەکاندا، بەلاّم هەمان ئەندازەش چالاکی پیشەسازی لە ویلایەتەکانی باکووردا نیشتەجیّ کرابوو. لە کۆی ئەو سەدوچوار هەزار دامەزراوەیەی کە لەسەردەمی پێش شەڕی ناوخۆدا کاریان دەکرد ، تەنها لە ١٥٪ی لە ویلایەتەکانی باشووردا جێگیر بوون. لە کاتێکدا کە یەك لەسەر سیّ ی تێکڕای دانیشتوانی ئەمریکا لە باشووردا دەژیان و، تەنها دەیەکی بەروبومی پیشەسازیان بەرهەم دەهێنا. سەرکەوتنی باکووریش بە پلەی یەك بۆ ئەو پێشکەوتنە دەگەڕایەوە کە لە بواری ئابوری پیشەسازی دا بەدەستی هێنابوو.

بە پەرەسەندنی بەرهەمی پیشەسازی، مەسەلەی ئاڵوگۆڕ و پەیوەندی نێوان ویلایەتەکان گرنگی یەکی زۆری پێدرا و لەم پێناوەشدا گەلێك پرۆژەیان بە ئەنجام گەیاند وەك دروست کردنی کاناڵی دەریاچەی ئێریە، کە ناوەڕاستی ئەمریکای لە ڕێگەی ڕووباری هودسن بە نیۆیۆرك و ئۆقیانوسی ئەتلەسی یەوە دەبەستەوە. ئەم کاناڵە، کاریگەریەکی زۆری لەسەر ئاڵوگۆڕکردنی ئامێرە پیشەسازیەکاندا هەبوو. شاری نیۆیۆرك بە خێرایی گەشەی کردوو بوویە یەکێك لە بەندەرە هەرە بەناوبانگەکان لە ڕووی بازرگانی یەوە. بەکارهێنانی کەشتی هەڵمی، یەکێکی تر

بوو لەو هۆکارانەی کە پەیوەندی بازرگانی نێوان ناوچەکانی ئاسانتر کردبوو. سەرکەوتنی کاناڵی ئێریە، بووە هۆی ئەوەی کە چەندەها کاناڵی دیکە بەمەبەستی بەرقەرار کردنی پەیوەندی نێوان ڕووبارەکانی ناوەوەو کەنارەکانی ڕۆژهەلاّت و باشووری ولاّت دابمەزرێنن. لە ڕێگەی ڕووباری می سی سی پی یەوە ـ کە بەزمانی ڕەسەنی ئەمریکی واتای باوکی ئاوەکان دەگەیەنێت ـ چەندەها کەشتی هەڵمی بارهەڵگری تایبەت بە گواستنەوەی شتومەکی بازرگانی دەستیان بەکارکرد، کە ئەمەش خۆی لە خۆیدا بازرگانی و پەیوەندی نێوان ویلایەتەکانی ئاسانتر دەکرد. زۆربەی ئەو ناوچانەی کە لە کەناری ڕوبارەکاندا درێژ بوو بوونەوە، شێوەی شارە گەورەکانیان بەخۆوە گرت. لەوانەش شاری مەمفیس، سین سیناتی، ویلوی ویل، کەلەگەڵ ڕووباری می سی سی پی دا دراوسیّ بوون.

گرنگترین هێڵی پەیوەندی نێوان ناوچەکان، بریتی بوون لە هێڵەکانی ئاسن. یەکەمین لۆکۆمۆتیڤی هەڵمی لە ساڵی ١٨٣٠ دەستی بەکارکرد و تا کۆتایی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەم زیاتر لە سیّ هەزار میل هێڵی ئاسن لە ناوچەکەدا ڕاکێشرا. هێڵەکانی ئاسن بە سەرهەڵدانی گۆڕانکاریە پیشەسازیەکانی پاش شەڕی ناوخۆ، چەندەها بەرامبەر زیادیان کرد. ئەو جوتیارانەی کە لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا، بۆ گواستنەوەی بەروبومی خۆیان تەنها پشتیان بە گالیسکە و ئاژەڵی بارهەڵگر دەبەست، لەماوەی چەند ساڵدا و بە سوود وەرگرتن لە هێڵەکانی ئاسن و ڕێگا ئاویەکان، دەیانتوانی پەیوەندی بە بازاڕە سەرەکی و گرنگەکانی ولاّتەوە بکەن. داهێنانی تەلەگراف لەلایەن ((ساموێل مۆرس)) کە لە دوای ساڵی ١٨٤٤ ەوە لەسەرتاسەری ئەمریکادا بلاّو بوویەوە، هۆکارێکی دیکەی پەیوەندی کردن بوو، کە هەموو ناوچەکانی وولاّتی بەیەکەوە دەبەستەوە.

پێشتر زانیمان کە پاش شەڕی ١٨١٢، ئەمریکا بەمەبەستی پەرەپێدانی کاروباری ئابوری و بازرگانی و دامەزراندنی چەند کارگەیەك لە ناوخۆی ولاّتدا، بە خێرایی ڕێگەی پێشکەوتنی گرتە بەر لەپێناو پاراستنی بەرژەوەندی کارگە پیشەسازیەکانی دەوڵەتی فیدڕاڵی دا بە پێویستی زانی، کە چەند ڕێسایەکی گومرگی نویّ دەربکات. بەروبومی سەرەکی ویلایەتەکانی باشوور لۆکە بوو، کە بەرەو ولاّتی ئینگلیز دەنێررا و لەبەر ئەوەی کە توانای بەرهەمهێنانی ئەم بەروبومەی لاواز بوو، ناچار دەبوو پێداویستیەکانی خۆی لەدەرەوەی ولاّتەوە دابین بکات. دانانی باجی گومرگی لەگەڵ بەرژەوەندی باشووریەکاندا نەدەگونجاو، بەتوندی ناڕەزایی خۆیان لەسەری دەربڕی. لەساڵی ١٨٢٠، ویلایەتی کارۆلینای باشوور ڕایگەیاند، کە دانانی باجی

گومرگی بەزاندنی قانونی ئەساسی و بڕیارێکی نادادپەروەرانەیە، بەلاّم کۆنگرێس ئەم نارەزاییانەی پشت گویّ خست و سوور بوو لەسەر جێبەجێکردنی بڕیارەکانی. لەم ڕۆژە بەدواوە، ئەو بابەتەی کە جێگای مشتومڕی ویلایەتەکانی باشوور بوو، بریتی بوو لەوەی کە ئایا ویلایەتێك دەتوانێت لە جێبەجێکردنی یاسایەکدا کە کۆنگرێس بڕیاری لەسەر داوە، خۆی بەدوور بگرێت یان ئەگەر سیاسەتی دەولّەتی فیدڕاڵی بە پەسەند نازانێت، دەکرێت لەو دەولّەتە پاشەکشیّ بکات ؟! دوا بەدوای ئەم گفتوگۆو دەنگ و باسانە، ویلایەتەکانی باشوور پەنایان بۆ بنەمایەکی دیکە برد کە بە ((بنەمای هەڵوەشانەوە)) ناوی دەرکرد . بەو واتایەی کە مادام، هەر ویلایەتێك توانیویەتی بەلایەنی کەمەوە لەڕووی تیۆری یەوە پارێزگاری سەربەخۆی یەکەی بکات، کەواتە مافی گۆڕانی ئەو یاسایەی هەیە، کە لە لایەن کۆنگرێسەوە بڕیاری لەسەر دراوە و یان ئەگەر ئەو یاسایەی بەپێچەوانەی قانونی ئەساسی و دژ بە دادپەروەری زانی، ئاوا دەتوانێت بڕیاری جێبەجێکردنی ئەو یاسایە لە چوارچێوەی ویلایەتەکەیدا هەڵوەشێنێتەوە. بیرۆکەی ((بنەمای هەڵوەشانەوە)) لە لایەن دەسەلاّت دارانی حکومەتەوە ـ لەوانە کلهۆن جێگری سەرۆك کۆمار کە خۆی خەڵکی ویلایەتەکانی باشوور بوو ـ پێشوازی لێکدەکرا. مشتومڕێکی زۆر لەسەر پەیوەندی نێوان حکومەتی فیدڕاڵ و حکومەتی ویلایەتەکان و، بنچینەی ئازادی و یەکێتی ـ لە کۆنگرێسدا ـ سەری هەڵدا، باوەڕیان وابوو کە ئەگەر جیاوازی بیروڕا لە پێناسە و شیکردنەوەدا ڕوویدات، ئەوا لە صلاحیەتی دا دادگای بالاّدایە کە لە مەسەلەکەدا دەست وەربدات.

ناکۆکی نێوان ویلایەتەکانی باکوور و باشوور، ڕەگ و ڕیشەیەکی ئابوری هەبوو. دانیشتوانی باشوور لەسەر دەرکردنی یاساکانی باجی گومرگی ڕەخنەیان هەبوو. لە لایەکەوە زیاد بوونی بەرهەمی لۆکە وردە وردە نرخەکەی لە بازاڕەکاندا دەهێنایە خوارەوەو، لە لایەکی تریشەوە خاوەن پیشەسازیەکانی باکوور نرخی شتومەکە دروست کراوەکانیان بەرز دەکردەوە.

باشووریەکان، کە دەبوو لە بەرامبەر ئەو مادده خاوانەی کە لە بواری کشتوکاڵدا بە نرخێکی هەرزان دەیانفرۆشت، بەروبومی پیشەسازی بە نرخێکی گران بهێننە ناوەوە، نارەزاییان لەسەر زیاد کردنی مافی (باج)ی گومرگی دەربڕی. لەساڵیّ ١٨١٢، کاتێك کە((جەکسۆن)) پێرستی نرخی گومرگی کالاّی واژوو کرد و، نوێنەرانی ویلایەتەکانی باشوور دژی وەستانەوە و کارۆلینای باشووریش بە ڕاشکاوی ڕایگەیاند، کە ئەگەر کۆنگرێس پێش مێژوویەکی دیاری کراو مافی (باج)ی گومرگی هەڵنەوەشێنێتەوە، ئەوا لەو یەکێتی یە دێتە دەرەوە. لەبەر ئەوە

کۆنگرێس یاسایەکی دیکەی دەرکرد کە بەپێی ئەو یاسایە، نرخی مافی گومرگی بۆ ماوەی دەساڵ و بە ئەندازەیەك کە زیان بە بەرژەوەندی یەکانی دەولّەت نەگەیەنێت کەم دەکرێتەوە. بەم شێوەیە دەولّەتی فیدڕاڵ بە چاککردنەوەی نرخی گومرگ، پلانی دانوسانی لەگەڵ ویلایەتەکانی باشوردا دارشت.

لە ساڵی ١٨٣٢ ((جەکسۆن)) بۆ جاری دووەم بۆ پۆستی سەرۆك کۆمار هەڵبژێررایەوە. لەم ماوەیەشدا، ئەو بابەتەی کە زۆرترین باس و گفتوگۆی لەسەر دەکرا، مەسەلەی بانکی ویلایەتە یەکگرتووەکان بوو. ناوبراو دژی درێژ کردنەوەی کارکردنی بانکی مەرکەزی فیدڕاڵی بوو. بە بۆچوونی ئەو، سەرمایەدارە گەورەکان دەسەلاّتێکی دارایی مۆنۆپۆڵیان بۆ خۆیان پێکهێناوەو وەك دەستەیەکی خانەدانیان لیّ هاتووە، بە ڕادەیەك کە کاریگەری دەسەلاّتەکەشیان لە حکومەتدا هەستی پیّ دەکرێت. ئەو باوەڕی وابوو، کە بوونی ئەم گروپە دەسەلاّتدارە دەبێتە هۆی لاوازبوونی بنەماکانی یەکسانی، کە کۆمەڵگەی ئەمریکا لەسەر ئەم بنەمایانە بونیاد نراوە.

سەردەمی((جەکسۆن)) لە هەمان کاتدا کە بە سەردەمی پەرەسەندنی مافی سیاسی دەژمێررا، سەردەمی لیبرالیزمی ئابوری و جەخت کردنەوە لەسەر نەهێشتنی دەست تێوەردانی دەولّەت لە نێو کاروباری ئابوریش بوو، کە هاوکات لەگەڵ دەست پێکردنی سەردەمی شۆڕشی پیشەسازی لە جیاتی سیستەمی((مەرکانتالیزم)) بایەخێکی گەورەی پێدرا. پشتیوانی کردن لە سەرمایە گوزاری تایبەتی، بەکارێکی پێویست و زەرور لە قەڵەم دەدرا، بەلاّم هەرجۆرە دەستێوەردان یان کۆنترۆڵ کردنێکی کاروباری ئابوری لەلایەن دەولّەتەوە بە پێچەوانەی ئازادی و مافی تێکۆشان بۆ بژێوی ژیان لێك دەدرایەوە. دژایەتی ((جەکسۆن))یش بۆ دامەزراوەکانی بانکی مەرکەزی لەسەر ئەم باوەڕ ڕاوەستابوو. ناوبراو لایەنگری بانکە مەحەللی یەکان بوو هەروەها لە پێناو لەناوبردنی دامەزراوەکانی بانکی مەرکەزی دا، سەرمایەی دەولّەتەکەی خەرج کرد و خستیە بەردەستی بانکە مەحەللی یە گچکەکان و مافی دەرکردنی سکە و مامەڵەکردنی دراویشی پێدان. ئەمە یەکەمین قۆناغی مەترسی هەڵئاوسانی نرخی دراو سەرەتای سەرهەڵدانی قەیرانی ساڵی ١٨٣٧ بوو. لەگەڵ ئەوەشدا ((جەکسۆن)) نوێنەر و خۆشەویستی زۆرینەی میللەتەکەی بوو، سەرەتای سەرۆك کۆماریێتی یەکەشی بە سەرەتای گۆڕانێکی کۆمەلاّیەتی نویّ لە هەموو بوارەکانی ژیانی کۆمەڵگەی ئەمریکی دا دەژمێررێت.

چاکسازییەکۆمەلاّیەتییەکانی سەردەمی((جەکسۆن)) کاردانەوەی بیروباوەڕی پێشکەوتنخوازانەی مرۆڤ و هەستی گەشبینی و متمانەکردن بە لێهاتوویی و توانای تاکەکان،

که بە ڕەخساندنی هەلومەرجێکی لەباروگونجا، کۆمەڵگە بەرەو پێشکەوتن و گەشەسەندن دەبات، ئەم چاکسازی خوازە کۆمەلآیەتیانە لە بوارە جۆراو جۆرەکاندا دەستیان بە چالاکی کرد و جەختیان لەسەر بەدواداچوون و چاککردنی ژیانی نێو گرتووخانەکان، پەرەپێدانی مافی ئافرەتان، گرنگی دان بە بارودۆخی ژیانی کرێکاران، چاککردنی دام و دەزگا حکومیەکان تا پەرەپێدانی بواری فێرکردنی گشتی و بەخۆڕایی لەم سەردەمەدا دەکردەوە.

هزری پێشکەوتن و گەیشتن بەکەماڵ لە بیرو ڕاکانی سەردەمی ڕۆشنگەری سەدەی هەژدەیەمەوە وەرگیرا بوو ـ واتە باوەڕ بە مافی سروشتی و یاسای سروشت و پشت بەستن بە ژیری و ڕێنمایی منگق و بورهانی عەقڵی. ئەم باوەڕە بەهزری پێشکەوتن خوازی یە لە سەدەی نۆزدەیەمدا لەگەڵ هەست و سۆز و مرۆڤ دۆستی دا ئاوێتە کراو، لە بازنەی سنورداری ڕۆشنگەران و فەیلەسوفان دا چووە دەرەوەو، لە پێناوکارکردن لە ژیانی تێکڕای خەڵکدا بەکارهێنرا. پێشکەوتنە زانستیەکانی سەدەی نۆزدەیەم، سوود وەرگرتن لە داهێنانە نوێیەکان، گۆڕانی ئابوری پیشەسازی و باوەڕ بە ئەزموون و تاقی کردنەوە، هۆکارێك بوون بۆ ئەوەی بیرۆکەی پێشکەوتنی کۆمەلآیەتی بەرگێکی زانستیانەی بکرێت بەبەردا. بەگەشەکردنی هزری سوودمەندی و باوەڕ بەوەی کە مەبەست لە بیرۆکەی پێشکەوتن، دەستەبەرکردنی خۆشگوزەرانی تێکڕای خەڵکەکانە، ئەم بیرۆکانە لە بواری چاکسازیە کۆمەلآیەتیەکاندا خرانە گەڕ و ووزە و تینێکی فراوانیان وەرگرت.

ڕاپەڕینی چاکسازیە فەرهەنگیەکان و پەرەسەندنی فێرکردنی گشتی، لە پرۆژە سەرەکی و بەرنامە سەرکەوتووەکانی ئەم سەردەمە بوو. لە بیرۆکەی پێشکەوتن دا، باوەڕ بە فێرکردنی گشتی بۆ پەرەسەندنی حکومەتی دیموکراتیك و گەشەسەندنی کۆمەلآیەتی، بە بنەمای سەرەکی دەژمێررێن. هەڵبەت بیرۆکەی پەروەردە کردنی چینی لاو لە کۆمەڵگەی ئەمریکی دا هەمیشە و هەردەم جێی بایەخ و گرنگیدان بووە. ((پیوٚرتینەکان))ی سەدەی حەڤدەیەم، فێرکردنیان بە بنەمای سەرەکی دامەزراندنی کۆمەڵگەی تەندروست زانیوە و، هەوڵ و کۆششەکانی ئەوان بوو کە دروست کردنی چەندەها قوتابخانەی سەرەتایی و ناوەندی و دامەزراندنی زانکۆکانی وەك هاروارد و ییلی بەدواداهات.

بیری دامەزراندنی قوتابخانەی سەرەتایی لە شارو لادێکانی ئەمریکا، لە ڕێگەی کۆکردنەوەی باج و یارمەتی خودی دانیشتوانی ئەو ناوچانە ـ کەدواتر لەسەرتاسەری ئەمریکادا بلاۆبوویەوە ـ بەنەریتێکی کۆنی ((پیوٚرتینەکان)) دەژمێررێت. بزوتنەوە چاکسازی

خوازیەکانی نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەم، ئەم بیرۆکەیەی گشتاند و بەدیاری کردنی باجێکی تایبەت بە مەبەستی فێرکردن لە هەر ویلایەتێکدا، سیستەمێکی نویێ ی فێرکردنی بە خۆڕایی بۆ زۆربەی خێزانە ئەمریکیەکان دانرا. ئەم فێرکردنانەش، غەیرە مەزهەبی و بنچینەیەکی زانستیان هەبوو. فێرکردنی بنەما مەزهەبیەکان لە قوتابخانەکاندا تەرك کراو ئەو ئەرکە خرایە ئەستۆی قوتابخانە ئاینیەکان و بودجەکەشی لەبودجەی قوتابخانە گشتی یەکان جیا کرایەوە. پەیڕەوکردنی سیستەمی خوێندنی ئیجباری، لەسەدەی نۆزدەیەم دا کە جەختی لەسەر ناسینی فەرهەنگ و خودی کۆمەڵگەی ئەمریکی دەکردەوە، کاریگەریەکی زۆر لەسەر یەکگرتوویی و یەکیەتی بیروباوەڕی گشتی ـ کەلەهەموو کون و قوشبنێکی ئەم جیهانەوە کۆچیان کردبوو ـ هەبوو. هەستی نیشتمانپەروەری، بیرکردنەوەی شارستانیانەو عورفی و، زانستە سروشتیەکان لە نێو سیستەمی فێرکردنی توێژی لاواندا جەختی لەسەر کرایەوە و، فێرکردنیش بە هۆکارێکی سەرەکی لە چارەسەرکردنی گیروگرفتە کۆمەلآیەتیەکاندا لەقەڵەم دەدرا. قوتابخانە ناوەندیەکان بەوەرگرتنی باجی گشتی، وورد وورد پەرەیان سەند و تا هەڵگیرسانی شەڕی ناوخۆ زۆربەی ویلایەتەکانی باکوور و ڕۆژئاوا بەیەك ئاست سیستەمی خوێندنی خۆڕاییان تێدا پەیڕەو کرا. بەهۆی پێشنیازەکەی ((مریل))ەوە کەلەساڵی ١٨٦٢ خستیە ڕوو، گوژمەیەکی تایبەتی لەلایەن دەوڵەتی فیدڕاڵیەوە بەمەبەستی دروستکردنی پەیمانگا کشتوکاڵیەکان خرایە بەردەستی ویلایەتەکان. ئەم هەنگاوەش هۆکاری سەرەکی پەرەسەندنی زانکۆکانی نێو ویلایەتەکان بوو لە سەرتاسەری ئەمریکادا. باوەڕ بە بیرۆکەی پێشکەوتن و بەرەو پێشەوە چوونی کۆمەلآیەتی، چاککردنی باری ژیانی کۆمەلآیەتی ئافرەتانیشی لێکەوتەوە. ژنانی ئەمریکا لەسەردەمی کۆچنشینەکاندا، بە بەراورد لەگەڵ ژنانی ئەوروپی، لە بارودۆخێکی چاکتردا دەژیان و ئەوانەشیان کە هاوسەریان نەکردبوو، هەموو ئەو مافانەیان هەبوو کە بە پیاوان درابوو، بەلآم پاش شوو کردنیان، زۆربەی ئەو مافانەیان لێدەسەنرایەوە و فێرکردنیشیان تەنها لە بوارەکانی خوێندن و نوسین و درومان و گوڵچنین و سەماکردن و فێربوونی مۆسیقادا کورت کرابوویەوە، کە تەنها ژمارەیەکی کەم لە ئافرەتان دەیانتوانی بەشداریان تێدا بکەن، کە ئەوانیش چینی خۆشگوزەران بوون.

ئامانج لەم جۆرە پەروەردە کردنانە، بریتی بوو لە ئامادەکردن و فێرکردنی کچان بۆ پرۆسەی هاوسەرگیری و جێبەجێکردنی ئەرکەکانی ماڵەوە. لە ساڵی ١٨٢٠،((ئما ویلارد)) وەك ئافرەتێکی چالاك و بەئاگا ، هەستا بە دروست کردنی خوێندنگەیەك، کە زانستە

ئەزموونی بیرکاریەکانی تێدا بووترێتەوە. ((فرانسیس ڕایت))، ژنە ڕوناکبیری ئینگلیزی لەماوەی گەشتە جۆراوجۆرەکانی دا بۆ ئەمریکا و پێشکەش کردنی چەند وتارێك دەربارەی فێرکردن و مافی ئافرەتان، توانی سەرنجی بیروڕای گشتی بۆ چارەسەرکردنی گیروگرفتەکانی ژنان ڕابکێشێت. یەکەمین کۆلێژی کچانە، کە هەمان بەرنامەی زانکۆکانی دیکەی پەیڕەو دەکرد لەساڵی ١٨٣٧ لە ((مۆنت هایلۆك)) دامەزرا، هەرچەندە تا کۆتای یەکانی سەدەی نۆزدەیەمیش ناوی زانکۆی لێ نەنرا. بزوتنەوەی ئازادی ئافرەتان و بزوتنەوە چاکسازی خوازیەکانی دیکەی وەك ڕاپەڕینی ڕوو بەڕوو بوونەوەی کۆیلایەتی، لەم سەردەمەدا سەریان هەڵدا. یەکەمین کۆبونەوەی گشتی سەبارەت بە مافی ئافرەتان لەساڵی ١٨٤٨ و لەشاری سنکا فالزی سەر بە ویلایەتی نیۆ یۆرك بەسراو، گفتوگۆیەکی زۆریش لەسەر مەسەلەکانی وەك مافی یەکسانی لەگەڵ پیاوان و ڕەخساندنی هەلی گونجاو لە بوارە جیا جیاکاندا ئەنجام دران،((ئیلیزابێت کەدی ئستانتۆن)) و((لوکر سیامات))، کە لە بەناوبانگ ترین ڕابەڕانی ئەم ڕاپەڕینانە بوون، بلاۆ کراوەیەکی هاوشێوەی ڕاگەیاندی سەربەخۆی یان لەگەڵ هاوکارەکانیاندا بلاۆ کردەوە، کە تیایدا جەختیان لەسەر مافی یەکسانی و ئینسانی هەموو تاکەکانی کۆمەڵگەی ئەمریکی کردەوە. بزووتنەوەی ئازادی ئافرەتان لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەم دا، پشتیوانیەکی تەواویان لە ڕاپەڕینەکانی دژ بە کۆیلایەتی کرد و، تا دەهات چالاکیەکانی ژنان لە بوارە جۆراوجۆرەکانی ئابوری، سیاسی و فێرکردن دا زیادی دەکرد. پاش شەڕی ناوخۆی ئەمریکا، چەندەها کۆلێژی نوێی کچانە لە ویلایەتەکاندا دروست کران و ژمارەیەکی زۆر لە کچانیان لە هەموو بوارەکاندا ناو نووس کرد.

نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەم، بە سەردەمی گۆڕانکاریە ئەدەبیەکانی ئەمریکا هەژمار دەکرێت. بە گەشەکردنی بنەماکانی دیموکراسی لەسەردەمی ((جەکسۆن)) دا، پلەو پایەی تاك و ئازادی تاکەکەس لەم سەردەمەدا بایەخێکی زۆری پێدرا. پشت بەستن بە بەها مرۆڤایەتیەکان و بنچینەی تاك، گرنگترین بەشەکانی ئەدەبیاتی ئەم سەردەمی ئەمریکا پێك دەهێنێت، کە لە بەرهەمی نوسەراندا بە چاکترین شێوە ڕەنگی داوەتەوە.((ئمرسۆن)) بیرمەندی بەناوبانگی ئەمریکی، لەم ڕۆژگارەدا دەژیا. ناوبراو باوەڕی بە دەسەلاتی شێوە خودایی مرۆڤ و جیهانگیری ڕۆح و هەروەها نوێنەری ئایدیالیزم و هەستی گەشبینانەی ئەمریکایە. ئەم سەردەمە لە ڕووی گەشە کردنی ئەدەبیاتەوە بە سەردەمە گرنگەکانی مێژوویی ئەمریکا لە قەڵەم دەدرێت.

((تۆرۆ))،((لانگ فلۆ))،((هاتۆرن)) و((ملۆیل)) هەموویان لە نوسەر و بیرمەندە بەناوبانگەکانی ئەمریکای پڕ جموجوڵ و لاو و دیموکراتیکی سەدەی نۆزدەیەمە.

بە درێژایی ماوەی نێوان ١٨١٢ تا شەڕی ئسپانیای کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم، ئەمریکا هەموو توانایەکی خۆی لە پێناو چارەسەرکردنی گرفتەکانی ناوخۆ و ئاوەدان کردنەوە و بوژانەوەی ناوچە نوێیەکاندا خستە گەڕ. لە ئامانجە سەرەکییەکانی ئەم سەردەمە، فراوانکردنی سنورەکان و چەسپاندنی ناوچە دەست بەسەردا گرتووەکانی ڕۆژئاوا بوو. بەمەبەستی هێنانەدی ئەم ئامانجانەی دەوڵەت و ویلایەتەکان، حکومەت پشتیوانی خۆی بۆ خەڵکەکەی دووپات کردەوە و، توانی دەست بەسەر کیشوەرێکی گەورەی وەك ئەمریکای باکوردا بگرێت. پەرەپێدانی ویلایەتەکان و لکاندنی ئەو زەویە پان و بەرین و بە پیتانە بۆ وڵاتێکی تازە بونیاد نراو، بەو دانیشتوانە فرە ڕەگەزەیەوە کە تیایدا دەژیان، کارێکی ئاسان نەبوو. ناکۆکی و دژایەتی نێوان ویلایەتەکان، بۆنی مەترسیەکی گەورەی بۆ ویلایەتە یەکگرتووەکان لێ دەهات، ئەویش مەتری جیابوونەوە و دوو بەرەکی نێوان ویلایەتەکان بوو. لە ڕاستیشدا سەرهەڵدانی شەڕی ناوخۆی ئەمریکا، لە پێناو بەرەنگاربوونەوەی ئەم پەرتەوازەیی و دوو بەرەکیە بوو. بەردەوامی وبەرگری یەکیەتی ویلایەتەکانیش، بەهێزی بونیادی حکومەتی سیاسی ئەمریکا دەردەخات.

لەساڵی ١٨٠٠، تێکڕای ئەو ناوچانەی کە بە ویلایەتە یەکگرتووەکان دەناسرا، سنوورەی لە کەناری ڕووباری می سی سی پی بەولاوە تێپەڕی نەدەکرد، ئسپانیا ناوچەی فلۆریدای لەژێر دەست دا بوو، کە ئەمەش کۆسپێکی گەورەی لەبەردەم ئەمریکادا بۆ گەیشتن بە کەنداوی مەکسیك دروست کردبوو. بەندەری ستراتیجی نیوئۆرلیانزیش، هەر لە ژێر کۆنترۆڵی ئسپانیەکاندا بوو هەروەها فەڕەنسیەکان دەستیان بەسەر ناوچەی لوئیزیانادا گرتبوو، بەلاّم ئەمریکا لەماوەی نیو سەدەدا توانی سنورەکانی خۆی تا سێ سەد ئەوەن پەرە پێبدات و خۆی بگەیەنێتە ئۆقیانوسی ئارام [کە ئەمەش شاکارێکی گەورەیە]. ئامانج لە فراوانکردنی سنورەکان و لکاندنی زەویە تازەکان بە ویلایەتە یەکگرتووەکانە، نەلەبەر زۆری ڕێژەی دانیشتوان بوو، نە لەبەر نەبوونی زەوی کشتوکاڵی پێویست، ئەوەی پاڵی بە ئەمریکیەکانەوە بەرەو ڕۆژئاواو نیشتەجێبوون لەو ناوچە نوێیانە دەنا، تەنها زەویە بەلاش و بەپیتە کشتوکاڵیەکانی بوو، کە کۆچبەرە ئەوروپیەکانی بۆ ئەم مەبەستەو لە پێناو دەستەبەرکردنی ژیانێکی خۆشگوزەراندا بەرەوە ئەمریکا ڕادەکێشا. شتێکی ئاسایش بوو، کە لەماوەی چەند ساڵێکدا، خێزانێك سێ یان چوارجار شوێنی نیشتەجێ بوونی خۆی بگوازێتەوە و لە ناوچەیەکی

نوێدا نیشتەجێ ببێت. ((تۆکۆیلێ)) وەك گەشتیارێکی ئەو ڕۆژگارە دەنوسێت :((ئەمریکیەکان، هەموو ڕۆژێك شوێنی لەدایك بوونی خۆیان بەجێ دەهێڵن و بەهیوای دامەزراندنی زەویەکی کشتوکاڵی گەورەو بەرفراوان ڕوو لە ئەمریکا دەکەن. لە کاتێکدا کە خەڵکی هەژاری ئەوروپا، کۆڵێتە بچوکەکانی خۆیان بە مەبەستی نیشتەجێ بوون لە کەنارەکانی ئۆقیانوسی ئەتلەسی دا بەجێ دەهێڵن، تاکی ئەمریکی کە خۆی بۆ خۆی لەم کەنارانەدا لەدایك بووە، زێدەگاکەی خۆی واز لێ دێنێت و بەرەو خەڵوەتگەکانی ناوەڕاستی ئەمریکا کۆچ دەکات...کۆچ کردنەکان لەو پەڕی ئەوروپاوە دەست پێ دەکەن و بە کەنارەکانی ئۆقیانوسی ئەتلەسی دا تێدەپەڕن و لەخەڵوەتگەکانی دونیای نوێدا کۆتاییان پێ دێت. بە درێژایە ئەم هێڵە، ملیۆنەها مرۆڤ، چاویان بڕیوەتە ئاسۆیەکی دیار و هاوکات بەرەو پێشەوە دەڕۆن. زمان و ڕەوشت و داب و نەریتیان جیازە، بەڵام مەبەستێکی هاوبەشیان هەیەو بە هەموشیان وتراوە، کە بەختەوەری و سەروەت لە شوێنێکدا چاوەڕێیان دەکات و هەموویان بە تامەزرۆی یەوە بەرەو پێشوازی لێ کردنی دەچن.)) بە کڕینی ناوچەی لوئیزیانا، بەرامبەر بە ١٥ ملیۆن دۆلار، ناوچەیەکی بەرفراوانی نێوان ڕوباری می سی سی پی تاوەکو چیاکانی ڕاکی خرایە سەر ئەمریکا. بەدەست هێنانی ئەم زەویە نوێ یانە و نیشتەجێبوونی ئەمریکیەکان تیایاندا، بە ئامانجی سەرەکی چالاکی یە کانی ئەو سەردەمە دەژمێررێن، کە بە ڕێگا چارەی هەموو گیر و گرفتە کۆمەلایەتیەکان دادەنرا و باوەڕیشیان وابوو کە گیرو گرفتە ماددی و سۆزداری و ئەو کێشانەی کە ڕوو بە ڕووی خێزانەکان دەبێتەوە بە کۆچ کردنیان بەرەو ڕۆژئاوا و دەست پێ کردنی ژیانێکی نوێ چارەسەر دەکرێن.((تۆکۆیلێ)) پێ ی وایە :((تاکی ئەمریکی لە پێناو بەدەست هێنانی سەروەت و سامان تیرە ژەهراویەکانی نەیتڤەکان و نەخۆشیە تایبەتیەکانی بیابانەکان بە گیانی دەکڕێت. لە بێ دەنگی دارستانەکان ناترسێت و سڵ لە ڕوو بە ڕوو بوونەوەی ئاژەڵە دڕندەکانیش ناکاتەوە، چونکە هەموو تاکێك عەشق و خۆشەویستی بەهێزتر لە خۆشەویستی بۆ ژیان، بەڕابەر و ڕێنوێنیکەری خۆی دەزانیت. لەبەرامبەریدا کیشوەرێکی بێ سەر و بن هەیە، بەڵام ئەو بەڕادەیەك (شڵەژاوە) و پەلە دەکات کە دەڵێی دەترسێ، نەوەك شوێنێك بۆ ئەو نەمێنێتەوە و درەنگ بگاتە جێ. من لە مەسەلەی کۆچبردن لە ویلایەتە نوێ یەکانەوە سەرم سوڕ دەمێنێت. لەکاتی دامەزراندنی ویلایەتی ئۆهایۆ وە تائێستا پێنج ساڵ تێدەپەڕێ و بەشێکی گەورەی دانیشتوانی ئەم ویلایەتە کەسانێکن کە لەو شوێنەدا لە دایك نەبوون... زەویەکی کشتوکاڵی بەرفراوان لەو ناوچانەدا هەیە، کە هیچ کەسی تێدا ناژی . لەگەڵ ئەوەشدا

دانیشتوانی وەها ویلایەتێك کۆچکردنیان بەرەو ڕۆژئاوا دەست پێ کردوە و، ئەمڕۆ لە ویلایەتی ئۆهایۆدا نیشتەجێ بوون، کە بەرەو لەوەڕگا پڕ لە سەوزایەکانی ئیلی نوا شۆڕ بوونەتەوە و ئێستاش بە ئومێدی بەدەست هێنانی ژیانێکی چاکتر، لەوەتەنی دووەمی خۆیانەوە کۆچ دەکەن ... بەلای ئەم کەسانەوە، تەماعی بەدەست هێنانی ژیانێکی خۆشگوزەران و ئاسودە وەها گڕوتینێکی دروست کردووە کە خۆی لە خۆیدا، [مرۆڤ]بێزار دەکات.))

تا مەزرۆیی ڕۆشتن بەرەو ڕۆژئاوا و پەرەسەندنی سنورەکانی ئەمریکا لەو سەردەمەدا بە واتای ((چارەنووسی یەکلاکەرەوە)) لێك دەدرایەوە. باوەڕ وابوو کە پەرەپێدانی سنورەکان و نیشتەجێبوون و ئاوەدانی ناوچە تازەکان، قەدەرێکی خوای یەو کە ئەمریکیەکان بەرەو فراوانکردنی شارستانیەتەکەیان و ئاوەدان کردنەوەی ئەم بەشەی دونیای نوێ ڕێ نوێنی دەکات.((جۆن ئوسالیوان)) کە سەرنووسەی گۆڤارێکە لە شاری نیۆیۆرك، لە ساڵی ١٨٤٥ لە وتارێکی دا دەنوسێت : ((دەبێت چارەنووسی یەکلاکەرەوە بە پەرپێدانی سنورەکان و داگیرکردنی زەویە بەرفراوانەکانی ڕۆژئاوا ، کە پەروەردگار خستویەتیە بەردەستی ئێمە تەواو بکەین و بیگەێنینە ئەنجام.)) واتای ((چارەنووسی یەکلاکەرەوە لەو کاتە بەدواوە بۆ ئاڕاستەکردنی بەرەو پێشەوە چوون بەرەو ڕۆژئاوا بەکار دەهێنرا. کۆشش لە پێناو بەدیهێنانی ئەو ئامانجە و پەرەپێدانی سنورەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکان، بە بەشێکی گرنگی مێژووی ئەو ولاتە لە قەڵەم دەدرێت. ئەم بەشەی مێژوو، کە بە مێژووی پێشەنگەکان بەناوبانگە، سەرگوزەشتەی خەڵکانێکە کە لە ناوچە جیاجاکانی ئەوروپا و ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە بە بیر و ڕای جیاواز و بە هیوای کۆکردنەوە ی سەروەت و بەدەست هێنانی ژیانێکی چاکتر بەرەو ئەو ناوچە نەناسراوانەی ڕۆژئاوا کۆچیان دەکرد و ژیانی سەرەتایی و گوند نشینی ڕۆژئاوایان وورده وورده بۆ کۆمەڵگەیەکی گەشە کردوو بە دامەزراوە ئابوری وسیاسی و کۆمەلایەتیە نوێیەکان دەگۆڕی.

تەنها مەبەستی سەرەکی کۆچکردنی خەڵکی بە دەستهێنانی زەوی کشتوکاڵی بوو، کە مژدەی ژیانێکی چاکتر و خۆشتری لەگەڵ خۆیدا دەهێنا، ڕووبەڕی فراوان و ئەو دیمەنە کراوە و بەڕواڵەت بێ سنورەی کە لە بەرامبەریاندا ڕەخسا بوو، خۆی لە خۆیدا ئازادیەکی تایبەتی بەم کەسانە دەبەخشی. زەویە کشتوکاڵیەکانی ناوچەکانی ڕۆژهەلات، وەك ((نیو ئینگلەند)) زۆر فراوان نەبوو، بەڵام بەسەرنجدانی ئەو نوێنگەیەی کە زەویەکانی ڕۆژئاوا نمایشیان دەکرد، واقت وڕ دەما. یاساکانی تایبەت بە خاوەندارێتی، پشتیوانی و پارێزگاریەکی تەواوی مافی ئەو

پێشەنگانەی دەکرد کە دەبوونە خاوەنی زەویەکی بەرفراوان. گروپە جۆراوجۆرەکان، لە چینی بازرگان و مافپەروەرەوە بیگرە تا گروپە مەزهەبیەکان و ئەهلی سیاسەت و ڕووداوخوازەکان، هەلومەرجێکی لەباری کارکردنیان لەبوارەکانی خۆیاندا بۆ ڕەخسا. سەفەر کردن بەرەو ڕۆژئاوا، هەندێك جار تاکەکەسی و زۆرجاریش بە شێوەیەکی دەستە دەستە ئەنجام دەدرا. هەر کۆمەلێکیش کە لە شوێنێکدا کۆ دەبوونەوە، بانك و قوتابخانە و کتێبخانە و دامەزراوە کۆمەلایەتیەکانی دیکەشیان بۆ خۆیان دروست دەکرد.

نزیکەی یەك سەدەی تەواو، لە ١٧٩٠ تا ١٨٧٠ ، لێشاوی کۆچکردن بەرەو زەویەکانی ڕۆژئاوا بەرێ کەوتبوو. چەندەها شاری نوێ و ویلایەتی پڕ لە سەروەت و سەرمایە بونیاد نران. پاش شەڕی ١٨١٢، کۆچکردن گەیشتە ئەوپەڕی ڕادەی خۆی. دروست کردنی هێلەکانی پەیوەندی نێوان شارەکان. هێڵەکانی ئاسن، بەکارهێنانی کەشتیە هەڵمیەکان لە ڕێگەی ڕووبای می سی سی پی یەوە، هۆکارێکی گەورە و سەرەکی پەیوەندی نێوان ناوچەکان بوون. زەویەکانی ڕۆژئاوای ئەم ڕووبارە بەشوێنێکی گرنگ و ستراتیجی بۆ کۆچبەران و خەڵکی ڕوداو خواز لەقەڵەم دەدران، کە لە پێناو بەدەست هێنانی سەروەت و ساماندا، سڵیان لەهیچ جۆرە ڕووداوێك نەدەکردەوە. یەکێك لەو پیشە سەرەکیانەی کەبەلای ڕۆژئاوا نشینەکانەوە بایەخێکی زۆری پێ دەدرا، بازرگانی پێستە بوو. ((ئاستۆر)) کە یەکێك بوو لەو پیاوە پێشەنگانەی، کە سەرکەوتنێکی گەورەی لەم بوارەدا بەدەست هێنا، توانی لە ناوچەکانی دەوروبەری دەریاچەی میشیگان و دۆڵی می سی سی پی، چەند بنکەیەکی بازرگانی دابمەزرێنێت و، لە ساڵەکانی ١٨٢٠ خۆی بگەیەنێتە کەنارەکانی باکوری ڕۆژئاوای ئەمریکا و ناوچەی ئۆرۆگۆن و دواتر سەروەتێکی ئێجگار زۆر لە ڕێگەی بازرگانی کردنی پێستی ئاژەڵە کێویەکانەوە کۆ بکاتەوە. ئەم سەرکەوتنە گەورەیەی ((ئاستۆر)) ژمارەیەکی زۆری ڕوداوخوازەکانی بەرەو ڕۆژئاوا و دۆزینەوەی ڕێگا نوێ یەکان هان دا. یەکێك لەم کەسایەتیە سەرکەوتوانە، ئەفسەرێك بوو بەناوی ((جۆن فرمۆنت)) کە لەگەڵ گروپێکی پلان دانەردا، چەندەها سەفەری ئکتشافی بەرەو ڕۆژئاوا و ناوچەی ئۆرۆگۆن و کالیفۆڕنیا ئەنجام داو توانی بۆ ماوەیەك لە کالیفۆڕنیادا کۆمارێکی سەربەخۆو جودا لە دەوڵەتی مەکسیك ڕابگەیەنێت.

ناوچەی کالیفۆڕنیا لە ناوەڕاستەکانی سەدەی شانزەدا لەژێر دەستی ئیسپانیادا بوو، ئیسپانیەکان بۆماوەی نزیکەی ١٧٠ ساڵ ـ جگە لە گەشتە کاتی یە دەریاییەکانی ((فرانسیس دریك)) لە ساڵی ١٥٧٩ـ تەنها دۆزەرەوەکانی کالیفۆڕنیا بوو. پاش لاوازبوونی دەسەڵاتی

ئیسپانیا و سەربەخۆیی مەکسیك، ئەم ناوچانە بوون بە شێك لە قەڵەم ڕەوی دەوڵەتی مەکسیك. ڕووداو خوازان و نوێنەری دەوڵەتی ئیسپانیا، چەندەها جار هاتبوونە ئەم کەنارانە و، لەوناوەڕاستەکانی سەدەی هەژدەیەم دا، گروپە جیاوازە مەزهەبیەکانیش چەندەها گەشتیان بۆ ئەم ناوچانە بە ئەنجام گەیاند. ئەمانە بانگەشەکارانی مەزهەبی کاتۆلیکی بوون، کە زیاتر بۆ بلاوکردنەوەی ئاینەکەیان لەنێو نەیتڤەکاندا سەفەریان دەکرد، هەرچەندە لەم کارەیاندا سەرکەوتنێکی ئەوتۆیان بەدەست نەهێنا. لە ئەنجامدا و تا کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەیەم، کێشمەکێشی ئیسپانی یەکان لەگەڵ زەوی، سروشت و نەیتڤەکاندا هەر بەردەوام بوو، وورده وورده سپی پێستەکانیش ڕوویان لەم ناوچانە کرد و ئەمریکیەکان بۆ بازرگانی پێستە لە کەنارەکانی ڕۆژهەلاتەوە بە گوژمە دەهاتن و بە تێپەڕ بوونی کات ڕوداوخواز و ئەو کەسانەی کە بەدوای سەروەت و سامانی زۆرتردا دەگەڕان، گەشتنە کەنارەکانی ڕۆژئاوا، بەلام لەبەرئەوەی ژمارەی ئەم کەسانە کەم بوون، کۆچکردنەکانیش بەڕێژەیەکی کەم ئەنجام دەدران. دۆزینەوەی زێر لە ساڵی ١٨٤٠، شالاوی کۆچبەر و خەڵکە ڕوداو خوازەکانی بەرەو ئەم ناوچەیە خستە ڕێ و لە ماوەیەکی کەمدا کالیفۆڕنیا بوو بە یەکێك لە قەرەباڵغ ترین ویلایەتەکانی ئەمریکا. ناوچەی ئۆرۆگۆن کە بە پێی پەیماننامەیەك لەنێوان ئینگلیز و ویلایەتە یەکگرتووەکاندا، لەژێر چاودێری هەردوو لادا بەڕێوە دەبرا، بە کۆچکردنی ژمارەیەك خەڵکی ئەمریکا بەرەو ئەو ناوچەیە، ڕوو بەڕووی بارودۆخێکی نوێ بوویەوە و مەسەلەی لکاندنی ئەو ناوچەیە بە ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە سەری هەڵدا. لەسەردەمی سەرۆك کۆماریێتی ((جیمز پولك)) دا لە ساڵی ١٨٤٦، ئۆرۆگۆن خرایە سەر ویلایەتە یەکگرتوەکان و سنوری نێوان ئەمریکا و کەنەدا لەسەر هێڵی ٤٩ پلە چەسپا، کە سنوری ئێستای نێوان هەردوو وڵاتیش دیاری دەکات. دەست بەسەردا گرتنی کەنەدا لە لایەن ئەمریکاوە، بەو شارەزاییەی کە حکومەتی ئینگلیز لە ڕووی شوێنی جوگرافیەوە هەیبوو، کە بە بەخشینی حکومەتی خۆبەڕێوەبەری بۆ ئەم ناوچەیە، ئەو حکومەتی خستبوویە ژێر بازنەی دەسەلاتی خۆیەوە، کارێکی زۆر ئەستەم بوو.

بابەتێکی دیکە، کە مشتومڕێکی زۆری لەسەر کرا، مەسەلەی تەکزاس بوو. لەساڵەکانی ١٨٢٠ دا، ژمارەیەکی زۆر لە ئەمریکیەکان بەتایبەت ئەوانەی کە خەڵکی ویلایەتەکانی باشوور بوون، سوودیان لەو یاسا سووك و ئاسانانەی دەوڵەتی مەکسیك سەبارەت بە کۆچکردن بەرەو تەکزاس وەرگرتبوو، بۆ چاندنی لۆکە و کشتوکاڵەکانی دیکە لەگەڵ کۆیلەکانی خۆیاندا

بەرەو ئەم ناوچەیە هاتبوون. ئەم گروپانە سەرەتا لەژێر سەرپەرشتی کەسێك دا بەناوی ((ئاستین))، لەناوچەی تەکزاس دا نیشتەجێ بوون. لەماوەی ئەو سێ سەدەی کە بەسەر دەست بەسەردا گرتنی ئەم ناوچەیەدا تێدەپەڕی، تەنها چوار هەزار کەسی ئسپانی بۆ ئەم ناوچەیە کۆچیان کردبوو. لە کاتێکدا کە ئەو گروپە ئەمریکیەی کە لەگەڵ ((ئاستین)) دا هاتن، لەماوەی سێ ساڵدا ژمارەیان گەشتە پێنج هەزار کەس و لەساڵی ١٨٣٦ ئەو ژمارەیە بۆ دوو سەد و پەنجا هەزار ئەمریکی زیادی کرد، کە ژمارەیان بە بەراورد لەگەڵ هەموو دانیشتوانی ئسپانی و مەکسیکی یە کاتۆلیك مەزهەبەکانی نیشتەجێ بووی تەکزاس دا، زیاتر بوو. مەکسیکیەکان، کە زۆر لەگەڵ شێوازی ژیان و دابونەریتی ئەمریکیەکان دا ئاشنا نەبوون، ئەوانیان بەحاڵی خۆیان واز لێهێنا. لەساڵی ١٨٣٤، کە سایەتیەکی سەربازی بەناوی ((سانتائانا)) جڵەوی دەسەلاتی حکومەتی مەکسیکی گرتەدەست و ناوچەی تەکزاسی بەناوچەیەکی ژێر دەسەلاتی سەربازی حکومەتی مەکسیك ڕاگەیاند. بەلاّم دانیشتوانی ئەمریکی ئەم ناوچەیە، کە ژمارەیان لە مەکسیکیەکان زیاتر بوو، تەسلیمی ئەم بڕیارە نەبوون. سەربازەکانی ((سانتائانا))ش بەمەبەستی سەرکوتکردنی یاخی بووان، گەمارۆی یەکێك لە قەلاّکانیان دا کەناوی ((ئالامو)) بوو، دواتر هێرشیان کردە سەر قەلاّکە و ١٨٨ هاولاّتی ئەمریکیان تێدا قەتلّوعام کرد. پاش ئەم ڕووداوە، دروشمی یاخی بووان بەم شێوەیە بوو: ((ئالاموتان لەبیر نەچێتەوە.)) دوا بەدوای ئەم ڕووداوە، یەکێك لە ئەمریکیەکانی تەکزاس بەناوی((سام هۆستۆن))، توانی سوپایەك پێك بهێنێت و بەسەر((سانتائانا)) دا زاڵ ببێت و تەکزاسیش وەك ناوچەیەکی سەربەخۆ لە ساڵی ١٨٣٦ ڕابگەیەنێت و، خۆیشی ببێتە سەرۆکی حکومەت.((هۆستۆن)) یەکێك بوو لە هاوڕێیەکانی سەرۆك کۆماری ئەمریکا و خوازیار بوو، ناوچەی تەکزاس بە ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە بلکێنرێت. هەرچەندە ڕاستەوخۆ ئەم کارە ئەنجام نەدرا، لەساڵی ١٨٤٤، کۆنگرێسی ئەمریکا ڕەزامەندی لەسەر ئەم کارە دەربڕی. دەوڵەتی مەکسیك ناڕەزایی خۆی لەبەرامبەر ئەم بڕیارەی کۆنگرێسدا دەربڕی و پێشنیازەکەی ئەمریکای سەبارەت بە کڕینی تەکزاس ڕەتکردەوە. لەبەرئەوە ئەمریکا، شەڕی دژ بەم ولاّتە ڕاگەیاند و لە نەبەردی ((پالۆ ئالتو))دا، هێزەکانی مەکسیکی شکست پێ هێنا. لە ئەنجامدا بە پێی پەیماننامەی((گوادولوپ هیدالگۆ)) کە لەساڵی ١٨٤٨ لە نێوانیاندا مۆرکرا، حکومەتی مەکسیك لەسەر پێشنیازەکەی ئەمریکا دەربڕی و نیو مەکسیکۆ و کالیفۆرنیای لە بەرامبەر پانزە ملیۆن دۆلاردا بە ئەمریکا فرۆشت، کە دواتر ویلایەتەکانی کالیفۆرنیا، توادا، نیو

مەکسیکۆ، ئاریزۆنا، کلورادۆ، یوتا، تەکزاس و ئۆکلاهۆمای لێ پێك هات. بەم شێوەیە ئامانجەکانی ((چارەنووسی یەکلاکەرەوە)) هەموویان هاتنە دی و ولاّتی ویلایەتە یەکگرتووەکان لە ئۆقیانوسی ئەتلّەسیەوە تا ئارام پەرەی سەند و پێ ی نایە قۆناغێکی مێژوویی نوێ وە.

لەساڵی ١٧٥١ ((بنجامین فرانکلین))، وا تەسەوری دەکرد، کە کیشوەری ئەمریکای باکور ئەوەندە بەرفراوان و گەورەیە، کە ئاوەدان کردنەوە و نیشتەجێکردنی چەندەها سەدە دەخایەنێت، بەلاّم بە پێچەوانەی بۆچونەکەی ((فرانکلین)) هاتەدی و، لەماوەی کەمتر لە نیو سەدە پاش دامەزراندنی کۆماری ئەمریکا، نیشتەجێکردن و ئاوەدانکردنەوەی ئەم کیشوەرە لەلایەن ئەو ئەوروپیانەی کە کۆچیان دەکرد بەرەو ئەمریکا، کەوتە قۆناغی جێ بەجێکردنەوە.

لە کۆتایەکانی سەدەی نۆزدەیەم دا، ((فردریك جەکسۆن ترنەر)) مێژوو نووسی ئەمریکی، لێکۆڵینەوە بەناوبانگەکەی خۆی دەربارەی کاریگەری سنورنشینی و ڕۆشتن بەرەو ڕۆژئاوا لەسەر بەرقەرارکردنی دیموکراسی لە ئەمریکادا بلاّو کردەوە. ناوبراو جەختی لەسەر ئەوە کردەوە، کە پەرەسەندنی سنورەکانی ئەمریکا و ئاوەدانکردنەوەی ناوچە نوێیەکان، لەسەر شێوازی ژیان و ڕۆحیە و جۆری بیرکردنەوەی کۆمەڵگەی ئەمریکی و چەسپاندنی دیموکراسی دا کاریگەریەکی زۆرتری هەبووە، تاوەکو فەرهەنگ و شارستانیەتی ولاّتانی ئەوروپا. بە بۆچونی ((ترنەر)) دیموکراسی ئەمریکا نەهیچ جۆرە تیۆرێکی سیاسی کاری تێکردووە، نە لەگەڵ کۆچبەرەکاندا هێنراوەتەوە ئەمریکا، بەڵکو زەویە پان و بەرینەکان، دارستانە بەرفراوانەکان و زۆری سەرچاوە سروشتیەکان، کۆمەڵگەی دیموکراتیکی ئەمریکایان دامەزراند. هەروەها تایبەتمەندیەکانی کەسایەتی تاکی ئەمریکی، وەك هەستی تاکگەرایی ، متمانە بەخۆبوون، هێزی ڕاوەستان لە بەرامبەر ئەو گرفتانەی کە ڕوو بەڕوویان دەبێتەوە و گۆڕانی ژینگەی سروشتی بەرەو کۆمەڵگەیەکی خۆشگوزەرانی، بە ئەنجامی هۆکاری سنور نشینی و ڕۆشتن و نیشتەجێبوون بەرەو زەویە فراوان و دەوڵەمەندەکانی ڕۆژئاوای ئەمریکا دەزانی.

ئەو بۆچوونەی، کەلە هەستی نیشتمان پەروەری و بیرکردنەوە ڕۆمانتیکیەکانی سەدەی نۆزدەیەمەوە سەرچاوەی گرتووە، لەگەڵ ڕاستیە مێژوویەکاندا زۆر ناگونجێت.

شەست ساڵ پێش ((ترنەر))،((تۆکۆیلّ)) لە ڕێگەی ئەو توێژینەوانەی کەلەسەر ئەمریکا ئەنجامی داون، بەووردی بیری یەکسانی یە کۆمەلاّیەتیەکان، وەك یەکی و هاوسەنگی هەلّسوکەوت، دابونەریت و زیندەگی ئەمریکیەکانی چ لەناو شار و چ لە گوند و ناوچە کەنارگرتووەکانی نێو دەشتایی جەنگەلّەکاندا ڕوون کردۆتەوە.

ئەو لەگەڵ ئاماژە کردن بەو گفتوگۆیانەی کە لەگەڵ خەڵکی سنور نشینەکانی نێو کۆڵێتە گچکەکاندا و لە ناوجەرگەی سروشت دا ئەنجامی داوە، ڕوونی دەکاتەوە، کە چۆن خەڵکانی ئەو ناوچانە بەتاسەوە ئەو ڕۆژنامانەیان دەخوێندەوە، کە لە نیۆیۆرك و شارەکانی دیکەدا بلاو دەکرانەوە و بەو پەڕی حەز و ئارەزووەوە باسیان لەو گۆڕانکاریە هەنوکەییانەی ئەوروپا دەکرد. ((تۆکۆیلی)) گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە شێوازی ژیانی ئەم خەڵکانە، زۆر زۆر سادە و کاتی بووە و بەسوود وەرگرتن لە کەلەپوری فەرهەنگی ئەوروپا، لە ماوەیەکی کورت دا، توانیویانە ئەو دارستانە چڕ و پڕ وچۆڵانە بۆ ئاوەدانی شارە قەرەباڵغەکان بگۆڕن و بنەما فکریەکانی ئەووروپا لەو ناوچانەدا بلاو بکەنەوە. بەووتەی ناوبرا و: ((بە ڕواڵەت ئەو شتەی کە کەسێکی پێشەنگی گەمارۆداوە، حاڵەتی سەرەتایی و دەشتەکی خۆی پاراستووە. بەلام کەسێك کە لەم کۆڵێتە بچوکەدا و لەنێو ئەم سروشتە وەحشیەدا دەژی، کەسێکە کە کەلەپووری هەژدە سەدە ئەزمون و فەرهەنگی لەگەڵ خۆیدا هێناوە. پۆشاکی ئەو، وەك پۆشاکی شاریەکانە، شێوازی دەربڕینیشی وەك خەڵکی نێو شارەکان وایە. لە ڕابردوو بە ئاگایە. دەربارەی داهاتوو بیر دەکاتەوە و پەیجۆرە. دەربارەی ئێستا لێکۆڵینەوە و گفتوگۆ دەکات و، بەشێوەیەکی گشتی کەسایەتیەکی شارستانی یە کە بۆ ماوەیەکی دیاری کراو بە ژیانی نێو دارستانەکان ڕازی بووە و لەگەڵ پەرتوکێکی پیرۆز و تەورێکی داربڕینەوەو ژمارەیەك ڕۆژنامە چووەتە نێو جەرگەی بیابانەکانەوە. باوەڕ کردن بەوەی کە فەرهەنگ بە چ خێراییەکی سەرنج ڕێکیش لەم بیابانانەدا بلاو دەبێتەوە زۆر ئەستەمە. من باوەڕم بەوە نیە، کە تەنانەت لە ڕۆشنبیرترین و قەرەباڵغترین ناوچەکانی فەرەنسادا، وەها بزوتنەوەیەکی فکری بەهێز سەری هەڵدابێت.))

گومانیش لەوەدا نیە کە فەرهەنگی ئەوروپا لە پاراستنی ئەساسی حکومەتی کۆماری ئەمریکا دا کاریگەریەکی زۆری هەبووە. شارستانیەتی ئەمریکا لە ڕاستی دا درێژە پێدەری فەرهەنگی ئەوروپایە، کەلەگەڵ پێداویستیە کاتی و شوێنیەکاندا هەماهەنگ کراوە. زۆربەی ویلایەتەکانی ڕۆژئاوا، قانونی ئەساسی ویلایەتەکانیان هاوشێوەی قانونی ئەساسی دەوڵەتی فیدراڵی نوسیەوە. گرنگی دان بەمافی تاکەکەس، یەکسانی یە کۆمەڵایەتیەکان و مافی دەنگدانی گشتی و قانونی ئەساسی نوسراو، ئەو بیرۆکانەن کە کۆمەڵگەی ئەوروپای سەدەی حەڤدەیەم پەروەردەی کردن و سەردەمی ڕۆشنگەری سەدەی هەژدەیەمیش شێوە و فۆڕمێکی منگقیانەی بەم بیرۆکانە بەخشی. هەڵبەت ژینگەی کراوە و بەرفراوانی کۆمەڵگەی ئەمریکا، هەلی ئەزموون و پراکتیزە کردنی بۆ گەشەکردنی ئەم بیرۆکانە ڕەخساند، بەلام تەنها

ڕەخساندنی هەلو مەرجی لەبارو گونجا و بۆ پەروەردەکردنی ئەم بیرۆکە دیموکراتیکیانە بەس نیە. لە قۆناغە جیاجاکانی مێژوودا، چەندەها نموونەی هاوشێوەی ئەم زەویە بەرفراوان و بێ سنورە و جێگیر بوونی نەتەوە جیاوازەکان تیایاندا دەبینرێن، بەلام هیچ کام لەو ناوچانە، دامەزراندنی حکومەتی دیموکراسی و بلاو بوونەوەی بیری ئازادی و مافی تاکەکانی تێدا بەخۆوە نەبینیوە. هاوکات لەگەڵ پەرەسەندنی سنورەکانی ئەمریکا ـ بەتایبەتی لە ڕووی ڕۆژئاوایدا ـ ڕووسیاش دەستی بە فراوانکردنی سنوورەکانی ڕۆژهەلاتی ولاتەکەی کرد و سیبریای داگیرکرد و تقریبا لە یەك کاتدا هەردوو ولات گەیشتنە ئۆقیانوسی ئارام. جێگیر بوونی ڕووسیای تزاری لەو ناوچانەدا، هیچ جۆرە کاریگەریەکی لەسەر گۆڕانکاریە سیاسیەکان نەبوو. وەك قەزاقەکانی دەوروبەری ڕووباری ((دن)) کە وەك نەتەوەیەکی دیاری کراو لەسەدەی حەڤدەیەمدا دەرکەوتن و بەداگیرکردنی زەویەکانی دەوروبەری ئەو ناوچەیە هێشتا نەیانتوانی شوێن پێیەکی ئەوتۆ بۆ خۆیان بەدەست بهێنن ـ لەماوەیەکی زۆر کورت دا ستەمکارترین هێزی سەربازی ڕووسیایان لێ پێکهات ـ زۆر ئەستەمە بتوانین کاریگەری ژینگەی کراوە و بەرفراوان و ژیانی ئازادیخوازانەی سنور نشینی لەسەر ڕۆحی یەی ئەمانە بەدی بکەین.

ژیانی شارنشینی لە کۆمەڵگەی ئەمریکادا، ئەگەر بەرگێکی دیموکراسیانەی کرا بەبەردا، ئەوا ڕەهنی بیرکردنەوەکانی سەردەمی لیبرالیزم بوو. ڕەگ و ڕیشەی ئەم بیرکردنەوانەش لە ئەوروپا و بۆچوونە فەلسەفی و سیاسیەکانی سەردەمی ڕۆشنگەریەوە سەرچاوەی دەگرت. هەڵبەت سنور نشینی و بوونی سەرچاوەی سروشتی دەوڵەمەند و بەنرخ، هەلومەرجێکی لەباری بۆ کۆکردنەوەی سەروەت و سەرمایەو بەرەو پێش چوونی کۆمەڵایەتی فەراهەم هێنا، بەلام ئەو شێوازەی کە گۆڕانی بەسەر کۆمەڵگەدا دەهێنا، ئەو کەلەپوورە فەرهەنگی یە بوو کە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ کاری تێدەکرد. ئسپانیەکان کە پێش کۆچبەرانی ئینگلیز گەشتنە ئەمریکا، نەیانتوانی گۆڕانێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی ئەوتۆ لە ئەمریکای باشوردا بەدی بهێنن.

فەرهەنگی((ئەنگلۆ ساکسۆن)) کە لە ژێر کاریگەری ڕاپەڕینی سەرمایەداری، گەشەکردنی چینی ناوەند، باوەڕ بە لێهاتوویی تاکەکەس لە چاککردنی ژیانی ماددی لەسەر بنەمای مافی ئازادی و یەکسانی کۆمەڵایەتی، شێوازێکی دیاری کراوی وەرگرت و لەگەڵ کۆچبەرە ئینگلیزی و ئەڵمانی و ئەسکەندەنافیەکاندا بۆ ئەمریکا گوازرایەوەو هۆکاری سەرەکی بوو، لە پێکهێنانی حکومەتی دیموکراسی ئەمریکادا.

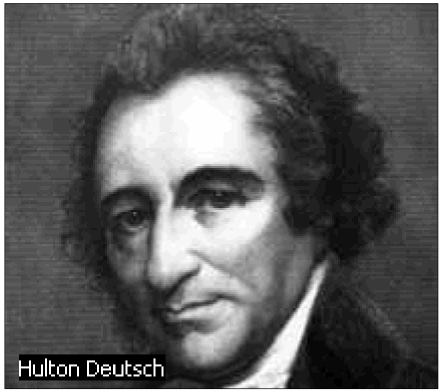

تۆماس پین

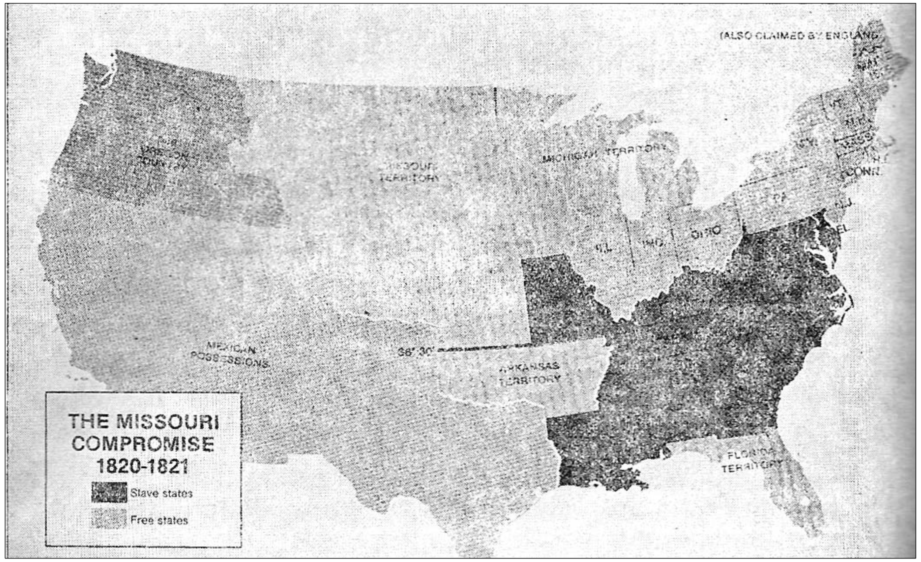

(دانوستانی میسۆری) له ۱۸۲۰-۱۸۲۱ شوێمی جوگرافی

ویلایەتە کۆیلەدارو بێ کۆیلەکان دیاری دەکات و هێلی ۳۰-۳٦ پلە سنوری پەرەسەندنی ویلایەتی دیاری دەکات

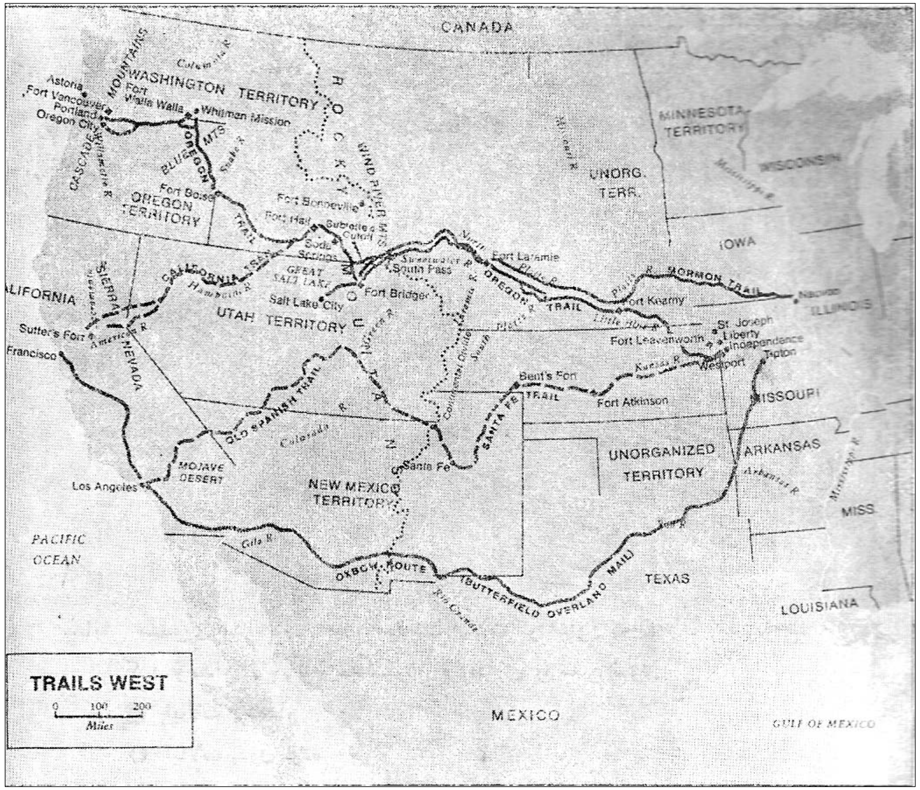

بزوتن بەرەو زەوییەکانی رۆژئاوا، ئەمریکیەکان تا کالیفۆرنیا نیشتەجێ کرد

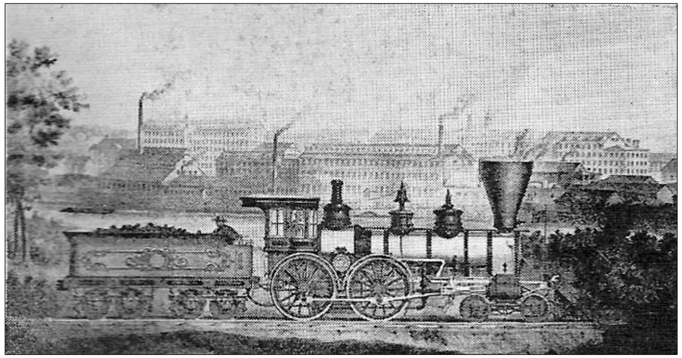

هێڵی ئاسن هۆکارێکی کاریگەر بەسەر نیشتەجێ بوونی ویلایەتەکانی رۆژئاوا

بەشی پێنجەم:

کۆیلایەتی و شەڕی ناوخۆ

لەساڵی ١٨٥٠ بەفراوانبوونی زەویەکانی ڕۆژئاوا ـ پاش لکاندنی ناوچەی ئۆرۆگون و واژووکردنی ڕێککەوتننامەی گوادولوپ هیدالگو ـ وولاّتی ویلایەتە یەکگرتووەکان زەویەکی فراوانی لە ئۆقیانووسی ئەتلەسی یەوە تا ئۆقیانووسی ئارام داگرتەوە، لەماوەی نیو سەدەدا لە سیازدە وولایەتەکەی ڕۆژهەلاّت وولاّتێکی گەورە و بەهێز هاتە کایەوە. هەرچەندە هێشتا کانە دەوڵەمەندەکانی مس و یۆرانیۆم و سەرچاوە سرووشتیەکانی دیکەی ژێر زەوی و هێزی ئاوی سوودێکی ئەوتۆیان لێوەرنەگیرابوو ، بەلاّم لکاندنی ئەم ناوچە نوێیانە خۆی لەخۆیدا چاکترین هەلی بۆ بەکارهێنانی سەرچاوە سرووشتیەکان لەئایندەدا دەرەخساند. لەڕووی ڕێکخستنی سیاسیەوە هاوسەنگیەك لەنێو دەسەلاّتی مەحەلی ویلایەتەکان و سنووری دەسەلاّتی دەوڵەتی فیدراڵی هاتە ئاراوە. پەرەسەندنی مافی سیاسی، گەشەکردنی دیموکراسی ئەمریکای لێکەوتەوە، باوەڕ بەئابووری ئازاد و سوودوەرگرتن لەشۆڕشی پیشەسازی ، کاریگەریەکی گەورەی لەسەر پێشکەوتنی هەمەلایەنەی ئابووری دروستکردو، بەکارهێنانی سیاسەتی بێلایەنانە ئەمریکای لەقەیرانە سیاسیەکانی ئەوروپا پاراست.

ئەو مەسەلە سیاسیەی کەلەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا قسەوباسێکی زۆری لەسەرکرا، مەسەلەی بەرجەستەکردنی میللەتێکی یەکگرتوو لەویلایەتە جۆراوجۆرەکان بوو، ئەوەی کەویلایەتە یەکگرتووەکان دەبێت لەشێوەی یەکیەتیەکی خاوەن بەرژەوەندی هاوبەشدا بەڕیوە ببرێت و، یان وەك دەستەیەکی ئەنجوومەنی سیاسی یەکگرتووی لیّ پێك بهێنرێت. مەسەلەی کۆیلایەتیش زیاتر لەهەر هۆکارێکی دیکە زەمینەی بۆ سەرهەڵدانی ململانێی نێوان دەسەلاّتە مەحەلیەکان و دەسەلاّتی حکومەتی فیدراڵی ساز دەکرد. کۆیلە ، کرنگترین و سەرەکی ترین هێزی کارەکەی نێو ویلایەتەکانی باشووری پێك دەهێنا. لەبەرئەوەی بونیادی کۆیلایەتی لەلایەن ویلایەتەکانی باکورەوە هێرشێکی توندی کرایە سەر، مەسەلەی دەسەلاّتەکانی دەوڵەتی مەرکەزیش هاتە پێشەوە. واتە ئایا حکومەتی مەرکەزی مافی دەست

تێوەردانی کاروباری لەویلایەتەکانی باشووردا لەڕوی مەسەلەی کۆیلایەتییەوە هەیە ، یان بەدەستووردانی خۆی، ئازادی ویلایەتەکان سنووردار دەکات. ڕووبەڕووبوونەوەی ئەم دوو بۆچوونە سیاسیە شەڕی ناخۆی ئەمریکای هەڵگیرساند. ئەم شەڕە چوار ساڵی تەواو ١٨٦١-١٨٦٥ درێژەی کێشا. سەرکەوتنی دەوڵەتی فیدراڵ، دەسەلاّتی حکومەتی مەرکەزی زیاتر کرد، بەڕەسمی دانی بەئازادی کۆیلەکان و مافەکانیان دانا. ئەم سەرکەوتنە سیاسییەی حکومەتی مەرکەزی گەرەنتی دروستکردنی میللەتێکی یەکگرتووی دەکردو، هەروەها سەرەتاییێکیش بوو بۆ سەرهەڵدانی شۆڕشێکی گەورەی ئابووری، کەئەمریکای وەك یەکێك لەگەرەترین وولاّتە پیشەسازیەکانی جیهان ناساند.

زۆربەی ئەو ئەوروپیانەی کەلەسەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا بەرەو ئەمریکا سەفەریان دەکرد، لەگەڵ هەموو ئەو خەسلّەتە پۆزەتیڤانەی کەلەڕووی حوکمڕانی لەنێو ڕێکخراوە ئیداری و کۆمەلاّیەتیەکانی ئەمریکادا دەیانبینی، بەلاّم هەر نەیاندەتوانی چاویان لەئاست ئەو جیاوازیە کۆمەلاّیەتیەی نێوان هەردو نەژادی ڕەش و سپی و سیتەمی کۆیلایەتی ئەو وولاّتەدا دابخەن. ((تۆکۆیل))، لەبەناوبانگترین بەرهەمیدا کەلەسەر کۆمەڵگە و حکومەتی ئەمریکا نوسیویەتی، کۆیلایەتی بەگەورەترین گرفتی کۆمەلاّیەتی ئەمریکا پێناسە کردوە. ((جۆن ئستیوارت میل))، ئاماژە بەو دژیەکیەی کۆمەڵگەی ئەمریکا دەکات، کە ئەو وولاّتە لەکاتێکدا کەبانگەشەی ئەوە دەکات، کەبوونیادە سیاسی و کۆمەلاّیەتیەکانی لەسەر بنچینەی یەکسانی بونیاد نراوە ، کەچی بەپاراستنی سیتەمی کۆیلایەتی و کەلەپچەکردنی ڕەشەکان ئەو بنەمایە پێشێل دەکات.

پێشینەی کۆیلایەتی ڕەشەکان بۆسەدەی کۆچنشینی و دەسەلاّتی ئەو کاتەی ئینگلیز لەئەمریکادا دەگەڕێتەوە. لەداگیرگەکانی ئینگلیزدا، هێزی کاری پێویست لەبەر دەستدا نەبوو و، کرێکاریش زۆر کەم دەست دەکەوت. کۆمپانیا بازرگانیەکانی ئینگلیز کە بەڕێوەبردنی داگیرگەکانیان لەئەستۆدابوو، تەنها ڕێگا چارەیان لەوەدا دەبینی کەژمارەیەك لەخەڵکی هەژاری وولاّتەکەیان ڕەوانەی ئەمریکا بکەن و، لەبەرامبەر چەند ساڵ ئیشی بەردەوامدا، پارچە زەویەکی بەپیتی کشتووکاڵی لەگەڵ تۆوی کشتوکاڵی و پێداویستە سەرەکیەکانی زەراعەت کردنیان بۆ دابین دەکردن ، تاوەکو بتوانن وەك کرێکارێکی ئازاد لەو زەویانەی خۆیان ئیش بکەن و ببنە یەکێك لە ووردە سەرمایەدارەکانی ئەم ناوچەیە. ئەم بڕیارە لەسەر زۆرێك لەخەڵکە بیّ دەرەتانەکانی ئینگلتەرا، هەر لەتاوانبارانی سیاسی و لات و لوت و ئاوارەکانەوە

تاوەکو کرێکار و جووتیارە بێ سەرمایەکان جێبەجێ کراوە و ، وەك هێزێکی گرنگی کاریگەر لەچاندنی توتندا سوودیان لێوەرگیرا. خزمەتکارە سپی پێستەکانیش، بەپێی رێککەوتنێك بۆماوەیەکی دیاریکراو ئیشیان دەکرد و لەڕووی یاساییەوە بەفێرکار دەژمێران و دەیانتوانی سکاڵا پێشکەش بەدادگا بکەن و، بەکۆتای هاتنی ماوەی رێککەوتنەکە، ئازادیە دانپێدا نراوەکەی خۆیان بەدەست دەهێنا.

یەکەمین دەستەی ڕەشپێستەکان کەهاتنە ناو کۆچنشینەکانەوە، لەڕووی یاساییەوە بەخزمەتکار دادەنران، بەڵام لەبەر ئەوەی بەحەز و خواستی خۆیان نەهاتبوون و، لەکەنارەکانی ئەفریقیاوە لەلایەن چەت دەریاییەکانەوە دەست بەسەر دەکران و بەکەلەپچەکراوی دەهێنرانە ناو خاکی ئەمریکا، نەیانتدەتوانی مافی خاوەنداریەتی خۆیان بەشێوەیەکی یاسیی بەدەست بهێنن و یان پاش کۆتایی هاتنی ماوەی بۆندەکە، وەك کرێکارانی سپی پێست، بەئازادی ببنە خاوەنی زەوی و تیایدا ئیش بکەن.

بۆیەکەمین جار لەساڵی ١٦١٩، لەلایەن کەشتیەکی هۆڵەندییەوە، بیست ڕش پێست هێنرانە ئەمریکا، بەڵام هیچ گرفتێکی نەژادی لەو کاتانەدا نەهاتە ئاراوە. بەدرێژایی پەنجا یان شەست ساڵی سەرەتا ، نیشتەجێکردنی کۆچ نشینەکان، هاتنی ڕەشەکان زۆر لەسەرخۆ ئەنجام دەدرا و هێزی کاری پێویست زیاتر لەکرێکارە سپی پێستەکان دابین دەکرا ، کەبەپێی بۆندی نێوان کرێکار و خاوەن کار لەناوچە کشتووکاڵیەکاندا ئیشیان دەکرد و پاش تەواوبونی خزمەتەکەیان وەك کرێکارێکی ئازادیان لێدەهات. لەکۆتایەکانی سەدەی هەڤدەیەمدا هاتنە ناوەوەی ڕەشەکان بەرە بەرە زیادی دەکرد. ڕێژەی دانیشتوانی ڕەشپێستی ڤێرجینیا، کەلەو ڕۆژگارەدا گەورەترین و بەناوبانگترین داگیرگەی ئینگلیز بوو ، لەئەمریکا و ، مەڵبەندی سەرەکی کشتووکاڵی توتن بوو، گەیشتە نزیکەی لە ٥٠٪ی تێکڕای دانیشتوان.

کۆچ نشینەکان لەسەرەتای جێگیر بوونیاندا دژی کۆیلایەتی بوون و چەند یاسێکی جۆراوجۆریشیان بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەم سیستەمە لەڤێرجینیا و ماساچۆسێت دا دەرکردبوو.

ئەوان بەشێوەیەکی گشتی کۆیلایەتیان بەپێچەوانەی بنەما مەزهەبی و ئەخلاقیەکان دەزانی، لەم پێناوەشدا کۆمەڵە یاسایەکیان بۆ ڕێگەگرتن لەبەکارهێنانی کۆیلە لەکۆچ نشیندا دەرکرد. بەڵام بازرگانە ئینگلیزیەکان تەنها بیریان لەبەرژەوەندیەکانی خۆیان دەکردووە و دەرباری ئینگلیزیش ، پشتیوانی خۆی بۆ ئەم بازرگانانە و پەرەسەندنی بەرژەوەندیەکانیان لەداگیرگەکاندا ڕاگەیاند، وورده وورده کەچاندنی توتن پەرەی سەندو سوود و قازانجێکی زۆری

بۆئابووری داگیرگەکان لێکەوتەوە، خاوەن زەویە کشتوکاڵیەکان لەکۆچ نشینەکانی ڤێرجینیا، مری لەند، کارۆلینا و ناوچەکانی دیکەی باشور پێشوازیەکی گەرمیان لەبازرگانی کۆیلە کرد و پەرەیان پێدا.

هەموو ئەو ڕەش پێستانەی کە دەهێنرانە ئەمریکا، سەر بەیەك هۆز و خێڵێکی دیاریکراو نەبوون و بەزمانی جۆراوجۆر قسەیان دەکرد، بەڵام بەگشتی لەکەنارەکانی ڕۆژئاوای ئەفریقاوە کۆکرابوونەوە و بەکۆت کراوی هێنرابوونە خاکی ئەمریکا. خەڵکی کەنارەکانی ئەفریقای ڕۆژئاوا ، شارەزاییەکی باشیان لەکشتوکاڵدا هەبوو و ، هەندێك لەخێڵە بەناوبانگەکانیشیان وەك داهوومی، ئاشانتی و، یۆروبا، جگە لەڕووی کشتوکاڵیەوە ئەزموونێکی باشیشیان لەئاڵوگۆڕی بازرگانی و هەندێك پیشەی دیکەدا پەیدا کردبوو.

هەندێکیشیان وەك نەتەوەی یۆروبا، لەگەڵ فەرهەنگی ئیسلامیدا ئاشنا بوون و لەژێر کاریگەری ئیسلامدا، بەبنەماکانی هاوڵاتی بوون و شارستانیەتەوە خۆیان گرتبوو.

دابین کردنی کۆیلە کارێکی ئاسان نەبوو هەروەها بازرگان و کەشتیوان و هەموو ئەو کەسانەی کەلەم بازرگانیە پڕ سوود و قازانجەدا بەشداریان دەکرد، لەپێناو ئامانجەکەی خۆیاندا هەموو جۆرە ڕێ و شوێنێکیان بۆ وەرگرتنەوەی کاڵاکانیان دەگرتەبەر. زۆرجار یان لەڕێگەی خەڵەتاندنی سەرۆك خێڵەکانەوە، لەبەرامبەر ماددە بێهۆشکەرەکان، چنراوە خۆش نەخش و نیگار و ، کەرەستەکانی ڕازاندنەوەی هەرزان ، ئەم ئاڵوگۆڕەیان ئەنجام دەدا و یان بەڕفاندنی ڕەشەکان و بەکارهێنانی زەبر و زەنگ ئەوانیان بەرەو کۆیلایەتی پەلکێش دەکرد.

ئامانجی سەرەکی لەم نێوانەدا ، ئەو سوود و قازانجە زۆرەبوو کەلەڕێگای بەکارهێنانی کۆیلەکان لەبواری کشتووکاڵ، دەرهێنانی کانەکان و ، بەرهەمهێنان لەهەموو بوارەکاندا دەستی خاوەنەکانیان دەکەوت و بازرگانەکان، کۆیلەیان لەبەرامبەر ئەو ڕەواجە گەورەیەی کەلەبازاڕدا هەیبوو بۆزیادکردنی دەرامەت بەکار دەهێنا.

بەم شێوەیە ڕەشەکان بۆ مەبەستی ئیشکردن لەزەویە کشتوکاڵیەکانی باشوور ، بەرەو ویلایەتەکان گوازرانەوە. بەڵام تاکۆتاییەکانی سەدەی هەڤدەیەم بەهۆی نەبوونی پێویستی لایەنی ئابووری سوودێکی ئەو تۆیان لێوەر نەدەگیرا و ژمارەشیان زۆر کەم بوو. لەو هۆکارانەی کە ڕەشەکان بەرەو کۆیلایەتی ڕادەکێشا و پۆشاکی خزمەت کاریشی لێ سەندنەوە ، لەلایەکەوە مەسەلەی کەمی کرێکاری سپی پێست و لەلایەکی تریشەوە ڕەونەقی جیهانی بازاڕی توتن و گرنگیدان بوو بەم بەروبومە. هەرچەندە ئەگەری شۆڕشیش لەلایەن کرێکارە سپیەکانەوە

هۆكارێكی دیكە بوو. لەساڵی١٦٧٦ ڕاپەڕینی گشتی كرێكارەكان دژ بەحكومەتی ڤیرجینیا، كەبەناوی سەركردەكەیەوە ، بەیاخی بوونی ((بیكن))ناوبانگی دەركرد، ترسی كاربەدەستانی ڤیرجینیا لەیاخی بوونی ئەو سپی پێستە ئینگلیزیانەی كە هەمیشە مایەی دەردی سەری ناوچەكە بوون زیاتر كرد و ئەو بیرۆكەیەی لەلا درووستكردن ، تا بەسوود وەرگرتن و بەكارهێنانی سیستەمی كۆیلایەتی شوێن پێی سیاسی و كۆمەڵایەتی خۆیان بەهێزتر بكەن. پێویست ئەوەش لەبیر نەكەین ، كاتێك كەئاماژە بەڤیرجینیا دەكرێت ، بەهیچ جۆرێك مەبەستمان ئەو ویلایەتە بچووكەی ئێستا نیە. لەو ڕۆژگارەدا ڤیرجینیا بەفراوانترین و قەرەباڵغترینی كۆچ نشینەكان دەژمێررا و نەتەنها ڤیرجینیای ڕۆژئاوای ئەمڕۆ ، بەڵكو ناوچە بەرفراوانەكەی باكووری ڕۆژئاوایش بەشێك بوو لەو كۆچ نشینە. لەئەنجامدا زنجیرە یاسایەك لەلایەن ئەنجوومەنی ڤیرجینیاوە دەركرا ، كەبەڕەسمی دانی بەكۆیلایەتی ڕەشكاندا نا. یەكێك لەو یاسایانە ئەوەبوو كەمنداڵی كۆیلە شوێنكەوتووی ئەو بارودۆخە دەبێت كەدایكی تیایدا ژیاوە، مەگەر لەحاڵەتێكدا كە بەهۆی باوكێكی سپی پێستەوە چاوی بەدنیا هەڵهێنابێت. جگە لەوەش كۆیلەكان لەنێو سنووری كۆچنشینەكاندا، بەبەشێك لەدارایی و ژێردەستەیی دەستەڵاتدارانی ناوچەكە دەژمێرران و خاوەنەكانیان دەیانتوانی ژمارەی كۆیلەكانیان وەكو كەرەستە و بەرووبومەكانی دیكە لەنێو دەفتەری حیسابەكەیاندا بنووسن.

هەرئەندازەكە بازرگانی كۆیلە سوود و قازانجی زیاتری لێ دەكەوتەوە، ژمارەی ڕەشەكانیش كەمی دەكرد. لەسەرەتاكانی سەدەی هەژدەهەمەوە، وردە وردە مافی خاوەنداریەتی و بەدەست هێنانی زەوی، گواستنەوەی چەك و بەشداریكردن لەشەڕ لەڕەش پێستەكان سەندرایەوە. هاوسەرگیری نێوان دوو نەژادی ڕەش و سپی مەنعی یاسایی كرا و ڕەشەكان لەمافی شكات كردن لەدادگاكان و شكایەتی دانیش بێ بەشكران. چەند یاسایەك هاوشێوەی یاساكانی ڤیرجینیا لەدژی ڕەشەكان و لەپێناو بەهێزكردنی سیستەمی كۆیلایەتی لەزۆربەی كۆچنشینەكاندا جێبەجێ كران و سزایەكی سەخت و دژوار بەمەبەستی تەمێ كردن و پەند وەرگرتنیان دەستنیشان كرا. ڕەنگی دەم و چاو و تایبەتمەندیە نەژادیەكان، تائەو ئەوپەڕی ڕاددەی ژێر دەستەیی و كۆیلایەتی پەرەی سەند. ((تۆكۆیل)) جیاوازی نەژاد، بەهۆكاری سەرەكی مانەوەی كۆیلایەتی لەئەمریكادا دەزانێت. بیری پایە بەرزی سپی پێستی ئەورووپی و ئاغایەتی و حاكم بوون ـ كۆیلایەتی لەگەڵ تایبەتمەندیە نەژادیەكاندا ئاوێتە كرد. جیاوازی نەژادی و ڕەنگی دەم و چاو ئەم كۆیلانەی لەكۆیلەكانی دونیای كۆن جیاكردەوە. لەم سەردەمەدا

كۆیلەكان سەر بەنەژادی خاوەنەكانیان بوون و پەروەردە و ئاستی ڕۆشنبیریشیان بۆ پلە و پایەی ئاغاكانیان دەگەڕایەوە. تەنها جیاوازی نێوانیان ئازادی بوو، كاتێك كۆیلەیەك ئازاد دەكرا بەئاسانی دەیتوانی بچێتە ناو كۆمەڵگەوە. بەسەرهەڵدانی مەسیحیەت و ڕووخانی ئیپڕاتۆریەتی ڕۆم، ئازادی كۆیلەكان گشتێنرا و بنچینەی كۆیلایەتی بن و بارگەی خۆی پێچایەوە.

بەڵام بەگۆڕانی سەرمایەداری، درووستبوونی بازاڕە جیهانیەكان و قەیرانی دەستی ئیشكەر، جۆرێكی نوێ لەسیستەمی كۆیلەداری لەقاڕەی ئەمریكادا سەری هەڵدا. پێویستی داگیرگەكانی دونیای كۆن، سەرنجی بازرگانە ئەورووپیەكانی بۆ قاڕەی ئەفریقا ڕاكێشا، تاوەكو لەڕێگەی كۆتكردنی ڕەشەكانەوە هێزی كاری دونیای نوێ دابین بكەن. چەسپاندنی سیستەمی كۆیلەداری لەكیشوەری ئەمریكا، لەهەمان پێویستی سەرمایەداری و گۆڕانی بازرگانی نوێوە سەرچاوەی دەگرت.

گۆڕانی سەرمایەداری و مەبەستی سوود و قازانج لەدونیای ڕۆژئاوا، ڕەشەكانی بەرەو كۆیلایەتی پەلكێشكرد و سیستەمی باوك سالاری بەسەر پەیوەندیەكانی ئاغا و كۆیلەدا سەپاند. بەپێچەوانەی ئاغا و غاییەكانی ئەمریكای مەركەزی ،كەزۆربەیان ئیسپانی بوون، لەكۆچ نشینەكانی باشوری داگیرگەكانی ئینگلیز لەئەمریكا، خاوەن زەویەكان لەناوچە فراوانەكانی خۆیاندا دەژیان و ڕاستەوخۆ چاودێری ئیش و كارەكانی كۆیلەكانیان دەكرد و ، پاش ڕاگەیاندنی قەدەغەكردنی فرۆشتنی كۆیلە لەسەرەتاكانی سەدەی نۆزدەهەمدا، چاودێریەكەیان چڕتر كردەوە. لەئەنجامداو لەكۆی ئەو چوار سەد هەزار ڕەش پێستەی كەبەناوی كۆیلەوە لەئەفریقاوە هێنرانە ئەمریكا ـ لەساڵی١٨٦٠ و دەستپێكردنی شەڕی ناوخۆ ـ نەوەیەكی بەرچاو لەكۆیلەكان كەزیاتر لە چوار ملیۆن ڕەش پێستی ئەمریكی دەبوون سەری هەڵدا. كۆمەڵگەی باوك سالاری باشوور ، بەپاراستنی مەودای نەژادپەرستی و چینایەتی و لەسەر بنەمای پێشگیری و پارێزگاری كردن لەكۆیلەكان لەبەرامبەر سوود و قازانج، پەیوەندیەكی دیاریكراوی لەنێوان سەركەوتو و ژێركەوتودا بەرقەرار كرد، كەلەبنچینەدا واتای تەسلیم بوون و گوێڕایەڵی كردنی بێ كسپ و تەگەرەی لەبەرامبەر خاوەن سەرمایەكاندان دەگەیاند.

جیاوازی نەژاد ، ڕەنگی دەم و چاو و پێویستی بەهێزی كاری ڕەشەكان، جیاوازی و نامۆبونێكی كۆمەڵایەتی گەورەی لێكەوتەوە و ، ئەوانی لەئاستێكی پەست تری كۆمەڵگەدا جێگیر كرد. هەرچەندە لەسەردەمی سەربەخۆیدا ڕابەرانی ئەمریكا دەركیان بەم گرفتە گەورەیە

کردبوو و ، ((واشنگتۆن))یش بڕیاری ئازادکردنی کۆیلەکانی دەرکرد. بەڵام ئەو کاتە لەبەر بەرژەوەندی سیاسی و بەدەستهێنانی ڕەزامەندی ویلایەتەکانی باشوور لەنوسینەوەی قانوونی ئەساسیدا، مەسەلەی ئازادی کۆیلەکان بەتەواوەتی پشت گوێ خرا. ((جفرسۆن)) لەبیرەوەریەکانی خۆیدا نوسیویەتی :((هیچ شتێك بەنرختر و بەڕیزتر لە ئازادی ڕەشەکان نیە. لەم حاڵەتەشدا شتێکی بڕاوەیە کەئەم دوو نەژادە بەشێوەیەکی ئازاد ناتوانن پێکەوە لەژێر سەرپەرشتی یەك حکومەتی یەکگرتوودا بژین. سرووشت، بیروباوەڕ و داب و نەریتەکان، بەربەستێکی کارتێنەکراوی لەنێوانیاندا درووست کردووە.))

((مدیسۆن))یش لەنامەیەکدا بۆ ((لافایت)) نوسیویەتی، کەئاماژەکردن بەکۆیلایەتی لەنێو ئەنجوومەنی ویلایەتەکاندا و لەکاتی نوسینەوەی قانونی ئەساسیدا ((وەك پزیسکێك وابووە لەنێو ئەنبارێکی باروتدا.)) پاراستنی سیستەمی کۆیلایەتی و پشتگوێ خستنی ئەم گرفتە کۆمەڵایەتیە ، لەڕاستیدا بۆ بەدەستهێنای ڕەزامەندی ویلایەتەکانی باشوور بەکارێکی زەرورو پێویست دەژمێررا و تەنها ڕێگایەکی پاراستنی یەکیەتی و یەکڕیزی بوو. قانونی ئەساسی قەوارەیەکی جوداگانە و دەسەڵاتێکی گەورەی بەحکومەتی فیدراڵی بەخشی و ئەو مافەشی پێدا کەبەناوی میللەتەوە فەرمان دەربکات و پڕاکتیکیان بکات و ، بشتوانێت لەبەرامبەر دوژمنی هاوبەشدا سەرکردایەتی سووپایەکی میللی بکات. حکومەتی ویلایەتەکان پاش ئەوەی یەکیەتیەکەیان بەناوی خۆیان دامەزراند، مافی بەدواداچونی ئەو بابەتانەی کە پەیوەندیان بەحکومەتە مەحەلیەکانەوە هەبوو بۆخۆیان پاراست و مافی دیاریکردنی پێگەی سیاسی و شارستانی تاکەکان و ڕێکخستنی پەیوەندی تاکەکان لەگەڵ یەکتردا و مافی دادوەری و بەشێوەیەکی گشتی هەموو ئەو مافانەی کەپەیوەندیان بەگشتەوە هەبوو بەڵام پێویستی نەدەکرد کە حەتمەن بخرێتە ئەستۆی حکومەتی مەرکەزیەوە تایبەتکرد بەخۆیانەوە. مەسەلەی کۆیلایەتی لەڕووی ئابووریەوە بۆ ویلایەتەکانی باشوور بایەخێکی زۆر زۆری هەبوو و، وەك مەسەلەیەکی مەحەلی لێك درایەوە و درایە دەست خوودی ویلایەتەکان.

ڕاپەڕینە ئازادی خوازەکان کەلە ئینگلتەرا بە ئازادی بڵاوکراوەکان و چاکسازی پەرلەمان کۆتایی هات و، یان لەئەمریکا یاخی بوونی دژ بە ئینگلیزی لێکەوتەوە و لەفەرەنسا بوو بەهۆی سەرهەڵدانی شۆڕش، نەیاندەتوانی لەبەرامبەر مەسەلەی کۆیلایەتیدا دەستەوسان بوەستن. پاش شۆڕشی فەرەنسا، کۆیلەداری لەهەموو داگیرگەکانی سەر بەفەرەنسادا، لەساڵی١٧٩٤ لەغو کراو لەساڵی١٨٠٨ پەڕلەمانی ئینگلتەرا بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی

بازرگانی کۆیلەی بەڕەسمی ڕاگەیاند. هەر لەم کاتەدا لەئەمریکا لەنێوان بەرژەوەندی ویلایەتەکانی باکور و بەرژەوەندی کۆیلەداری باشووردا دانوسانێك کرا، بەو واتایەی کەبازرگانی کۆیلە لەو ویلایەتیانەی کەسیستەمی کۆیلایەتیان تێدا باو نەبوو، قەدەغەکراو بەردەوامبوونیشی لە ناچەکانی باشوور تابیست ساڵی تر زەمانەت کرا. لەویلایەتەکانی باکووردا، پەیڕەوکردنی ئەم سیستەمە لەڕوی ئابووریەوە بێ سوود و قازانج بوو، لەبەر ئەوە وورده وورده بەتاڵکرایەوە و لەویلایەتەکانی باشووریش ئەم بیرۆکەیە گەشەی کرد، کەکۆیلەداری لەڕووی ئابووری و کۆمەڵایەتیەوە بەردەوام نابێت. توتن وەك بەروبومێکی سەرەکی باشووریەکان، کە درووستبونی ئەو هەموو زەویە کشتوکاڵیە فراوانە و زیاد بوونی کۆیلەکانی لێکەوتبویەوە، لەسەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا، بازاڕە پڕ ڕەونەق و گەرمەکەی خۆی لەدەست داو لەئەنجامدا بازرگانی کۆیلە بایەخەکەی جارانی نەما و ئەم بیرۆکەیە گەشەی کرد، کەسیستەمی کۆیلەداری هێدی هێدی لەویلایەتەکانی باشووردا بن و بارگەی خۆی دەپێچێتەوە.

دووگۆڕانکاری گەورە لەسەرەتاکانی سەدەی نۆزدەیەمدا، ووزە و تینێکی زیاتری بەبازرگانی کۆیلە بەخشییەوە و دووبارە بازاڕەکەی بوژاندەوە، یەکێك لەم گۆڕانکاریانە دەرئەنجامی شۆڕشی پیشەسازی ئینگلتەرا بوو، کارگەکانی ڕستن و چنینی خستە گەڕ و پێویستی بازاڕەکانی جیهانی بۆ بەرهەمی لۆکە زیاتر کرد. گۆڕانکاریەکی دیکە درووستکردنی ئامێرێکی نوێ بوو، کە بەئاسانی ناوکی پەمووەکەی لە قۆزاغەکەی جیادەکردەوە و بووە هۆکارێکی سەرەکی لەپەرەسەندنی بەرهەم هێنانی لۆکە لەئەمریکادا ـ بەروبومێك کەڕاستەوخۆ پشتی بەهێزی کاری کۆیلەکان دەبەست. ئەم ئامێرە نوێیە لەلایەن ((ئیلی ڤتینی))یەوە کەیەکێك بوو لەدانیشتوانی ناوچەی (کانکتیکت) و دەرچووی زانکۆی ییل، دروستکراو بەخێرایی لەسەرتاسەری ناوچەکانی باشووردا بڵاوبویەوە. چاندنی توتن کەلەبازاڕە جیهانیەکاندا فەشەلی هێناو، شوێنی خۆی بۆ بەرهەمهێنانی لۆکە چۆڵ کرد و کۆیلایەتی دووبارە ڕەواجەکەی جارانی پەیداکردەوە. ئەو ویلایەتانەش کەڕاستەوخۆ چاندنی لۆکەیان تێدا ئەنجام نەدەدرا، بەفرۆشتنی کۆیلەکانیان ئاهەنگی بەشداری کردنیان لەم بازرگانیەدا گێڕا. جگە لەپەمو، چاندنی قامیشی شەکر، برنج، کەتان و توتنیش لەزەویە کشتوکاڵیەکانی باشووردا پەرەی سەند. بەروبومی کشتوکاڵی ویلایەتەکانی باشوور بەهێزی کاری ڕەشەکانەوە بەسترا بوو. زۆربەی سپی پێستەکانی ویلایەتەکانی باشوور، جووتیار و وورده سەرمایەداربوون، بەتەنهایی ئیشیان دەکرد یان یەك دوو کۆیلەیان بۆ خۆیان کڕیبوو. زەویە کشتوکاڵیە فراوان و بەپیتەکان لەژێر دەستی

چەند بنەماڵەیەکی دەوڵەمەنددا بوون، کەبەکڕینی سەدان کۆیلە بەروبوومی کشتوکاڵی باشووریان بۆ خۆیان مۆنۆپۆڵ کردبوو. لەسەرتا سەری ویلایەتەکانی باشووردا تەنها چوارده سەرمایەداری سەرەکی هەبوون کە زیاتر لە پێنج سەد کۆیلەیان هەبوو. ژمارەیەکی دیکەیان نزیکەی سەد کۆیلە ئیشی بۆدەکردن، ئەم کۆمەڵە سەرمایەدارە زیاتر لە سێ لەسەر چواری تێکڕای کۆیلەکانیان لەلای خۆیان کۆکردبوویەوە و، زەویە کشتوکاڵیەکانیان لەپێناو بەرهەمهێنانی بازاڕە جیهانیەکاندا ئامادە کرد.

بەردەوامبوونی ژیانی ئابووری باشوور بەبێ پشت بەستن بە سیستەمی کۆیلەداری مومکن نەبوو، لەهەمان کاتیشدا پاراستنی ئەم سیستەمە هۆکاری سەرەکی دواکەوتویی ویلایەتەکانی باشوور بوو. خاوەن زەویە کشتوکاڵیەکان بەپشت بەستن بەووزەی کۆیلەکان پێویستی بازاڕە جیهانیەکانیان لەبەروبوومەکانی وەك پەمەوو، شەکر، کەتان، برنج، توتن و بەردی بەنرخ پڕدەکردەوە و لەبەرامبەریشدا هەموو پێویستی و ئامێرەکانی خۆیان لەڕێگەی ئینگلیز و بازاڕە ئەوروپییەکانی دیکەوە دابین دەکرد. بەرژەوەندیە بەدەستهاتوەکان لەبەرووبوومی ناردەنی، کۆسپێکی گەرەی لەبەردەم هەرجۆرە سەرمایە گوزارییەك لەپێناو چاککردنی بارودۆخی کشتوکاڵی، بەکارهێنانی ئامرازی چاکتر، دامەزراندنی کارگە و ئامێرە پیشەسازیەکانی دیکەدا درووست کردبوو. ڕەنگدانەوەیەك لەسیستەمی سەرمایەداری، وەك بانکداری، بەکارهێنانی قەرز و متمانە لەباشووردا سەری هەڵدا بوو، بەڵام ئەم ئیمکاناتانە لەژێر دەسەڵاتی سەرمایەدارە گەورەکاندا چڕبووبوونەوە و بۆبەرژەوەندی تایبەتی و ئامانجی خۆیان بەکار دەهێنران، لەئەنجامدا، سەرمایەداری بەو شێوەیەی کە لەویلایەتەکانی باکوور و ڕۆژئاوا گەشەی کرد، لەباشووردا ئەو هەلەی بۆ نەڕەخساو سووربون لەسەر پاراستنی سیستەمی کۆیلەداری، فەنابوونی ئابووری وڵاتی بەدوادا هات.

جگە لەو سوود و قازانجە زۆرەی کەسیستەمی کۆیلەداری بۆ ژمارەیەکی کەمی سەرمایەدارەکانی باشوور دەستە بەریکرد، پشتیوانیکردنی زۆرینەی کۆمەڵگەی سپی پێستی هەژار و کەم دەرامەت بۆ پاراستن و بەردەوامبوونی کۆیلەداری، هیچ پاساو ئابووریانەی نیە. ئەم چینەی کۆمەڵگە هیچ سوودێکیان لەم بارودۆخە نەدەبینی. ئەوەی ئەمانی بۆ پشتیوانی کردن لەسەرمایەدارەکانی باشوور ناچار دەکرد، هەستی نەژاد پەرستی بوو. بەرژەوەندی ئابوری بوو بە هۆکاری سەرەکی جێگیر بوونی کۆیلایەتی و بیرکردنەوەی نەژاد پەرستیانەش هۆکاری پاراستنی. بەدرێژایی ساڵانێکی دوور و درێژ سپی پێستە هەژارەکان بەهۆی تەڵقیناتی

سەرمایەدارەکانی باشوورەوە، باوەڕیان وابوو کە نەژادی ڕەش پەستترە لەنەژادی سپی، ئازادکردنی دەبێتە مەترسیەکی گەورە بۆ هەڵوەشاندنەوەی خێزان و بنچینەی ژیانی کۆمەڵایەتیان. تێکەڵکردنی نەژادی دەبێتە هۆی لەناوچوونی نەژادی سپی و، یەکسانی ماف و بەها کۆمەڵایەتیەکان، سپی پێستەکان هەراسان دەکات. بەکورتی باوەڕی باشووریەکان لەسەر ئەم خەیاڵە بەتاڵەیان ڕاوەستاوە، کەڕەشەکان بەهیچ شێوەیەك ((شیاوی ئەوە نین کە لەنێوان سپی پێستەکاندا ئازاد بن.))

ئەم بیرکردنەوە کۆمەڵایەتیە بوو، کەپاش ئازادی کۆیلەکان و لەناوچوونی ئەو شێوازە پڕ سوود و قازانجەی کشتوکاڵکردن لەناوچەکانی باشوور، توند و تیژی ڕاشکاوانەی دژ بەڕەشەکان و بێ بەش کردنیان لەهەموو بوارەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی لێکەوێتەوە. لەویلایەتەکانی باکوریش هەمان دەمارگیری نەژادی هۆکاری بن بەشکردنی ڕەشەکان بوو لەزۆربەی مافە کۆمەڵایەتیەکانیان.

لە هزری کۆمەڵگەی سپی پێستدا، وێنەی ڕەش لەگەڵ کۆیلەبوندا یەکیان گرتبوویەوە. ئەو کۆچبەرانەی کە لە هەموو نەتەوە جیاوازەکانەوە ڕویان لە ئەمریکا کرد، بە ئارەزوو و خواستی خۆیان و لەپێناو گەشتن بە ژیانێکی چاکترو بارودۆخێکی ئابووری لەبارتردا نیشتمانەکەی خۆیان واز لێ هێناو ڕەنجی غەریبیان بەگیان کڕی و هیچ کاتێکیش وەك ڕەشەکان بە ژیانی نێو زیندان تاوانبار نەکران و، وورده وورده شوێن و پلەو پایەێکیان لە کۆمەڵگەی سپی پێستی((ئەنگلۆ ئەمریکەن))دا بۆ خۆیان دۆزیەوە. ڕەشەکان زیاتر لە سەدەو نیوێك، بەڕەسمی لە ژێر ستەمی کۆیلایەتیدا ژیان و لە هەموو مافە کۆمەڵایەتیەکان بێ بەش بوون و پاش ئازاد بونیشیان نەیان توانی تێکەڵ بە سپی پێستەکان بن و وەك خەڵکانی دیکە لە کۆمەڵگەی ئەمریکیدا ژیان بەسەر بەرن .

هەندێك لە مێژوونوس و کۆمەڵناسان بۆ پاساو هێنانەوەی کۆیلایەتی جەختیان لەسەر ئەوە کردووەتەوە، کەکۆیلەکان بەو بارودۆخەی کەتێیدا دەژیان ڕازی بوون و نەبوونی شۆڕش و یاخی بوون لە لایەن ڕەشەکانەوە چاکترین بەڵگەیە لە سەر ئەم هەڵوێستەیان. هەڵبەت شۆڕشێکی وەها کە بیەوێت کۆیلایەتی لە بنەوە ڕیشە کێش بکات سەری هەڵنەدا، بەڵام ئەمە بەڵگە نیە لە سەر ڕەزامەندی ڕەشەکان لەو بارو دۆخەی کە تیایدا دەژیان. بە شێوەیەکی گشتی لە کۆمەڵ خەڵکێکی کۆت و زنجیر کراو، بەهیچ شێوەیەك چاوەڕوانی شۆڕش و ڕاپەڕین نە دەکرا. سزای توندو تیژو بێ ڕەحمانە، بەدکاری ستەمی ئاغاکان و، یاسای سەخت ودژواریەکانی

ووڵایەتەکان دژ بە کۆیلە هەڵهاتوو یان شۆڕش گێڕەکان، هەر جۆرە جم و جوڵێکی ئازادی خوازانەی سەرکوت دەکرد. سیستەمی باوك سالاری و سەر پەرشتیاری، کەخاوەن موڵکەکان لە پەیوەندیان لەگەڵ ڕەشەکاندا بە کاریان دەهێنا، پەیوەندیەکی تایبەتی لەنێوان ئاغاو کۆیلەدا دروست کردبوو ـ هەمان پەیوەندی کە لە کۆمەڵگەی فیودالی سەدەکانی ناوەڕستدا ئاغای بە باوك و پشتیوانی ژێر دەستەکانی ناو زەد دەکرد. زۆربەی ئەو کۆیلانەی کە لە کۆشکی ئاغاکانیاندا خزمەتیان دەکرد، بەو هەموو ترس و لەرزەی هەیان بوو، بەلاّم هەر بەرامبەر بەخاوەنەکانیان وەفاداربوون و ئەوانیان لە هەر جۆرە پیلان و شۆڕشێك ئاگادار دەکردەوە. ئەوانەشیان کە هەر بە کۆیلەیی[لە ژێر تارمایی] ئەم سیستەمەدا لەدایك بووبوون، بیریان لە بارو دۆخ و ژیانیکی دیکە نەدەکردەوە و، نەبوونی هۆشیاری کۆمەلاّیەتی، ئەگەری سەرکەوتن و شۆڕش جەماوەری لاوازتر و ڕاپەڕینە پەرش و بلاّوەکانیشی بێ ئاکام دەکرد. تێکڕای ئەم هۆکارانە کاریگەریکی زۆریان لەسەر دامرکانەوەی هەموو ئەو نارەزاییانە هەبوو، کە دژ بەکۆیلایەتی و چەوسانەوە ئەنجام دەدران ، بەلاّم هیچ کات واتای ڕازی بوونی ڕەشەکانی لەو بارودۆخەی کەبەزۆر بەسەریاندا سەپێنراوە، نەدەگەیاند. ئاوازی ڕەشەکان و گۆرانیەکانیان چیرۆکی غەم پەژارە و کاریگەری قوڵ و برینی سەختی ئەوانی دەگێڕایەوە. هەرکات هەلێکی گونجاویان بۆ برەخسایە، هەڵ هاتن و دەرباز بوونیان لەو حاڵ و گوزەرانە بەو هەموو گرفتانەی کە ڕیەڕوویان دەبوویەوە بەدڵ بەگیان دەکڕی.

ستایش و باوەڕ بە لێهاتووی تاکەکەس، کەلەبیرکردنەوەی پڕۆتستاندا گرنگیەکی زۆری پێدراوە، هۆکاری سەرەکی پێشکەوتنی ئابوری سپی پێستەکان بوو و، بە نیسبەت ڕەشەکانەوە بە تەواوەتی پشت گوێ خرا. ڕش پێستی بێچارە بەشێوەیەك تەڵقین دەکرا کە مرۆڤێکی تەمەڵ، بێکارە، بێ هۆش و نەزانەو جگە لە ئیش کردنی جەستەی چاوەڕوانی هیچی لێناکرێ. فێرکردنی پەروەردەکردن و پیشەو هوونەر بۆ ئەوان قەدەغە بوو. چونکە فێرکردن و هۆشیارکردنەوەی کۆمەلاّیەتی ڕەشەکان یەکسان بوو بە شۆڕش و هەستانەوەیان. یاساکانی نێو ووڵایەتەکان هەموو جۆرە دەرفەتێکی بەرەو پێش چونیان لە ڕەشەکان سەندەوە. سپی پێستەکان باوەڕیان وابوو کە ڕەشەکان لە ڕوی ئاستی ئاوەز و هۆشیریانەوە تەمەڵ و بێ توانان. جیاوازی ڕوالّەتی نێوان هەردوو نەژاد بەڕاستی بەلّگەیە لە سەر عەقڵ و بیرکردنەوایان. سووربون لەسەر بەرزی پلەی نەژادی سپی، باوەڕ بەپەستی فکری و مرۆیی ڕەشەکانی بەهێزتر کرد. ئەم بیرکردنەوانە، تەنها پیشانی دەدا کە بەرژەوەندیە ئابوریەکان هەندێك جار تا چ

ڕادەیەك بنچینەی مرۆڤەکان لە داواکاریەکانی عەقڵی سەلیم دوور دەخاتەوەو لە شانازی و بونیادی مرۆڤایەتی بەری دەکات.

دام و دەزگاکانی کۆیلەداری لە باشوردا کاریگەریەکی قوڵیان لەسەر سیستەمی کۆمەلاّیەتی ئەو ویلایەتانە بەجێ هێشت. لەڕێگەی خاوەن دارێتی کۆیلەوە، چینی سنوورداری سەرمایەداری باشوور، کۆنترۆڵی سیاسی و ئابوری وولایەتەکانیان گرتبوویە دەست. نوێنەرانی کۆنگرەو لێپرسراوە ئیداریەکان بە پشت بەستن بەدەسەلاّتی ئەم گرووپە هەڵ دەبژێردران، و هەموو یاسا ولایەتیەکانیش لە باشوردا بۆ پاراستنی بەرژەوەندی ئەم گرووپە دەسەلاّتدارە کاریان دەکرد. کۆیلەداری، واتای سەروەتی دەگەیاند، باشوریەکان کۆیلایەتیان وەك کەلەپورێکی تایبەت بە خۆیان لێك دەدایەوەو، کۆششی سیاسەتمەدارەکانی باشوریش هەمان مەبەست بوو. هزری کۆمەلاّیەتی باشور، خۆی بەوەسوەسەی ترسان لە ڕەشەکانەوە سەرقاڵ کردبوو . باشوور بە وەها سەنگەر گیریەك، دەستی بە تەقاندنەوەیەکی فکری کرد. لە ئازادی ڕادەربڕین، بلاّو کردنەوەی ئەندێشەو بیرکردنەوەی ئەدەبیانە ـ کەلە ولایەتەکانی باکوردا پشکوتن زانست و زانیاری لێکەوتبویەوە ـ لە ویلایەتەکانی باشوردا هیچ یەك لەوانە بەدی نەدەکراو، گەندەڵی ئیداری ، خنکاندنی فکری، سنوورداری ئازادی سیاسی و کۆنترۆڵی بیرو باوەڕو هزر، کۆسپێکی گەورەیان لەبەردەم گەشەو پێشکەوتنی باشوردا دروست کرد. ئەم کۆششە بۆ پاراستنی کۆیلایەتی، بە پێچەوانەی یەکێك لە گەورەترین سیاسەت مەدارەکانی دەست پەروەردەی باشوورو پشتیوانی ڕاگەیاندنی سەربەخۆی ئەمریکا واتە ((تۆماس جفرسۆن)) دەژمێررا.

باشوور، کەلەسەردەمی شۆڕشی ئەمریکیدا بە مەلّبەندی سەرەکی بیرکردنەوەکانی سەردەمی لیبرالیزم دەژمێردرا، لەماوەی پەنجا ساڵدا و لە ژێر کاریگەری سیستەمی کۆیلەداری و هەوڵدان بۆ پاراستنی، لەڕووی فکری کۆمەلاّیەتیەوە دواکەوت. بیرکردنەوە چاکسازی خوازەکانی سەردەمی ((جەکسۆن))و ڕێك بەدوادا چوون و چاك کردنی بارو دۆخی زیندانیەکان، پەرە پێدانی مافی ژنان، و بەژداری کردن لەدەنگدان و چالاکیە سیاسیەکان کە لە باکووردا مشت و مڕێکی زۆری لە سەر دەکرا، بە تۆمەتی ئەوەی کە ئەوەی کە ئەم بیرۆکانە پەیوەندیان بەڕاپەڕینی لایەنگرانی هەڵوەشانەوەی کۆیلایەتیەوە هەیە، لەباشووردا قەدەغە دەکران. لەنێو ئەو هەموو بەرهەمە ئەدەبیانەی کەلەم ڕۆژگارەدا بلاّو کرانەوە، تەنها نووسەرێك کەسەرنجی باشووریەکانی بۆلای خۆی ڕاکێشا، ((ڤالّتەر ئۆسکات))بوو،کە ئاوێتەیەك لە ڕۆحیەی

محافزەكارانەی ئینگلیزی و سیستەمی كۆمەلایەتی خانەدانی لە نووسراوەكانیدا ڕەنگی دەدایەوە. ئەو داستانە ڕۆمانتیكیانەی كە ((ئۆسكات)) دەربارەی پیاوە دلاوەرەكانی سەدەی ناوەڕاست و سیستەمی خانەدانی ئەو سەردەمەوە ڕاڤەی دەكردن، لەگەڵ بیركردنەوەی باشوریەكاندا چاكتر دەگونجا تا بەرهەمی نووسەرانی وەك ((چارلز دیكنز))، كە یەكیك بوو لەرەخنەگرە كۆمەلایەتیكان و بە ناوی كەسێكی كافرو خودا نەناس بەرهەمەكانی لە باشووردا بلاو نەدەبونەوە. لەڕووی دامەزراوەكانی كلێسەشەوە، باشوور شێوازێكی جیاوازی وەرگرت. بۆ پاساو هێنانەوەی ئەخلاقیانەی كۆیلایەتی، لێكدانەوەی كەلامی ئینجیل سنورێكی بۆ دیاری كراو لە ساڵی ١٨٤٠ بەدواوە كلێسەی مەسیحی ((بابتیست))ی باشوور لە دامەزراوەكانی تری كلێسە جیاكرایەوە. هەر ئەندازە كەباشوور لەپێناو بەرگریكردن لە سیستەمی كۆیلایەتی زیاتر هەولێدەدا، هەمان ئەندازەش لە گۆڕانكاریە فكری و كۆمەلایەتیەكانی نیوەی یەكەمی سەدەمی نۆزدەیەم دواكەوت و، لە كۆتایدا هەر بۆ بەرگریكردن لەم ئامانجەی خۆی بوو كە شەڕی لەگەڵ باكوردا هەڵ گیرساند.

كۆیلایەتی نەتەنها بووبە هۆی جیابوونەوەی ویلایەتەكانی باشوور لە بەشەكانی دیكەی ئەمریكا، بەڵكو دامەزراندنی چەندەها ئەنجومەن و ڕێكخراوی جیاوازی دژ بە كۆیلایەتی لە ویلایەتەكانی باكوردا لێكەوتەوە.

بلاو بوونەوە ڕۆژنامەی ((ئازادی))كە یەكەمین ڕۆژنامەی ڕەش پێستەكان بوو، لە ساڵی ١٨٢٧ بە هیممەتی ژمارەیەك لە سپی پێستەكانی باكور ڕەونەقێكی زۆری پەیدا كرد. لەوەش گرنگتر ڕۆژنامەی ((لیبراتۆر)) بوو كە لە ساڵی ١٨٣١دەستی بەكار كرد و سەرنووسەرەكەی ((ویلیام للوید گاریسۆن))بوو، كە یەكێك بوو لە پێشەنگەكانی ڕاپەڕینی دژ بە سیستەمی كۆیلەداری.

ئەم بلاو كراوەیە، هەولی بەرزكردنەوەی هەستی نەژادی و خۆڕاگری ڕەشەكانی دەدا و ئامۆژگاری دەكردن كە سود لە لایەنە چاكەكانی فێركردن و هاوكاری وەربگرن، جگە لەمەش ئەركی بلاوكردنەوەی ووتاری لایەنگرانی هەڵوەشاندنەوەی كۆیلایەتی دەگرتە ئەستۆ.

ژمارەیەكی زۆر لە ژنان و پیاوان كە لە ڕوداوە چاكسازی خوازیەكانی ئەم سەردەمەدا ئەو پەڕی چالاكیان ئەنجام دەدا، دەستیان بە پشتگیری ڕەشەكان كرد. كۆیلەدارەكانیان بەشایەنی هەر جۆرە بێ ڕێزیەك زانی، سیستەمی كۆیلەداریان لەڕووی ئاكاری و مەزهەبیەوە ئیدانە كردو هەزاران وێنەیان لە نا مرۆڤایەتی بوونی ئەو سیستەمە دەخستە ڕوو.

بزوتنەوەی دژ بەكۆیلەداری لەگەڵ بزوتنەوەی ئازادی ژنان و ڕاپەڕینە چاكسازیە خوازەكانی دیكەی ئەو سەردەمەدا یەكیانگرتبوو. ژنە ناودارەكانی وەك((ئیلیزابێت كەدی ئستانتۆن)) و ((لوكر سیامات)) لەگەڵ پیاوە هۆشمەندەكانی وەك((ویلیام للویدگاریسۆن))،((چارلز سامنر))،((لاو جوی)) و ((ڤیتیر))لە ڕاپەڕینی دژ بەكۆیلایەتیدا هاوڕێ و هاو هەڵوێست بوون. چەند ئەنجومەنێكی جۆراو جۆری دژ بە كۆیلایەتیان پێك هێناو، بۆ دەربازبوونی ڕەشەكان لەكۆت و بەندی زیندانی كردن، جۆرەها چالاكیان بەئەنجام گەیاند، لەو جۆرە چالاكیانەش بریتی بوو لە دامەزراندنی كۆچنشینێك لە كەنارەكانی ئەفریقا كە ڕەشەكانی بۆ كۆچكردن بەرەو ئەو ناوچەیە بانگهێشت دەكرد. بەدامەزراندنی كۆماری لیبریا، ژمارەیەك لە ڕەش پێستەكان خۆیان بۆ گەڕانەوە بەرەو ئەفریقا ئامادە كردو بۆ پیكهێنانی حكومەتێكی سەربەخۆ هان دران. چالاكیەكی دیكەی ئەم گروپە، بریتی بوو لە یارمەتیدانی ڕەشەكان بۆ ئەوەی لە ویلایەتەكانی باشوورەوە هەڵبێن، كەبەچالاكی ((هێڵی ئاسنی ژێر زەمینی)) ناو بانگی دەركردو توانی پێداویستیەكانی هەڵهاتن بۆ زیاتر لە هەشتا هەزار كۆیلە بەرەو ویلایەتەكانی باكوور و كەنەدا فەراهەم بكات .

بەلام هەر ئەندازە ویلایەتەكانی باكوور چالاكیەكانی دژ بەكۆیلایەتیان زیاتر دەكرد، باشووریەكان لەسەر پاراستن و پاسەوانی كردنی ئەم سیستەمە زیاتر سوور دەبوون. لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم، بە پەرە سەندنی سنوری وولایەتەیەكگرتووەكان تا كەنارەكانی ئۆقیانوسی ئارام و لكاندنی ویلایەتەنوێیەكان، مەسەلەی كۆیلایەتی بوو بە مەسەلەیەكی سیاسی و ، بابەتی دابەش كردنی ویلایەتەكانی باشوور و درووستكردنی حكومەتێكی جودای هێنایە پێشەوە.

دەر ئەنجامی ئەو ڕووبەڕووبوونەوە سەربازیە و شەڕی ناو خۆش، هەمووی لە پێناو پاراستنی یەكێتی ویلایەتەكان و بەهێزكردنی سیاسەتی ئەمریكا بوو:

قەیرانە ناوچەییەكان:١٨٤٨ ـ ١٨٦١

لكاندنی ناوچە نوێیەكان و پەرەپێدانی ئەو زەویەی كە فراوانیەكەی لە هەموو ئەوروپای ڕۆژئاوا زیاتر بوو، بەدڵنیایەوە چەندەها گرفتی كۆمەلایەتی و ئابوری نوێی هێنایە كایەوە. ناوچە جۆراو جۆرەكان، لە ڕوی شوێنی جوگرافی و سیستەمی ئابوریەوەجیاواز بوون. لایەنی ئابوری گرنگترین خاڵی ناكۆكی نێوان باكوروو باشوربوو ئەمەش جیاوازی بیروباوەڕی سیاسی

نێوانیانی لەگەڵ خۆی دەهێنا. ویلایەتەکانی باشوور بەروو بومی لۆکەی خۆیان بۆکارگەکانی ڕستن و چنینی ئینگلیز دەناردو بۆ کڕین ئامێرەپیشەسازیەکانیان پێویستیان بە بازاڕەکانی ئەورووپا هەبوو.

ویلایەتەکانی باکووریش کە خۆی بۆ خۆی خاوەنی چەندەها کارگەی جۆربەجۆر و بەرهەم هێنەری بەرووبومی پیشەسازی بوو، پێویستیەکی زۆری بە پشتیوانی دەوڵەت لە دانانی باجی گومرگ و باجی گشتی هەبوو بۆ ئەوەی بتوانێت لەگەڵ بەرووبومی هەرزانی ئەورووپیدا ڕکەبەری بکات. کارگەکانی ویلایەتەکانی باکوور و رۆژهەلاٚت، بەرووبومی سەرەکی ناوچەکانی ڕۆژئاوایان دابین دەکرد و ویلایەتەکانی ڕۆژئاواش بەروو بوومە کشتوکاڵیەکانی خۆیان لە ناوچەکانی باکور و ڕۆژهەلاٚتدا نمایش دەکرد. دانانی باجی گومرگ لە ویلایەتەکانی باشوور قازانجێکی ئەو تۆی نەدەبوو، لەبەرئەوە نوێنەری ئەو ویلایەتانە لەکاتی پێشنازکردنی ئەو جۆرە باجە لەکۆنگرێسدا بەتوندی نارەزاییان لەسەری دەربڕی. ئەم کێبڕکێ و جیاوازی بیروڕایە مەسەلەی ((بنەمای هەڵوەشانەوەی)) هێنایەکایەو، ویلایەتەکانی باشوور هەر لەبنچینەدا بەرامبەر بەدەسەلاٚتی حکومەتی فیدراڵ بۆ دانانی ئەم جۆرە یاسایانە بەدگومان بوون.

مەسەلەی کۆیلایەتی بەچاندنی لۆکە ڕەواجی زیاتری پەیدا کرد و بەپەرەسەندنی زەویە کشتوکاڵیەکان، بازاڕەکانی کڕین و فرۆشتنی ئەم بەرووبوومە پەرەیان سەند. ویلایەتەکانی باشوور لەڕووی سیاسیشەوە داوای پاراستنی سیستەمی کۆیلایەتیان دەکرد. پاش دەرکردنی قانوونی ئەساسی، هەرچەندە کۆیلەکان وەك هاولاٚتیەکی ئەمریکی دانیان پێدا نەنرا، بەلاٚم بەپێی ئەو یاسایانە هەر کەسێکی ئازاد بەرامبەر سێ کۆیلە لەڕووی مافی دەنگدان و دانی باج و سەرانەوە حیسابی بۆ دەکرا. هەرچەندە کۆیلەکان بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ نایاندەتوانی لەهەڵبژاردندا بەشداری بکەن، بەلاٚم هەر ویلایەتێك کەکۆیلە نشین بوایە و دانیشتوانێکی زیاتری هەبوایە، دەیتوانی ژمارەی نوێنەرەکانی خۆی لەکۆنگرێسدا زیاد بکات. ویلایەتەکانی باشووریش کە ئەم قانونەیان بەدەستکەوتێکی سیاسی بۆ خۆیان دەزانی، نەیان دەویست بەلکاندنی ویلایەتە نوێیە بێ کۆیلەکان، شوێن پێی سیاسی خۆیان لەکۆنگرێسدا لەدەست بدەن و ببنە دەسەلاٚتێکی کەمینە. کاتێك ویلایەتی میسۆری داوای لکاندنی بەویلایەتە یەکگرتووەکانەوە دەکرد، بۆ یەکەمین جار مەسەلەی کۆیلایەتی وەك مەسەلەیەکی سیای خرایە ڕوو. ئەم مەسەلەیە مشت و مڕێکی زۆری نێوان ئەندامانی کۆنگرەی لێکەوتەوە و، دواتر بەپێشنیازی ((دانوسانی میسۆری)) لەساڵی ١٨٢١کۆتایی پێهات. بەپێی ئەم ڕێککەوتنە

میسۆری وەك ویلایەتێکی کۆیلەدار بەیەکیەتی فیدراڵیەوە لکێنرا و مین وەك ویلایەتێکی ئازاد و بێ کۆیلە هاوکات دانی پێدا نرا. هەرلەو کاتەوە کەلێنی سیاسی نێوان باکوور و باشور ئاشکرا کراو، بەپێی ڕێککەوتن نامەی ((گوادولوپ هیدالگۆ)) لەکاتی لکاندنی زەویە تازەکانی ڕۆژئاوا، بەشێوەی ویلایەتێکی نوێ، ئەم مەسەلەیە دووبارە سەری هەڵدایەوە. پلانی دانوسان کەلەلایەن یەکێك لە نوێنەرانی کۆنگرێسەوە بەناوی ((هێنری کلی)) پێشنیاز کرا، لەساڵی١٨٥٠ ڕەزامەندیان لەسەر دەربڕی. بەپێی ئەم پلانە بڕیاردرا کالیفۆڕنیا ببێتە ویلایەتێکی ئازاد و، بەشێك لەتەکزاس بخرێتە سەر نیو مەکسیکۆ، یوتا و نیو مەکسیکۆ سیستەمی کۆیلایەتی لەو ویلایەتانە پەرە پێنەدەن، سەبارەت بەلکاندنی ئەم ویلایەتانە بەیەکیەتی فیدراڵەوە، خۆیان بڕیار بدەن و کۆیلایەتی لەشاری واشنگتۆندا قەدەغە بکرێت. بەدوادا چوونی کۆیلە هەلاٚتوەکان و گەڕاندنەوەیان بۆ باشوور کە ئاواتی باشوریەکان بوو، بڕیاری لەسەر درا. بەلاٚم ئەم پلانی دانوسانە ڕێگاچارەیەکی بنچینەیی نەبوو. ویلایەتەکانی یوتا و نیومەکسیکۆ، بۆ دیاریکردنی بابەتی کۆیلایەتی ئازادیەکی تەواویان پێدرا، بەدوادا چوونی کۆیلە هەڵهاتووەکان غەیرە مومکن دەهاتە بەرچاو ـ چونکە ژمارەیەك لەم کۆیلانە ساڵانێکی دوورودرێژ لەویلایەتەکانی باکوور ژیابوون و خێزانیان پێك هێنابوو. لەگەڵ ئەوەشدا هەموو ئەو هەنگاوانەی کەبۆ گەڕاندنەوەیان بۆ باشوور جێبەجێ کران، تەنها پەرەسەندنی چالاکیەکانی ڕێکخراوی ((هێڵی ئاسنی ژێرزەمینی)) بەداودەهات، کەبەوپەڕی شەوق و زەوقەوە هۆکارەکانی هەڵهاتنی کۆیلەکانی فەراهەم دەکرد. یەکێك لەو کەسانەی کە چالاکانە لەم بەرنامەیەدا بەشداری دەکرد، لەیاسای بەدواداچوونی کۆیلە هەڵهاتووەکان هەڵگەڕایەوەو، کتێبێکی بلاٚوکردەوە کەسەرنجی تێکڕای ئەمریکیەکانی بەرەو ژیانی ڕەشەکان ڕاکێشا. کتێبی ((کۆڵیتی مامەتام)) بەپێنووسی کەسێکی شۆڕشگێڕ بەناوی ((هاریت بچراستۆ))، بلیمەتی، بەدبەختی و بەندکردنی کۆیلەکانی شیکردەوە و کۆیلایەتیشی لەڕووی ئاکاری و مرۆڤایەتی یەوە مەحکوم کرد. بلاٚوکردنەوەی ئەم کتێبە لەساڵی ١٨٥٢ کاریگەریەکی زۆری لەسەر ڕاکێشانی سەرنجی گشتی بۆ مەسەلەی کۆیلایەتی هەبوو.

دروستکردنی هێڵی ئاسن لەناوچەکانی ڕۆژئاوا، یەکێکی تربوو لەو مەسەلانەی کە قەیرانە ناوچەییەکانی زیاتر ئاڵۆز کرد. بەشێوەیەکی گشتی لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم، بەپەرەسەندنی ویلایەتەکانی ڕۆژئاوا، دەستبەسەرداگرتنی ناوچە نوێیەکان، دۆزینەوەی زێڕ لەکالیفۆڕنیا و لێشاوی کۆچکردن بەرەو ئەمریکا ـ دروستکردنی ڕێگاو هێڵی ئاسن بەخاڵێکی

هەرەگرنگ و پێویست دەژمێررا. بەمەبەستی پەرەپێدانی لایەنی ئابووری، دروستکردنی هێڵی ئاسنی سەرتاسەری خرایە بەرباس و لێکۆڵینەوە و بۆ ڕاکێشانی هێڵی ئاسن لەشیگاگۆوە بۆ ئۆقیانوسی ئارام، یەکێك لەنوێنەرانی ویلایەتی ئیلی نوا بەناوی ((ویلیام داگلاس)) پێشنیازی کرد کەهەر دوو ویلایەتی نوێی کانزاس و نبراسکا لەناوچەی بەرفراوانی لئوئزیانا جیابکرێتەوە و هێڵی ئاسن لەم ویلایەتە تازە دامەزراوانە تێپەڕێت و بەرەو ڕۆژئاوا بکشێت. بەهۆی پێشنیازەکەی ((داگلاس))ەوە پلانێکی ناسراو بەناوی ((یاسای کانزاس و نبراسکا))خرایە پێش چاو، کەتیایدا بڕیاردرا بەدرووستکردنی دوو ویلایەتی نوێ و دانیشتوانەکەشی مافی ئەوەیان هەبوو کەدەربارەی مەسەلەی کۆیلەداری یان ڕەتکردنەوەی ئەو سیستەمە خۆیان بڕیار بدەن. لایەنگرانی کۆیلایەتی و ئەوانەش کەڕەتیان دەکردەوە هەستیان بەچالاکی کردوو ژمارەیەکی زۆر لەخاوەن کۆیلەکان لە کانزاس جێگیر بوون و سنووری ناکۆکیەکان زیادی کرد. ((جۆن براون)) کە یەکێك بوو لە خەباتگێڕە سپی پێستە دەمارگیرەکان، دژ بەم سیستەمە دەستی بە کوشتاری سپی پێستەکان کرد و بەهۆی ئەم کارەیەوە لەو ویلایەتە دوور خرایەوە و لەساڵی ١٨٥٩ لەگەڵ ژمارەیەك لەشوێنکەوتوانی، هێرشێکی کردە سەر بنکەیەکی چەك و تەقەمەنی لە((هارپر زفری))لەویلایەتی ڤیرجینیا و دەستی بەسەردا گرت، ڕۆژێك دوای ئەو ڕوداوە دەست گیر کراو لەبەر ئەو کارانەی سزای سێدارەدانی بەسەردا سەپێنرا. ڕووبەڕووبوونەوەکانی نێوان هەردوو دەستەی لایەنگر و نەیارانی کۆیلایەتی لە کانزاس، نیشانەیەکی دیکە لەو ناکۆکیە بنچینەییەی نێوان باکوور و باشوورە. ئەو گروپە جۆراوجۆرانەی کە نەیاری کۆیلایەتی بوون، بۆ ئامانجێکی هاوبەش پێکەوە کۆبونەوە و حیزبێکی نوێیان دروست کرد کە بە حیزبی ((کۆماریخواز)) ناوبانگی دەرکرد.

لەو بابەتانەی کە پاش مەسەلەی کانزاس و نبراسکا هات و هاوارێکی زۆری نایەوە. داستانی ((دەرد ئسکات))ی ڕەش پێستێکی ئەهلی میسۆری بوو. لەگەڵ خاوەنەکەی بەرەو ئیلی نوا، ویلایەتی ئازاد و بێ کۆیلە سەفەری کردبوو. پاش ساڵانێکی دوورودرێژ بەرەو میسۆری گەڕایەوە و سکاڵایەکی پێشکەش بە دادگا کرد و داوای ئازادی کرد.((ئسکات)) لە داواکەیدا ئاماژەی بەوە کرد، کەپاش نیشتەجێ بوونێکی دوورودرێژ لە ویلایەتێکی ئازاد، ئەرکەکانی (وەك کۆیلەیەك) لە خۆیانەوە هەڵوەشاونەتەوە. دادگای میسۆری سکاڵاکەی ئسکاتی بۆ دادگای باڵا بەرز کردەوە. بۆچونی دادوەرەکانی دادگای باڵا بەم شێوەیە بوو، کەلەبەر ئەوەی بەپێی یاسا کۆیلەکان هی خاوەنەکانیانن و لەمافەکانی پەنا بەریەتی ئەو وڵاتە

بێبەشن، کەواتە ناتوانن سکاڵاکانی خۆیان بۆ دادگای باڵا بەرز بکەنەوە. لەکاتێکدا کە ژمارەی ڕەشپێستەکان (سێ ڕەش پێست بەرامبەر بەیەك سپی پێست) لەسەر ژمێریەکانی کاتی هەڵبژاردندا تۆمارکرابوو، ئەم بڕیارەی دادگا بەبڕیارێکی نامەنتیقی دەهاتە بەرچاو. لەسەر ئەم مەسەلەیە گفتوگۆیەکی زۆر ئەنجام درا.

لەساڵی ١٨٥٨، ئەوکاتەی کە ((داگلاس)) بۆ بەدەستهێنانی پۆستی سیناتۆری لە ویلایەتی ئیلی نوا هوڵی دەدا، ڕوبەڕووی نارەزاییی یەکی توندی ((ئابراهام لینکلن))ی پارێزەر بوویەوە. ((لینکلن))ناوبراوی بۆ گفتوگۆکردن لەسەر مەسەلەی کۆیلەداری بانکهێشت کرد. گفتوگۆی ئەم دوو سیاسەت مەدارە سەبارەت بە ((دەرد ئسکات)) جارێکی دی جیاوازی بیروڕای لەسەر بنەمای کۆیلایەتی هێنایە ئاراوە. ((داگلاس)) کەوتە مەوقیفێکی سیاسیەوە، ئەگەر دەیووت بڕیاری داگای باڵا دادوەریەکی ڕاست و درووست نەبووە، باشووریەکانی لەخۆی دەرەنجاند و بەپێچەوانەشەوە، لایەنگرانی هەڵوەشانەوەی کۆیلایەتی و ئەندامانی حزبی تازەدامەزراوی کۆماریخواز لێی زویر دەبن و نارەزاییان لەسەری دەردەبڕی. وەڵامی ((داگلاس)) ئەوەبوو، کەئەگەر دام و دەزگای حکومەتی مەحەلی و ویلایەتی پشتیوانی لەکۆیلەداری نەکەن، سیستەمی کۆیلەداری بەردەوام نابێت و بەم پێیەش بەبێ ئەوەی بڕیاری دادگای باڵا هەڵبسەنگێنێت، مەسەلەی دەسەڵاتی حکومەتی ویلایەتەکانی هێنایە پێشەوە. هەرچەندە ناوبراو لەهەڵبژاردنەکانی ساڵی١٨٥٨ سەرکەوتنی بەدەست هێنا، بەڵام گفتوگۆ سیاسیەکانی نێوان ئەم دوو سیاسەتمەدارە بووە هۆی ناوبانگ دەرکردن ((لینکلن)) و لەهەڵبژاردنەکانی ١٨٦٠ ، لینکلن بەو پێشینەیەی کە دەربارەی کۆیلایەتی و لایەنگری هەڵوەشانەوەی ئەو سیستەمە بەدەستی هێنا بوو، توانی متمانەی زۆرینەی ئەندامانی حزبی کۆماریخواز بەدەست بهێنێت و لەلایەن ئەم حیزبە تازە دامەزراوەوە بۆ پۆستی سەرۆك کۆماری کاندید بکرێت.

بەدرێژایی ماوەی گفتوگۆکانی هەڵبژاردنی ١٨٥٨، ((لینکلن)) وەك سیاسەتمەدارێکی بەرگریکاری مافی ڕەشەکان ناوبانگی دەرکرد. ئەو لەیەکێك لەووتارەکانیدا ڕایگەیاند :((ماڵێك لەنێوان ئەندامەکانیدا دوبەرەکی و پەرتەوازەیی هەبێت، بەردەوام نابێت. دەوڵەتێك بەبارودۆخێکی نیوە کۆیلە و نیوە ئازاد ناتوانێت بەردەوام بێت. من ناڵێم کە یەکیەتیەکەی ئێمە هەڵوەشێتەوە و ئەم ماڵەمان بتەقێنرێتەوە. بەڵام دەڵێم کەپێویستە دووبەرەکی و جیابوونەوە تیایدا کۆڵ و باری خۆی بپێچێتەوە.)) لەوتەیەکی تریدا جەختی لەسەر ئەو یەکسانیە کردەوە کە کۆمەڵگە لەڕووی هەلومەرج و پێداویستیەکانەوە دەستە بەری کردبوو،

ئاماژەشی بەوە کرد کە:((ڕەش پێست لەگەڵ مندا یەکسان و هاوسەنگ نیە، ڕەنگی دەم و چاوی ئێمە جیاوازە و لەوانەشە لەڕووی ئاکار و فیکریشەوە جیاوازیەك هەبێت، بەڵام ڕەش پێست لەمافی هەوڵدان بۆ بەدەستهێنانی مووچە و پشت بەستن بەووزەی خۆی لەگەڵ مندا یەکسانە و لەگەڵ هەموو مرۆڤایەتیشدا یەکسانە.)) لەکاتی کێبەرکێکانی هەڵبژاردندا، ((لینکلن)) جەختی لەسەر پاراستنی یەکگرتوویی ویلایەتەکان کردەوە ـ بەپێی لەبەرچاو گرتنی تاك بەرامبەر بەتاك، نەژادێك بەرامبەر نەژادێکی دیکە ـ لەو ڕووەوە کە ((خەڵکی ئەم زەویە پان و بەرینە یەکبگرن و بەسەربەرزی ڕای بگەیێنن کە هەموو تاکەکان و مرۆڤایەتی بەیەکسانی دروستکراون و خاوەنی مافی یەکسانی خۆیانن.))

لەهەڵبژاردنەکانی ١٨٦٠دا، ((ئابراهام لینکلن)) پارێزەری ویلایەتی ئیلی نوا وەك یەکەمین کاندیکرای حیزبی کۆماریخواز بۆ پۆستی سەرۆك کۆماری هەڵبژێردرا.

لەم سەردەمەدا یەکیەتی فیدراڵ لەهەژدە ویلایەتی ئازاد و پانزە ویلایەتی کۆیلەدار پێکدەهات. لەو هەڵبژاردنەدا تەواوی ویلایەتە ئازادەکان دەنگیان بە ((لینکلن)) داو لەبەرامبەردا، زۆرینەی ویلایەتەکانی باشوور دژ بە سەرۆکایەتیەکەی وەستانەوە. لەسەرتاسەری ویلایەتەکانی باشوور ((لینکلن)) تەنها بیست و چوار هەزار دەنگی بەدەست هێنا. سیاسەتی ناوبراو بۆ پاراستنی یەکڕیزی و یەکیەتی ویلایەتەکان بوو، هەروەها لایەنگری ئەو بۆ ئازادکردنی کۆیلەکان و سەرکەوتنی ناوبراو، قەیرانی سیاسی ئەمریکای ئاشکرا کرد. باشووریەکان هەڵبژاردنی ((لینکلن)) یان بەمەترسییەکی گەورە لەسەربەخۆیی خۆیان دەزانی، چونکە ((لینکلن)) لەڕاستیدا نوێنەری تێکڕای ویلایەتەکانی باکوور بوو، (لە٩٩٪ی دەنگەکانی خۆی لە ویلایەتە ئازادەکاندا کۆکربوویەوە)، لەبەر ئەوە ویلایەتەکانی باشوور بڕیاریاندا جیاببنەوە. هەڵبژاردنی سەرۆك کۆماری، وەك نەریتێك لەمانگی نۆڤەمبەردا ئەنجام دەدرێت، بەڵام سەرۆك کۆماری نوێ بەشێوەیەکی ئاسایی لەمانگی مارچدا کاروبارەکان دەگرێتە دەست. لەماوەی ئەم چوار مانگەدا، ویلایەتەکانی باشوور پلانەکانیان بۆ جیاکردنەوەی خۆیان لەگەڵ یەکیەتی فیدراڵ داڕشت. بەڵگەشیان ئەوەبوو کەلەبەرئەوەی لەکاتی پەیوەندی کردنیان بەیەکیەتی دەوڵەتی فیدراڵیەوە تەواوی ماف و ئازادیەکانی خۆیان پاراستبوو و بە پارێزکاریکردن لەم مافەنە بووەنەتە ئەندام لەم یەکیەتیەدا، واتە هەرکاتێك کەسایەتی دەوڵەتی فیدراڵی پێچەوانەی بەرژەوەندیەکانیان بێت، ئەوا دەتوانن لەو یەکیەتیە پاشەکشێ بکەن. لەمانگی فێبریوەری ساڵی ١٨٦١، یەك مانگ پاش دەسەڵاتگرتنە دەستی ((لینکلن))

نوێنەرانی ویلایەتەکانی کارولینیای باشوور، می سی سی پی، فلۆریدا، ئالاباما، جۆرجیا، لوئیزیانا و تەکزاس لەشاری مونتگمری سەر بەویلایەتی ئالاباما کۆبوونەوە و جیابوونەوەی خۆیان لەیەکیەتی دەوڵەتی فیدراڵ ڕاگەیاند و ئەو شارەشیان وەك چەقی حکومەتەکەیان هەڵبژارد. یەکێك لەسەرمایەدارە ناودارەکانی ویلایەتی می سی سی پی یان بەناوی ((دیویس)) بۆ پۆستی سەرۆك کۆمار دەستنیشان کرد. بەم شێوەیەش پێش ئەوەی ((لینکلن)) بەشێوەیەکی فەرمی دەست بەکارەکانی بکات، ویلایەتەکانی باشوور لەم یەکیەتیە جیابوونەوە. هەموو بنکە حکومیەکانی نێو ئەم ویلایەتانە لەژێر ئالای کۆنفدراسیۆنی ویلایەتەکانی باشووردا یەکیان گرت. تەنها دووبنکەی سەربازی لە کارولینای باشوور لەژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتی فیدراڵیدا مانەوە. یەکێك لەو بنکانە ناوی ((فۆرت سومتر)) بوو، کە ڕووبەڕووی پەلاماری سەربازەکانی باشوور بوویەوە. بەم دەست درێژیکردنە، شەڕی ناوخۆی نێوان باشوور و باکووریەکان دەستی پێکرد. شەڕی ناوخۆی ئەمریکا لە ئاپریلی ساڵی ١٨٦١دا دەستی پێکرد و چوار ساڵی تەواو درێژەی کێشا. پاش دەست پێکردنی شەڕەکە ویلایەتەکانی دیکەی باشووریش وەك ڤیرجینیا، تەنسی، ئاراکانزاس، کارولینیای باکوور پەیوەندیان بە کۆنفدراسیۆنی ویلایەتەکانی باشوورەوە کرد.

نووسەرانی قانوونی ئەساسی ئەمریکا لەساڵی ١٧٨٩ هەوڵیان دابوو کە دەسەڵاتێکی جووداو هێزێکی باڵا بەحکومەتی فیدراڵی ببەخشن. ئامانجیشیان ئەوەبوو کەلەکاتی پێکهێنانی حکومەتێکی یەکگرتودا، لەنێوان ویلایەتیەکاندا هاوبەشیەك دروست بکرێت و لەهەمان کاتیشدا ویلایەتەکان بتوانن بوون و دەسەڵاتی خۆیان بپارێزن. بیروباوەڕی گشتیش بەشێوەیەك بوو کە تاوەکو ویلایەتەکان پێکەوە یەکگرتوو نەبن و وولات ناتوانێت دەسەڵاتی تەواوی خۆی بسەپێنێت و لەبەر ئەوەی هەموو ویلایەتەکان خاوەنی بەرژەوەندی هاوبەشن، کەواتە بۆ پاراستنی بەرژەوەندیەکانی خۆیان پارێزگاری لەو یەکیەتیە دەکەن. لەکاتی هەڵگیرسانی شەڕەکەدا، باشووریەکان و مەسەلەی ((بنەمای هەڵوەشانەوە))یان هێنایە باسەوە. لەواقیعیشدا چونکە بەرژەوەندیەکانی خۆیان بەپێچەوانەی بەرژەوەندیەکانی ویلایەتی باکوور دەبینی، مەسەلەیەکی دیکەشیان هێنایە پێشەوە کە ئەویش ئازادی پێش یەکیەتی بوو. لەم ڕووەوە باشووریەکان باوەڕیان وابوو، کە شەڕی ناوخۆ لەسەر مەسەلەی کۆیلایەتی نەبوو، بەڵکو گرفتی سەرەکی مافی ویلایەتی لەبەرامبەر دەسەڵاتی مەرکەزی بوو و، هەر ئەمەش بووە هۆی

ئەوەی کەدەوڵەتی فیدراڵی بەیارمەتی ویلایەتەکانی باکوور شەڕەکە دەست پێبکات و ڕێگە لەجیابوونەوە و سەربەخۆی باشوور بگرێت.

مێژوونوسانی باکوور بەداننان بەوەی کە ویلایەتەکانی باکوور هەرگیز خۆیان لەبەرامبەر ((بنەمای هەڵوەشانەوە))دا تەسلیم نەکردووە، جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە سیستەمی کۆیلەداری هۆکاری سەرەکی سەرهەڵدانی شەڕی ناوخۆی ئەمریکا بوو. مێژوونوسانی مێژووی ئابووری بۆچوونێکی تریان هەیە، بەو واتایەی کەسیستەمی ئابووری باکوور و باشوور لەنیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەم، جیاواز لەیەکتری گۆڕانکاریان بەسەردا هات. مەترسی دابەشبوونی سیاسی و ویلایەتەکانی باشوور، بەهۆی جیاوازی سیستەمی ئابووریەوە سەری هەڵدا، کۆیلایەتی هۆکاری سەرەکی سەرهەڵدانی شەڕەکە نەبوو، بەڵگەشیان ئەوەبوو کە ((لینکلن)) ئەوەندە مەبەستی ئازادکردنی کۆیلەکان نەبووە ـ جگە لەوەش یەك ساڵ پێنج مانگ دوای دەستپێکردنی شەڕەکە ئەوجا بڕیاری ئازادکردنی کۆیلەکانی دەرکرد.

ناکۆکی و دژایەتی نێوان هەردووجۆری سیستەمی ئابووری، واتە ڕووبەڕووبونەوەی سیستەمی پیشەسازی باکوور لەگەڵ سیستەمی کشتوکاڵی باشوور، جیاوازی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگی نێوان باکوور و باشوور و، دژیەکی دووژینگەی جیاوازی کۆمەڵایەتی، هۆکارەکانی سەرهەڵدانی شەڕی ناوخۆی ئەمریکا بوون. بەهەر حاڵ تەنها مەسەلەی کۆیلایەتی بوو کەتەواوی ئەم جیاوازی و دژیەکیەی ئاشکراکرد. دەرئەنجامە سیاسیەکانی پەرەسەندنی سنوورەکانی ئەمریکا، تائۆقیانووسی ئارامبیش هەر کاریگەری خۆی هەبوو ـ هەرچەندە ئەو کاریگەریە کەمیش بووبێت. بەپیشەسازی بوونی ویلایەتەکانی باکوور و ڕۆژئاوا، دەسەڵاتی مەحەلی لە ویلایەتەکانی باشوورەوە بۆ باکوور دەگوازرایەوە. هاوکات لەگەڵ ئەم گۆڕانکاریانە، بوونی یەکیەتیەکی بەهێز و حکومەتێکی مەرکەزی زلهێز، زۆر بەپێویست و زەروور دەژمێررا، شەڕی ناوخۆ لەپێناوی پاراستنی یەکیەتی سیاسی، یەکڕیزی ئابووری و لەناوبردنی دژیەکی و کۆمەڵایەتی نێوان باکوور و باشوور ڕویدا.

شەڕی ناوخۆی ئەمریکا هاوکات لەگەڵ بەلووتکە گەیشتنی هەستی ناسیۆنالیزمی لە ئەورووپا دەستی پێکرد.

لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا، ناسیۆنالیزم هۆکاری سەرەکی یەکیەتی و یەکڕیزی نێوان ئەو میللەتانە بوو، کەهەریەکە و لەبەر هۆکارێکی سیاسی پێکەوە یەکیان نەگرتبوو. یەکیەتی ئیتالیا بەڕابەرایەتی ((کاڤور)) و ((گاریبالدی)) و یەکگرتویی ئەڵمانیا

بەسەرکردایەتی((بسمارك)) لەساڵەکانی نێوان١٨٦٠-١٨٧٠ ئەنجام درا. لەئەمریکاش مەترسی هەڵوەشانەوەی یەکڕیزی و یەکیەتی ویلایەتەکان بوو کە ئەو شەڕە درێژخایەنەی لێکەوتەوە.

شەڕی ناخۆی ئەمریکا چوارساڵی خایاند لە١٨٦١-١٨٦٥. ئاگری شەڕ سنووری هەموو ویلایەتەکانی بەزاند. لەکۆی چواردە ملیۆن پیاوی ئازاد، دووملیۆن و هەشت سەد هەزار کەسیان لەڕیزەکانی سوپادا خزمەتیان دەکرد. هێزەکانی باکوور بەدرێژایی ماوەی شەڕەکە لەو سەربازانە پێکدەهاتن کەبە شێوەیەکی خۆبەخش پەیوەندیان بەسوپاوە کردبوو، چونکە تائەو کاتەش خزمەتی سەربازی و بەزۆر سەربازی کردن لەنێو ویلایەتەکانی باکووردا باو نەبوو. لەکۆی ئەم ڕێژەیە ژمارەی سەربازەکانی ویلایەتەکانی باکوور دووملیۆن و هەشت سەد هەزارەکەی دیکە بۆ بەرژەوەندی ویلایەتەکانی باشوور شەڕیان دەکرد.

لەسەردەمی ئاشتیدا ژمارەی سەربازەکانی ئەمریکا لە سیانزە هەزار کەس تێپەڕی نەدەکرد. لەڕووی مەشقی سەربازیشەوە ئەزموونێکی وەهایان نەبوو کە شایەنی باسکردن بێت. ئەم شەڕە بۆ هەردوولا شێوازێکی ئەزموونی هەبوو. زۆربەی ئەو سەربازانەش کە پەیوەندیان بەهەردوولاوە دەکرد، خۆبەخش بوون، لەپاش دووساڵی یەکەمی شەڕ یاسایەك تایبەت بەسەربازگرتن دەرکرا. پاش دەرچوونی یاسای سەربازگیری، ئەو کەسانەی کە نەیان دەویست لەشەڕەکەدا بەشداری بکەن بەتەرخان کردنی بڕی سێ سەد دۆلار دەیانتوانی لەشەڕەکە خۆیان بەدوور بگرن. زۆرێك لەڕەش پێستەکان پاش ڕاگەیاندنی هەڵوەشاندنەوەی کۆیلایەتی لەساڵی١٨٦٣، بەشێوەیەکی خۆبەخشانە چوونە نێو ڕیزەکانی سووپای باکوورەوە. زۆربەی کۆچکەرە تازە هاتووەکانی ئەڵمانیا، ئێرلەندا، ئەسکەندەنافیاش ئامادەی خزمەتی سەربازی و سەلماندنی هەستی نیشتیمانپەروەری خۆیان بوون. ژمارەی کوژراوەکان زۆر زۆربوو ـ زیاترلە ٢٠٪ی تێکڕای سەربازەکان بوونە قوربانی. هەڵوێستی قارەمانانەی هەزاران ژن و پیاوی خۆبەخش چ لەڕووی پەرەستاری و تیمارکردنی سەربازان و چ لەبەرەکانی شەڕدا بەرادەیەك بوو کە ڕەنگی ئەفسانەی بەخۆوە گرتبوو.

لەسەرەتای شەڕەکەوە بەئاشکرا هەست بەبەهێزی باکووریەکان دەکرا، هەم لەڕووی ژمارەی سەربازەکان و هەم لەڕووی دەسەڵاتی ئابووریەوە. ڕێژەی سپی پێستەکانی نیشتەجێی ویلایەتەکانی باشوور کەمێك زیاتر بوون لەپێنج ملیۆن کەس، لەکاتێکدا کە ئەم ڕێژەیە لە باکووردا گەشتبوویە نۆ ملیۆن کەس. لەڕووی ئابووریشەوە ژمارەی کارگەکانی باکوور چوار

ئەوەندە و ڕێژەی بەرهەمهێنانیان شەش ئەوەندەی ویلایەتەکانی باشوور بوو. لەڕووی هۆکارەکانی پەیوەندیکردن و گواستنەوەشەوە، باکووریەکان ئاستێکی بەرزتریان هەبوو، زۆربەی تۆڕی هێڵەکانی ئاسن لەباکووردا ڕاکێشرابوون و ڕێگا سەرەکیەکانی پەیوەندی کردنی ناوچەکان لەدەست ویلایەتەکانی باکووردا بوون. هێڵەکانی ئاسن لەگواستنەوەی ئازوقە و تەقەمەنیدا ڕۆڵێکی گرنگ و سەرەکیان لەدیاریکردنی ئاڕاستەی شەڕەکەدا دەگێڕاو بۆیەکەمین جار لەمێژووی شەڕەکاندا سوود لەهێڵەکانی ئاسن وەرگیرا.

شکست هێنانی ویلایەتەکانی باشوور لایەنێکی غەیرە سەربازی پێوە دیار بوو، چونکە باشوور نەیتوانی دام و دەزگایەکی ئابووری بەهێز بۆ کاتی شەڕەکە پێکەوە بنێت. ناوچە پیشەسازیەکانی باکوور بەدەست پێکردنی شەڕ کارگەکانی خۆیان زیاتر پەرە پێدا، بەڵام لەبەرامبەردا کشتوکاڵی باشوور پێویست بەدوو شتی سەرەکی هەبوو: کڕینی بەروبوومی پیشەسازی بەتایبەت بەرهەمی پیشەسازی کارگەکانی ئینگلتەرا و زیاد کردنی بەرووبوومی کشتوکاڵی بۆ بەدەست هێنانی ئازوقە و سوود وەرگرتن لەهۆکارەکانی گواستنەوە، بەڵام نەیتوانی بەهیچ کامیان بگات. لەلایەن حکومەتی فیدراڵیشەوە کەنارەکانی باشوور گەمارۆی ئابووری خرایە سەر و ڕێگەیان لەهاتووچۆی ئەو کەشتیانە دەگرت کە بەرووبوومی لۆکەیان بۆ ئەوروپا دەگواستەوە، ئەوانەش کە شتومەك و تەقەمەنی، داو دەرمان و پێداویستەپزیشکیەکان و کەلوپەلی دیکەیان بەرەو باشوور دەهێنا. دەوڵەتی ئینگلیزیش هیچ ناڕەزاییەکی لەسەر ئەم سیاسەتەی حکومەتی فیدرالی دەرنەبڕی. کڕینی چەك و تەقەمەنی لەلایەن هێزەکانی باشوور لەووڵاتی ئینگلیز، سوود و قازانجێکی زۆری بەدەوڵەتی ئینگلیز گەیاند. لەلایەکیشەوە هەست و سۆزی دژ بەکۆیلایەتی، کۆسپێکی گەورەی لەبەرامبەر لایەنگیری ئەوووڵاتەدا بۆ باشووریەکان درووست کردبوو. هەرلەبەر ئەم هۆیەش بوو حکومەتی ئینگلیز لەشەڕی ناوخۆی ئەمریکادا بێلایەن مایەوە و باشووریش لەگەڵ قەیرانی ئابووریدا دەست بەیەخە بوو ـ قەیرانێك کە لێ دەربازبوونی زۆر ئەستەم بوو.

ئەگەر چارەنوسی شەڕکە بەخێرایی ڕوون دەبویەوە و ماوەکەشی کورت خایەن بوایە، لەوانەبوو باشووریەکان سەرکەوتنیان بەدەست بهێنایە. بەڵام بەدرێژبوونەوەی ماوەی شەڕەکە، ئامادە باشی ویلایەتەکانی باکوور، لاوازی ئابووری باشوور، شکستی باشووریەکان مسۆگەر بوو و لەسەر ئەنجامدا هێزەکانی باشور بەسەرکردایەتی ((رابێرت ئی لی)) لەئاپرێلی ساڵی**١٨٦٥**دا خۆیان تەسلیمی سوپای باکوور کرد و شەڕی ناوخۆ کۆتایی پێهات.

شەڕی ناوخۆ چەند دەرئەنجامێکی گرنگی لێکەوتەوە. هیچ کارەساتێك وەك ئەم ڕووداوە کاریگەری لەسەر بەهێزبوونی هەستی نەتەوایەتی و یەکگرتوویی سیاسی ئەمریکا نەبووە. ((ئمرسۆن)) نووسەری بەناوبانگی ئەمریکی، شەڕی ناوخۆی بەهۆکاری بەهێزبوونی هەستی نیشتیمان پەروەری و نەتەوایەتی و ئەمریکیەکان ناوبرد:((پێش شەڕی ناوخۆ هەستی نیشتیمانپەروەری و نەتەوە خوازی لەڕێزگرتنی ئاڵاوە یادی یاریە ئاگرینیەکان و بۆنەکاندا کورت دەکرایەوە، بەڵام دلێری ملیۆنەها ژن و پیاو، کوژرانی هەزاران کەس لەپێناو پاراستنی یەکیەتی و یەکڕیزی ووڵاتەکەیان، واتایەکی نوێ و واقیعی بەچەمکی نیشتیمان پەروەری بەخشی.)) ((ئۆلیڤەر فندل هولمز)) دادوەری ناوداری ئەمریکی، سەبارەت بەم شەڕە ڕوونی کردەوە:((ئیمە لە تەمەنی لاویەتیدا بەختەوەر بووین کە دلّمان بەئاگری نیشتیمان پەروەری ڕووناك بوویەوە و فێریش بووین کەژیان گەورە و شکۆمەندە.)) بڵاوکردنەوەی بابەتە جۆراوجۆرەکان دەربارەی شەڕی ناوخۆ، نیشانەیەکی گەورەیە لەسەر ئەم هەستە نەتەوایەتیە. لەماوەی شەڕی ناوخۆ تاکۆتایی سەدەی نۆزدەیەم زیاتر لەپێنج سەد کتێب دەربارەی ئەم ڕووداوە بڵاوکرانەوە. دوو کتێبی بەناوبانگ کەتائێستاش لەڕیزی پڕ فرۆشتنی کتێبەکانی ئەمریکادان، لەلایەن دوونوسەری ئافرەتەوە نوسراون و هەردووکیان پەیوەندیان بەشەڕی ناوخۆی ئەمریکاوە هەیە. یەکێکیان ((کۆلێتی مامە تام)) ئەوی تریان ((بەباد چوو))ە، کەیەکەمیان باس لەهۆکاری شەڕەکە دەکات، ـ واتە مەسەلەی کۆیلایەتی ـ و ئەوی دی لەسەر چارەنوس و ئەنجامی شەڕەکە لەباشووردا ـ واتە کۆتایی سەردەمی ئابووری کشتوکاڵی ـ دەدوێت.

شەڕی ناوخۆ بەشێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا هێزی بەرهەمهێنانی پیشەسازی و مەرکەزیەتی ئابووری باکووری بەرز کردەوە، هەروەها دەسەڵاتی سیاسی دەوڵەتی فیدراڵیشی زیاتر کرد، سەلماندنی حکومەتە ویلایەتیەکان بەتەنهایی ناتوانن گرفتە ئابووری و قەیرانە سیاسیەکان چارەسەر بکەن. ئامانجی شەڕ، درووستکردنی یەکیەتیەکی کامڵی لەنێوان ویلایەتەکان و ئازادی کۆیلەکان بوو. خودی ((لینکلن)) باوەڕی وابوو کە یەکیەتی نێوان ویلایەتەکان بەپاراستنی سیستەمی کۆیلەداری دەستە بەر نابێت، بەڵام بۆ بەدەستهێنانی سەرکەوتن لە جەنگ و ڕاکێشانی هاوکاری ویلایەتەکانی باشوور، بەووردی بەدوای ئەم ئامانجە دەکەوێت. یەك ساڵ و پێنج مانگ پاش دەستپێکردنی شەڕەکە ((لینکلن)) ئازادی کۆیلەکانی لەساڵی ١٨٦٢ ڕاگەیاند، جەختی کردەوە کەلە سەرتای جێنیوەری **١٨٦٣** بەو لاوە هەموو کۆیلەکانی نێو ئەو ویلایەتانەی کەسیستەمی کۆیلایەتیان تێدا باوە ئازادن. جگە لەوەش بۆ ئەوەی ڕێگای

دانوسان و ئاشتبوونەوە لەگەڵ باشووریەکاندا بەکراوەیی بمێنێتەوە، پێشنیازێکی خستە بەردەمیان کەئەگەر لەماوەی نەوەد ڕۆژدا پەیوەندی بکەنەوە بەیەکیەتی فیدراڵیەوە، دەتوانن کۆیلەکانی خۆیان بهێڵنەوە و تەنانەت داوای لێکردن کە بەزیادکردنی بڕگەیەك بۆ قانوونی ئەساسی، ئازادی کۆیلەکان زۆر بەهێواشی و وردە وردە تا ساڵی ١٩٠٠ بکەوێتە قۆناغی جێبەجێکردنەوە. بەڵام ئەم پێشنیازە لەکۆتایدا ڕەتکرایەوە، دواتر ویلایەتەکانی باشوور کە سووربوون لەسەر شەڕ کردن، بەهیچ جۆرە پێشنیازێکیان بۆدانوسان و ئاشتبوونەوە قەبوڵ نەدەکرد. لەکۆتایداو بەشکست خواردنی باشووریەکان لەساڵی ١٨٦٥، هەڵوەشانەوەی کۆیلایەتی جێبەجێکراو بەزیادکردنی بڕگەی سیانزەی قانوونی ئەساسی کۆیلایەتی لەهەموو ویلایەتەکانی ئەمریکا سڕایەوە.

سیاسەتی ئابووری ((لینکلن))، هاندانی سەرمایەگوزاری تایبەت و دانانی باجی قورسی گومرگی بۆ پشتیوانی کردنی بەرهەمی ناوخۆبوو. پلانی دروستکردنی هێڵی ئاسنی سەرتاسەری ئەمریکا لەساڵی ١٨٦٢ لەلایەن کۆنگرێسەوە بڕیاری لەسەر دراو بەپشتیوانی و پشتگیری دەوڵەت و سەرمایەگوزاری تایبەتی لەساڵی ١٨٦٩ جێبەجێکراو ناوی هێڵی ئاسنی ((پاسیفیك))ی لێنرا. دامەزراندنی سیستەمێکی بانکی نوێ لەو پڕۆژانەبوو، کەلەلایەن حکومەتی کۆماریخوازەکان و ((لینکلن))ەوە پێشنیاز کرا لەڕووی ئابووریەوە. بیرۆکەی دامەزراندنی بانکێك کە مەرکەزیەتێکی زیاتر و دەسەڵاتێکی دارایی فراوانتری هەبێت لەساڵی١٨٦٣، دروستکردنی بانکی میللی ئەمریکای بەدوای خۆیدا هێنا. ئەرکی کۆنترۆڵکردنی بانك، دەرکردنی سکەو ڕێگە کرتن لەنزم بوونەوەی نرخی دۆلار و بەرەنگاربوونەوەی هەڵاوسانی دارایی لەبەرنامەکانی دەوڵەتی فیدراڵی بوو.

لەساڵی ١٨٤٨ ((لینکلن))، بۆ جاری دووەم بەبەدەستهێنانی زۆرینەی دەنگەکان بۆ سەرۆك کۆمار هەڵبژێررایەوە و دەورەی دووەمی سەرۆك کۆماریەتەکەی بەهەڵبژاردنی جێگرێك بەناوی ((جانسۆن)) لەحیزبی دیموکراتی باشوور دەست پێکرد. لەمانگی ئەپریلی ١٨٦٥، هێزەکان باشوور بەفەرماندەیی جەنەراڵ ئی ـ لی خۆیان بەیەکجاری دایە دەستەوە. بەم بۆنەشەوە شاری واشنگتۆنیان لەڕۆژی سیانزەی ئاپریل بەچراکانیان ڕازاندەوە و گروپە جۆراو جۆرەکانی خەڵك ڕژانە سەر شەقامەکان و شەوی دواتریش کەدەکاتە چواردەی ئاپریل، ((لینکلن))ی سەرۆك پاش ئەوەی بۆ سەیرکردنی شانۆیەك لەو شارە بەشداری لە شانۆگەریەکەدا کرد، بەدەستی کەسێکی دەمارگیر بەناوی ((جۆن ویلیکس بۆت)) بەگوللە کوژرا. ((جانسۆن))ی جێگری وەك

سەرۆك کۆماری نوێ جڵەوی دەسەڵاتی گرتە دەست و مەرگی لەناکاوی ((لینکلن)) بۆ ووڵاتێك کەتازە بەتازە لەشەڕێکی دژوار و خوێناوی ڕزگاری بووبوو، کارەساتێکی گەورەبوو. ووڵاتی ئەمریکا کەوتە ژێر دەسەڵاتی کەسێکەوە کە ئەزموونێکی پێویستی نەبوو، هۆکار و پێداویستیەکانی بۆ فەراهەم نەکرابوون و لەڕاستیدا نەیدەتوانی شوێنی ((لینکلن)) بگرێتەوە و بەتایبەتی لەم ساتەدا کە [دەبوو ئەو ئەرکە گەورەیەی کە پێی سپێرراوە] وەك بژانەوەی ووڵات، قەرەبووکردنەوەی زیانەکانی شەڕ و دروستکردنی هەماهەنگی نێوان خەڵکی ویلایەتەکان بەباشی جێبەجێ بکات، شەڕی ناوخۆ بۆ ئەمریکا چەند ئەنجامێکی لێکەوتەوە کە هەندێکیان بەسوود و هەندێکی دیکەشیان زیانبار بوون، لەلایەکەوە شەڕ یەکیەتی و ڕێککەوتنێکی بتەوی درووست کرد، لەو لاشەوە کۆمەڵێك گیر و گرفتی کۆمەڵایەتی و ئابووری زۆری بەدوای خۆیدا هێنا کە پێویستی بەسەرکردایەتیەکی لێهاتوو و کارامە دەبوو بۆ ئەوەی ئەم برینانەسارێژ بکات و شێوەیەکی واقیعی بەڕاگەیاندنی ئازادی کۆیلەکان بدات.

ئازادی و سەر لەنوێ بونیادنانەوە

دەورەی دوانزە ساڵەی پاش شەڕی ناوخۆ بەسەردەمی تازە بوونیادنانەوە ناو براوە. ئامانج و تێکۆشانی دەوڵەتی فیدراڵ لەم ماوەیەدا چەسپاندنی مافی سیاسی ڕەشەکان و ڕووبەڕوو بوونەوەی گیروگرفتەکانی سەردەمی کۆیلایەتی بوو. بڕگەی سیانزەی قانوونی ئەساسی لە ڕووی یاساییەوە ڕەشەکانی وەك کەسێکی ئازاد پێناسە کرد، لەماوەی کەمتر لەپێنج مانگدا بڕگەکانی چواردە و پانزەی قانوونی ئەساسی دەرکان و دانیان پێدا نرا. بەپێی ئەو بڕگانە ڕەشەکان مافی هاوڵاتیەکی (پەنابەر) تەواو، مافی یەکسانی و سیاسی، مافی دەنگدان و بەشداریکردن لە هەڵبژاردنیان هەیە. بۆ چەسپاندنی ئەم مافە دەوڵەتی فیدراڵی بارودۆخی سەربازی لەویلایەتەکانی باشوور ڕاگەیاند. ئەم ویلایەتانە دابەشکران بەسەر پێنج ناوچەی سەربازیدا و فەرماندە سەربازیەکانیش لەلایەن کۆنگرێسەوە ئەرکی بەدوادا چوونی بارودۆخی ژیانی ڕەشەکانیان پێ سپێررا. دەست بەسەرا گرتنی سەربازی باشوور تاساڵی ١٨٧٧کەواتە درێژەی کێشاو بۆ چەسپاندنی مافی سیاسی ڕەشەکان، ڕاکێشانی ئەنجوومەنی ویلایەتەکانی بۆ دەرکردنی بڕگەکانی قانونی ئەساسی، پشتگیری و هاندانی ڕەشپێستەکان بۆ بەشداریکردن لەکاروباری هەڵبژاردن و یارمەتیدانیان بۆ دامەزراندنیان لەسەر پیشە جۆراوجۆرەکان بەرنامەیەکی ڕێك و پێك داڕێژرا. ئامانج لەو کۆنترۆڵە سیاسی و سوربازیەی لەباکوور بۆ

ماوەیەکی درێژخایەن لەباشووردا پەیڕەوی دەکرد ئەوەبوو، کەبەهەر شێوەیەك بێت-تەنانەت بەکارهێنانی زەبر و توندو تیژی-باشووریەکان بەڕازیبوون لەسەر ئازادی و دانانن بەمافی سیاسی ڕەشەکان ناچار بکەن. مادەی چاکسازی ژمارە چواردەی قانونی ئەساسی، دەسەلآتی ویلایەتەکانی بۆ دیاریکردنی پلەوپایەی هاولآتی بوون هەلّوەشاندەوە و ڕوونی کردەوە، کەهەموو ئەو کەسانە ی لەئەمریکادا لەدایك دەبن و یان ڕەگەزنامەی ئەو وولاتە دەردێنن، هەموو مافێکی هاولآتیەکی ئەو وولآتەیان پێدەدرێت. مادەی چاکسازی ژمارە پانزەش مافی دەنگدان و بەشداریکردن لەهەلّبژاردنەکان بەڕەشەکان دەدات. یاسایەکی دیکە کەلە سالّی ١٨٧٥ دەرکرا، جەخت لەسەر یەکسان بوونی ڕەش و سپی دەکاتەوە لەبەکارهێنانی ئامێرە گشتیەکان و بەشداریکردن لەشوێنە گشتیەکانی وەك شانۆگەری، ئۆتێل،هێلّەکانی ئاسن و پێداویستیەکانی دیکە. هەرچەندە دوای چەند سالّ دادگای بالآ لەسالّی ١٨٨٣ ئەو یاسایەی بەپێچەوانەی قانوونی ئەساسی لێکدایەوە و ڕێگەی لەپڕاکتیککردنی یاساکە گرت، بەلام تازە ڕەشەکان لەسەر پیشە جۆراوجۆرەکان دامەزرابوون و دوای ماوەیەك چەند نوێنەرێکی خۆیان ڕەوانەی کۆنگرێس کرد، هەلّبەت هەمو ئەو نوێنەرانە هۆشمەند و دانانە بوون و هەندێ جار دەبوونە گالّتەجاڕی دەستی ژمارەیەك کەسی تالآنکەر و گەندەلّ. چونکە ماوە حکومەتی سەربازی لەویلایەتەکانی باشووردا لەڕووی ئیداریەوە گەندەلّیەکی زۆری تێدا دەکرا و کۆمەلّێك لەسپی پێستانی باکوور و باشوور دەرفەتێکی لەباریان لەو باروودۆخە بێ سەرو بەرەی پاش شەڕەکە بۆ پڕکردنی باخەلّی خۆیان قۆستەوە و دەستیان بەکارە نەشیاوەکانی خۆیان کرد. لەژێر کاریگەری وەها بارودۆخێکدا، سەردەمی پاش شەڕی ناوخۆ، ئاشتی و ئارامیەکی وەهای لەنێوان ڕەشەکان و سپیەکاندا نەهێنایە ئاراوە کەشایەنی باسکردن بێت. ڕق و قین، نیگەرانی و دۆڕاندنی شەڕ، خەلّکی ویلایەتەکانی باشووری لەئامانجی باکووریەکان بەد گومان کردبوو. سیاسەتی باکوریش نەیتوانی چارەسەرێك بۆ ئەو ئالۆزیە بدۆزێتەوە. بەرنامەی تازە بوونیادنانەوە و بووژانەوەی باشوور بەشێوەیەکی گشتی شکستی خوارد. لەجیاتی ڕزگاربوونی باشوور لەو گومان و دڕدۆنگیەی کە دانیشتوانەکەی دژ بە ڕەشەکان هەیانبوو، ئەوانی بۆ بەکارهێنانی توندوتیژی و کردەوەی ڕەگەز پەرستانە دژ بەڕەشەکان زیاتر هان داو، لەبری بەرقەرارکردنی سیستەمی دوو حیزبی و بەدگومانیان بۆ ئەو کۆماریخوازیانەی کەبووبوونە مایەی شکست خواردنی ویلایەتەکانی باشوور، ئەوانی بەرەو تەشکیلاتی محافقەکارانەی حیزی پەلکێش کرد، حیزبی دیموکراتی باشوور لە جیابوونەوەی سیاسی، ڕق و کین بەرامبەر ئەو

گۆڕانکاریانەی کە باکووریەکان هێنابویانە کایە، دەمارگیری دژ بەڕەشەکان ڕێگایەکی بەتەواوەتی جیاوازی گرتەبەر.

مافی ئابووری ڕەشەکان دەربارەی مافی خاوەنداریەتی کە لەسەرەکیترین مەسەلەکانی باشوور بوو بەتەواوەتی پشت گوێخراو هیچ جۆرە گرنگیەکی پێنەدا.زۆربەی کۆیلەکان ڕویان لەسیستەمی بەکرێ گرتن کرد، بۆئەوە لەبەرامبەر کرێیەکی دیاریکراو لەنێو مولّکی خەلّکیدا ئیش بکەن یان پارچە زەویەك بەکرێ بگرن تیایدا خۆیان بە کشتوکالّکردنەوە خەریك بکەن، بەلام ئەم شێوازەش دەردی ڕەشەکانی دەوا نەکرد، چونکە نرخی کرێی زەوی و ئامێرەکانی کارکردن هەندێ جار ئەوەندە گران بوو کە نەیاندەتوانی بەفرۆشتنی بەرهەمەکەیان کرێی زەویەکە بۆخاوەن زەویەکە بگێڕنەوە. لەسەردەمی حکومەتی ((جەکسۆن))دا کەخۆی لەدیموکراتەکانی باشوور بوو، سیاسەتێکی نەرمتر بەرامبەر بەباشووریەکان گیرایەبەر. ئەو ویلایەتانەی کە خاوەن مولّك و کۆیلەدارەکانی لەبەرد ردوو یان خۆیان سەرزەنشت دەکرد و پەشیمان دەبوونەوە لەیەکیەتی فیدرالّیدا وەردەگیران و هیچ پرسیارێکی دەربارەی ڕەشەکان نەدەخرایە ڕوو. لەڕاستیدا کاروباری ڕەشەکان خرایە ئەستۆی ویلایەتەکان.

پلانی بووژانەوەی باشوور و کشتنی هێزە سەربازیەکانی باکوور بۆ چەسپاندنی مافی ڕەشەکان سەرکەوتنی بەدەست نەهێنا. هەرچەندە ڕەشەکان ئازادی خۆیان بەدەستهێنایەوە، بەلآم مەسەلەی ناکۆکی نەژادی هەروەکو خۆی مایەوە. لەڕووی کۆمەلآیەتیشەوە ئەو بابەتەی کەباس و خواسی لەسەر دەکرا، بریتی بوو لەوەی کەئایا کۆیلەی پێشوو دەبوو وەك کەسێکی یەکسان لەگەل سپی پێستێك لەکۆمەلّگەدا وەربگیرێت و یان کەسێك بێت کەلەمافە کۆمەلآیەتیەکان بێبەش بکرێت. ئامانجی سیاسی دەولّەتی فیدرالّی پشتگیری کردنی ڕەشەکان بوو بۆ چەسپاندنی مافی سیاسیان، نەك پەرەپێدانی مافی کۆمەلآیەتیان ـ کەلەوانەیە ڕزی بوون لەسەر ئەم گریمانەیە بۆ باکووریەکانیش زۆر ئەستەم بێت. یەکێکی تر لەچالاکیە گرنگەکانی ئەم سەردەمە بریتی بوو لەپەرەپێدانی قوتابخانە دەولّەتیەکان لەسەرتا سەری ویلایەتەکانی باشووردا، کەتا پێش شەڕی ناوخۆش ئەم قوتابخانانە زۆر دەگمەن بوون، فێرکردن زۆرجار بەشێوەیەکی تایبەتی ئەنجام دەدرا و تەنها بنەمالّە خۆشگوزەرانەکان سوودیان لێوەردەگرت. لەم سەردەمەدا قوتابخانەی تایبەت بەڕەشەکان کرانەوە کەیارمەتی دەرێکی باش بوو بۆ پەرەپێدانی فێرکردن و هونەری و پیشەیی و بەرزکردنەوەی ئاستی خوێندەواری لەنێوان نەژادی ڕەشدا، بەلآم بەهیچ شێوەیەك هەولّی تێکەلّکردنی هەردوو نەژادەکە لەئارادا نەبوو.

بەشێوەیەکی گشتی هەرچەندە مەسەلەی ڕەشەکان لەڕووی یاساییەوە چارەسەرکرا ـ بەڵام لەڕووی ئاکاری و کۆمەڵایەتییەوە لەشێوەی گرفتێکی گەورەی کۆمەڵگەی ئەمریکادا دەرکەوت. سیستەمی کۆیلەداری سڕایەوە، بەڵام دڕدۆنگی و دەمارگیری سپی پێست دژ بەڕەشەکان هەر مایەوە، لەویلایەتەکانی باشووردا دامەزراندنی چەند ئەنجوومەنێکی نهێنی نەژاد پەرستانەی وەك ((کولکس کلان))ی تێکەوتەوە.

ئەم ئەنجوومەنە نهێنیە بەمەبەستی تۆقاندن و کوشتنی ڕەشەکان، هەروەها ئەو سپی پێستانەی کەکۆیلەکانی پێشوویان بۆ بەدەستهێنانی مافی سیاسی خۆیان هان دەدا، دامەزرا. ئەم گروپە دەمارگیرە، بەمەبەستی ترساندن و تۆقاندنی ئەو ڕەشە پێشینانەی کەنەزان و نەخوێندەوار بوون جلوبەرگێکی تایبەتیان کە دووقۆڵی بەرینی هەبوو ـ دەمامکێکیش کەتەنها سێ کونی تێکرابوو بۆ بینین و هەناسەدان ـ لەبەر دەکراو زەندەقیان دەبردن. چالاکیەکانی گروپی دژە نەژادی ((کلان)) پاش کۆتایی هاتنی حکومەتی سەربازی لەباشوور، لە (١٨٧٧) بەڕادەدیەکی زۆر زیادی کرد، بۆماوەیەکی دوور و درێژیش کردەوەکانی ئەم گروپە دژ بەڕەشەکان هەر بەردەوام بوو.

تێکەڵکردنی نەژادی، لەژینگەیەکی پڕ لەدوودڵی و دەمارگیریە نەژادیەکاندا، غەیرە مومکن بوو. بیروڕای گشتی، پرۆسەی هاوسەرگیری نێوان هەردوو نەژادەکەی ڕتکردەوە. بەڕواڵەت ڕەشەکان خاوەنی مافی دەنگدان بوون، بەڵام ئەنجومەنە مەحەلیەکان بە زیاتر کردنی مەرجە قورسەکانی وەك دانی باج و باجی تایبەت بەهەڵبژاردن، تاقیکردنەوەی ئاستی زیرەکی و خوێندەواری، بەئاشکرا کۆسپێکی ئێجگار گەورەی لەبەرامبەر بەشداری کردنی ڕەشەکان لەدەنگداندا درووست کرد. ئەگەریش بەڕێککەوت ڕەش پێستێك هەموو ئەو مەرجانەی تێدا بووایە، تاوەکو دەگەشتە بەردەم سندووقەکانی دەنگدان، دەبوو کیانی خۆی بخاتە مەترسییەکی گەورەوە. لەدەستی بەناو قوڕگی شێران کرد. ئەگەر ڕووبەڕووی ستەم و ناعەدالەتی دەبوویەوە دەیتوانی سکاڵای خۆی بەرز بکاتەوە، بەڵام دادوەرەکان لەسپی پێستە دەمارگیرەکان بوون، لەبەرامبەر تاوانبارە ڕەش پێستەکاندا توندو تیژو لەگەل تاوانبارە سپی پێستەکاندا بەو پەڕی نەرم و نیانی هەڵسەکەوتیان دەکرد. منداڵە ڕەش پێستەکان نیاندەتوانی پێ بخەنە ناو قوتابخانەی سپی پێستەکانەوە و تەنانەت لەیەك کڵێسەشدا نەیاندەتوانی لەگەل سپیەکاندا نزا بکەن. هۆکارەکانی سەفەرکردن و گواستنەوەیان جوودا بوو. لەزۆربەی شارەکاندا تەنها گەڕەکە ڕەش نشینەکان تەنگ و پیس و قەرەبالغ بوون. لەتەنیشت خانوە بچوکەکانیاندا چەندەها

بنکەی بەد ڕەوشتی دروست کرابوون. لەڕووی بەدەستهێنانی پیشەو شارەزاییەوە بێبشکرابوون. بێکاری و هەژاری مەترسیەکی گەورەی لەسەر ژیانیان درووست کردبوو، ڕەگەز پەرستی تەنانەت پاش مردنیش لەکۆڵیان نەدەبوویەوە، چونکە گۆڕستانەکانیشیان جیاکرابوونەوە.ئەم برودۆخە بەئاشکرا بەو پەڕی توندوتیژییەوە لەباشووردا پەیڕەو دەکرا. بەڵام ڕەشەکان لەویلایەتەکانی باکوریش هەڵسوکەوتێکی چاکتر و شیاوتران لەباشوور لەگەڵ نەدەکرا و مەرجەکانی جیاوازی ڕەش و سپی و خەسڵەتەکانی نێوانیان وەك ئاینێکی دانپێدا نراو لەکۆمەڵگەدا چەسپابوو. لەڕاسیدا تاناوەڕاستەکانی سەدەی بیست شوێنەوارەکانی ئەو جیاوازیە کۆمەڵایەتیە، لێکۆڵینەوە و لێ پرسینەوەیەکی جدی لەگەڵدا نەکرا. لەساڵی ١٩٥٤ دادگای باڵای ووڵات لەشیکردنەوەی بڕگەی چواردەیەمی قانونی ئەساسیدا فەرمانی تێکەڵکردنی نەژادی لەنێو قوتابخانەکاندا دەرکرد. زنجیرە یاسایەکی چاکسازیش لەپێناو داننان بەمافی شارستانی ڕەشەکان و یەکسانییان لەڕووی فێرکردن، پۆشاك، بەدەست هێنانی پیشە و شارەزاییەوە لەساڵەکانی ١٩٦٠دا دەرکران و جێبەجێکران و ئەمریکا چەند هەنگاوێك لەڕووی یەکسانی نەژادیەوە هاتە پێشەوە: هەرچەندە بەتەواوەتی پڕاکتیککردنی ئەم یاساسانە پێویستی بەبارودۆخ و ماوەیەکی پێویست هەبوو.

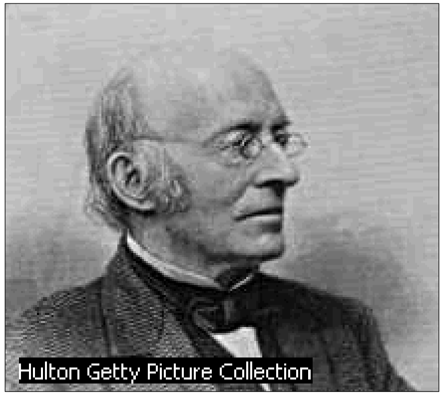

ویلیام للوید کاریسۆن

گروپی کۆکاس کلان

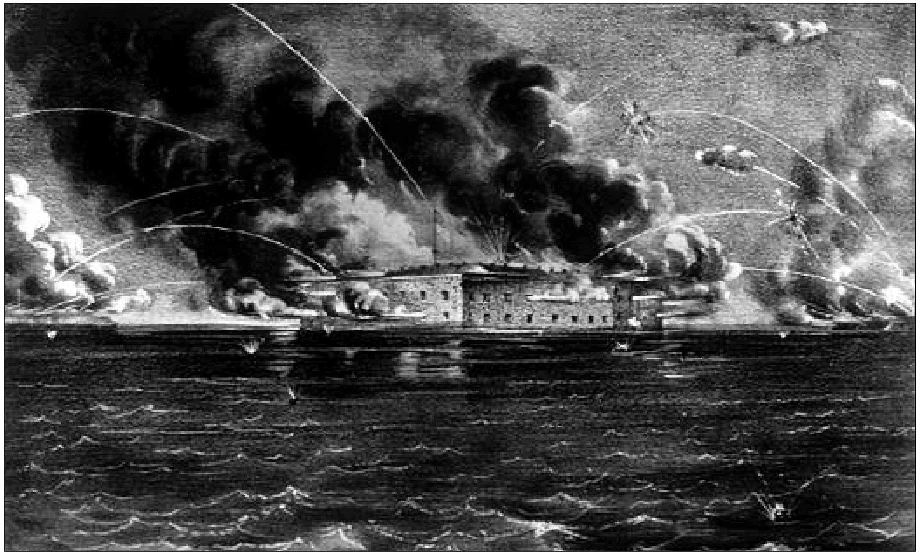

شەڕی ناوخۆ لە ساڵی ١٨٦١

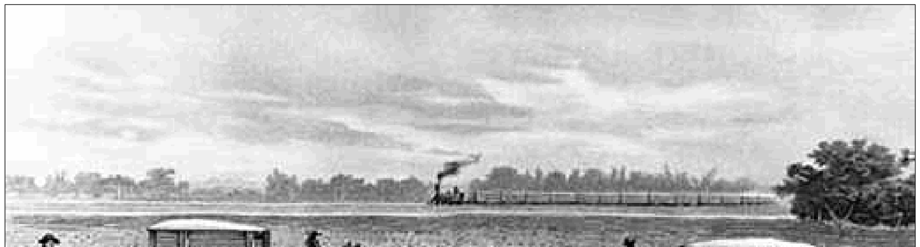

کۆیلەکان لەکاتی لۆکە چنیندا

کاریگەری شەڕی ناوخۆ لەسەر پتسبۆرگ

کاریگەری شەڕی ناوخۆ لەسەر شاری ئەتلانتدا

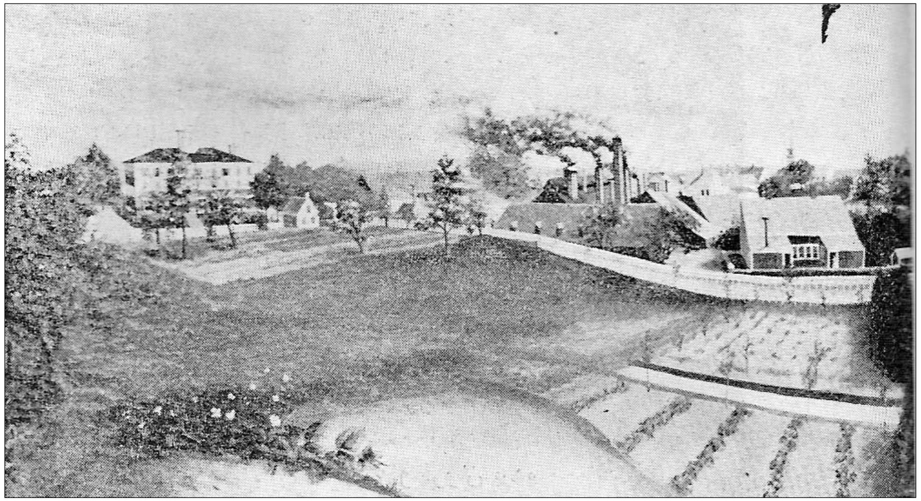

پەرەسەندنی پیشەسازی لە باکوور

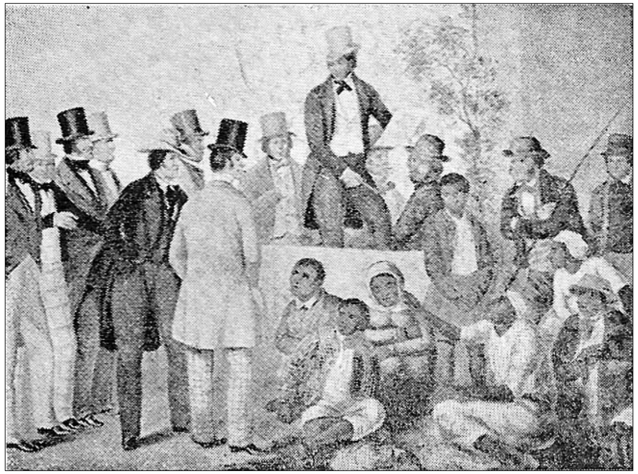

بازاڕی فرۆشتنی کۆیلە

کۆمەڵێك لە کۆیلەکان لەناو هەواڵی خاوەنەکانیان

بەشی شەشەم:

ئەمریکای پیشەسازی

ئەمریکای پاش شەڕی ناوخۆ، کۆمەڵێك کۆڕانکاری گەورەی لەگەڵ خۆی هێنا. لەماوەی نێوان شەڕی ناوخۆ و سەرەتای سەدی بیستەمدا، سەرمایەداری پیشەسازی گۆڕانی بەسەردا هات و کۆمەڵگەی نوێی ئەمریکا هاتە دامەزراندن. گرنگترین ئەو کۆڕانکاریان، درووستکردنی کارگە مەحەلیەکان و کۆمپانیا پشك دارەکان بوو کەلە سەرمکایەیەکی زۆرەوە وورده وورده بازرگانیە مەحەلیەکان و سەرمایە کچکەکانیان لەنێو خۆیاندا تواندەوە. مۆنۆتۆڵ و سەنتەریزمی [سەرمایە] شوێنی کێبڕکێی لەئابووری ئازاددا گرتەوە، بەرژەوەندی سەرمایەدارەکان و بازرگانیە گەورەکان لەگەل بەرژەوەندیە سیاسیەکاندا تێك ئالان و بەرەبەرە دەسەڵاتی سیاسی لەژێر کاریگەری دەسەڵاتی ئابووریدا کەلەپچە کرا و بەسەرکەوتنی ((سەرمایەداری سیاسی)) کۆتایی پێهات و بەهەمان ئەندازەش کاریگەری لەسەر ژیانی کۆمەڵگەی ئەمریکی درووستکرد. ژیانی کشتوکاڵی و نێو گوندەکان خۆی بەژیانی شارنشینیدا، پەرەسەندنی ڕێگاکانی هاتووچۆ، فراوانکردنی هێڵەکانی ئاسن و تەلەگراف و تەلەفۆن، بەڕێکەوتنی شاڵاوی کۆچکردن، لەکۆتایشدا دەرکەوتنی ئەمریکا وەك هێزێکی گەورەی جیهانی ـ هەموو ئەو گۆڕانکاریانە بوون کەپاش شەڕی ناوخۆ لەماوەیەکی کەمتر لە پەنجا ساڵدا سەریان هەڵدا. سەرکەوتنی ئامێر و پیشەسازی لەگەڵ هەموو ئەو داهێنانە هونەریانە، هۆکاری سەرەکی دامەزراندنی ئەم هێزە گەورەیەبوو.

خێرایی گەشەکردنی ئابووری ئەمریکا لەم ماوە کەمەدا، لەگەڵ هیچ وڵاتێکی دیکە ناتوانرێت بەراوورد بکرێت، ڕێژەی دانیشتوانی ئەمریکا سێ ئەوەندە زیادی کرد، ژمارەی کرێکاران گەیشتە پێنج ئەوەندە، سەرمایە گوزاری لەبواری پیشەسازیدا بوو بەبیست ئەوەندەی ساڵەکانی پێش شەڕی ناخۆ. پەرەسەندنی پیشەسازی ئەمریکا نێوان ساڵەکان ١٨٦٥ ـ ١٩٠٠ دەتوانرێت بەشۆڕشی ئابووری و سەرکەوتنی ڕژێمی سەرمایەداری لێك بدرێتەوە. هێلەکانی ئاسن لەسی هەزار میلەوە گەیشتە سەدونەوەدوسێ هەزار میل. سەرمایەگۆزاری تایبەتی لەیەك ملیار دۆلارەوە بۆ بیست ئەوەندە زیادی کرد. دانیشتوانی ئەمریکاش لەبیست و سێ ملیۆنەوە بوون بەحەفتاو پێنج ملیۆن کەس. ژمارەی کرێکاران لەیەك ملیۆن و سێ سەد هەزار کەسەوە گەیشتە پێنج ملیۆن، نرخی بەرووبوومی بەرهەمهێنراوی پیشەسازیش سێ ئەوەندەی جاران بەرز بویەوە.

تانزیکەی ساڵەکانی ١٨٨٠، کشتوکاڵ کردن بەسەرچاوەی سەرەکی سامانی نەتەوە دەژمێررا. لەساڵی ١٨٩٠دا، ڕێژەی بەرووبومی پیشەسازی زیاتر لەبەرهەمی کشتوکاڵی پەرەی سەند و، دوای دەساڵ نرخی بەرووبومی کارگەکان دوو ئەوەندەی بەرووبومی کشتوکاڵی بەرز بووەوە. بەپێی پێوەری جیهانی ئەم پێشکەوتنە زۆر خێرابوو، ئەمریکای لەڕوی نرخی بەرووبوومەکانی پیشەسازییەوە لەماوەی پەنجا ساڵدا لەپلەی پێنجەمەوە گەیاندە پلەی یەکەم. هۆکاری سەرەکی ئەو گۆڕانکاریەی کە بەڕووی ئابوری و کۆمەڵایەتیەوە لەئەمریکادا ڕوویاندا، بریتی بوو لەسیاسەتی دەوڵەتی کۆماریخوازی و ئەو سەرمایە گوزاریە گەورانەی کە دەخانە گەڕ. فراوانی سەرچاوە سرووشتیەکان و زیاد بوونی هێزی کارکەر بەهۆی کۆچکردنی ملیۆنەها ئەوروپی و ئاسیایی بەرەو ئەمریکا، زەمینەیەکی لەباری بۆ گەشەکردنی ئابووری ویلایەتە یەگگرتووەکان فەراهەم کردبوو. یەك لەسەر سێی سەرچاوەکانی ئاسن و دوولەسەر سێی مس و یەك لەسەر سێی کانەکانی سورپی جیهان لەزەویە بەپیتەکانی ئەمریکادا جێگیر بوو بوون و کانە فراوانەکانی خەڵوز و سەرچاوەکانی نەوت لەگەڵ ناوچە سەوزەکان و زەویە بەپیتەکانی هەلومەرجێکی لەباریان [بۆ بەرەو پێش چوون و پێشکەوتنی ئەو وڵاتە] دەستەبەر کردبوو. لەماوەی نێوان ساڵەکان ١٨٦٥ ـ ١٩٠٠ زیاتر لەچوارده ملیۆن کۆچبەر ڕوویان لەویلایەتە یەگگرتووەکان کرد، کەزۆربەیان لەشارەکاندا جێگیر دەبوون و لەکارگەکانیشدا وەك کرێکار دادەمەزران. سەرمایەدارەکان لەلایەن دەوڵەتەوە هان دەدران و پشتگیری دەکران، بەهۆی دانانی یاسا گومرگیەکانی وەك یاسا پێشنیازکراوەکەی ((مریل)) لەساڵی ١٨٦١ پلانەکانی ((مەك کنیلی)) لەساڵی ١٨٩٠، ((ویلسۆن ـ گورمان)) لە١٨٩٤و، ((دینگلی)) لە ١٨٩٧، باجێکی قورستر خرایە سەر بەرووبومی هاوردەی ویلایەتە یەگگرتووەکان، بۆ ئەوەی کارگەکانی ناوخۆی وڵات لەکێبەرکێی وڵاتانی دەرەوە ئاسوودە بن و بەرهەمی پیشەسازی ساوای ئەو وڵاتە زیاتر پێبگات.

حیزبی کۆماریخواز پاش سەرکەوتنی لەشەڕی ناوخۆدا توانی بەسەر سیاسەتەکەی خۆیدا زاڵ بێت. ئامانجی گروپە دەسەڵاتدارەکانی حیزبی کۆماری خوازیش، کە حیزبی سەرمایە و سامان ناوبانگی دەرکرد، پەرەپێدانی کاروباری ئاووری بوو، بەبێ ئەوەی هیچ جۆرە گۆڕانێك لە بونیادی سیاسی و کۆمەڵایەتیدا بکرێت. مەسەلەی ڕەشەکان پاش هەڵوەشاندنەوەی کۆیلایەتی بە فەرامۆشی سپێرا و بۆ گەیشتن بەئامانجە ئابووریەکان سوودێکی زۆریان لەو هەل و مەرجە وەرگرت لەشەڕی ناوخۆ هێنابوویە ئاراوە. دروستکردنی سیستەمێکی میللی بانکی، دانانی باجی

گۆمرگی، فراوانکردنی ئیمکاناتی ئعتباری، پەرەپێدانی هێڵەکانی ئاسن و هۆیەکانی پەیوەندیکردن، هاندانی کۆچکردن بۆ دابین کردنی دەستی ئیش کەری پێویست و هەرزان و، دەستەبەرکردنی پێداویستی سەهل و ئاسان بۆ نیشتەجێ کردنی خەڵکی لەناوچەکانی ڕۆژئاوا بەدانانی یاسای ((هوم ئستەد)) لەپێناو دابەشکردنی زەویەکان، بەرنامەی گشتی کاری کۆماریخوازەکان بوو. بیرۆکەی دروستکردنی بانکێك کەمەرکەزیەتێکی زیاتر و دەسەڵاتێکی ئابووری فراوانتری هەبێت، لەساڵی ١٨٦٣ بەکردنەوەی بانکی مەرکەزی خرایە قۆناغی جێبەجێ کردنەوە. تاپێش ئەم بەروارەش بارودۆخی بانکەکان لەو پەڕی ئاڵۆزیدا بوو. ئازادی بانکی تەنها مافی دەرکردنی دراو بوو، کەزۆر جاران لەهەموو مەرجێکی نالەباردا و بەپێی پشتیوانی دارایی لەلایەن بانکە جۆراوجۆرەکانەوە ئەنجام دەدرا و تەزویرکردنی دراویش شتێکی ئاسایی بوو. ئەم هەنگاوەی دەوڵەتی کۆماریخوازی بۆ درووستکردنی بانکی مەرکەزی، کاریگەریەکی زۆری لەسەر کۆتایی هێنان بەو ئاڵۆزیە داراییە هەبوو هەروەها گەرەنتی کردنی سەرمایەی بانکی بەدەرکردنی یاسای بانك خرایە ئەستۆی دەوڵەتی فیدراڵی. ئەم هەنگاوە لە چەسپاندن و جێگیرکردنی مامەڵەی بانکی و دەستەبەرکردنی پاشەکەوتی پێویست بۆ سەرمایە گوزاری لەپێناو گەشەکردنی ئابووریدا بەهەنگاوێکی گرنگ و جەوهەری دەژمێررێت. تاریفەی گومرگی بۆ پشتیوانیکردن لەبەرهەمە پیشەسازیەکانی ناوەوەی وولات، ئاسن، پۆڵا، خەڵوز، خوری، تەختە و ڕستن و چنینە جۆربەجۆرەکان ئاستەنگێکی گەورەی لەبەردەم بەرووبوومی هاوردەدا دروست کرد. ڕێگا سەرتاسەریەکان، کەڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای وولاتی لە ساڵی ١٨٦٩دا پێکەوە دەبەستەوە، بەهۆی سەخاوەتی دەوڵەت و قەرزە جۆراوجۆرەکانەوە درایە بەدەست سەرمایە گۆزارەکان. کۆنگرەی ئەمریکا کە لەژێر دەسەڵاتی کۆماریخوازەکاندا بوو، بۆ دابینکردنی کرێکاری پێویست لەپێناو بەرەو پێش بردنی پیشەسازی وولاتەکەی، بەدانانی چەند یاسایەکی ئاسانکاری پشتیوانیەکی زۆری لەکۆچکردن و کۆچبەران کرد. لەپێناو ئاوەدانکردنەوەی زەویەکانی ڕۆژئاوا، یاسای بەخشینی زەوی پوخت بۆ هەرتاکێکی ئەمریکی و کۆچبەرەکان بڕیاری لەسەر درا، کە پێی ئەو یاسایە هەر خێزانێکی دانیشتوی ئەمریکا بڕی سەدوشەست جریب زەوی بەبێ بەرامبەر لەو ناوچانە پێدەبەخشرا، بەمەرجێك کەلەو شوێنەدا نیشتەجێ ببێت و بۆ ماوەیەکی دیاریکراو ئاوەدانی بکاتەوە.

لەم سەردەمەدا چەندەها داهێنانی زانستی و هونەری ئەنجام دران، کە پێشکەوتنی پیشەسازی ئەمریکایان خێراتر کرد. تەلەگراف، کەلەساڵی ١٨٤٤ خرایە بەردەستی هاوڵاتیان، پاش شەڕی

ناوخۆ وەك پێداویستیەکی سەرەکی سوودی لێوەر دەگیرا. ((گراهام بێل)) لەساڵی ١٨٧٦ توانی ئامێری تەلەفۆن وەك هۆکارێکی گرنگی پەیوەندی کردنی نوێ نمایش بکات. گڵۆپ و بەکارهێنانی هێزی کارەبا، کەکاریگەریەکی زۆری لەبەکارخستنی مەکینە پیشەسازیەکاندا هەبوو، داهێنانە هونەریەکان لەڕووی چاپکردنەوە، بەسوود وەرگرتن لەماتۆڕی کارەبایی گۆڕانێکی گەورەیان لەبواری چاپەمەنیەکاندا بەئەنجام گەیاند. پێشکەوتنی چاپەمەنی، ناساندن و نمایش کردنی کاڵا بازرگانیەکانی لەڕێگەی پڕوپاگەندە و ڕیکلام کردنەوە لێکەوتەوە، کەئەمەش خۆی لە خۆیدا هۆکارێکی گرنگی بەرقەرارکردنی پەیوەندی نێوان بەرهەمهێنەر و بەکار بەربوو.

ئەو پێشکەوتنە خێرایەی ئابووری ئەمریکا وگۆڕانی بۆ وولاتێکی پیشەسازی گەورە بەهۆی بارودۆخی تایبەتی ژینگەکەیەوە بوو، کەسەرکەتنی سیستەمی سەرمایەداری لەو وولاتەدا مسۆگەر کردبوو. سامانی سرووشتی فراوان و هەمەجۆر، سەرچاوەی هێزی مرۆیی و، سیستەمی سیاسی دەوڵەتی کۆماریخواز لەهاندانی سەرمایەگوزاری و باوەڕ بە ئابووری ئازاد لەخزمەتی بەرژەوەندی تایبەتیدا، بارودۆخ و دەرفەتێکی لەباریان بۆ نوێگەرانی دونیای پیشەسازی و بازرگانی ڕەخساند بوو، کە بەگرتنە بەری ڕێگای یاسایی یان نایاسایی، هێدی هێدی کۆنترۆڵی ئابووری وولاتەکەیان بگرنە دەست.

خاوەن کار و سەرمایەدارە نوێیەکان، دەسەڵاتیان لە کۆلکە بازرگان و خاوەن زەویەکان سەندەوە.کێبڕکێ ، کە بنچینەی ئابووری ئازادی پێك دەهێنا، بە چڕبوونەوەی دەسەڵاتی ئابووری و یەکڕیزی بەهێزی سەرمایەدارەکان گۆڕا و بۆ قۆرخکاری. چینی بازرگان، بە دەست بەسەراگرتنی هێڵەکانی ئاسن و هۆکارەکانی پەیوەندی کردن، دامەزراندنی چەندەها کۆمپانیای گەورەی بەرهەمهێنانی پۆڵا و پاڵاوتنی نەوت و کۆمپانیاکانی دیکەی بەرهەم هێنان، بەپشتیوانی دەوڵەت بەتەواوەتی کۆنترۆڵی ئابووری وڵاتی کرد. ئەنجامی هەموو ئەم گۆڕانکاریانەش، بریتی بوو لە درووستکردنی کۆمەڵگەیەکی پیشەسازی و پێشکەوتوو و خۆش گوزەران کەلەلایەکەوە فراوانبوونی دەسەڵاتی سەرمایەدارەکان، گیروگرفتی ئەمریکای شانشینی و بەکارهێنانی خێرای سەرچاوە سرووشتیەکانی بەدوادا هات و، لەلایەکی ترەوە لەکۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا، سەرمایەی ئەمریکیەکانی بۆ کردنەوەی بازاڕە جیهانیەکان خستە گەڕ.

بەرەو پێش چوونی ئابووری ئەمریکا پاش شەڕی ناوخۆ، بەپاڵپشتی کردنی کۆماریخوازەکان لەسەرمایە گوزاری فراوان و بەربڵاو، دەرفەتێکی گەورەی بۆ کۆمەڵێك ڕەخساند، کە بەسوود وەرگرتن لەسەرچاوە سرووشتیەکان، پێگەی سیاسی، دەست بڵاوی حکومەت، سامانێکی زۆر

پێکەوە بنێن و وەك یەکێك لەڕابەرانی دەسەڵاتداری ئەمریکا و فەرمان ڕەوایانی سەروەت و سامان خۆیان بنوێنن. ناوی کەسانێکی وەك ((ڤاندەر بیلت))، ((کارنگی))، ((ڕاکفلر)) و ((مۆرگان))، بوو بەهێمای دەسەڵات و قۆرخکردن، بەدەست بەسەراگرتنی هێڵەکانی ئاسن، پیشەسازی پۆڵا، نوت و بانکداری وولاّتدا. ئەو سەرمایەدارە گەورانە لەکاتی شەڕی ناوخۆ تاکۆتایی سەدەی نۆزدەیەم دەسەڵاتیان بەسەر دونیای پیشەسازی و بازرگانی ئەمریکادا گرت و بەکۆت و بەندە سیاسیەکان، لێهاتوویی و دووربینی و لەناوبردنی ڕکە بەرەکانیان هەندێك جار بەشێوەیەکی ناجوامێرانە، توانیان نازناوی فەرمانڕەوایانی سەروەت و دەسەڵاتدارانی وولاّت لەگەردن کەن.

یەکێك لەهۆکارە سەرەکیەکانی پێشکەوتنی پیشەسازی، ئەو گۆڕانکاریە بوو کەلەبواری پەیوەندیەکاندا سەری هەڵدا. سەرکەوتوویی بازرگانی کەناڵی ئێریە کەهەرێمەکانی ناوەڕاستی ئەمریکای لەڕێگەی دەریاچە بنچینەکانەوە بەنیۆ یۆرك و ئۆقیانووسی ئەتڵەسیەوە دەبەستەوە و پەرەپێدانی کەشتیوانی بەسوود وەرگرتن لەئامێری هەڵمی لەساڵەکانی ١٨٢٠دا، دەریخست کەهێڵەکانی پەیوەندی نێوان ناوچەکان، یەکێکن لەو هۆکارە سەرەکیانەی پێشکەوتنی کاروباری ئابووری ئەو وولاتە. هێڵەکانی ئاسن لەساڵەکان ١٨٣٠، بوونە هۆی نزیککردنەوەی ناوچەکان لەیەکترو، پاش شەڕی ناوخۆ پێشکەوتنێکی بەرچاویان بەخۆوە بینی، بەڕاددەیەك کەئەم هێڵانە هەموو ناوچە گرنگەکانی ئەمریکایان لە ڕۆژهەڵاتەوە بەناوەڕاست و ڕۆژئاواوە دەبەستەوە. پەرەسەندنی هێڵەکانی پەیوەندی بەلەبەرچاو گرتنی ڕووبەری ویلایەتە یەکگرتووەکان کەلە ڕۆژهەڵاتەوە بۆ ڕۆژئاوا زیاتر لەپێنج هەزار کیلۆمەتر پانتایی هەیە و بەدرێژایی سێ هەزار کیلۆمەتر لەباکوورەوە بۆ باشوور درێژ دەبویەوە، بەئاشکرا دەردەکەوێت. هێڵەکانی ئاسن پشکێکی وەها گەورە و گرنگیان لەگواستنەوەی کاڵاو بەرقەرارکردنی پەیوەندی ناوچەکاندا هەبوو، کەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەمیان بەسەردەمی هێڵی ئاسن یان بە قسەی ((مارك تواین))ی نوسەری ئەمریکی بە(سەردەمی تەقەتەق)ناوبردووە. لەنێوان ساڵەکانی ١٨٣٠ ـ ١٨٦٠، تێکڕای هێڵەکانی ئاسنی ویلایەتە یەگکرتووەکان لەسێ هەزار میل تێپەڕی نەدەکرد. بەڵام لەساڵەکانی ١٨٦٠ ـ ١٨٩٠ کۆی درێژی ئەم هێڵانە گەیشتە نزیکەی دووسەد هەزار میل. واتەدرێژترین هێڵی ئاسن کەزیاتر لە لە ٤٠٪ی تێکڕای هێڵەکانی ئاسنی گێتی پێك دەهێنا، ڕاکێشرا. سەرچاوە سرووشتیەکان کەبەشێوەیەکی بەربلاّو لەناوچەدوورەکانی ئەو سرووشتە فراوانەدا ئەفرێندرابوون، بەهۆی هێڵەکانی ئاسنەوە بەناوەندەکانی بەرهەمهێنانەوە بەسترانەوە.

بوونی کانەکانی خەڵوز، مس، سورپ و کانزاکانی دیکە یارمەتی دەرێکی باش بوون لەپەرەسەندنی تواندنەوەی کارگەکانی ئاسن و پۆلاّ و پیشەسازیە قورسەکانی دیکەدا. سەرمایە گوزاری بۆ فراوانکردنی هێڵەکانی ئاسن و کڕین و فرۆشتنی پشکەکان ڕەواجی پەیدا کرد. لەو کەسانەی کە ڕۆڵێکی گەورەیان لەسەرمایە گوزاری هێڵەکانی ئاسندا گێڕا، دەتوانین ناوی ((ڤاندەر بیلت)) بهێنین، کەپێشتر لەسەردەمی شەڕی ناوخۆدا سەرمایەیەکی زۆریان لەڕێگەی پەرەپێدانی کەشتیوانی لە ڕووباری می سی سی پیدا کۆکردبوویەوە. ئەو توانی بەوپەڕی زیرەکی و هوشیاریەوە ڕکەبەرەکانی خۆی وەلاوە بنێت و ئەرکی دروستکردنی هێڵی ئاسنی ناوەندی نێوان نیۆیۆرك و شیگاگۆ بگرێتە ئەستۆ. دروستکردنی ئەم هێڵە بەگرنگترین خاڵی سەرکەوتنی ((بیلت)) دەژمێررێت، چونکە لەڕێگەی ئەم پڕۆژەیەوە توانی تێکڕای کانەکانی خەڵوزی ئەو ناوچانە و هاتووچۆی نێوانیان بۆخۆی کۆنترۆڵ بکات. ((ڤاندەر بیلت)) بەو سوود و قازانجە زۆرەی کەلەم ڕێگایەوە کۆی کردەوە، توانی یەکەمین ئیمپڕاتۆریەتی گەورەی هێڵی ئاسن دابمەزرێنێت، ڕکا بەری هێنا ئاسنی ناوەندی، سێ سەرمایەداری دیکە بوون کە هێڵکانی ئاسنیان تاناوچەکانی ڕۆژئاوا پەرەپێدا. پەرەپێدانی هێڵی ئاسنی پاسیفیك کەهێڵێکی دیکەی پەیوەندی کردنی نێوان ناوچەکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوابوو. گرنگی دان و دەست بلاّوی دەوڵەتی فیدراڵ و حکومەتی ویلایەتەکان هۆکارێکی سەرەکی ئەم بەرەو پێشەوە چوونە بوو. لەنێوان ساڵەکان ١٨٥٠ ـ ١٨٧١ کۆمپانیا تایبەتەکانی هێڵەکانی ئاسن زیاتر لەسەدوسی ملیۆن جریب زەویان بەخۆڕایی لەلایەن دەوڵەتەوە پێ بەخشرا و چل و نۆ ملیۆن جریبی دیکەشیان لە ویلایەتەکان وەرگرت. بەخشینی زەوی لەگەڵ قەرزی زۆر و زەمەندەی دەوڵەت بە ئارەزووی خودی کەسەکان بوو. لەهەنگاوێکی دیکەدا لەلایەن دەوڵت و حکومەتی ویلایەتەکانەوە نزیکەی سەدوپەنجا ملیۆن دۆلار قەرزی نەقدی درا بەسەرمایەدارەکان. هەمان ئەندازەش بەڵگەی متمانە لەخاوەنی هێڵەکانی ئاسن کرا. بەشێوەیەکی گشتی یارمەتیەکانی حکومەت و قەرز و پێشکەشکردنی داریی ـ وەك بەخشینی زەوی ـ نزیکەی لە٦٠٪ی تێکڕای نرخی تێچوونی هێڵەکانی ئاسنی ئەمریکای دابین کرد. پلان و نەخشەی ڕووداو خوازانە، کێشمەکێشی زیرەکانە و، ڕووبەڕووبوونەوەی نائاساییانە، سوود و قازانجێکی زۆری بەنسیبی سەرمایەدارە زرنگەکانی هێڵەکان ئاسن کرد. ئەو ڕووبەڕووبونەوە و فێڵ و تەڵەکەبازیانە، وێنەیەك بوو لەسیفات و ڕەوشتە بالاّکانی ئەو سەردەمە.

کۆکردنەوەی ماڵ و سامان وەك ئافاتێك کەوتبوویە گیانیانەوە و نەتەنها خاوەن هێڵەکانی ئاسن بەڵکو ئەو کەسانەشی کەبە قۆرخکردنی زەوی و زار و دەرهێنانی کانەکان و دامەزراوە

پیشەسازیەکانەوە سەر قاڵ بوون ڕووبەڕووی یەکتر کردەوە. ئەو کاتەی کەبەرژەوەندیان وای دەخواست ـ واتە پاش ساڵەکانی قەیرانی ئابووری ١٨٧٠ و سەرهەڵدانی گرفتی کرێکاری ـ بەچڕکردنەوەی سەرمایەکانیان و تێکهەڵکێش کردنی دامەزراوە پیشەسازیەکان شوێن پێی خۆیان بەهێز و پتەو کرد. یاساش پشتیوانیەکی تەواوی لێکردن.

بڕگەی چواردەیەمی قانوونی ئەساسی پاش ئازادی ڕەشەکان بڕیارێکی دەرکرد، کە هیچ ویلایەتێك نەتوانێت بەبێ ئەمری یاسا پلەوپایە و مافی کۆمەڵایەتی تاکەکانی نێو ویلایەت یەکگرتووەکان سنوردار بکات و هیچ کەسێکیش لەمافی دان پێدانراوی تاك واتە ژیان، ئازادی و خاوەنداری بێبەش نەکرێت. ئەم بڕگە چاکسازییە لەساڵی ١٨٨٦بەدواوە سنوورێکی زیاتر و فراوانتری گرتەوە، واتە ئەم یاسایە تەنها شمولی تاکەکانی نەدەکرد بەڵکو دادگای باڵا، ئەم یاسایەی بەسەر کۆمپانیا گەورە پیشەسازیەکانیشدا جێبەجێ دەکرد. بەهۆی ئەم یاسایەوە مافی کۆمپانیا و سەرمایەدارەکان زیاتر چەسپێنراو مافی خاوەنداریەتی خاوەن کۆمپانیاکان لەبەرامبەر هەر جۆرە دەست تێوەردانێکی ویلایەتەکان پشتیوانی لێکراو دادگای باڵا لەم ساڵانەدا وەك بنکەیەکی بەرگری لەسەرمایەدارەکان کاری دەکرد. هەر جۆرە هەوڵدانێکی دەستەی یاسادانان لەپێناو نوسینەوەی یاساکان چاکسازی کۆمەڵایەتی، یان چاککردنی کرێی ڕۆژانە و ماوەی کارکردنی کرێکاران بە چەکی ((پێچەوانە))لەگەڵ قانونی ئەساسی و بڕگەی چواردەیەم پووچەڵ کرایەوە.

ئەو زەمینەیەی کەلەلایەن دەوڵەتی کۆماریخواز و دەزگای دادوەریەوە فەراهەم کرابوو، بەپەرەسەندنی هێڵەکانی ئاسن بۆ پیشەسازی گەورەی درووستکردنی پۆڵا، بووە هۆی ئەوەی کە ((ئەندرۆ کارنگی))یش وەك یەکێکی تر لەفەرمانڕەوایانی سەروەت خۆی بە جیهان بناسێنێت. کارنگی لەکاتی شەڕی ناوخۆدا بەدرووستکردنی کۆمپانیایەکی حەوجۆش ڕێژی و فرۆشتنی پێداویستیەکانی شەڕ سەرمایەیەکی فراوانی پێکەوەنا.

توانا و لێهاتوویی ناوبراو لەڕێکخستن و بەڕێوەبردندا، سوود وەرگرتن لەداهێنانە زانستیەکان لەبواری بەرهەمهێنان و لەگەڵ پەرەپێدانی هێڵەکانی ئاسن کاریگەریەکی زۆری لەسەر بەرەو پێش بردن و پێشکەوتنی پیشەسازی پۆڵا هەبوو. ((کارنگی))بەلەناوبردنی ڕکەبەرەکانی و فیداکردنی هاوڕێکانی کەزەمینەی سەرکەوتنی ئەویان دەستە بەرکردبوو، چەندەها کۆمپانیای جۆراوجۆری کڕی و لەساڵی ١٨٩٢ توانی کۆمپانیایەکی بەرهەمهێنانی پۆڵا بەتەرخانکردنی ملیۆنەها دۆلار و سەرمایە بونیاد بنێت. دامەزراوەکانی ((کارنگی)) تەنها بریتی نەبوون لەکارگە گەورەکانی

دروستکردنی پۆڵا، بەڵکو چەندەها دامەزراوەی دیکەی وەك بەرهەمهێنانی خەڵوزی کووك و کانەکانی خەڵوز و ئاسنیشی لەناوچە جۆراوجۆرەکاندا دەگرتەوە و کۆنترۆڵی تەواوی کارنگی بەسەر دونیای پیشەسازی و بەرهەمهێنانی پۆڵای ئەمریکا دەسەڵاتێکی بێ وێنەی بەناوبراو بەخشی.

هەربەو شێوەیەی کارنگی نازناوی سوڵتانی پۆڵای پێبەخشرا بوو، ((راکفلر)) یش توانیبووی پیشەسازی نەوتی تێکڕای ویلایەتە یەگکرتووەکان بخاتە ژێر ڕکێفی خۆیەوە. دۆزینەوەی نەوت لەساڵی ١٨٥٩ لە پەنسیلڤانیا، ئەمریکای کردە خاوەنی یەکێك لەبەناوبانگترین و بەنرخترین سەرچاوە سروشتیەکانی جیهان ((ڕاکفلر))، ڕاستەوخۆ بەڕەزامەندی پاڵاوگەیەك و چاودێریکردنی کاروباری نەوت و ناردنی بۆ شوێنە جیاجیاکان توانی ببێتە یەکێك لەسەرکەوتووترین سەرمایەدارەکانی ئەو سەردەمە. لەسەرەتادا، دۆزینەوەی نەوت پێویستی بە چانسێکی زۆر هەبوو. مەرجەکانی بەرهەمهێنان پێشبینی نەکراو متمانەی پێنەدرا و بوون و زیاتر هەموو شتێك لەڕووی چیەتی نەوتەکە و کار و کارلێکردنەکانیەوە گرفتیان ڕووبەڕوو دەبوویەوە. چونکە نەوتی خاو لەقۆناغی یەکەمدا بەکار نەدەهێنرا و بەرهەمهێنەرەکانی ناچار بوون بۆ پاڵاوگەکان بیگوازنەوە.

((ڕاکفلر)) بۆی دەرکەوت کەبە کۆنترۆڵکردنی هۆکارەکانی گواستنەوە، نەوتی خاو دروستکردنی پاڵاوگەی پێشکەوتوو دەتوانێت هەموو بەرهەمهێنەرە سەربەخۆکان بۆ لای خۆی ڕابکێشێت. بەو سەرمایە زۆرەی کەدوای شەڕی ناوخۆ پێکەوەی نابوو، بەخەرجکردنی بڕی یەك ملیۆن دۆلار لەساڵی ١٨٧٠ کۆمپانیای ((ئستاندارد ئۆیڵ ئۆهایۆ))ی دروستکرد، ئەم کۆمپانیایە بەگرنگترین دەزگای پاڵاوتنی نەوت دەژمێررا لەو کیشوەرەدا. کاری بەرهمهێنانی نەوت لەپەنسیلڤانیا ئەنجام دەدرا، بەڵام بۆ پاڵفتە کردنی دەگوازرایەوە بۆ ئۆهایۆ. بنکەکانی بەرهەمهێنان و پاڵاوتن لەگەل هێڵەکانی ئاسندا پێکەوە بەسترانەوە، کێبەرکێ و ململانێی نێوان خاوەن هێڵەکانی ئاسن پشێویەکی زۆری لەنێو بازاڕەکانی نایەوە. ((ڕاکفلر)) ئەم هەلەی بۆ خۆی قۆستەوە و هەموویانی بەردایە گیانی یەکتر و ووردەووردە دەسەڵاتی بەسەر هێڵەکانی ئاسنی ڕکەبەریەکانیدا گرت، یەکیەتیەکی لێپێك هێنان. بەرهەمهێنەر و خاوەن پاڵاوگە سەربەخۆکان کەبەهۆی ململانێی نێوانیانەوە، دووبەرەکیان تێکەوتبوو هەروەها لەبەرئەوەی نەیاندەتوانی شان بەشانی کۆمپانیای ((ئستاندارد)) هەنگاو بنێن، لەناو سکی ئەو کۆمپانیایەدا توانەوە. ((ڕاکفلر)) لەم بارەیەوە دەڵێ شێوازی پاڵفتەکردنی نەوت کارێکی زۆر گران نەبوو و، لەبەر ئەوە

هەموو جۆرە خەڵکێك هەر ((قەسابەوە بیگرە تا نانەواو مۆم درووستکەر بەم کارەوە سەرقاڵ بوون))، ئەم کەسە ((نەشارەزایانە)) بەرهەمیان زیاد لەداوا خواست خستە بازاڕەوە و لەئەنجامدا نرخی بەرهەمەکان داشکێنران. لەو کاتەدا ((ڕاکفلر)) بە ((پێویست و زەرووری)) زانی کەبازاری نەوت پەرە پێبدات و شێوازی پاڵاوتنەکەشی چاکتر بکات، بۆ ئەم مەبەستە ((لەپێناو ڕەونەق و برەودانی زیاتری لایەنی ئابووری هەموو پاڵاوگە بچووك و گەورەکانی)) کڕی و هەمویانی لەشێوەی دامەزراوەیەکی جێگیردا کۆکردەوە. لەو دەرامەتەی کە لەکۆمپانیای نەوتی ئۆهایۆوە بەدەستی دەهێنا، چەندەها دامەزراوەی هاوشێوەی ئەو کۆمپانیایەی لە نیۆیۆرك و پەنسلڤانیا، فیلادلفیا و نیوجێرسی درووستکرد.

لەساڵی ١٨٨٢((ئستاندارد ئۆیل))، بریتی بوو لەکۆمەڵگەیەك کە پێك دەهاتن لە چەند دامەزراوەیەك کە کاری داهێنان، پاڵاوتن، گواستنەوە و فرۆشتنی نەوتی تێدا ئەنجام دەدرا. بەپێی ڕێککەوتن نامەیەکی نهێنی تێکڕای پشکەکانی سی و نۆ کۆمپانیای جۆراوجۆر لەناو یەك تێهەڵکێش کران و دەستەیەکی بەڕیوەبردن کە ((ڕاکفلر))لەسەرووی هەموویانەوە بوو بڕیاری دامەزراندنی ((تراست)) ئستاندارد ئۆیل یان پەسەند کرد. ((تراست)) لەکۆبوونەوەی چەند سەرمایەدارێك و درووستکردنی بەڕیوەبەرایەتیەکی مەرکەزی بەدەسەڵاتێکی مۆنۆپۆڵییەوە، بۆ کۆنترۆڵکردنی کاروباری کارگەکان پێك دەهات. لەساڵی ١٨٩٢ کاتێك کەدادگای باڵای ئۆهایۆ دامەزراوەی ((تراست))ی بەدامەزراوەیەکی نایاسایی ناو برد ـ ڕاکفلر داهێنانێکی تازەی دۆزییەوە، واتە لەجیاتی کۆکردنەوەی چەند سەرمایەدارێك بۆ کۆنترۆڵکردنی کاروباری کۆمپانیا ـ بڕیاریدا کەبە کۆکردنەوەی چەند کۆمپانیایەك، سەنتراڵێکی یەگکرتووی ئابووری بۆ کاروباری تایبەت بەنەوت دابمەزرێنێت و پێش دەرکردنی بڕیاری دادگا واتە لەساڵی ١٨٨٩ ئەم دامەزراوەیەی لەنیوجێرسیدا جێگیر کرد. بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری ئەم کۆمپانیانە، بەڕێوەبەرایەتیەکی ناوەندی دامەزراو کۆنترۆڵکردنی کاروبارەکانی تایبەت بەنەوت لەلایەن ((ڕاکفلر))ەوە هەر بەردەوام بوو. ناوبراو توانی لەماوەی دەساڵدا توانی زیاتر لە٩٠٪ی چالاکیە نەوتیەکانی ئەمریکا بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. لەم ڕێگایەشدا، لەپشتەوەی دامەزراوەکە، ترسناك و مەترسیدارترە، پیاوێکی گوماناوی و باریکەلە دانیشتبوو و لەبەکارهێنانی هەرهۆکارێك کەبێتە هۆی پێشکەوتن و هێنانەدی بەرژەوەندیەکانی سڵی نەدەکردەوە. بەو پەڕی دڵڕەقی و بەهەرشێوەیەك بوویێت ڕکابەرەکانی تێك دەشکاند، لەبەرامبەر مانگرتنە کرێکاریەکاندا بێ ڕەحم و توندووتیژ بوو و، بۆ بەدەست هێنانی بەرژەوەندیەکانی پابەندی هیچ

بنەمایەکی ئاکاری نەدەبوو، لە واقیعدا ئەو هێما ڕاستەقینەی سەردەمی خۆی نوێنەری شارستانیەتێکی تایبەت بوو کە سەرمایەداری پیشەسازی هێنابوویە ئاراوە.

شێوازی مۆنۆپۆل (ئنحساری) و دامەزراوەی تراست، پێچەوانەی بنەمای کێبڕکێی ئازاد بوو لەکاروباری ئابووریدا، چونکە کێبڕکێی گچکە و سنووردارەکانی لەناو دەبرد و دەسەڵاتی ئابووری لەناو دەستی کۆمەڵێکدا دەهێشتەوە و، لەهەمان کاتیشدا بۆ بەرەنگاربوونەوەی دەستتێوەردانی دەوڵەت، هەرکاتێك بەرژەوەندی کۆمپانیا گەورەکان پێویستی دەکرد، ئابووری ((لسەفەر)) و ئازادی کاری تاکەکەسیان لەچالاکیە ئابووریەکان، وەك بنەمایەکی دان پێدانراو بوونیادی لەئابووری ئەمریکادا دەهێنایە کایەوە. ڕاپەڕینی سەنتەریزمی کردنی(تمرکز) پیشەسازی و دەسەڵاتی سەرمایە گەورەکان هۆکاری سەرەکی فراوانبوون و بەرەوپێشەوە چوونی سەرمایەداری ئەمریکای ئەو سەردەمە بوو، هەروەها چەندەها شێوازی نوێی لەنێو ئەم سیستەمەدا ـ کاروباری پیشەسازی و بانکی بەیەکەوە دەبەستەوە ـ هێنایە ئاراوە. یەکێك لەو سەرمایەدارە گەورانە کەلەبواری بانکیدا کاری دەکرد ((مۆرگان))بوو، ئەو لەساڵی ١٨٧٧ بەدامەزراندنی سەندیکایەك لە بانکدارە گەورەکان، ئەرکی لێپرسراویەتی فرۆشتنی بەڵگەی بەهاداری خەزێنەی گرتە دەست و بەکۆنترۆڵکردنی کاروباری بانکی کەسایەتی و پێگەیەکی نێودەوڵەتی بۆ خۆی درووست کرد.

بانگەکەی مۆرگان و شەریکە ڕاستەوخۆ و ناڕستەوخۆکانی، دەستیان بەسەر تۆڕێك لەبانکە جۆراوجۆرەکان و سیاسەتی دارایی ئەمریکادا گرتبوو، جگە لەوەش چاودێریەکی ووردیشی خستبووە سەر کاروباری کۆمپانیا گەورەکان. لەلایەکی ترەوە، کاروباری زۆرینەی هێڵەکانی ئاسن، کۆمپانیاکانی هاتووچۆ و گواستنەوە و کەشتیوانی، دامەزراوە بازرگانیەکانی وەك جەنەراڵ ئەلەکتریك و کۆمپانیای تەلەفۆن و تەلەگرافی بەڕیوە دەبرد. بەقسەی یەکێك لەڕۆژنامەنوسەکانی سەردەمی مۆرگان، کەلە کتێبی ((سەرمایەداری ئەمریکا)) ئاماژەشی پێکردووە :((مۆرگان نوێنەری شارستانیەتێکی تایبەت بوو، ئەو پشك بوو، پەیماننامە بوو، بانك بوو، هێڵی ئاسن بوو، ((تراست))بوو، سەرمایە بوو، فێڵ و تەڵەکە بوو، بەرژەوەندی بوو، بەڵێ، ئەو هەموو ئەم شتانە بوو. ئەو کەسێك نەبوو کەبەتەواوی کە بەتەواوی مانا بەئادەمیزاد حساب بکرێت، ئەو بەشێوەیەکی ترسناك نامرۆڤانە بوو. ئەو سێبەری سەردەمی خۆی بوو.))

داروینیزمی کۆمەڵایەتی، هاندەری ئەم سەرمایەدارە گەورانە بوو. گریمانەی پەرەسەندنی داروین، بەربەرەکانێ بوو بۆ ژیان، هەڵبژاردنی سرووشتی و مانەوەی چاکتر لەگەڵ بنەماکانی زانستی کۆمەڵناسیدا ئاوێتە کران. سوود وەرگرتن لەداهێنانە نوێیە زانستیەکان بۆ پێشکەوتنی

پیشەسازی و کۆڕانکاری ئابووری پیشەسازی، لەگەڵ گریمانەی گۆڕان لەژینگەناسیدا و باوەڕ بەپەرەسەندنی تەدریجی لەناو یەکدا تێهەڵکێش کران و بیرۆکەی پێشکەوتن لەسەر بنچینەی کامڵ بوون وەك بیروباوەڕێکی گشتی لێهات، ((ئسپنسەر)) کەیەکێکە لەپەیڕەوانی ((داروین))، گریمانەی هەڵبژاردنی سرووشتی، پەرەسەندنی تەدریجی و مانەوەی چاکتری لەبواری کۆمەڵناسی و ئابووریدا بەکار هێنا. باوەڕی وابوو، کێبڕکێ و بەرەنگاربوونەوە بۆ ژیان نەتەنها لەسرووشتدا بەڵکو لەڕێکخستنی کۆمەڵایەتیشدا هۆکاری سەرەکی و جوهەریە. لەژیانی مرۆڤی سەرەتایی و لە کۆمەڵگا داخراوەکانی پێشوودا، هەموو ئەندامەکان لەڕووی فیکری و پلەوپایەی تاکەکەسیەوە یەکسان و هاوتابوون، وورده وورده کاروباری کۆمەڵایەتیان ڕێکخست، کار دابەشکردن هاتە ئاراوە و پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکان لەڕووی ماف و گەرەنتی کۆمەڵایەتیەوە یاسا و ڕێسایان بۆ دانرا و پلەو پایەی کۆمەڵایەتی و مادی تاکەکان لەیەکتر جیاکرانەوە، ئەو کۆمەڵگانەی کەخاوەنی پێك هاتە و دامەزراوەیەکی ڕێك و پێك تر و بەهێز تربوون، مانەوە و بەرەو ڕووی پێشکەوتن و کامڵ بوون هەنگاویان نا.

گونجاندنی یاسای داروین و مانەوەی چاکتر لەلایەن ((ئسپنسەر))ەوە لەزانستی کۆمەڵناسیدا ڕەواجێکی لەڕادە بەدەری پەیدا کرد و سەرمایەداری پیشەسازیش پاساوێکی زانستیانەی لە کۆمەڵناسی داروینیدا بۆ هێنرایەوە. ((ڕاکفلر)) پێی وابوو کەفراوانکردنی پیشەسازیەکان و هێزی کارگە گەورەکان، دەرئەنجامی پایەداربوونی بەهێز و مانەوەی چاکترە: ((کوڵێکی سووری جوان کاتێك دەتوانێت ببێتە خاوەنی عەتر و بۆنێکی خۆشی بێ وێنە، کە بەلەناوبردنی خونچەکانی دەوروبەری خۆی یارمەتی گەشەکردنی درابێت.)) نایەکسانیە کۆمەڵایەتیەکان، وەك یاسایەکی سرووشتی دەتوانرێت پاساوی بۆ بهێنرێتەوە، چونکە مانەوەی بەهێز شتێکی سرووشتیە، بەواتیەکی تر ((نایەکسانی کۆمەڵایەتی لەسەر بنەمای نایەکسانی سرووشتی ڕاوەستاوە و ئەوەش خۆی لەخۆدا لەئەنجامی ئەو جیاوازیە هەییانەوە سەر هەڵدەدات کە لەلێهاتویی و هۆشیاری یە بۆماوەییەکاندا هەیە.)) بیرۆکەی پێشکەوتن بەئاڕاستەی گۆڕان و بەرەو پێش چوون هەنگاو دەنێت و کۆبونەوەی دامەزراوە پیشەسازی بازرگانیەکان بە ووتەی ((کارنگی)) بۆ پێشکەوتن و بەرەوپێش بردنی ئایندەی مرۆڤایەتی، بەفاکتەری سەرەکی و جەوهەری هەژمار دەکرێت. هزری ((پیۆرتیانیزم))یش، کرا بەئامێرێکی پاساو هێنانەوەی ئاکاریانە لە پایەدار بوونی بەهێزدا، چالاکی تاك، بەتایبەتی ئامانجی ئەو کۆکردنەوەی سەروەت بێت، بەخششێکی ئیلاهییەو هەوڵدان لەپێناو بەدەست هێنانی سەروەت، لەڕاستیدا جێبەجێکردنی ئەرکێکە کە خواوەند لەمرۆڤە باوەڕدارەکان چاوەڕێی دەکات.

چونکە ((سوڵتانی مەعنەوی ئێمە، کە خوداوەند بەهرەی کۆکردنەوەی سەروەتی بۆ مەبەستێکی چاك و چاك بەمرۆڤ بەخشیوە)) کە خێر و چاکەی کۆمەڵگەی لێدەکەوێتوە. قەشە ((لارنس)) لە کلێسەی ((ئپیسکوپل))ی ماسا چۆسێت، لەووتارەکانیدا دەیوت، کە :((تەنها پیاوی سەر بەرز سەروەت کۆدەکاتەوە. ئێمە ئیمانمان بەو هەماهەنگی و ڕێکخستنە دونیاییە هەیە کە خوداوەند ئافراندوویەتی... تەنها بەبیرکردنەوە و زیندەگی کردن بەپێی بنەما باڵاکانی ئەوە کەنهێنیەکانی سروشت و سەروەتە شاردراوەکانی بۆ ئێمە ئاشکرا دەبێت... دینداری و سەروەت پێکەوە گرێ دراون.))

بەم شێوەیە چڕبوونەوەی سەروەت و دەسەڵات لەنێو دەستی چەند کەسانێکی دیاریکراودا لەگەڵ یاسا ئاکاری و مەزهەبیەکاندا گونجێنراو چەمکی ((ئینجیلی سەروەت)) پاساوێکی دان پێدانراوی بۆ هێنرایەوە. چەمکەکانی ئازادی، یەکسانی و دیموکراسیش بەشێوەیەك گۆڕانیان بەسەردا هات کەلەگەڵ فەرهەنگی پارە و کۆمەڵگەی سەرمایەداری پیشەسازیدا هەماهەنگ بکرێت. تاك گۆڕا بۆ مرۆڤێکی ئابووری، دیموکراسی بۆ سەرمایەداری، ئازادی بۆ مافی خاوەنداریەتی، یەکسانیەکان بۆ دەرفەتێك بۆ دەوڵەمەند بوون و پێشکەوتن بۆ گۆڕانی پیشەسازی و کۆکردنەوەی سەروەت و سامان، واتە خودا و سرووشت دەستیان دایە دەستی یەکتر کە ((ئینجیلی سەروەت)) وەك بنەما و بنچینەیەکی دان پێدانراو پێویستیەکی سرووشتی و حاشا هەڵنەگر لێ بکەن.

پەیدابوونی فەرمان ڕەوایانی سەروەت وەك گرێێکی کۆمەڵایەتی تایبەت، باوەڕی بە هەلی سەرکەوتن و پێشکەوتن لە ئەمریکادا زیاتر کرد و ئەمریکا ـ بەواتای وولاتێك بەرەخساندنی چانسی یەکسان بۆ هەمووان ـ وەك سەر زەمینەیەکی بڕیار لەسەر دراو (موعود) خۆی بەتێکڕای گەلەکەی ناساند. داستانە میللیەکانی ((هۆراشیۆلجەر)) ئەم خەونە ئەمریکاییە و ئەفسانەی پیاوی خۆ دروستکەری بەگوێی تێکڕای خەڵکی ئەمریکادا چرپاند. لەهەموو داستانەکاندا، پیاوی فەقیر بە کار و کۆشش و دەستپاکی و باوەڕ، بەسەر هەژاریدا زاڵدەبێت و خۆی بەسەروەت و پارە دەگەیەنێت، دەنوسێت: ((لەم مەملەکەتەدا، خۆشبەختانە کەمتر شوێنێك هەیە کە تاکی زەحمەت کێش نەتوانێت ژیانێکی گونجا و بۆ خۆی درووست بکات و ئەگەر خۆی لە ئیشکردن نەدزێتەوە بەدڵنیاییەوە ڕێگا بۆپێشکەوتن و سەرکەوتن هەموار کراوە.)) ئەندرۆ کارنگی ((پسپۆڕی ووشە کورتەکان)) هێمای بیرۆکەی سەرکەوتن و پارە دروستکردنی ئەو سەردەمەیە، لەوەتەی ئەو ((هەژاری ڕەحمەتێکی ئیلاهییە، چونکە مرۆڤ ناچار بەکارکردن دەکات. پیرۆزبایی و دەستخۆشی لەلاوان بکەن کەلەم بارودۆخەدا لەدایك بوون لەبەرئەوەی کە ناچار دەبن بەو پەڕی نوانایانەوە ئیش

بکەن)). ((ڕاکفلر)) باوەڕی وابوو، هەرچەندە مرۆڤێك فەقیر تربێت ئەگەری پێشکەوتنی ئەو زیاتر دەبێت و چەندەها دەرفەتی (گونجاو) چاوەڕێی دەکات، تەنها دەبێت فێری زیادە ڕۆیی نەکردن و شێوازی کار و چالاکی بکرێت. بیرۆکەی بەختەوەری و درووستکردنی پارە و ئەفسانەی پیاوانی خۆدرووستکەر، بەرهەمی نوسەرانێکی وەك ((هۆراشیۆلجەر))، چاپەمەنی و کڵێساکان بوو. هەر لەم ساڵانەدا چەندەها بڵاوکراوەی جۆراوجۆر دەربارەی ڕێوڕەسمی پارە دروستکردن و کۆکردنەوەی سەروەت وسامان دەرکران و زۆربەشیان لەناوچەکانی باکوور و ڕۆژهەلات کەناوەندێکی سەرەکی پیشەسازی و کارگەکان بوون بڵاودەکرانەوە. ئەم بیرۆکانە لەرێگەی ووتاری قەشەکانی بڕۆتستانتیشەوە لەژێر درووشمی ((خودا ناسی و توانایی))دا بۆ خەڵکی دەگوازرانەوە.

بەڵام واقیع لەگەڵ وێنەی ڕەنگینی پیاوی خۆدرووستکەردا نەدەگونجا. سەرمایەدارە ناودارەکان، ئەو گەنجە هەژارانە بوون کە لەلادێکامەوە بەرە و شار هاتبن، نەئەو کۆچبەرانەش بوون کە لە وولاتە فەقیرەکانی ئەوروپاوە پەنایان بۆ کەنارەکانی ئەمریکا هێنابێت، بەڵکو زۆربەیان سەر بەچینی ناوەڕاست و لە نەژادی ئەنگلۆ ساکسۆن بوون، خاوەن بڕوانامەی زانکۆ، ئەزموونێکی تەواویشیان لە بواری ئالوگۆڕی بازرگانیدا هەبوو. جگە لە ((کارنگی)) کەلە ئۆسکۆتلەنداوە بۆ ئەمریکا کۆچی کردبوو و یەك دوانێکی تر، هەموو ئەوانی دی لە ئەمریکادا لەدایك بووبوون و لەژیانێکی تاڕادەیەك خۆشگوزەرانیشدا، پەروەردە کرابوون، زۆربەشیان ئەو دەرفەتەیان بۆ خۆیان قۆستبوویەوە کە شەڕی ناوخۆ بۆیانی ساز کردبوو، هەرلەو کاتەشەوە ئەو هەموو سەروەت و سامانەیان پێکەوە نابوو، چینی میلیۆنەریش کە خاوەنی ئەو پلەوپایە کۆمەڵایەتیە تایبەتە بوون، سەر بەم کۆمەڵەیە بوون. بەرژەوەندی سەرمایەداری بەجۆرێك لەگەڵ بیرۆکەی پێشکەوتن خوازی و پێشکەوتن و سەرکەوتندا لێك درا، کە ڕەش بینی و نائومێدی گشتی دژ بەو ڕژێمە هەمیشە ماوەیەکی کورتی خایاندووە. سەردەمی ڕوودا و پێشکەوتن خوازیەکان پێش جەنگی جیهانی یەکەم، یان سەردەمی چاکسازیەکانی ڕۆزفلت، یان دەیەی ١٩٦٠، کەسەردەمی ناڕەزاییەکان و دەربڕینی هەستی بەدبینی بوو بەرامبەر بەم تاقمە و مۆنۆپۆلکردنی سەروەت ـ هەمیشە ـ سەردەمی ستایش و شانازی پێوەکردنی بەدوادا هاتووە. خەونی ئەمریکایی کەموژدەی ژیانێکی خۆشگوزەران و پێشکەوتنی بەهەر تاکێکی هەژار و زەحمەت کێش دەدا و هەروەها ئەفسانەی ((بزاوتی کۆمەڵایەتی ژندەپۆشان لەهەژاریەوە بۆ دەوڵەمەندی)) لەو ماوەیەدا گوڕ و تینێکی زیاتریان وەرگرت. ساڵانە چەندەها خەلات بەناوی ((هۆراشیۆلجەر))ەوە پێشکەش بە چالاکترین و سەرکەوتووترین

سەرمایەدارەکان دەکرا و فرۆشتنی ئەو داستانانەی کە باسیان لەسەرکەوتن و پێشکەوتنی تاکەکەس دەکرد، بازاڕێکی گەرمیان پەیدا دەکرد.

بازرگانە نوێیەکان تازە بە تازە بووبوونە خاوەنی سەروەت و سەرمایە، چینێکی تایبەتیان لەکۆمەڵگەی ئەمریکیدا پێك هێنا و بۆ چاولێگەری یەکتر دەستیان بەدرووستکردنی کۆشك و تەلاری پڕ شکۆ و کڕینی کەل و پەلی ڕازاوە و گرانبەها کرد. شەیدای کڕینی کەل و پەلی ئەنتیك و دروستکردنی باڵەخانەی گەورە و زەخم، کە بەکەرەستەکانی جوانکاری ئەفسانەیی و هەندێك جار پێکەنیناوی ئەڕازێنرانەوە، بازرگانی کردن بەکەرەستە و شتوومەکی بەنرخی خانەدانی، پێشبڕکێ کردن لە خوازبێنی کردنی کچانی ئۆچاغ زادەی بێ کار و بێ دەرەتانی ئەوروپی، سازکردن و ڕێکخستنی میوانداری پڕ زەرق و برق، بێ سەر و بەری جۆراوجۆر و دەست بڵاوی لەڕادەبەدەر، بەگشتی نیشانەی فەرهەنگێکی تازە پێگەیشتوو بوو، کە ((مارك تواین)) نووسەری ئەمریکایی بەگاڵتەجاڕیەوە بە((سەردەمی ئکلیلی))ناودەبرد. پێشبڕکێی ئەم تاقمەی بۆ ڕاکێشانی سەرنجی جەماوەر و دروستکردنی گیانی ڕێزلێنان و یەکسانی کۆمەڵایەتی، لەچالاکیە جۆربەجۆرەکاندا بەئاشکرا دەبینرا. زۆربەی بەرهەمە هونەریەکانی ئەوروپایان کڕی و چەند مۆزەخانەیەکی جۆراوجۆر لەرێگەی ئەو یارمەتیانەی کە پێشکەشیان دەکرد، وەك مۆزەخانەی ((ئاشتاڵ گالری)) واشنگتۆن، ((میترۆپۆلتین و ڤتینی)) لەنیۆیۆرك و مۆزەی هونەری شیگاگۆ درووستکران. کڕینی شتوومەکی هونەری و دروست کردنی مۆزەی هونەری جۆراوجۆر، بەڵگە لەسەر سەلیقەی هونەری و فەرهەنگ دۆستی ئەوان نەبوو، بەڵکو وەکو هەموو پرۆژەکانی دیکەیان ـ دروست کردنی باڵەخانەکان، زانکۆکان، کڵێسەو کتێبخانە جۆراو جۆرەکان ـ هەموو بۆ دەرخستن و بیانوێکیش بوو بۆ خۆ دزینەوە لەدانی باج ، دەرفەتێك بۆ پەرەپێدانی دەسەلاتی سیاسی،و ئامێرێك بەدەست پێشەنگانی بیروڕای گشتیەوە کە وێنەیەکی موحتەرەمانەی بازرگانەکان پیشانی خەڵك بدەن. لە تێکڕای بەرهەمە هونەریەکانی ئەم سەردەمە دا هیچ نوسەرێکی بەناو بانگ ، تەنانەت ووتەیەکی بۆ دان پێدانانی ئەم کەسانە نەووتوەو هیچ کام لەم کەسانەشیان بەپاڵەوانی داستان ناوزەد نەکردووە، ووشە یەکیشیان دەربارەی پیاهەڵدان و ستایش کردنیان نەنووسیوە. تەنها شتێك کە ناتوانرێت نکوڵی لیّ بکرێت ـ بە هەموو ئەو هەڵسوکەوتانەی لەڕووی ئەخلاقیەوە پەسەند بوون ـ لێهاتووی لە بواری بازرگانی ، شارەزایی و بەڕێوەبردن و ڕێکخستنی کاروباری ئابوریان بوو کە ئەوانی گەیاندە ئەو ئاستە .

سیاسەتی ناوخۆی حکومەتی ئەمریکا لەم سەردەمەدا، وەك جاران بەهێز نەبوو. سەرۆك کۆماری ئەم سەردەمە هەرچەندە دەسەڵاتی جێبە جێکردن و بەڕێوەبردنیشیان هەبوو، بەڵام لەڕووی کەسێتی سیاسەتیەوە کەسانێکی مام ناوەند بوون. لەسەردەمی پەرەسەندنی پیشەسازی و سەرهەڵدانی کارگە گەورەکان و کۆمپانیا پێشکەوتووەکاندا، دەسەڵاتی جێبەجێکردنی دەوڵەتی مەرکەزی کەوتە ژێر کاریگەری دەسەڵاتی سەرمایەدارەکانەوە. بانکدارە گەورەو خاوەن پیشەسازیەکان گەورەکان بوون کە کۆنترۆڵی کاروبارەکانیان دەکرد. بەدرێژای مێژووی ئەمریکا هیچ کاتێك سیاسەتی ئەو وولاتە وەك سەردەمی بانکدارەکان و خاوەن کارگەکان لاوازو کەم بایەخ نەبووە. لە ڕاستیدا پێشکەوتنی باری ئابووری، یەکسانی و هاوسەنگی دەسەڵاتی سیاسی ئەمریکای تێك شکاند. سیاسەتی قۆرخکاری ودونیای پیشەسازی و بازرگانی، دیکتاتۆریەتێکی ستەمکاری ئابووری پێگەیاندو بەتوندی دەستی ڕژێمی دیموکراتی ئەمریکای کەلەپچەکرد. لەم بارەیەوە ((جارلز فرانسیس ئادامز))لەنەوەکانی دووەمین سەرۆك کۆماری ئەمریکا، لەساڵی ١٨٧١دا دەنوسێت: ((شێوازی بەکارهێنانی دەسەڵات و بەڕێوەبردنی کۆمپانیا گەورەکان هێشتا لەقۆناغی سەرەتایی دایە، بەڵام دەسەڵاتێکە کەهیچ ناوێکی ناتوانرێت لێبنرێت. ئێمە دەربارەی سیستەمە جۆراوجۆرەکانی حکومەتکردن، لەئەرەستۆکراتی و دیکتاتۆریەوە تا دیموکراسی، شتانێك دەزانین، بەڵام هیچ دەستەواژەیەك ناتوانێت ئەو حکومەتەی کە لەلایەن بازرگانە بەهێزەکان و کۆمپانیا گەورەکانەوە بەڕێوە دەبرێت پێناسە بکات... هەروەك ئەو سەرمایەدارانەی کە بەڕیوەبردنی کاناڵی ئێریە یان بۆخۆیان قۆرخ کرد، پێناسی دەسەڵاتی ئەوانە لەکۆنترۆڵی پڕۆلیتاریادا، ئەو کاتەش کە ((ڤاندەر بیلت)) دەسەڵاتی ئستیبدادی تزارەکانی بۆ بەڕێوەبردنی [کۆنترۆڵکردن] کۆمپانیاکانی هێڵەکانی ئاسن بەکار هێنا، چاوەڕوان دەکرێت کە لەقۆناغی دواتردا ئەم سیستەمە ئستیبدادیە ئابووریە و قۆرخکاریەش دەسەڵاتی خۆی بەسەر بەڕێوەبەرایەتی کۆمپانیاکان و پڕولیتاریدا بسەپێنێت.))

سیمای ئەندامی گۆنگرێس، دادوەرەکان و دەستەی جێبەجێ کەرانی مەملەکەت لەم ماوەی بیست و پێنج ساڵەدا ١٨٧٠ـ١٨٩٥ هێڵکاریەکە لەگەندەڵی، کەم و کورتی و بەرتیل خۆری. سیاسەتی دەستتێوەرنەدانی دەوڵەت بەکاروباری ئابووری، کۆت و بەند و کێشمەکێشێکی لەڕاددەبەدەری سەرمایەدارەکانی لێکەوتەوە. لاوازی کەسایەتی سیاسی خوودی سەرۆك کۆمارەکان بوو بەهۆی ئەوەی کە زۆربەیان ببنە گاڵتەچاڕی دەستی سیاسەتی حیزبەکان. لەشەش دەورەی سەرۆکایەتی کۆماریدا ١٨٧٦ـ١٨٩٦، حیزبی کۆماریخواز چوار سەرۆك کۆمار ڕەوانەی کۆشکی

سپی بکات. حیزبی کۆماری خواز حیزبی سەرمایە و سەروەت بوو. سەرکەوتنی شەڕی ناوخۆ و پەرەسەندنی ئابووری ویلایەتە یەگکرتوەکانیش لەئەنجامی پشتگیری و پشتیوانی کۆماریخوازەکانەوە سەری هەڵدا بوو. زۆربەی خاوەن کارگەو سەرمایەکان و چینی خۆشگوزەرانی کۆمەڵگەش لەنێو ئەم حیزبەدا ئەندام بوون. سیاسەتی حیزبی کۆماریخواز بەشێوەیەك بوو کە هەموو ئەو شتانەی بازرگانەکان داویان دەکرد، وەك (باجی پشتیوانی)، یاسای ئاسانکاری بۆ بەرهەمهێنان، سیستەمی میللی بانکی، زەوی و زاری فراوان، قەرزی زۆروزەبەندە و سیتەمێکی تایبەتی بۆ لێبوردنی گشتی (معاف) لەسەر ئەو باجەی کە پێویست بوو بۆ خەزێنەی دەوڵەتی بیگێڕێتەوە، بۆیانی دەستەبەر دەکرد. ڕەش پێستەکان و سەربازە کۆنەکانی سەردەمی شەڕەیش کە ئازادی و سەرکەوتنی خۆیان لەچاوی کۆماریخوازەکاندا دەبینی، پەیوەندیان بەم کۆمەڵەیەوە دەکرد. بەدەست هێنانی دەسەڵاتی سیاسی هەوڵێکی لەباری بۆ کۆماریخوازەکان ڕەخساند، بۆ ئەوەی پارێزگاری لە دەسەڵات و ئابووری خۆیان و ئەندامەکانیان بکەن. بۆ بەرەوپێش بردنی ئامانجە سیاسیەکانیان پاپەندی هیچ بنەمایەك نەدەبوون، بەرژەوەندی کرداریان لەسەروی هەموو بەرژەوەندیەکانەوە دانا بوو. سیاسەت، هەم بوو بەهێمای بازرگانی کردن، هەم ئامرازێك بوو بۆ خزمەتکردنی بەرژەوەندیەکانی. ڕوون و ئاشکرایە کەهەر سیناتۆرێك تەنها نوێنەری ویلایەتەکەی خۆی نەبوو و بەڵکو بە پێناسی دەسەڵات و بەهای بازرگانیش دەژمێررا. بۆ نموونە بازرگانەکانی پەمووی ویلایەتەکانی باشوور لەلایەن شەش سیناتۆرەوە بەڕێوە دەبرا، سیناتۆرەکانی دیکە پشتیوانیان لە بەرژەوەندی هێڵە ئاسنینە سەرتا سەریەکانی یونیۆن پاسیفیك دەکرد، ژمارەیەکی دیکەش بەرژەوەندی کانەکانی پۆلا و ئاسن و چەند سیناتۆرێکی دیکەش پارێزگاریان لەبەرهەمهێنای نەوتی ویلایەتە یەککگرتووەکان دەکرد. ئەنجامی ئەم بێ سەروبەری سەروەریە حیزبیە، بەەم شێوەیە بوو کە دەسەڵاتی زەمینەی حیزب لەخەڵکی سەندرایەوە و بۆ چەند سیاسەتمەداری حیزبی، نوێنەری کارگە گەورەکان و ڕێکخراوە حیزبیەکان گوازرایەوە. دام و دەزگا حیزبیەکان بەڕاددەیەك دەسەڵاتیان بەسەر کاروبارەکاندا گرتبوو کە کاتێك دیموکراسی لەسەردەمی سەرۆك کۆماریەتی ((کلیولەند))دا دەرفەتی گرتنە دەستی دەسەڵاتیان بۆ ڕەخسا، دەرکەوت کەلەنێوان ئەم دووحیزبەدا جیاوازیەکی ئەوتۆ نەبووە، چونکە دەسەڵاتی بازرگانی بەسەر سیاسەتی گشتی وولاتدا یەکلایی بووبوویەوە.

بۆڕێککەوتن لەدەست درێژی کۆمپانیا گەورەکان، چەند یاسایەکی نوێی چاکسازی لەکۆنگرێسدا دەنگیان لەسەر دراو لەوانەش یاسای بازرگانی نێوان ویلایەتەکان بوو. کۆمپانیاکانی هێڵەکانی ئاسن لەگەڵ ئەو هەموو تەنگ و چەڵەمەیەشدا خۆیان لەدانی باج دەدزیەوە و نرخی کرێی

هاتووچۆیان بەدڵی خۆیان بەرز و نزم پێدەکرد. ئەم یاسایە سنووری چالاکی ئەو کۆمپانیانەی کەم کردەوە، دەبوو کرێی هاتووچۆ بەشێوەیەکی دادپەروەرانە دیاری بکرێت و لەسەر کۆمپانیاکانی هێڵەکانی ئاسنیش پێویست بوو بەداڕشتنی بەرنامەیەك، باج و دەفتەری حیسابەکانی خۆیان بەمەبەستی پێداچوونەوەیان بخرێنە بەر دەستی لێپرسراوانی دەوڵەت. بەڵام ئەم یاسایە زۆر ڕوون نەبوو و بەڕاشکاوی نرخەکانی دیاری نەدەکرد. لەکۆتاییداو بەهۆی یاسا پێشنیازکراوەکەی ((شرمان))ەوە کە بەیاسای ((دژە تراست)) بەناوبانگە، لەساڵی **١٨٩٠** تەواوی کاروبارەکانی پەیوەندیدار بە ((تراست)) خرایە ژێر دەسەڵاتی کۆنگرێسەوە. تەڵەکەی بازی و کۆت و بەند و پیلانە بازرگانیەکان بەتەواوەتی قەدەغەکران. بەڵام ئەم یاسایانەش کارێکی ئەو تۆیان لە بارودۆخەکە نەکرد و کۆمپانیا گەورەکان لەسەر کارە نایاسایەکانیان هەر بەردەوام بوون.

لەڕاستیدا لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم و هاتنە سەر کاری ((تئۆدۆر ڕۆزۆفلت))ەوە بوو، کە لەگەندەڵیەکانی دەسەڵاتی حکومەتی مەرکەزی تاڕادەیەك کەم کرانەوە و پلە و پایە و پێگەی دەسەڵاتی جێبەجێکردن زیادی کرد. هەر لەسەرەتای ئەم سەدەیەشەوە بوو کەپەیوەندی دەسەلاتی لێپرسراویەتی سیاسی لەلایەکەوە و دەسەڵاتی سەرمایەدارەکان لەلایەکی ترەوە و گۆڕانێکی نوێی بەسەردا هات.

کۆمەڵگەی پیشەسازی ئەمریکا کە هاوکاری سەرمایەدارەکانی بەسەردا زاڵ بوو، لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا ڕووبەڕووی کۆمەڵێك گیروگرفتی کۆمەڵایەتی بوویەوە [لەوانە]: کۆچکردن و گرفتەکانی شارنشینی، ڕەگەز پەرستی، ژیانی کرێکاران، ئاڵۆزی ژیانی چینی بەکاربەر و کێشەی جووتیارەکان. پێشکەوتنی پیشەسازی و بەرهەمی کارگەکان پێویستیەکی زۆری بەهێزی کارەکەر هەبوو. لەبەر ئەوە ڕێساکانی کۆچکردن چەند ئاسانکاریەکیان تێدا کرا و کاروانی کۆچبەرانی بەرەو ویلایەتەکان بەڕێخست. ئەو کۆچکەرانەی کەپێش شەڕی ناوخۆ بەرەو ئەمریکا دەهاتن، زیاتر خەڵکی باکووری ئەورووپا بەتایبەت ئێرلەندە و ئەڵمانیا و ئەسکەندەنافیا بوون. زۆربەشیان خوێندەوار و تاڕادەیەکیش دەوڵەمەند بوون. بەڵام دوای کۆتایی هاتنی شەڕی ناوخۆ و لەئەنجامی ئەو گۆڕانکاریە پیشەسازیانەی کەجیهانی پێدا تێپەڕی،ئاڕاستەی کۆچکردنەکان گۆڕاو کۆچبەرەکان زیاتر لەووڵاتانی ئەورووپای ڕۆژهەڵات و باشوورەوە بەتایبەت لەڕووسیا، پۆڵەندا، ناوچەکانی بالکان و ئیتالیاوە شۆڕ دەبوونەوە و ڕێژەیەکی زۆریشیان جووتیاری نەخوێندەوار و هەژار و یان سەربەئاینی کاتۆلیك و یەهوودی بوون و لەڕووی فەرهەنگیشەوە لەگەڵ کۆچبەرەکانی پێشوودا جیاواز بوون. ئیشە سەخت و دژوارەکانی نێو کانەکان، پیشەسازی ئاسن و پۆڵا و دام و دەزگاکانی

ڕستن و چنین هەمووی کەوتبوویە سەرشانی ئەم کۆچبەراتنە. ئەمانەهیچ شارەزایی و پسپۆڕیەکی هونەریان نەبوو و، بۆ ئەو ئیشانەش تەرخان دەکران کە بە ((پیشە بیانیەکان)) بەناوبانگ بوون. لەناوچە هەژار نشین و قەرەباڵغەکانی شارەکاندا نیشتە جێ دەبوون و هیچ جۆرە خزمەت گوزاریەکی تەندرووستی و خۆشگوزەرانیان لەبەر دەستدا نەبوو. مەرجەکانی کارکردن زۆر سەخت و دژوار بوون و کرێکارەکان زۆربەیان ڕووبەڕووی دەرکردن و لەدەستدانی کارەکەیان دەبوونەوە.

لەسێ ساڵی کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم، ژمارەی کرێکاران سێ ئەوەندە زیادی کرد،بەرێکەوتنی شەپۆلی ڕوو لەزیادی کۆچبەران، سەرچاوەیەکی لەڕادەبەدەری هێزی کرێکارانی خستە بەر دەستی خاوەن کارگەکان و بەرەخسانی ئەم هەلومەرجە لەبارە چیدی بەپێویستیان نەدەزانی ئەوەندە گرنگی بەحاڵ و گوزەرانی کرێکاران بدەن. کەمی کرێی ڕۆژانە، ماوەی کاری دوور و درێژ، ئاڵۆزی پشێوی ژیان ، زەمانەت نەکردنی پیشە، مەرجە قورسەکانی کارکردن و تەوەقوعاتی بێ سنووری خاوەن کارگەکان، لەو گرفتە سەرەکیانە بوون کە لەسەردەمی گۆڕانی پیشەسازیدا ڕووبەڕووی کرێکارەکان دەبوونەوە، مەرجەکانی کارکردنی کرێکارانی کۆچبەر ڕەهەندێکی سەرمایە گوزاری بەخۆوە گرتبوو، هەر ئەم بارودۆخەش بوو کە کرێکارەکانی بەرەو ڕێکخراوەیی بوون هاندەدا.

یاخی بوونی کرێکارەکان زۆرجار توند و تیژی و پێکدادانی لێدەکەوتەوە، یەکرێزی و مانگرتنەکانیشیان بەزەبری هێزی خاوەن کارگەکان بەرپەرچ دەدرایەوە دواتر بەبەکارهێنانی هێزی سەربازی و پۆلیسی تایبەت، بەتەواوەتی سەرکورت دەکران. سێ قەیرانی ئابووری گەورەی یەك لە دوایەك **١٨٩٣،١٨٨٦،١٨٧٣** ڕێژەی سەدی بێکاریان لە ئەمریکا گەیاندە **١٢٪**و ئەم مەسەلەیە چەندەها مانگرتنی خوێناوی بەدوای خۆیدا هێنا. فراوانی هێزی کار، ژمارەی ئەو کرێکارانەی لەکاتی مانگرتنەکاندا ئامادە دەبوون، سیاسەتی خاوەن کارگەکان لە دووبەرەکی نانەوەی نێوان کرێکارەکان و پشتیوانی یاسا و هێزی سەربازی لە بەرژەوەندی سەرمایەدارەکان، یەکرێزی نێوان کرێکارەکانی ئەستەم و مانگرتنەکانی پەرتەوازە دەکرد. ووتەکەی ((جی گۆڵد)) کەیەکێکە لەخاوەن کارگە گەورەکان، پێناسەی ڕەفتار و هەڵوێستی ئەو کەسانەیە: ((دەتوانم نیوی تاکەکانی چینی کرێکاران بۆ کوشتنی نیوەکەی تر دابمەزرێنم)).

ڕووبەڕووی نێوان کرێکاران، پاش قەیرانی **١٨٧٣** لەشێوەی مانگرتنی فراوان و جۆراوجۆر لەنێو شارە پیشەسازیەکاندا دەرکەوتن. ژمارەیەك لەو کرێکارانە و ئەوانەش کە مووچەی ڕۆژانەیان کەمبوو، زنجیرەیەك مانگرتنی بەربڵاویان لەشارە پیشەسازیەکاندا ئەنجام دا. لەساڵی **١٨٧٧** مانگرتنی کرێکاران، هێڵەکانی ئاسنی نێوان شارەکانی وەك شیگاگۆ، فیلادلفیا، پتیسبۆرگ،

بافلو، تاسانفراسیسکۆی ئیفلیج کرد. بۆ کپکردنەوەی ئەم شۆڕشانە، سەربازانی دەوڵەتی فیدراڵی و پۆلیسی ویلایەتەکان تەقەیان لەکرێکارەکان کرد و ژمارەیەکیان لێکوشتن. ترس و لەرزی کاربەدەستان لە بیرەوەریەکەی ((کۆمۆنەی پاریس))ی ساڵی ١٨٧١، ئاسمانی ئەمریکای داپۆشی. فەرمانی دادگاکان سەبارەت بەقەدەغەکردنی هەر جۆرە مانگرتنێك، بەدوادا چوون و سزای مانگرتووەکان، دەرکردنی بەکۆمەڵی کرێکاران و دروستکردنی گاردی میللی بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی سەربازی لەشارە پیشەسازیەکان لەو جۆرە ڕێوشوێنانەبون کەبۆ سەرکوتکردنی مانگرتووەکان گیرانە بەر. لەو ڕۆژە بەدواوە کۆکردنەوەی دامەزراوە پیشەسازیەکان و لێکدانی کۆمپانیا بازرگانیەکان بۆ دروستکردنی مەرکەزیەت و قۆرخکردنی چالاکیە ئابووریەکان، بەخێرایی خرایە قۆناغی پڕاکتیك کردنەوە، یەگگرتنی خاوەن کارگەکانیش لەلایەکی ترەوە، سەرکەوتنی کرێکارەکانی ئەوەندەی تر ئاڵۆز دەکرد. لەساڵەکانی ١٨٨٠ دەمەقرەی کرێکارەکان زیادی کردوو و لەگەڵ قەیرانەکەی ١٨٨٦دا ئەم ڕەق و قینەیان گەیشتە بینەقاقە. لەم ساڵەدا زیاتر لەشەش سەد هەزار کرێکار لەسەر پیشەکەیان لابران. لەمانگی مارچ ١٨٨٦ خۆپیشاندانێك دژ بە توندوتیژیەکانی پۆلیس لە ((هی مارکت))ی شیگاگۆ ئەنجامدرا. پاش تەقینەوەی بۆمبێك کەهیچ کاتێك بەڕاستی هۆکاری ئەم تەقینەوەیە نەزانراوە، ژمارەیەکی زۆر لەکرێکارەکان دەستگیر کران و لەشوێنێکی ترسناك و ناخۆش دادگایی کران و ژمارەیەکیش لەسێ دارە دران. پاش ڕووداوەکەی ((هی مارکت)) شوێن و پلەوپایەی سەندیکای کرێکاران کەوتە مەترسییەوە و زۆرێك لەخاوەن کارگەکان لە دامەزراندنی (استخدام) کرێکارانی ئەندامی ئەم سەندینگایە خۆیان بەدوور گرت، ڕابەرانی گرووپە کرێکاریەکان بەکەسانێکی تێکدەر و ئاژاوەگێڕ ناو زەد کران. لەساڵەکانی ١٨٩٠ مانگرتنی کرێکاران بەتایبەت لەنێو کرێکارانی کانەکان، هێڵەکانی ئاسن، پیشەسازی پۆڵا پەرەی سەند. پیشەسازی، بوو بەمەیدانی سەرەکی موناقەشە و مانگرتنە یەك لە دوایەکەکان. مانگرتنی کرێکارانی بەرهەمهێنای پۆڵا بە ((هوم ئستەد))ی پەنسلڤانیا لەساڵی ١٨٩٢ نموونەیەکە لەو جۆرە مانگرتنانە. نزم بوونی ئاستی کرێی ڕۆژانە و بارودۆخی نالەباری ژیان و شێوازی بۆندی، ژمارەیەك لەو کرێکارانەی کەزۆربەیان کۆچبەر بوون، ناچار بەناڕەزایی دەربڕین کرد و لەبەر ئەوەی داواکەیان پشت گوێ خر یەکیەتیەکەیان بڕیاری مانگرتنی پەسەند کرد. خاوەن کارگەکان بەبەکارهێنای پۆلیسی تایبەتی ((پینکرتۆن)) و هێزی سەربازی ڕووبەڕوویان وەستایەوە و لەئەنجامی شەڕ پێکدادانی نێوانیاندا ژمارەیەك لەهەردوو لاکوژران. کارگەکە داخراو زیاتر لە سەدوو پەنجا کرێکار بە تۆمەتی پیلان داڕشتن سزا دران. ئامانجی خاوەن کارگەکان دەرکردنی کرێکارانی شۆڕشگێڕ و دامەزراندنی

کرێکاری نوێ بوو، ئەویش بەمەرجێك ئەندامی سەندیکاکان نەبن و سەر بۆ هەموو فەرمانەکان دانەوێنن. دەرەنجامی مانگرتنەکەی ((هوم ئستەد)) کۆتایی هێنان بوو بەدامەزراوەی سەندیکاکان لە بواری پیشەسازیدا، بێ کاری و سزادانی ڕابەرانی مانگرتنەکان، سەرکەوتنی خاوەن کارگەکان. هەر لەم کاتەدا ((یوجین دبس)) یەکیەتی کرێکارانی هێڵەکانی ئاسنی ڕاگەیاند. چالاکیەکانی ((دبس)) بۆ ڕێکخستنی کرێکاران، ناوبراوی وەك یەکێك لە ڕابەرە ناودارەکانی ڕابەرانی سۆسیالیزمی ئەمریکا ناساند. کرێکارانی دروستکردنی ڤاگۆن لەدەورووبەری شیگاگۆ لەبەر کرانی کرێی خانوو و نرخی ئەو کالاّیانەی کە بەناچاری لەفرۆشگای کۆمپانیاکە دەیانکڕی ناڕەزایی خۆیان دەربڕی. لەساڵی ١٨٩٣ کەسەردەمی قەیرانێکی دیکەی ئەمریکا بوو ڕێژەی بێ کارەکان زیادی کرد و بەپێچەوانەوە کرێی ڕۆژانەی زۆربەی خاوەن پیشەکان کەم کرایەوە. کۆمپانیای ((پۆلمن)) بەبێ گوێگرتن لەداواکاری کرێکارەکان، دەستەی ڕێکخستنی گفتووگۆکانی [نوێنەری کرێکاران] لەسەر کار لابرد و، لەبەرامبەر ئەم هەڵوێستەی کۆپانیاکەدا کرێکارەکان دەستیان بەمانگرتن کرد. ((دبس))و ئەندامانی یەکیەتی کرێکارانی هێڵی ئاسن هاتنە ڕیزی مانگرتوەکانەوە و بەم شێوەیە سنووری مانگرتنەکە فراوانتر بوو. ئەنجوومەنێك لەبیست و چوار خاوەن کارگە بەمەبەستی ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو یەکیەتیە پێك هێنراو بۆ سەرکوتکردنی ((یاخی بووان)) پەنایان بۆ ((کلیولەند)) سەرۆك کۆماری ئەو کاتە برد و بەبەکارهێنانی هێزی سەربازی دەوڵەتی مانگرتنەکە تێك شکێنرا، زەرو زیانێکی مادی و گیانی زۆری لێکەوتەوە. ((دبس)) و ژمارەیەك لەئەندامانی یەکیەتی کرێکارانی هێڵەکانی ئاسن بەتۆمەتی ((پیلان داڕشتن)) دژ بەیاسای دژەتراست زیندانی کران. هۆکاری سەرەکی ئەم توندوتیژی و پێکدادانە خوێناویەی کرێکاران، بۆ شێوازی بیرکردنەوەی [تێ ڕوانینی] گشتی خاوەن کارگەکان دەگەڕێتەوە.بەدڵنیایشەوە لەقەڵەمڕەوی دەسەلاّتدارانی قۆرخکاری سەرمایەداریدا، مەجالێك بۆ ئاشتی و ڕێزگرتن لەبیروڕای کرێکاران نەمابوویەوە.

یەکیەتی کرێکارەکانی ئەمریکا زیاتر لایەنێکی محافزەکارانەیان پێوە دیار بوو، ڕژێمی سەرمایەداری و بەرهەمهێنانیان لەسەر بنەمای بەرژەوەندی تاك پەسەند کرد. چالاکیەکانیان لەبواری زیادکردنی کرێی ڕۆژانە و مەرجەکانی کارکردن چڕ کردبوویەوە، ئەوانەشیان کە خاوەنی ئامانجێکی شۆڕشگێڕانە بوون، سەرکەوتنێکی ئەو تۆیان بەدەست نەهێنا. ئەو دوو یەکیەتیە کرێکاریە [سەرەکی]ی کەلەسەدەی نۆزدەیەمدا دامەزران: ((فدراسیۆنی کاری ئەمریکا)) و ((کرێکارە دلێرەکان)) بوون، بەلاّم ئەوەی کە محافەزەکارتر بوو، هەروەها بیروبۆچونێکی دۆستانەی لەگەڵ خاوەن کارگەکاندا هەبوو، مایەوە و یەکیەتی ((کرێکارە دلێرەکان))کە ڕێوشوێنێکی سیاسی

بۆخۆی گرتبووە بەر و جێی متمانەی خاوەن کارگەکان نەبوو، کشایە دواوە و توایەوە. یەکیەتی ((کرێکارە دلێرەکان)) لە١٨٦٩دا دامەزرا و لەساڵەکانی ١٧٠٠ ژمارەی ئەندامەکانی پتر لە حەوت سەد هەزار کەس دەبوون، ڕەش پێستەکان و ژنە کرێکارەکانیش دەیانتوانی ببنە ئەندام لەم یەکیەتیەدا. پاش ڕووداوەکەی ((هی مارکت))ی شاری شیگاگۆ کە ژمارەیەك لەئانار شیستەکانیش تیایدا بەشدار بوون، یەکیەتی ((کرێکارە دلێرەکان)) کە لێپرساویەتی خۆپیشاندانەکەیان گرتبووە ئەستۆ، زیانێکی زۆریان لێکەوت و ژمارەیەکی زۆر لەڕابەرانی ئەو یەکیەتیە دادگایی و زیندانی کران و، سەد هەزار لەئەندامەکانی کەنارگیریان کرد و وورده وورده لەمەیدانی چالاکیە کرێکاریەکان پاشەکشێی کرد و کۆتایی بەتەمەنی هات. ((فدراسیۆنی کاری ئەمریکا))، لەلایەن ڕابەرێکی((بلیمەتەوە)) کە ((سامویل کۆمپەر)) بوو، بەڕێوە دەبرا. ئامانجی ئەم دامەزراوە چاککردنی مەرجەکانی کارکردن و کرێی ڕۆژانە بوو ـلەڕێگەی گفتوگۆکردنی دۆستانە لەگەڵ خاوەن کارگەکان ـ لەگەڵ ئەوەشدا خاوەنی ئایدۆلۆجیایەکی کرێکاری نەبوو، کرێکاری ژن، کۆچبەر یان ڕەش پێستی وەرنەدەگرت، بەئەندام بوونیش لەو یەکیەتیە تایبەت بوو بەکرێکارانی پسپۆڕ و شارەزا لە بواری پیشەسازیدا، دانی بەڕژێمی سەرمایەداریدا دەنا کە بەڕێگەیەکی ئاشتیانە گیروگرفتی کرێکارەکان چارەسەر بکات. ((فدراسیۆنی کاری ئەمریکا)) هێدی هێدی پەرەی سەند و دواتر وەك یەکێك لە سەرەکی ترین دامەزراوە کرێکاریەکانی سەدەی بیستەمی لێهات. ئەم دامەزراوانە هیچ جۆرە هەڕەشەیەکیان لەسەر بوونی سەرمایەداری درووست نەدەکرد، لەپێناو بەرژەوەندی کرێکارە شارەزاکان ـ بەڵام نەك پێچەوانە لەگەڵ بۆچوونی کارگەکان ـ دامەزرا، دامەزراوەیەکی هاوشێوە کۆمپانیا گەورەکانی پێکەوە نا.

ڕاپەڕینی کرێکاری ئەمریکا نەخاوەنی ئایدۆلۆجیەکی دیاریکراو و نەڕابەرایەتیەکی ڕووناکبیر بوو، ئامانجی سەرەکی ئەو لەپێناو پاراستنی بوونی خۆی لەنێو ڕژێمی سەرمایەداریدا کورت دەکرایەوە. لەلایەکەوە کرێکاری ئەمریکی هەوڵی دەدا بەوەرگرتنی شێوازی ژیانی ئەمریکایی، ببێتە ئەندام لەچینی مامناوەندی ئەم کۆمەڵگەیە، لەو لاشەوە خاوەن کارگە توانی بەدەستەبەرکردنی بارودۆخێکی تارادەیەك لەبار ڕەزامەندی ئەو بەدەست بهێنێت. بەرژەوەندی تایبەتی لەسەرووی هەموو بەرژەوەندیەکانەوە دانراوە و هەر لەبەر ئەوەش بوو کەدام و دەزگا کرێکاریەکان لەپێناو یەکڕیزی چینایەتیدا کاریان نەدەکرد. زۆربەی کرێکارەکان بەبێ ئەوەی بچنە نێو هیچ دامەزراوەیەکەوە لەپیشەکەی خۆیاندا لەگەڵ خاوەن کارگەکان ڕێکدەکەوتن و لێك تێگەشتنێکی بەرامبەر کێ لەنێوانیاندا سەری هەڵدەدا.

تایبەتمەندیە گشتیەکانی کۆمەڵگە لەجێگیر بوونی ئەم هەماهەنگیەدا کاریگەریەکی زۆری هەبووە. دامەزراوە کۆمەڵایەتیەکان لەسەر بنەمای کار و چالاکی تایبەتی [تاکەکەسی]و کۆکردنەوەی سەرمایەی تاکەکەسی دانران. قانوونی ئەساسی ئەمریکا دانی بەسنووری خاوەنداریەتی تایبەتیدا ناو جەختیشی لەسەر [پەیڕەو کردنی] ئەم چەمکە لەبوونیادە سیاسیەکاندا کردەوە. دادگاکانیش پشتیوان و پارێزەری خاوەنداریەتی تایبەتی بوون، جگە لەوەش بەگەشەکردنی باوەڕ بەچانسی یەکسان و بەرامبەر بۆ پێشکەوتن، چەمکی پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان شوێنی چەمکی چینایەتی گرتەوە. لەکۆمەڵگایەکدا کە ڕێگای پێشکەوتن و بەرەو پێش چوونی واڵا کرابوو، ڕۆڵەکانیش پێکەوە بەسترانەوە، لە ئەنجامدا جەخت لەسەر هەماهەنگی ئێستا کرایەوە، نەك دوانیە دژیەکەکان و ناکۆکیەکان. هۆکارێکی دیکەش هاتنە ناوەوەی نەتەوە جۆراوجۆرەکان بوو کە دەبوونە ئاستەنگ لەبەردەم یەکڕیزی و تەبایی چینایەتیدا. کرێکارە کۆچبەرەکان لەزمانی یەکتر تێنەدەگەشتن و لەڕووی فەرهەنگیشەوە جیاواز بوون و جیاوازی ڕەگەزیش، خۆی لەخۆیدا کێشە و گیروگرفتێکی زۆری بەدوادا دەهات. بەڵام یەکڕیزی و یەکگرتوویی کرێکاری ئەمریکی لەڕووی پیشەییەوە بەرجەستە کرا. ڕابەرانێکی وەك ((کومپر))کە ئامانجی دامەزراوە کرێکاریەکانیان لەسەر بنەمای گفتوگۆ لەگەڵ خاوەن کارگەدا بۆ زیادکردنی کرێ و چاککردنی مەرجەکان کارکردن دادەنا، توانیان بەردەوام بن و سەرکەوتنیش بەدەست بێنن. ئەم دامەزراوانە لەسەردەمی ((فرانکلین ڕۆزفلت))دا بەچوونە نێو ((یەکیەتی کرێکارانی پیشەسازی)) توانیان وەك فراوانترین یەکیەتی کرێکاری خۆیان بنوێنن و بەکۆکردنەوە دامەزراوە بچووکەکان لەژێر چەتری پشتیوانیدا، ببنە ڕێکخراوێکی سەرەکی لە ژیانی ئابووری و سیاسی ئەمریکادا. لاوازی ڕاپەڕینی سۆسیالیزم و نەبوونی سەرهەڵدانی حیزبە کرێکاریەکان ـ بەبەراوورد لەگەڵ وڵاتە پیشەسازیەکانی دیکەی وەك ژاپۆن، ئنگلستان، ئەڵمانیا ، ئیتالیا ـ لەتایبەتمەندیە گشتیەکانی کۆمەڵگەی ئەمریکایی ئەو سەردەمە بوو.

هاوکات لەگەڵ گەشەی خێرای پیشەسازی لەناوچەکانی باکوور و ڕۆژهەڵاتدا، لەویلایەتەکانی ڕۆژئاواشدا چەند گۆڕانکاریەك ئەنجام درا، کە ئەم گۆڕانکاریانە دواتر یارمەتی دەرێکی باش بوون بۆ بەرەو پێش چوونی ئەو ناوچانە لەزۆربەی بوارەکاندا. گەشەسەندنی بەخێوکردنی مەڕ و ماڵات و درووستکردنی لەوەڕگەی فراوان، پیشەی بەخێوکردنی ئاژەڵی لەوناوچانەدا پەرەپێدا. دۆزینەوەی زێڕ لە کالیفۆڕنیا و ویلایەتەکانی ڕۆژئاوا، سەرنجی زۆرێك لەکۆچبەرانی دەرەوەی بۆناوچەکانی ڕۆژئاوا ڕاکێشا و سیاسەتی دەوڵەتیش لەبەخشینی زەوی کشتووکاڵی و هاندانی کۆچکردن بەرەو ڕۆژئاوا

یارمەتی دەرێکی باش بوو بۆ نیشتەجێکردنی خەڵکی و ئاوەدانکردنەوەی ئەو ناوچانە. لەگەڵ پەرەسەندنی پیشەسازیدا، کۆمەڵێك گۆڕانکاری لە بەکارهێنانی زەویە کشتووکاڵیەکاندا کرا. بەکارهێنانی ئامێری کشتووکاڵی، کووتی کیمیایی و هۆکارەکانی لەناوبردنی ئافاتی ڕووەك و چاککردنی تۆوی کشتووکاڵی، بەرهەمهێنانی دانەوێڵە، لۆکە و بەروبوومە پیشەسازیەکانی دیکەی چەند سەد ئەوەندە پەرە پێدا. پێش شەڕی ناوخۆ بازاڕی بەرهەمەی کشتووکاڵی زۆرکەم بوو، بەڵام ئەو گۆڕانکاریەی کە لەڕووی ئامێرەکانی هاتووچۆوە. ئەنجام دران بازاڕەکانی ناوخۆی ئەمریکای بەناوچەکانی دیکەی جیهانەوە بەستەوە، جووتیارەکان دەسەڵات و کۆنترۆڵی خۆیان بەسەر بازاڕەکانی فرۆشتنندا لەدەستدا، نرخی بەروبوومی کشتووکاڵی لەسەر بنەمای داوخواستی بازاڕە جیهانیەکان دیاری دەکرا، زۆربوونی بەروبوومی کشتووکاڵی لە ئەوروپا، ئوسترالیا، یان ناوچەکانی دیکەی جیهان کاریگەریەکی ڕاستەوخۆی لەسەر داکشانی نرخی بەروبوومەکانی ئەمریکا هەبوو. جگە لەوەش بەهۆی زۆربونی بەرهەمی کشتووکاڵیەوە نرخی بەروبوومی کشتووکاڵی ئەو وولاتە داشکانێکی بێ وێنەی بەخۆوە بینی ـ بەبێ ئەوەی جووتیارەکان لەدیاریکردنی نرخەکاندا بەشداریان کردبێت. ئەو گۆڕانکاریانەی کەبەسەر لایەنی پیشەسازیدا هات کاری لەبینای دارایی وولاتیش کردبوو. جووتیاران و کۆلکە بازرگانەکان زیاتر لەهەموو گروپە کۆمەڵایەتیەکانی دیکە لەژێر پاڵە پەستۆی ئەم کاریگەریەدا بوون و شکانی نرخی بەروبوومی کشتووکاڵی، خراپی ئاووهەواو کەمی ڕێژەی بەرهەمهێنان، سەپاندنی کرێی گران و قورس لەلایەن کۆمپانیاکانی هێڵەکانی ئاسنەوە، هەموو ئەم هۆکارانە هەرەشەیەکی گەورەیان شکست بوونی ئەم گرووپە درووست کردبوو، کە زۆربەشیان زەویەکانیان لەگرەوی بانکەکاندا بوو. ڕاپەڕینە پەراگەندەکان لەکۆبوونەوەی جووتیارانی ناڕازی، لەشێوەی سەندیکا جووتیاریەکانی وەك ((گرانجێرز)) و ئەندامانی گرووپی سیاسی ((گرین بك)) و یەکیەتی جووتیارانی سەندیکا کرێکاریەکانی ((پاپۆلیست))دا دەرکەوتن و هەوڵیاندا شێوەیەکی سیاسی بەناڕەزاییەکانیان ببەخشن. ئەوان لەهەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٨٩٢دا توانیان ژمارەیەك نوێنەر و سیناتۆر ڕەوانەی کۆنگرێس بکەن و چەند حکومڕانێکی ویلایەتی بۆ خۆیان هەڵبژێرن.

بەسەر هەڵدانی قەیرانی دارایی لە ساڵی ١٨٩٣، شۆڕشی جووتیاران پانتاییەکی فراوانتری گرتەوە، بەیەکگرتنی گروپە یاخیبووەکان ڕاپەڕینێکی گەورەی جەماوەری سەری هەڵدا و دواتر بەدامەزراندنی حیزبێکی نوێی بەناوی ((پاپۆلیست)) کۆتایی پێهات، ئەم لەململانێ سیاسیەکاندا بۆ بەدەست هێنای دەسەڵاتی سیاسی مەسەلەیەکی نوێی ووروژاند کە ئەویش مەسەلەی یەکەی دراوی زیوو بوو.

هەرچەندە مەسەلەی یەکەی دراوی زێڕ و زیوو بەبەردەوامی جێگای مشت و مڕی سیاسی نێوان گروپەکان بووە. لایەنگرانی سیستەمی دوویەکەی زێڕ و زیوو لایەنگرانی یەکەی زێڕ تاکۆتایی سەدەی نۆزدەیەکیش هەر لەسەر ئەم مەسەلەیە کێشەیان هەبوو. جووتیارەکان وایان دەزانی کە ڕەواجی دراوی زیو گیروگرفتە ئابووریەکانیان چارەسەر دەکات و نرخەکان بەرز دەکاتەوە و بەرەواج پەیداکردنی دۆلاری زیویش نرخی پارە دەبوو ژێتەوە. نوێنەرانی ویلایەتەکانی ڕۆژئاوا. لایەنگرانی دراوی زیو لەکۆنگرەدا یاسایەکیان پەسەند کرد کە بەپێی ئەو یاسایە لەسەر دەوڵەت پێویست دەکرا، کە ڕێژەیەکی دیاریکراو زەوی بکڕێت و دووبارە دۆلاری زیو ڕەواج پەیدا بکاتەوە. بەڵام ئەم سیاسەتی دراوە کێشەی جووتیارەکانی چارەسەر نەکرد. چونکە ڕێگەی لەداکشانی نرخی بەروبومی کشتوکاڵی گرت، نەداشکانی بەهای زیو. بەتایبەت کەبەدۆزینەوەی کانەکانی زیوی ئاریزۆنا، کلۆرادۆ و ڤنواندا و خستنە بازاڕی، بەهای زیو کەمیکردو نرخەکان بەگشتی داشکان. دەوڵەت دەرکردنی دۆلاری زیوی ڕاوەستاند و، ترسی وەرشکست بونی جوتیاران بە ئاشکرا هەستی پێدەکرا، بەتایبەت کە بانکەکانی ویلایەتی ڕۆژئاوا یەکەمین دام و دەزگا بوون کە زیانی ماددیان لێکەوت.

لەکاتی هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٨٩٦، بەپێکهێنانی هاوپەیمانیەك لەنێوان حیزبی دیموکرات لەگەڵ ((پاپۆلیست))دا توانیان وەك هێزێکی گەورە خۆیان بناسێنن. ((ویلیام جنینگز برایان)) کەووتاربێژێکی زۆر بلیمەت بوو هەروەها لەنێوان گرپە جوتیاری و کرێکاریەکاندا زۆر خۆشەویست بوو، لەلایەن حیزبی دیموکراتەوە بۆ کاندیدی سەرۆك کۆماری پێشنیاز کرا، لەبەرامبەردا حیزبی کۆماریخواز ((مەك کنیلی)) وەك کاندیدی هەڵبژاردنەکانی خۆی دیاری کرد. سەرمایەدارە گەورەکان و بانکداران و کەسایەتیە دەسەڵاتدارە حیزبیەکان لەپێناو هەڵبژاردنی ((مەك کنیلی))و پوچەڵکردنەوەی هەڕەشەی ڕکە بەرەکانی، هەموو جۆرە سەرچاوە و هۆکارێکیان بەکارهێنا. لەزۆربەی شوێنەکاندا کارگەکان ڕووبەڕووی هەڕەشەی داخستن و بێ کاری دەبوونەوە، ئەگەر ((مەك کنیلی)) کاندیدی حیزبی کۆماریخوازی سەرکەوتنی بەدەست نەهێنابایە. کۆمپانیاکانی بیمە بەڵێنیان بەجووتیارەکاندا کەئەگەر حیزبی کۆماریخوازەکان سەرکەوتن بەدەست بهێنێت، بیمەی زەویەکانیان و بەڵگەنامەکانیشیان بۆ ماوەی پێنج ساڵی دیکە تازە دەکەنەوە. ((برایان)) پشتی بەبەدەستهێنانی دەنگی لایەنگرانی چاکسازی ، جووتیاران، کرێکاران و چینی مامناوەندی کەم دەرامەت بەستبوو، بەڵام هێز و سەرمایە و دەسەڵات، بۆ پشتیوانی کردنی ((کنیلی)) خرابوونە گەڕ، لەئەنجامدا حیزبی دیموکرات بەجیاوازیەکی کەم لەدەنگدانێکی ڕاستەوخۆ شکستی خوارد و دۆڕاندنیان کۆتایی هێنان بوو بە دەسەڵات و چالاکی ڕاستەوخۆی جووتیاران لەکاروباری سیاسی وولاتدا.

لەم قۆناغەی ئەمریکادا کەقۆناغی گواستنەوەی (انتقالی) کۆمەڵگەی ئەمریکایە، هاوڕیزی و یەکگرتوویە نێوان گروپە کرێکاری و جووتیاریەکان سەرنج ڕاکێش بوو ـ هەردوولا هۆکاری سەرەکی بەرهەمهێنان بوون و لەسەرهەڵدانی گۆڕانکاریە پیشەسازیەکاندا ـ گیروگرفتی هاوبەشیان هەبوو. ئەو بیرۆکانەی کە خستیانە ڕوو، هۆکارێکی سەرەکی بۆ چاکسازیەکانی داهاتوو بوون. چاککردنی مەرجەکانی کارکردن، دیاریکردنی هەشت سەعات کاری ڕۆژانە، دەستێوەردانی دەوڵەت لە ڕێکخستنی کاروباری گواستنەوە و هاتووچۆ، دیاریکردنی نرخی هێڵەکانی ئاسن، تەلەگراف و تەلەفۆن، هەڵبژاردنی ڕاستەوخۆی سناتۆرەکان و دانانی باجی بەردەوام لەو جۆرە پێشنیازانە بوون کە لەسەدەی بیستەمدا گرنگیان پێدرا و بەکردەیی پڕاکتیك کران.

ئەوەی لەداواکاری و خواستەکانی ئەم گروپەدا گرنگ و پڕ بایەخ بوو، زەروریەتی دەستێوەردانی دەوڵەت و لێپرسراویەتی دەسەڵاتی جێبەجێکردن بوو لەڕێکخستنی کاروباری ئابوریدا، کە دەوڵەت نەتەنها لێپرساوە لەبەرامبەر بەرژەوەندی سەرمایەدارەکاندا بەڵکو لێپرسراویشە لەبەرامبەر پاراستنی بەرژەوەندیەکانی تێکڕای خەڵکیدا. لەسەرەتای دامەزراندنی کۆماری ئەمریکاوە درووشمی، ((حکومەتێك چاکترە کە کەمتر حکومەت بکات)) کاریگەریەکی ڕاستەوخۆ لەسەر سیاسەت و کاروباری ئابووریدا درووست کرد. گۆڕانکاریە پیشەسازیەکانی پاش شەڕی ناوخۆ، سیاسەتی دەست تێوەرنەدانی دەوڵەت لەکاروباری ئابووری و هاندان و پشتگیری سەرمایە گوزاری تایبەتی لەگەڵ خۆی هێنا. ڕاپەڕینی ((پاپۆلیست)) یان لایەنگرانی حیزبی گشتی، ئەو گروپانەی لەدەوری خۆی کۆکردەوە، کەزیاتر لەخەڵکانی دیکە لەلایەن ئەم سیاسەتەوە زیانیان بەرکەوتبوو. پێشنیازە چاکسازیەکانیان، سەرنجی دەوڵەتیان بۆ ئەرکە فراوانەکەی خۆی ڕاکێشا و بوون بەهۆکارێکی سەرەکی لە جێبەجێکردنی یاسا و چاکسازیەکانی سەردەمی ڕووداوە پێشکەوتن خوازیەکانی سەرەتای سەدەی بیستەمدا. گۆڕانی شێوازی ژیانی جووتیاری ئەمریکایی، دەرئەنجامی کاریگەری ڕاستوخۆی بە پیشەسازی بوونی کۆمەڵگە و کاریگەریەکانی شێوازی ژنانی شارنشینی بوو بۆسەر هەموو لایەنەکانی دیکە. بنەما کلتوریەکانی کۆمەڵگە وەك کلێسە و خێزانیش لەژێر کاریگەری ئەم ڕووداوە ئابووری و گۆڕانکاریە پیشەسازیانە. گۆڕانێکی بنەڕەتیان بەسەردا هات.

کۆچی کۆچبەران لە ساڵەکانی ۱۸۰۰

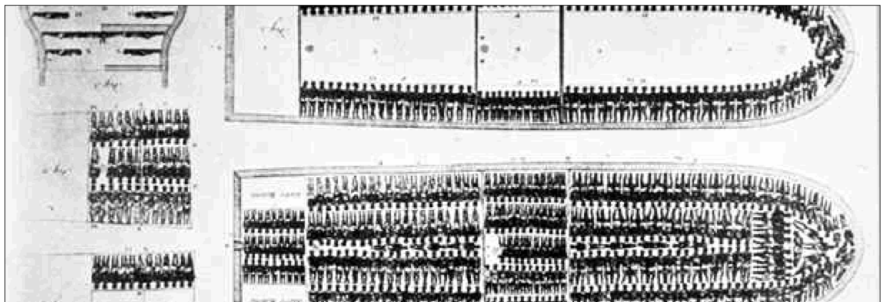

گواستنەوەی کۆچبەران بەکەشتی لە ساڵی ١٨٠٨

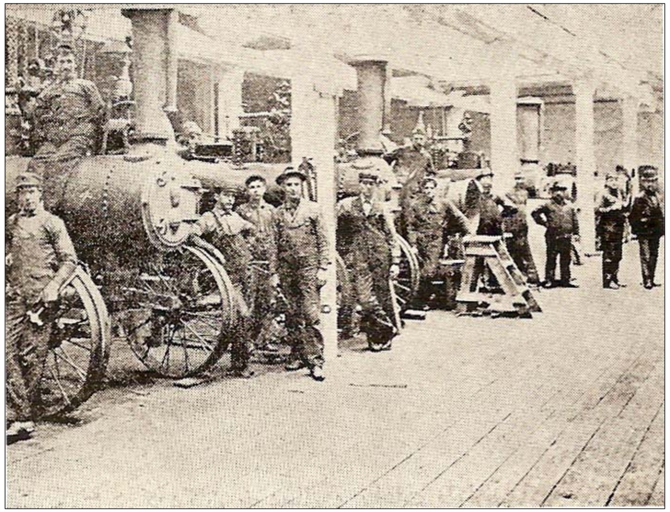

گروپێك لە کرێکارانی پیشەسازی لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم

ژنان لە کاری بەرهەمهێنانی پیشەسازی

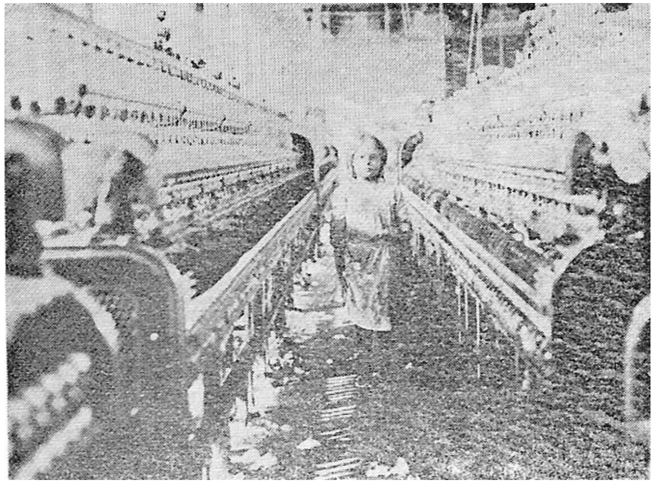

منداڵان و ماوەی دوورودرێژی ئیشکردن

بەشی حەوتەم:

سەردەمی ڕووداوە پێشکەوتن خوازیەکان
کۆتایی هاتنی گۆشەگیریی سیاسی

ساڵەکانی نێوان ١٩٠٠-١٩١٧ بەسەردەمی ڕووداوە پێشکەوتن خوازیەکان بەناو بانگە. لەم سەردەمەدا چەند ڕاپەڕینێکی چاکسازیخوازانە بۆ ڕێگەکرتن لەکارە دزێوەکانی سەرمایەدارەکا سەریان هەڵدا. کۆمەڵە یاسایەکیش بۆ ڕێکخستنی کاروباری بازرگانی،لەکۆنگرەدا بڕیاریان لەسەر درا. بەگرنگیدان بەو گیروگرفتانەی کە ڕووبەڕووی شارەکان دەبوویەوە، چاککردنی لایەنی بەڕێوەبردنی شارە گەورەکان ، دانانی باج لەسەر دەرامەت، پشتیوانی کردن لەبەکاربەر، هەڵبژاردنی سیناتۆرەکان لەڕێگەی دەنگدانی ڕاستەوخۆوە، باشتر کردنی مەرجەکانی کارکردن، وردە وردە نارەزاییەکان کەم بوونەوە و هەوڵێکی زۆریش لەپێناو ڕاستکردنەوەی نایەکسانیەکان درا. ئەم چاکسازیانە پەرچە کردارێك بوون لەبەرامبەر گۆڕانکاریە خێراکانی پیشەسازی وئەو گرفتە کۆمەڵایەتیانەی کەلێی کەوتبوویەوە.یاسای ((دژە تراست))ی شرمان کەلە ساڵی ١٨٩٠ پەسەند کرابوو، بەزیادکردنی چەند یاسایەکی چاکسازی نوێ پشتیوانی کرا. بەڕێوەبەرایەتیەك بۆ چاودێریکردنی کاروباری بازرگانی لەسەرتا سەری دەوڵەتی فیدرڵیدا دامەزرا. دانانی باج لەسەر دەرامەتی کۆمپانیاکان بۆ یەکەمین جار بایەخی پێدرا. بەجێبەجێکردنی یاسا چاکسازیەکان، بنەماکانی لیبراڵیزم کە کۆمەڵگەی ئەمریکایی لەسەر بونیاد نرابوو زیاتر بەهێز بوون. لەگەڵ هاتنە سەرکاری ((ڤدرۆ ویلسۆن)) لەساڵی ١٩١٢، ئەم چاکسازیانە ئاراستەیەکی دیاریکراویان وەرگرت، بیرۆکە چاکسازی خوازەکانی ئەم سەردەمە و بایەخدان بەگرفتەکانی ژیانی شارنشینی و کرێکاری، بوونە هۆی کەم بوونەوەی دەنگی نارەزایی خەڵك و کۆسپێکیش لەبەردەم پەرەسەندنی سۆسیالیزمدا.

((ئەمریکا لەلادێدا لەدایك بوو، لەشاردا گەشەی کرد)) ئەم ڕستەیەی مێژوونوسی ئەمریکی ((هافستارد)) بەڵگەیەکی ڕوون و ئاشکرایە لەسەر ئەم گۆڕانکاریانەی کەشۆڕشی پیشەسازی لەسەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا لەو وڵاتە هێنایە ئاراوە. لەسەرەتای پێکهێنانی حکومەتی کۆماریدا شارە گەورەکانی ئەمریکا بەپەنجەی دەست دەژمێرران. فیلادلفیا لەکۆتاییەکانی سەدەی هەژدەیەمدا بیست و پێنج هەزار دانیشتوانی هەبوو و بەیەکێك

لەگەورەترین شارەکانی ئیمپراتۆری ئینگلیز دەژمێررا، بەڵام ژمارەی شارەکانی هاوشێوەی فیلادلفیا زۆر کەم بوون و تێکڕای شارنشینەکان، ڕێژەیان ١٠٪ تێپەڕیان نەدەکرد. لەسەدەی نۆزدەیەمدا ژمارەی شارنشینەکان زیادیکردوو تاسەردەمی شەڕی ناوخۆ نزیکەی ٢٠٪ی دانیشتوان لەشارەکاندا نیشتەجێ بووبوون. گۆڕانکاریە پیشەسازیەکان و پەرەسەندنی کارگەکان و دامەزراوە سەرەکیە بازرگانیەکان، هۆکاری سەرەکی زیادبوونی دانیشتوانی شارەکان بوون ـ بەڕادەیەك کەلەکۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا لەنێو دە هاوڵاتی ئەمریکیدا چوار کەسیان شارنشینی بوون. سەرژمێریەکی ساڵی ١٩٢٠ لەئەمریکا ، ڕێژەی دانیشتوانی شارەکان بە زیاتر لە ٥٠٪ی تێکڕای دانیشتوان دەخەمڵێنێت.

شارەکان زۆرجار قەرەباڵغ، پیس و پۆخڵ و لەڕووی بەڕێوەبردنیشەوە گەندەڵ بوون، کۆچبەرەتازە هاتووەکانیش، کە لەلادێکانی ئەوروپاوە و لەپێناو ژیانێکی چاکتردا ڕوویان لەئەمریکا کردبوو، زۆرینەی دانیشتوانیان پێك دەهێنا. بەدرێژایی ساڵەکانی سەدەی نۆزدەیەم زیاتر لەسی و هەشت ملیۆن کۆچبەر هاتبوونە نێو ئەمریکا و لەنێوان ساڵەکان ١٩٠٢ ـ ١٩١٢ ساڵانە زیاتر لەنیو ملیۆن کۆچبەر پەنایان بۆ کەنارەکانی ئەو وڵاتە دەهێنا. ئەم کۆچبەرانە زیاتر لەووڵاتە هەژارەکانی باشوور و ڕۆژهەڵاتی ئەورپاوە دەهاتن و لەڕووی فێرکردنیشەوە لەکۆچبەرەکانی پێشوو لاواز تربوون. زۆر جاریش لەماڵێکی دیاریکراوی شارەکاندا لەدەوری یەکتر کۆدەبوونەوە و بەپێی کلتور و داب و نەریتی و نەریتی خۆیان بنچینەی ژیانێکی دیکەیان دادەمەزراند. ئەگەر گیروگرفتێکیشیان ڕووبەڕوو دەبوویەوە، لەبەر نەتوانایی خۆیان بوو لەخۆ گونجاندنیان لەگەڵ ئەم ژینگە نوێیەدا. زۆربوونی دانیشتوان، نەبوونی خزمەتگوزاری تەندرووستی، کێماسی لەدابەشکردنی سەروەت و سیاسەتمەداران و لێپرسراوانی گەندەڵی، لەکۆتایەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا کێشە و تەنگ و چەڵەمەیەکی زۆریان ڕووبەڕووی شارنشینەکان کردەوە. بۆنموونە شارێکی وەك شیگاگۆ لەساڵی ١٨٩٠دا نزیکەی ٨٠٪ی تێکڕای کۆچبەرەکان یان نەوەی یەکەمی کۆچبەرەکانی لەخۆ گرتبوو. کۆچبەری ئەڵمانی، ئایرلەندی و ئەسکەندەنافیایی نەوەی کۆچبەرەکانی پێشووتریان پێك دەهێناو ژمارەیەکی زۆری کۆچبەرانی پۆڵەندی و چیکی و لیتوانیایی و ئیتاڵی و جوولەکەکانی ئەوروپای ڕۆژهەڵاتیش، دانیشتووی تازە هاتووی ئەو شارە بوون و، هەریەکە و بەپێی هاوشێوەیی ڕەگەزیان لەچەند گەڕەکێکی جوودا و جیاوازدا کۆدەبوونەوە. ئەم ((گەڕەکانە)) لەبەر ئەوەی دانیشتوانەکەی، خەڵکی کۆچبەر و هەژار بوون، بەو خانوو و باڵەخانە ڕزیوانەی کە تیایدا دەژیان

و، ئەو کۆڵانە پیس و پۆخڵ و ئاوەڕۆ بۆگەنانە و ئەو ژینگە پڕ لەهەژاری و نەخۆشیەی کە بەنیاز بوون تیایدا بحەسێنەوە، لەگەڵ قەرەباڵغی لەڕادەبەدەری دانیشتوانەکەی، لەبارترین زەمینەیان بۆ نەش و نما کردنی فەساد ڕەخساند بوو. بەد ڕەوشتی، گرفتی ژنانی کۆچبەر، بەکارهێنانی منداڵان لەکارگەکانی بەرهەم هێنان، نیگەرانی و پەرێشانی ئەو کرێکارانەی کەڕووبەڕووی گرفتی کرێی کەم و ماوەی دوور و درێژی کارکردن دەبوونەوە، بارودۆخێکی پڕ لەمەترسی و کارەسات بەسەر شارەکاندا سەپاند. هیچ کام لەم شارە سەرەکیانە خاوەنی سیستەمێکی ڕێك و پێکی سەربازی نەبوون و لێپرسراو و بەڕێوەبەرەکانیان کەتەنها لەبەر بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان پشتیوانیان لەگروپێکی دیاریکراو دەکرد، گیروگرفتە کۆمەڵایەتیەکانیان زیاتر دەکرد. پۆلیس بەهۆی ئەو ئەڵقەیەی کە لەگەڵ گروپێکدا گرێی دەدا، دژ بەگروپێکی ترڕەفتاری دەکرد. کۆچبەرەکان بەهۆی داب و نەریت و ڕێو ڕەسمی تایبەتیانەوە، هەڵسوکەوتی ((غەیرە ئەمریکیان)) دەنواند و بەدیدێکی گوماناویەوە سەیری ئەمریکایەکانیان دەکرد.

کۆچبەرە تازەهاتوەکان بەئاسنی لەلایەن کۆمەڵگەی ئەمریکیەوە وەرنەدەگیران. ئەو زمانەی کەئاخاوتنیان پێدەکرد، پۆشاك، خۆراك و شێوازی ژیانیان سەرسوڕهێنەر و نامۆ بوو. زۆرجار نەوەی یەکەمی کۆچبەرەکان بوون کەهەموو گرفتانەیان ڕووبەڕوو دەبوویەوە و، منداڵەکانیان تاڕادەیەك ئاسانتر دەیانتوانی ببنە ئەندام لەکۆمەڵگەدا. بەفێربوونی زمانی ئینگلیزی و شێوەزارەکانی ئەمریکا، بەئاسانی لەگەڵ ژینگەی نوێدا ئاوێتە دەبوون. بۆچینی لاوان، دابڕان لەداب و نەریتی کۆن و بەسترانەوە بەژینگەی نوێ، هەلێکی لەبار بوو بۆ هەنگاونان بەرەو پێشکوتن و سود وەرگرتن لەدەرفەتە یەکسانەکان . ئەڵمانی و ئێرلەندی، جوولەکە، ئیتالیایی، پۆڵەندی و ئەوانی دیکەش کە لە ((نیشتیمانە کۆنەکەیان)) دابڕابوون، بەهەوڵ و تێکۆشانی خۆیان، توانیان ڕێگایەك بۆ چوونە ناو کۆمەڵگەی ئەمریکی بدۆزنەوە. بەڵام ئەو کۆمەڵگەیەی کە کۆچبەرە بیانیەکانی کەم تا زۆر لەنێو خۆیدا جێدەکردەوە، هەمیشە دەرگاکانی بەرەو ڕووی ڕەشەکاندا داخرابوون .

دەمارگیریە نەژادیەکان و بوارێکی گەورەی لەنێو ڕەشپێستەکان و گروپە کۆمەڵایەتیەکانی دیکەدا دروستکرد. ڕەنگی پێست ئەم گروپەی لە کەمایەتیەکانی دیکە جیادەکردەوە. ڕەش بۆهەرشوێنێك بچووبایە ڕووبەڕووی دەمارگیری دەبوویەوە. ئەو یەکەمین کەسەبوو کەلەبارودۆخە ناهەموارە ئابووریەکاندا لەسەر کار لادەبراو کۆتا کەسیش بوو کەلەسەر پیشەیەك دانەمەزرا. لەو کاتانەی کە گیروگرفتی کرێکارەکان دەگەشتە لوتکە، ڕەشەکان بۆ شکاندنی مانگرتنەکان

بانگهێشت دەکران. ئۆپاڵی هەموو توندوتیژیەکانی کۆچبەر و سپی پێستە هەژارەکانیش لەئەستۆی ئەم ڕەشانەدا بوو. هەر ئەندازە کەڕێژەی ڕەشەکان لەنێو شارەکاندا زیادی دەکرد، بەهەمان ئەندازەش توند و تیژی سپی پێستەکان دژ بەو نەژادە چڕتر دەبوویەوە. پیشە و ئیش و کاری کەم دەرامەتی وەك پاك و خاوێنی شارەکان، پاسەوانی کۆشکەکان یان کارەکەری نێو ماڵەکان هەر لەئەستۆی ڕەشەکاندابوو. قوتابخانەکان، کلێسە و شوێنی ژیانیان لەوانی تر جیادەکرایەوە. گەڕەکەکانیشیان هیچ جۆرە مەرجێکی ژیانی تێدا بەدی نەدەکرا. شووقەکانیان ڕۆژ لەدوای ڕۆژ کاولتر و کۆنتر دەبوون و خاوەن سەرمایەکانیش بەهیچ شێوەیەك ئامادەی بەکرێدانی خانوو بە ڕەش پێست نەدەبوون و هەژاری و پەرێشانی دانیشتوانی ئەو گەڕەکانە تادەهات زیاتر دەبوو. قەیرانی گەڕەکە ڕەش نشینەکان کەبە ((گتو)) ناوبانگیان دەرکرد، ئەنجامی ڕوون و ئاشکرای ئەو هەموو توندوتیژیانەی سپی پێستەکان و پشت گوێخستنی شێوازی ژیانی ئەو نەژادەی مرۆڤەکان بوو. پەرەسەندنی ((گتو)) لەسەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا چەندەها گیروگرفتی کۆمەڵایەتی بەدوای خۆیدا هێنا. توندوتیژی، فەساد و تاوان وەك دیاردەیەکی ئاسایی و باوی لێهات و هەژاری و داماوی باڵی بەسەر ئەم ناوچانەدا کێشا ـ هەژاریە کەتەنها دانیشتوانی ((گتو)) تێیدا دەبوونە قوربانی.

لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا، لایەنی فێرکردن بەتەنها هۆکار و چارەسەرێك بۆ وەرگرتنی ڕەشەکان لەکۆمەڵگەی ئەمریکیدا دەژمێررا. ((بوکرتی واشنگتۆن)) کە یەکێك بوو لەڕابەرانی ڕەش پێستەکان، چالاکیەکانی خۆی بەدرووستکردنی قوتابخانەی پیشەیی و هونەری تایبەت بەڕەشەکان دەست پێکرد و باوەڕیشی وابوو کەپەرەپێدانی بواری فێرکردن ئەنجامێکی پۆزەتیڤی لەڕووی خۆشگوزەرانی و مادیەوە لێدەکەوێتەوە. یەکێك لەڕابەرە بەناوبانگەکانی سەدەی نۆزدەیەم ((دی بویز)) بوو. ناوبراو دەرچووی زانکۆی هاروارد و مامۆستای کۆمەڵناسی بوو لە ئاتلانتا. کتێبێکی بەناوبانگی دەربارەی نیشانەکانی نەژادی ڕەش بڵاوکردەوە و لەساڵی ١٩٠٣ توانی وەك کەسایەتیەکی ناودار و ڕووناك بیری ڕەش پێست خۆی بناسێنێت. هاوڕێزی ڕەش پێستەکانی لەپێناو ململانێ و ڕووبەڕوو بوونەوەی دیاردە ڕەگەز پەرستیەکان، لەجیاتی دانوسان و ڕێگای ئاشتیانە پێشنیار دەکرد. پێی وابوو کەڕەشەکان پێویستە گرنگی بەڕەگ و ڕیشەی فەرهەنگی و نەژادی خۆیان لەگەڵ ئەفریقادا بدەن، چاوەڕێی پشتیوانیکردنی سپی پێستەکان نەبن و وەك گروپی جۆراوجۆر لەکۆمەڵگەدا کاربکەن. ((ئەنجوومەنی میللی پێشکەوتنی ڕەشەکان)) بەیارمەتی ((دی بویز)) لەساڵی ١٩٠٩

دامەزرا. ئەو ئەنجوومەنە لەپێناو رلایفۆرمی کۆمەڵایەتی، ئاگادار کردنەوەی ڕەشەکان لەو بارودۆخەی کەتیایدا دەژیان و هووشیار کردنەوەیان لەڕووی سیاسیەوە هەوڵی دەدا.

گێروگرفتەکانی شارنشینی کرێکاری لەدەیەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا، کاریگەریەکی زۆریان لەسەر پەرەسەندنی ڕاپەڕینی سۆسیالیزمی هەبوو. بۆچونەکانی ((مارکس)) دوای ساڵەکانی ١٨٥٠، لەلایەن گروپێك لەکۆچبەرانی ئەڵمانیەوە لەئەمریکا بڵاوکرانەوە. ئەم کۆچبەرانە پەیوەندیەکی ڕاستەوخۆیان لەگەڵ ((مارکس)) و بەتایبەت ((ئینگلز))دا هەبوو. ((مارکس)) بۆماوەیەکی زۆر ووتاری بۆ ڕۆژنامەی ((نیۆیۆرك تریبۆن)) دەنوسی. بەڵام بازنەی چالاکی سۆسیالیستەکانی ئەمریکا لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەمدا سنووردار بوو و، ئەم بۆچوونانە زیاتر لەناو کۆچبەرە ئەڵمانیەکاندا دەنگیان دەدایەوە و، ئەوانی دیکە وەك دیاردەیەکی بیانی و غەیرە ئەمریکی سەیریان دەکرد. ((فلۆرانس کلی)) یەکێك بوو لەو ژنە خوێندەوارانەی کە پەیوەندی کرد بەم گروپەوە. ناوبراو پاش ئەوەی لەبەر ئافرەت بوونی لەبەشی یاسای زانکۆی پەنسلڤانیا، وەرنەگیرا، ڕووی لە زوریخ کرد و لەوێ خوێندنی یاسایی تەواو کرد، دواتر لەگەڵ کۆچبەرێکی خەڵکی ئەمریکای ڕۆژهەڵات خێزانی پێك هێناو لەگەڕانەوەیدا بۆ ئەمریکا نوسراوەکەی ((ئینگلز))ی دەربارە ژیانی چینی کرێکارانی وولاتی بەریتانیا بۆسەر زمانی ئینگلیزی وەرگێڕاو بڵاوی کردەوە. ئەو ئەندامی حیزبی سۆسیالیستی کرێکارانی ئەمریکا و بەیەکێك لەئەندامە چالاکەکانیش دەژمێراو، لەبواری ڕیفۆرمی کۆمەڵایەتی و پشتیوانی کردنی چینی بەکاربەر و ژنان و منداڵاندا چالاکی هەبوو. ((دانیەل دلئۆن)) یەکێکی دیکە بوو لەو ئەمریکاییانەی کەپەیوەندی کردبوو بەم گروپەوە. ئەو سەرنوسەری ڕۆژنامەیەکی وابەستە بەحیزبی سۆسیالیست بوو، کە چالاکیەکانی خۆی لەبواری گشتاندنی بیروڕاکانی سۆسیالیزم لەنێو چینی کرێکاراندا چڕ کردبوویەوە و لەساڵی ١٩٠٥ لەگەڵ ژمارەیەك لەهاوبیرەکانی خۆی کۆمەڵی ((کرێکارانی پیشەسازی جیهان))ی دامەزراند. ((یوجین دبس)) کەلەساڵەکانی ١٨٩٠ سەندیکای کرێکارانی هێڵەکانی ئاسنی دامەزراند و لەکاتی مانگرتنی کرێکارانی ((پولمن))دا پشتگیریەکی تەواوی لەم هەنگاوەیان کرد، لەسەرەتاکانی سەدی بیستەمدا توانی جەماوەرێکی زۆر لەدەوری حیزبی سۆسیالیسی ئەمریکادا کۆبکاتەوە و لەساڵی ١٩١٢ خۆی بۆ پۆستی سەرۆك کۆماری کاندید کرد و نزیکەی ٦٪ی تێکڕای دەنگەکانی بەدەست هێنا. ئەم سەردەمە شاهیدی چالاکی بەربڵاوی سۆسیالیستەکانە لەئەمریکادا. ژمارەیەك لەئەندامانی حیزب لەهەڵبژاردنە مەحەلیەکانی شارەکاندا

سەرکەوتنیان بەدەست هێناو توانیان دوو نوێنەری خۆیان ڕەوانەی کۆنگرێسی ئەمریکا کرد. پاش هەڵبژاردنی ((ویلسۆن)) بۆ سەرۆك کۆماری، گرفتە کۆمەڵایەتیەکان گرنگیەکی زیاتریان پێدرا. یاسا چاکسازیەکان لەبواری چاککردنی بارودۆخی کارکردن و ڕێگەگرتن لەکارە دزێوەکانی سەرمایەدراەکان، خرانە کار و بەم شێوەیە نفوز و دەسەڵاتی سۆسیالیستەکان هێدی هێدی کەم بوویەوە. لایەنگیری و پشتیوانیکردنی گروپی توندڕەوی ((کرێکارانی پیشەسازی جیهان)) هۆکارێکی دیکەی لاوازبوونی دەسەڵاتی حیزبی سۆسیالیست بوو. سەرکردایەتی کۆمەڵەی ((کرێکارانی پیشەسازی جیهان)) لەئەستۆی ((ئما گۆڵدمن)) ـ وەك ژنێکی خوێندەواری کۆچبەر ـ و ((ئەلکساندەر برکەمن))دا بوو. کرێکاران و چینی خوێندەوار و کۆچبەر، زۆرینەی ئەندامانی ئەم حیزبەیان پێك دەهێناو بەشێوەیەکی گشتی، دژی سیستەمی سەرمایەداری، دامەزراندنی یەکیەتی کرێکاران و بەشداریکردن لەچالاکیەکانی هەڵبژاردن بوون. هوشیاری سیاسی، یەکڕیزی چینایەتی و ڕووبەڕووبوونەوەی کرێکاران لەپێناو تەقاندنەوەی دەسەڵاتی دەوڵەت، زیاتر لەهەموو شتێك سەرنجی ئەم گروپەی ڕادەکێشا. چالاکیەکانی ((کرێکارانی پیشەسازی جیهان)) بەڕێگای ئانارشیستیانە، جێگای ڕەزامەندی دەستەی گشتی کۆمەڵەکە نەبوو و ڕوبەڕووی وەستانەوە. ((ئما گۆڵدمن)) و ((ئەلکساندەر برکەمن)) بەبیانووی نارەزایی دەربڕین لەبەرامبەر بەشداریکردن لەجەنگی جیهانی یەکەم لەووڵات دوور خرانەوە. لەساڵەکانی ١٩٢٠، دوو ئانارشیستی کۆچبەری ئیتالی کەناویان ((ساکو)) و ((ڤانزتی)) بوو، بەتۆمەتی ئەنجامدەرانی تاوان دەستگیر کران و لەبارودۆخێکی پڕ لەدەمار گیریدا حکوم و لەسێدارە دران. زۆربەی ئەندامەکانی ((کرێکارانی پیشەسازی جیهان)) گیران و دواتر دوور خرانەوە و ڕاپەڕینەکەیان بەتەواوەتی کپ کرایەوە. ئەم گروپە وەك گروپە توندڕەوەکانی دیکە، لەکۆمەڵگەیەکی محافەزەکار لەگەڵ کرێکارانێکی فرە ڕەگەز و جیاواز، بەپێی هیچ جۆرە هوشیاریەکی چینایەتی بەبڵاوکەرەوەی بیروبۆچوونی کۆچبەران ـ بەتایبەت ئەڵمانیەکان ـ و پێناسەی ئایدیۆلۆجیەکانی دەرەوە دەژمێرران و، هەمیشە کار و چالاکیەکانیان بەچاوی شك و گومان سەیر دەکرا و، هەموو ئەم هۆکارانە دژ بەم گروپە بەکارهێنراو پلەو پایە و ئیعتیباری ئەوانی لەکۆمەڵگەدا لاوازتر کرد.

گۆڕانکاریە پیشەسازی و شار نشینیەکان کاریگەریان لەسیاسەتی بەڕێوەبردنی کلێسەکان و ژیانی خێزانەکانیشدا دروستکرد. کلێسە جۆراوجۆرەکانی پرۆتستانت کەناکۆکیەکانی سەدەی نۆزدەیەمیش لەخزمەتی چینی خۆشگوزەراندا بوون، لەگەڵ گۆڕانکاریە کۆمەڵایەتیەکانی

سەردەمدا، سیاسەتێکی پشتیوانی نوێی بۆ ڕاکێشانی کۆچبەرە تازە هاتووەکان و شارنشینە هەژارەکان گرتە بەر. باوەڕ بەوەی کەلەسەر کلێسە پێویستە، پشتیوانی هەژاران بێت و چالاکیەکانی خۆی بۆ چاکسازیکردن لە بواری کۆمەڵایەتیدا تەرخان بکات، گرنگیەکی زیاتری پێدرا. بنکەکانی خەیرکردن لەنێو گەڕەکە هەژارنشینەکاندا جێگیر کران، کۆڕوکۆبونەوەی مەزهەبی جۆراوجۆر بۆ ڕاکێشانی کرێکاران بەرەو کلێسە ساز کران. بۆچوونی ریفۆرمخوازانە لەسەر ئەو بنەمایەی کە مەسیح پشتیوانی هەژارانە و ئەرکی سەرشانی مەسیحیەتە کە لەپێناو ڕەواندنەوەی گرفتە کۆمەڵایەتی و مەزهەبیەکان هەوڵ بدات، گۆڕانکاریەکی گەورەی لە سیاسەتی بەڕێوەبردنی کلێسەکاندا ئەنجام دا.

گۆڕانکاریەکی دیکە لەڕووی ژیانی خێزانیەوە بوو. پەرەسەندنی کارگە پیشەسازیەکان ژمارەی کرێکارانی ژن بەخێرایی زیادی کرد. هەرچەندە پێش شەڕی ناوخۆ بەهەزارەها ئافرەت لەنێو کارگەکانی ڕستن و چنین و دام و دەزگا پیشەسازیەکانی دیکەدا ئیشیان دەکرد، بەڵام گۆڕانکاریە ئابووریەکانی پاش شەڕی ناوخۆ ڕێژەی کرێکارانی ئافرەتی بەشێوەیەکی بەرچاو بەرز کردەوە و هۆکارێکیش بوو بۆ دیاریکردنی ڕۆڵی ئافرەت لەکۆمەڵگەدا .

لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا زیاتر لە ٢٤٪ی هێزی کرێکاری ئەمریکا، ئافرەتان پێکیان دەهێنا. لەساڵەکانی کۆتایی سەدەی نۆزدەمدا، ڕێژەی ئافرەتانی دانیشتووی ئەمریکا گەیشتە لە ٢٨٪ی تێکڕای دانیشتوان، بەڵام ڕێژەی ئەو ئافرەتانەی کەکاریان دەکرد بۆ ٥٠٪ بەرز بووەوە. داهێنانەکانی وەك تەلەگراف، تەلەفون، ئامێری نوسین هەلێکی لەباری کارکردنیان بۆ ژمارەیەکی زۆری ئافرەتانی ئەو وڵاتە ڕەخساند. خزمەتگوزاری پیشەیی نوێ لەنێو بەڕێوە بەرایەتیەکان، چاپەمەنیەکان، نەخۆشخانە و قوتابخانەکان خرایە بەردەستی ئافرەتان. لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەمدا، ژنان مافی ناو نوسینیان لەزانکۆ پێدرا. چەند کۆلێژێکی نموونەیی کچانە، وەك کۆلێژی ڤاسار ١٨٦١ ، ئسمیت ١٨٧٠ ، برین مار ١٨٨٥ لەشارەکاندا دروستکران. بەڕەخسانی دەرفەتی کارکردن لەدەرەوەی ماڵەکان ـ کەلەئەنجامی گۆڕانکاری پیشەسازیەوە بوو ـ پشت بەستنی ئافرەت بەپیاوەکەی و مانەوە لکەمتر بوویەوە و توانی سەربەخۆیەکی مادی بۆخۆی دەستەبەر بکات، دەسەڵاتی باوکیش بەسەر منداڵەکانیەوە تاڕادەیەك کەم بوویەوە. قەرەباڵغی دانیشتوانی شارەکان، گۆڕانێکی گەورەی بەسەر شارنشینیدا هێنا، ئاپارتمان نشینی شوێنی کۆشك و تەلاری گەورە و فراوانی گرتەوە، خێزانەکان بەژیانێکی سنووردارتر لەجاران ناچار کران و ژمارەی منداڵەکانیش ڕووی لەکەمی کرد .

گۆڕانکاری پیشەسازی دیسان هۆکارێکی سەرەکی بزووتنەوەی ڕاپەڕینی ئازادی ئافرەتان بوو. لەم قۆناغەدا ئافرەتان زیاتر کاریان لەسەر چاکسازی کۆمەڵایەتی، بەدەست هێنانی مافی دەنگدان و بەشداریکردن لەکاروباری سیاسیدا دەکرد. ئەم چالاکیانە لەساڵی ١٩٢٠ و بەپێی بڕگەیەکی قانوونی ئەساسی بەفراوانبونی مافی دەنگدان کۆتایی پێهاتوو ژنانی ئەمریکا بەمافە سیاسیەکانی خۆیان شاد بوون. لەبواری چاکسازی کۆمەڵایەتیشدا ئەوەی جێگای سەرنج و بایەخدانی ئافرەتان بوو، مەسەلەی بەدادا چوونی دیاردەی بەدڕەوشتی، قەدەغەکردنی مادە بێهۆشکەرەکان، گرنگیدان بەژیانی هەژاران و ڕێگەگرتن لەزولّم و زۆری کارمەندە ئیداریەکان بوو. ((جین ئادامز)) بەدامەزراندنی پێگەیەك بەناوی ((هال هاوس)) لەشیکاگۆ، چالاکیەکی بێ سنووری بۆ بەدواداچوونی ژیانی هەژاران و سکاڵایان لەو هەموو زولّم و ستەمەی کەلەلایەن لێپرسراوانی شار و پۆلیس و دام و دەزگا سەربازیەکانەوە لێیان دەکرا، دەست پێکرد. ((شارلوت پەرکنیز گیلمەن)) کتێبێکی دەربارەی ژنان و ئابووری لەساڵی ١٨٩٩ بڵاوکردەوە، کەتیایدا جەختی لەسەر پێویست بوونی سەربەخۆیی مادی ژن بۆ بەدەست هێنانی مافی یەکسان و ئازادی مرۆیی دەکردەوە. ئامانجی ئەم چالاکیانە، تەنها و تەنها بریتی نەبوو لەبەدەست هێنانی مافی دەنگدان و بەشداریکردن لەکاروباری سیاسی و ئازادی و ڕزگاربوونی ژن لەهەموو ئەو کۆت و بەندە کۆمەڵایەتیانەی کەبەسەریدا سەپێنرابوو، بەڵکو ئەم کار و چالاکیانە بەیارمەتی گۆڕانکاریە پیشەسازیەکان و پەرەسەندنی ژیانی شار نشینی، هەلومەرجێکی لەباری فەراهەم کرد، کەتیایدا ژنانی ئەمریکا توانیان لێهاتویی و ئیرادەی خۆیان لەئەرکە کۆمەڵایەتیەکاندا بسەلمێنن و یارمەتی دەرێکی باشبن بۆ دامەزراندنی کۆمەڵگەیەك بەرەخساندنی چانسی یەکسانی زیاتر و لەژینگەیەکی مرۆڤانە تردا .

ئەو کێشە و گیروگرفتانەی کەئەمریکای سەردەمی گۆڕانکاری پیشەسازی ڕووبەڕووی بویەوە، لەبەرهەمی نوسەرانی ئەم سەردەمەدا بەباشی ڕەنگی داوەتەوە. ئاوازی ڕەخنەگرانە و ڕاشکاوانەی نوسەران لەکێشانی وێنەی ڕاستەقینەی بارودۆخ و ژیانی ئەو سەردەمە، سەرنجی کاربەدەستەکانی بۆلای ئەرك و بەڵێنەکانیان زیاتر ڕاکێشا. ((ئاپتۆن سینکلەر)) بەبڵاوکردنەوەی کتێبەکەی بەناوی ((دارستان))، ڕاستی شێوازی ژیانی کرێکاران، نەبوونی مەرجی تەندرووستی کارگەکانی لەقوتونانی گۆشت و کارگەکانی کەوڵ کردنی شیکاگۆی ئاشکرا کرد و سەرنجی تێکڕای خەڵکی بۆ ئەم مەسەلەیە ڕاکێشا. دەوڵەت بۆ ڕێکخستنی کاروباری تەندروستی دەست پێشخەری کرد و بۆئەم مەبەستەش بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ،

خزمەتگوزاری پێویستی پێشکەش بە خاوەن سەرمایەکان و چینی بەکاربەر کرد. داستانەکانی ((جەك لەندەن)) و ((تیۆدۆر درایزر)) لەو جۆرە بەرهەمانە بوون کە تیایاندا بەزمانێکی سادە و ڕاشکاوانە هەموو گەندەڵیەکانی دام و دەزگا گەورە پیشەسازیەکان و ئەو کارەساتەی کەبەسەر کرێکاندا دێت شی دەگرتەوە. ((لینکلن ئستێفان)) بەبلاوکردنەوەی کتێبی ((ڕوسیاهی شارەکان))، فەسادی کۆمەڵایەتی و سیاسی کارمەند و کاربەدەستانی شارەکانی ئاشکرا کرد. چاکسازیە پێشکەوتخوازیەکانی سەرەتاکانی سەدەی بیستەم، لەسەردەمی سەرۆك کۆماریەتی ((تئۆرد ڕۆزفلت)) و ((ڤدرۆ ویلسۆن))دا، بەکاردانەوەیەك لەبەرامبەر ڕەخنە کۆمەڵایەتیەکان، هەڕەشەی کرێکاران و گێروگرفتی نێو شارەکان دەژمێررێت. ئەم چاکسازیانە کاری لەهەموو لایەنەکانی ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی ئەمریکا کرد. بەگەشەسەندنی دادپەروەری کۆمەڵایەتی، ڕێکخستنی کاروباری کۆمەڵایەتی، هەڵبژاردنی کەسی شیاو بۆ پۆستە ئیداریە مەحەلیەکان و گرنگی دان بە گێروگرفتی کرێکاران، قەیرانەکۆمەڵایەتیەکان چارەسەر کران و بنەماکانی لیبرالیزمی ئەمریکاش خۆیان لەو وولاتەدا زیاتر بەهێز کرد.

سەرەتای سەدەی بیستەم کۆتای هاتنی گۆشەگیری (جودا خوازی) سیاسی ئەمریکایە. ویلایەتە ئەمریکیەکان پاش بەرپاکردنی شەڕێك لەساڵی ١٨٩٨ لەگەڵ هێزەکانی ئیسپانیا، خۆویستانە یان خۆنەویستانە، سیاسەتی دەست تێوەرنەدان و بێلایەن لەکاروباری وولاتانی دیکەی واز لێهێنا. بەهەڵکەندنی کاناڵی پەناما، خۆی وەك پارێزگاری وولاتانی ئەمریکای لاتینی ناساند و بەدەست تێوەردانی لەنێو کاروباری ڕۆژئاوای دوور و بەشداری کردنی لەجەنگی جیهانی یەکەم، وەك هێزێکی گەورە لەسیاسەتی جیهانیدا سەری هەڵدا.

حەزکردن بەدەست بەسەراگرتنی زەویەنوێکان و بەردەوامبوونی سیاسەتی فراوانخوازی و بیرۆکەی ((چارەنوسی یەکلاکەرەوە)) بەشێك لەتایبەتمەندیەکانی دەیەی کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەردەمی سەرۆك کۆمارێتی ((مەك کنیلی)) دەژمێررێت. هەرچەندە سیاسەتی فراوانخوازی مەسەلەیەکی نوێ نەبوو ـ هەر لەسەرەتای دامەزراندنی کۆماریەوە سیاسەتی فراوانکردنی سنوورەکان و داگیرکردنی زەویە پان و بەرینەکانی کیشوەری ئەمریکای باکوور، بەشێکی سەرەکی مێژووی سیاسی ئەمریکای پێك دەهێنا. ڕۆشتن بەرەو ڕۆژئاواو دەست بەسەرادا گرتنی زەویە نوێیەکان هەمیشە شەڕو پێکدادانی نێوان هێزەکان و نەیتڤەکانی لێ دەکەوتەوە. شەڕە جۆراوجۆرەکان لەگەڵ نەیتڤەکان و هۆزە سوور پێستەکان و پاشەکشێ پێکردنیان لەسەر زەویە بەپیتەکان، جەنگ لەگەڵ مەکسیك و لکاندنی تەکزاس و کالیفۆڕنیا و

فراونکردنی سنوورەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکان تاکەنارەکانی ئۆقیانووسی ئارام، لەسەدەی نۆزدەیەمدا نیشانەیەکی ئشکرای سیاسەتی فراوانخوازیە. ئەم سیاسەتە باوەڕ بە ((چارەنوسی یەکلاکەرەوەی)) لەگەڵ خۆیدا هێنا، کەجەختی لەسەر ویستی پەروەردگار بۆ پەرەسەندنی شارستانیەتی ئەمریکایی لەو زەویانە و ئاوەدانکردنەوەی ئەو ناوچانە دەکردەوە، بەڵام ئەم بزاوتە فراوانخوازیە بەرەو زەویەکانی ڕۆژئاوا سنووری سرووشتی زەویەکانی نەدەبەزاند و لایەنی سیاسەتی ئیستیعمارگەرانەی پێوە دیار نەبوو .

یەکەمین کاریگەری فراوانخوازی لەدەرەوەی سنوورە سرووشتیەکان، لەسیاسەتی ((ویلیام سی دارد)) وەزیری دەرەوەی دەوڵەتی کۆماریخوازدا ڕەنگی دایەوە، لەساڵی ١٨٦٧ توانی ئالاسکا بەبڕی حەوت ملیۆن دۆلار لەدەوڵەتی تزاری ڕووسیا بکڕێت و دورگەکانی میدوی لەئۆقیانوسی ئارامدا بکاتە پاشکۆی (چیمەه) ئەمریکا. لەگەڵ ئەوەشدا کۆنترۆڵکردنی کەنارەکانی ئۆقیانوسی ئارام و لکاندنی ئالاسکا لەساڵەکانی پاش شەڕی ناوخۆ، بوو بەهۆی ئەوەی کەسیاسەتی فراوانخوازی لەدەرەوەی سنوورەکانی ئەمریکادا سەرکەوتن بەدەست نەهێنێت. کڕینی ئالاسکا ڕووبەڕووی گاڵتە جارییەکی زۆر بوویەوە و خەرجکردنی ئەو هەموو پارەیە وەك کڕینی یەك پارچە سەهۆڵ لێك دەدرایەوە. پرۆژەکەی ((گرانت)) سەرۆك کۆماری ئەمریکا بۆ لکاندنی سانتۆدۆمینکۆ لەساڵی ١٨٧٠ لەلایەن ((سنا))وە ڕەتکرایەوە، بیروڕای گشتی و سیاسەتی کوللی بەرەو ئاڕاستەی پێچەوانەی فراوانخوازی دەرەکی دەڕۆشت. بەڵام گۆڕانکاری پیشەسازی ئەمریکا بارودۆخەکەی گۆڕی. لەساڵەکانی ١٨٨٠ بیری دەست بەسەردا گرتنی کوبا و فراوانکردنی پانتایی سنووری دەسەڵاتی ویلایەتە یەکگرتووەکان لەدەریای کاریبی و مەکسیك دا، لەلایەن گروپە جۆراوجۆرەکانەوە، لەبازرگان و سەرمایەدار و بگرە تاڕۆژنامەنوس و مافپەروەران جەختی لەسەر دەکرایەوە و هانیش دەدرا. بەگەشەسەندنی ئابووری ئەمریکا پێویستی بەدەستهێنانی بازاڕە نوێیەکانی جیهان زیاتر هەستی پێدەکرا، لەڕاستیشدا هۆکاری سەرەکی گۆڕانی سیاسەتی گۆشەگیری، گۆڕانکاریەکانی ناوخۆی وولات بوو. پەرەسەندنی ئابووری پیشەسازی لەگەڵ جێگیر بوونی سەر زەمینێکی پان و بەرین لەئۆقیانوسی ئەتڵەسیەوە تا ئارام، کۆتایی هاتنی سەردەمی فراوانکردنی سنوورەکانی ناوخۆ بوو. گۆڕانکاریە پیشەسازیەکان کۆمەڵێك گرفتی وەك پەرەسەندنی شارنشینی و نایەکسانی دابەشکردنی سەروەت و سامانی لێکەوتەوە و لەهەمان کاتیشدا ئەمریکای وەك یەکێك لەگرنگترین بەرهەمهێنەرەکانی بەرووبوومی پیشەسازی بەجیهان ناساند. پشت بەستنی لەڕاددە بەدەر

بەبازرگانی دەرەوە و ناردەنی لەگەڵ هەموو ئەو گیروگرفتانەی کەلەئەنجامی گۆڕانکاری پیشەسازیدا سەریان هەڵدا، پەنابردنە بەر سیاسەتی فراوانخوازی و کۆتایی هاتنی سیاسەتی گۆشەگیری ئەمریکای حەتمی کرد.

بیروڕای گشتی دەیەی کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمیش پشتگیری و هانی ئەم سیاسەتەی دەدا. سناتۆر ((هێنری کابوت لاج)) چەمکی فراوانخوازی سەردەمی خۆی بەم شێوە پێناسە کرد: ((حەق وایە کە لە ڕیوگراندەوە تا ئۆقیانوسی بەستەڵەکی باکوور تەنها یەك ئاڵا بشەکێتەوە. کاناڵێك لەنێوان هەردوو ئۆقیانوسی ئەتڵەسی و ئارامدا درووست بکرێت. بۆ پاراستنی ئەم کەناڵە ویلایەتە یەکگرتووەکان ئامادەی لەئەستۆ گرتنی ئەو ئەرکەبێت و بوونی خۆی لەئۆقیانوسی ئارام و دەسەڵاتی بەسەر دوورگەکانی هاواییدا بسەلمێنێت.)) یەکێکی تر لەسیاسەتمەدارانی کۆماریخواز بەناوی ((چانسی دیپۆ)) بۆچوونەکەی بەم شێوەیە ڕاڤە کرد : ((ئەمریکا زیاتر لەدوو بلیۆن دۆلار بەرووبوومی بەرهەمهێنراو زۆرتر لەداوخواست و بەکاربەر دابین دەکات. بەپشتیوانی خوا و ڕابەرایەتی مەك کنیلی و هاوکارە کۆماریخوازەکانی، بازاڕە سەرەکیەکان لەکوبا، پۆرتۆ ریکۆ، هاوایی و فیلیپین بەدەست دەهێنن ـ بەرهەمی زیاتر بەواتای مەسروفی باشتر، دامەزراندنی کرێکار و دەستەبەرکردنی خۆشگوزەرانی مادی لەژێر سایەی پەرەسەندنی بازرگانی دەرەکیدا ـ سیاسەتی سەرەکی حیزبی کۆماریخواز بووە.)) ئەم بیرکردنەوانە لەسەردەمی ((مەك کنیلی)) لەڕێگەی ڕۆژنامەکانی لایەنگیری ناسیۆنالیزمی ئەمریکیەوە بڵاودەکرانەوە وخوێنەرێکی بەرچاویان هەبوو. کۆمەڵێك پشتیوانی بیرۆکەی ((چارەنوسی یەکلاکەرەوە)) بوون و باسی فراوانکردنی سنورەکانی ویلایەتە یەکگرتوەکانیان دەکرد. ژمارەیەکی تر دەربارەی ستەمکاریەکانی ئیسپانیەکان لەکوبا و ئەرکی ئەمریکیەکان لەپەرەپێدانی دیموکراسی و ئازادی گفتوگۆیان دەکرد. ئەو بیروباوەڕە ئیستیعمار خوازانەی کە لەلایەن ((رویارد کپلینگ)) شاعیری ئیستیعمارگەری ئینگلیزەوە سەبارەت بەو ئەرکە قورسەی سپی پێستەکان لەبەشارستانی کردنی نەیتیڤەکاندا بڵاوکرابوویەوە ـ هزری سیاسەتی فراوانخوازی ئەمریکای بەهێزتر کرد. هەرلەم سەردەمەدا کتێبێکی بەناوبانگی ((ئالفرێد ماهان)) دەربارەی کاریگەری دەسەڵاتی دەریایی لەمێژوودا، لەچاپ درا، کەباسی لەئەرکی هێزێکی دەریایی بەهێز و ئامادە و کاریگەریەکەی لەسەر دیاریکردنی چارەنوسی میللەتاندا دەکرد. ئەو باوەڕی وابوو، کەئەگەر بمانەوێ ببینە خاوەنی دەسەڵاتێکی ئابووری بەهێز، ئەوا بوونی هێزێکی دەریایی ئامادە زۆر پێویستە و تەنها وڵاتێك دەتوانێت پارێزگاری کاروباری

بازرگانی خۆی بکات، کەهێزێکی دەریایی ئامادەباشی هەبێت. ((ماهان)) دەسەڵاتی ئابووری و سیاسی ئایندەی هەر وڵاتێکی لەبوونی هێزی دەریایدا دەبینی و پەرەسەندنی بازاڕە ئابووریەکانی دەرەوەشی هەر بۆ ئەم مەرجە گەڕاندەوە. دەست بەسەرداگرتنی دوورگەکانی هاوایی بۆ پاراستنی دەریای ئۆقیانوسی ئارام بەپێویستیە زەروریەکان دەژمێررا. زەمینەی لکاندنی هاوایی بە ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە هەر لەم سەردەمەدا ئامادە کرا و لەساڵی ١٨٩٨، لەسەردەمی سەرۆك کۆماری مەك کنیلی دا بەفەرمی لەلایەن کۆنگرەوە بڕیاری لەسەر درا و لە ١٩٥٩وەك پەنجایەمین ویلایەتی بە ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە لکێنرا.

شەڕی ئەمریکا و ئیسپانیا لەسەر مەسەلەی کوبا بوو. ئەم دوورگەیە لەژێر دەسەڵاتی ئیسپانیادا بوو، پاش ئەوەی سەرمایە گوزاری ئەمریکا لەناوچەکانی بەرهەمهێنانی شەکری کوبا پەرەی سەند، قەیرانی ئابووری ئەمریکا لەساڵی ١٨٩٣ و دانانی باجی گومرگی قورس و گران، وەرشکست بوونی ژمارەیەك سورمایەداری کوبایی لێکەوتەوە و دواتر بووبە هۆی دابەزینی کرێی ڕۆژانەی کرێکارانی ئەو دوورگەیە. لەساڵی ١٨٩٥ شۆڕشێك لەو دورگەیە سەری هەڵداو دەوڵەتی ئیسپانیا بەناردنی هێزێك بەفەرماندەیی جەنەراڵ ((ویلەر)) ڕاستەوخۆ شۆڕشەکەی کپ کردەوە و بەدرووستکردنی چەند ئۆردوگایەکی زۆرەملێ کارکردن زیاتر لە دووسەد هەزار کەس لەدانیشتوانی ئەو دوورگەیە زیندانی کرد . هەواڵی ڕەفتاری توندو تیژی ئیسپانیەکان لە ڕۆژنامەکانی ئەمریکادا بڵاوبوویەوە و لەبەرامبەریشدا ئەمریکا داوای سەربەخۆیی کوبایی کرد. دەوڵەتی ئیسپانیا بەبانگهێشت کردنەوەی جەنەراڵ ((ویلەر)) و پێچانەوەی ئۆردووگاکانی تاڕاددەیەك ڕەزامەندی لەسەر داواکەی ئەمریکا دەربڕی. بەڵام ڕۆژنامەکان و دام و دەزگاکانی پڕوپاگەندە کردن داوای ڕاگەیاندنی شەڕیان دەکرد. بەڕێکەوت نامەیەك لەسەفیری ئیسپانیاوە لەواشنگتۆن کەوتە دەستی یەکێك لەڕۆژنامەکانی نیۆیۆرك، لەنامەکە ((مەك کنیلی)) بەسیاسەتمەدارێکی بێ نرخ و لاواز پێناسەکرابوو. بڵاوبوونەوەی ئەم نامەیە مقۆمقۆیەکی زۆری نایەوە و سەفیری ئیسپانیایان ناچار بەدەست لەکار کێشانەوە کرد. تەقینەوەی کەشتیەکی جەنگی ئەمریکا بەناوی ((مین)) لەکەنارەکانی کوبا ڕووداوێکی دیکە بوو کە ئاگری شەڕی نێوانیانی زیاتر خۆش کرد. بیروباوەڕی گشتی، تاوانی ئەو کردەوەیەی دەخستە پاڵی هێزەکانی ئیسپانیا. لەکۆتایدا فشاری بیروڕای گشتی، نوسینی نێو ڕۆژنامەکان و ووتاری سیناتۆرەکانی لایەنگری شەڕ، ((مەك کنیلی)) یان ناچار کرد کە لەڕۆژی نۆزدەی ئاپریلی ساڵی ١٨٩٨ لەکۆنگرەدا حاڵەتی شەڕ لەنێوان ویلایەتە یەگگرتووەکانی ئەمریکا و

ئیسپانیادا ڕاگەیاند. هێزە دەریایەکانی ئەمریکا زەرەروزیانێکی گەورەیان بەهێزەکانی ئیسپانیا گەیاند. بەشێك لەهێزە دەریایەکانی ئەمریکا بەڕابەرایەتی ((تئۆدۆر ڕۆزفلْت)) هێرشیان کردە سەر دوورگەکانی فیلیپین و کەشتیە جەنگیەکانی ئیسپانیایان تێك شکاند. بەشێکی دیکەشیان هەلْیان کوتایە سەر دوورگەی پۆرتۆڕیکۆ و، زۆر بەئاسانی دەستیان بەسەر ئەو ناوچەیەدا گرت. ئەم ڕووداوانەش وای کرد کە دەوڵەتی ئیسپانیا لەڕۆژی یەکی ئاگۆستی هەمان ساڵدا پەنا بباتە بەر گفتوگۆکردنی ئاشتیانە. لەدوای ڕێککەوتنێك دەست لەهەردوو دوورگەی کوبا و پۆرتۆڕیکۆ هەڵبگرێت و وازیان لێبهێنێت. لەئەمریکاش بیری دەست بەسەردا گرتنی فیلیپین بەپشت بەستن بەبیروڕاکانی ((ڕویارد کپلینگ)) دەربارەی ئەرکی سپی پێستەکان لەبە شارستانی کردنی نەیتڤەکاندا گەشەی کرد.

((مەك کنیلی)) لەکاتی گفتوگرکردنی لەگەڵ ژمارەیەك قەشەی پرۆستانتدا دەربارەی دەست بەسەردا گرتنی فیلیپین بانگەشەی ئەوەی کرد، کە نیدایەکی غەیبی لەخەودا پەیامێکی بۆ هێناوە، کە ئەرکی سەرشانی ئەمریکایە بەپەرەپێدانی دیموکراسی و ئازادی، ئەرکی بەڕێوەبردنی کاروباری فیلیپین بگرێتە دەست و هەموو ئەو خەڵکانەی بۆ مسیحی و مرۆڤێکی شارستانی بگۆڕێت. وەك بلێی ناوبراو ڕابەرێك بوو کەبەهاتنی نیدایەکی غەیبی یان بەهۆی خەونێکەوە خۆی کردوەتە لێپرساو ڕزگارکەری میللەتێك و ئەو پەیامە غەیبیانەی کردۆتە وەسیلە و بەهانەیەك بۆ جێبەجێکردنی سیاسەتە تایبەتیەکانی. لەکاتی گفتوگۆکانی ئاشتی دیسەمبەری ١٨٩٨، پێشنیازی کڕینی دوورگەکانی فیلیپین بەبڕی بیست ملیۆن دۆلار خرایە بەردەم دەوڵەتی ئیسپانیا. بەڵام دواتر بەپێی ڕێککەوتنی پاریس، ئەم دوورگانە خرانە ژێر ڕۆکێفی ویلایەتە یەکگرتوەکانەوە. دوورگەکانی گووام و پۆرتۆڕیکۆش درانە دەست ئەمریکا و خۆ بەڕێوەبەردنی کوباش بەرەسمی دانی پێدا نرا. دەوڵەتی کوبا بەلێنیدا دووبنکەی دەریایی خۆی بخاتە ژێر کۆنترۆڵی ئەمریکا و لەکاتی ڕوودانی هەرجۆرە پەلامارێکی دەرەکی بتوانێت پشت بە یارمەتی سەربازی ئەمریکا ببەستێت. لەساڵی ١٩١٦ دانیشتوانی پۆرتۆریکۆ، خۆیان وەك هاوڵاتیەکی ئەمریکی لەقەڵەم داو حکومڕانی ئەو دوورگەیە لەلایەن ئەمریکاوە بۆ یەڕێوە بردنی کاروبارەکانی دەستنیشانکرا.

ئامانجی فراوانخوازی و گەڕان بەدوای بازاڕی ئابووری تازە، دیسان ئەمریکای بۆ دەستتێوەردان لەکاروباری وولاتێکی دیکە هاندا، کەئەویش ((چین)) بوو. لاوازی ئیمپڕاتۆریەتی چین لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەم، ئەو وولاتەی وەك بازاڕێکی پێشبڕکێی

ئابووری وولاتانی ئەورووپی لێکردبوو. دەوڵەتە ئەورووپیەکان ئەو وولاتەیان وەك ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی خۆیان دابەشکردبوو. جگە لەوەش حکومەتی بەریتانیا لەپێدانی هەرجۆرە باجێکی گومرگی لەساڵی ١٨٩٩ خۆی دەدزیەوە، لەبەرامبەردا ویلایەتە یەکگرتووەکان ڕێگەیەکی نوێی بۆ ڕێگەگرتن لەفراوانبوونی دەسەلاتی ئینگلیز لەناوچەکەدا دۆزیەوە و پێشنیازێکی پێشکەش بە گەورە زلهێزەکانی جیهان کرد، کە بەرەسمی دان بەمافەکانی وولاتانی بەرژەوەندی هاوبەش لەناوچەکانی ژێر دەسەلاتی خۆیان لەچین دابنێن و باجی تایبەتی بۆ دەوڵەتی چین بگێڕنەوە. هیچ وولاتێك یاسایەکی تایبەت دانەنێت کەلەگەڵ بەرژەوەندی وولاتانی بەرژەوەندی هاوبەشدا نەگونجێت. ئەم سیاسەتە بەناوی ((سیاسەتی کراوە)) ناوبانگی دەرکرد، کەداوای مافی یەکسانی دەکرد بۆ هەموو میللەتانی خاوەن بەرژەوەندی هاوبەش لەخاکی چین دا. بۆ پاراستنی بازرگانی لەگەڵ چین و ڕێگەگرتن لەکێبڕکێ ئیستیعماری ـ بەتایبەت پاش جەنگی ژاپۆن و چین لەساڵی ١٨٩٨ و سەرکەوتنی ژاپۆن ـ ئەمریکا پێشنیازێکی دیکەی بۆ پارێزگاریکردن و لەبەر چاوگرتنی حوکمڕانی دەوڵەتی چین و یەکسانی مافەکانی وولاتانی بەرژەوەندی هاوبەش، خستە ڕوو. ئامانجی سیاسەتی ئەمریکا لەڕۆژئاوای دوور پشتیوانیکردنی سیاسەتی کراوە بوو. ((تئۆدۆر ڕۆزفلْت)) و سەرۆك کۆمارەکانی دوای ئەویش ((تافت و ویلسۆن)) هەمان سیاسەتیان پەیڕەو دەکرد. لەڕاستیدا گەڕان بەدوای بازاڕی ئابووری نوێ و بەرقەرارکردنی بازرگانی لەگەڵ چین، هۆکاری سەرەکی دەستێوەردانی ئەمریکا بوو لەنێو کاروباری ناوخۆی ڕۆژئاوای دووردا.

مێژوونوسە هاوچەرخەکانی ئەمریکا شێوەی سیاسەتی فراوانخوازی و هەڵگیرسانی شەڕی ئیسپانیان ـ کە کۆتایی هاتنی گۆشەگیری سیاسی ئەمریکای بەدوادا هات ـ بۆ هۆکارە ئابووریەکانی و کاریگەری ڕاستەوخۆی مەسەلەکانی ناوخۆی ئەمریکا، لەدەیەی کۆتایی سەدەی نۆزدەیەماد، دەگێڕنەوە.

((ویلیام ئیلمەن ویلیامز)) لەکتێبی ((تراژیدیای دیبلۆماسی ئەمریکا)) و ((ڤالتێر لافیبر)) لەکتێبی ((ئیپڕاتۆریەتی نوێ : لێکدانەوەیەك لەفراوانخوازی ئەمریکا)) گیروگرفتەکانی ناوخۆی ئەمریکا (گرفتەکانی گۆڕانکاری پیشەسازی) بەهۆکاری سەرەکی سیاسەتی دەستێوەردان لەکاروباری وولاتانی دیکە دەزانن. لێکدانەوەی مێژوونوسە هاوچەرخەکان زیاتر جەخت لەسەر هۆکاری ئابووری دەکاتەوە. بەپێی ئەم بۆچوونانە پەیڕەوکردنی سیاسەتی فراوانخوازی بۆ سێ هۆکار دەگەڕێتەوە.

١ــ قەیرانی ئابووری ١٨٩٣ کە بووە هۆی زیادبوونی بێکاری، کەم بوونەوەی کرێی کرێکاران، لاوازی برەوی بازاڕ، چەندەها گیروگرفتی کۆمەڵایەتی تر.

٢ــ ئەو دەرفەتە نوێیانەی کە بەهۆی پەرەسەندنی بازرگانی لەگەڵ کیشوەری ئاسیادا فەراهەم کران، بەرێگا چارەیەکی گونجاو بۆ هەموو گیروگرفتەکانی ناوخۆ لێك درانەوە.

٣ــ نزیك بوونەوەی بەرژەوەندی سەرمایەدارەکان لەگەڵ سیاسەتی دەوڵەتدا و پەرەسەندنی هاوکاری نێوان دەوڵەتی کۆماریخوازی ((مەك کنیلی)) و سەرمایەدارەکان کاریگەریەکی زۆریان لەسەر سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکا دروست کرد. لەمانگی نیسانی ١٨٩٨ ئەم سێ هۆکارە پێکەوە هەڵگیرسانی شەڕیان لێکەوتەوە و بەرنامەی کۆتایی هاتنی سیاسەتی گۆشەگیری دەرەوەیان ڕەنگ ڕێژی کرد.

وەك ئاماژەمان پێکرد، قەیرانی ئابووری ساڵی ١٨٩٣ بۆ گۆڕانکاری خێرای پیشەسازی ئەو وولاتە دەگەڕێتەوە. گرنگترین ماوەی گۆڕانکاری خێرای پیشەسازی ئەمریکا دەکەوێتە نێوان ساڵەکانی ١٨٧٣ ـ ١٨٩٨ەوە ، ئەم ماوەیە هەرچەندە بووژانەوەی ئابووری سەرجەم بازاڕەکانی ئەمریکای لەگەڵ خۆی هێنا، بەڵام کزی بازاڕی کارو قەیرانێکی مادی سەرسوڕهێنەریشی لێکەوتەوە. لەقەیرانەکەی ساڵی ١٨٩٣دا زیاتر لەیەك لەسەر شەشی هێزی کاری وولات لەسەر کارەکەیان دەرکران، کرێی ڕۆژانەی کرێکاران دابەزی، زۆربەی کارگەکان چالاکیەکانیان ڕاوەستاند، بێکارەکان بەبێ بژێوی و شوێنێك بۆ حەوانەوە لەشارەکاندا پەرتەوازە بوون، مانگرتنە جۆراوجۆرەکانی کرێکاران، وەك ((هۆم ئستەد)) و ((پولمن)) بەهێزی چەك کپ کرانەوە. جووتیارەکانیش لەباروودۆخێکی زۆر دژواردا دەژیان و لێشاوی بێکارەکانی پێپەتی بەرەو واشنگتۆن کەوتە ڕێ و چەند خۆپیشاندانێکی جۆراوجۆریش بەرپا کران. سەرهەڵدانی گرفتە کۆمەڵایەتیەکان ئەگەری شۆڕش و ڕاپەڕینێکی گەورەی ناوخۆیی هێنایە ئاراوە. لەبەرامبەر ئەم گیروگرفتانەشدا تەنها دوو ڕێگا چارە لەبەردەستدا بوو : یان دەوڵەت و سەرمایەدارەکان بەیارمەتی و هاوکاری یەکتر هەوڵی دابەشکردنی دادپەروەرانەی سەروەت و سامانیان دەدا و بەکەمکردنەوەی جیاوازی چینایەتی و گرنگی دان بەیەکسانی ئابووری هەوڵی بنەبڕکردنی گرفتەکانیان دەدا، یان بەدۆزینەوەی بازاڕە جیهانیەکان بۆ فرۆشتنی بەرووبوومی زیادە بەرهەم و پەرەپێدانی دەسەڵاتی ئابووری ئەمریکای لاو لەجیهاندا، بەرەو چارەسەرکردنی گرفتە ئابووری و کۆمەڵایەتیەکانی ناوخۆ هەنگاویا دەنا. بیرۆکەی یەکەم، چ لەڕووی میژوویی و چ لەڕووی نەریتنی کۆمەڵگەی ئەمریکیەوە مقبول نەبوو. جەختکردنەوە لەسەر

خاوەنداریەتی تایبەتی، لێهاتوویی تاکەکەس، ڕەخساندنی دەرفەتی یەکسان بۆ پێشکەوتن بەپێچەوانەی ئەو جۆرە بیرۆکانە دەژمێررا. وەزیری خەزێنەداری ئەو کاتە لەساڵی ١٨٩٤، ڕێگا چارەیەکی گونجاوی لەڕاپۆرتی ساڵانەیدا خستە ڕوو: ((خۆشگوزەرانی میللی بەئەندازەیەکی زۆر بەفرۆشتنی بەرووبوومی زیادبەرهەم لەبازاڕەکانی دەرەوەدا بەستراوەتەوە.)) بازرگانی لەگەڵ ئاسیا و بەتایبەت لەگەڵ چین تاڕادەیەك کاریگەری لەسەر ڕەواندنەوەی ئەم گرفتە هەبوو. ((سیاسەتی کراوە)) بۆپاراستنی بەرژەوەندیەکانی ئەمریکا و وولاتانی دیکەی خاوەن بەرژەوەندی هاوبەش لەڕۆژئاوای دوور و بەتایبەت چین کاریگەریەکی زۆری هەبوو. کۆمپانیا بازرگانیەکانی وولاتانی خاوەن بەرژەوەندی هاوبەش لەبازرگانی چین دا، پێویستیەکی زۆریان بەپشتیوانی دەوڵەت لەبازاڕەکانی کێبرکێی دەوڵەتە کۆلۆنیالیزم ئەوروپا لەئاسیادا هەبوو و ئەم کارەش خۆی لەخۆیدا نزیك بوونەوە و هاوکاری نێوان دەوڵەت و سەرمایەدارەکانی لێکەوتەوە. ووتەی یەکێك لەسەرمایەدارە کۆماریخوازە دەسەڵاتدارەکانی ئەم سەردەمە بەڵگەیە لەسەر بوونی هاوکاری دولایەنەی پێوانەییانە : ((دیبلۆماسی ، واتای ڕێکخستن و بەڕێوەبردنی بازرگانی نێو دەوڵەتی دەگەیەنێت.))

ئەو گیروگرفتانەی کەلەم سەردەمەدا لەکوبا سەریان هەڵدا و گرتنەبەری شێوازی توندوتیژی حکومەتی ئیسپانیا بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی کێشەکان، هاوکاری دەوڵەت و کەرتی تایبەتی زیاتر کرد. لە ١٨٩٥ شۆڕشی ناوخۆی کوبا لەدژی حکومەتی ئیسپانیا، سەرمایە گوزاری ئەمریکیەکانی ـ کەزیاتر لەپەنجا ملیۆن دۆلاربوو ـ ڕووبەڕووی مەترسی دەکردەوە. ئەزموونی شەڕ لەگەڵ ئیسپانیا و سەرکەوتنی ئەمریکا لەدەست بەسەردا گرتنی دوورگەکانی دەریای کاریبی، فراوانبوونی دەسەڵاتی سیاسی لە فیلیپین، بەردەوامبوونی هاوکاری نێوان دەوڵەت و بازرگانەکان و خاوەن پیشەسازیەکانی واجب کرد. پەرەسەندن و خۆشگوزەرانی ئابووری پەیوەندی بەپەرەسەندنی بازاڕەکانی دەرەوە هەبوو، پاراستنی بازاڕەکانی دەرەوەش پێویستی بەسیاسەتێکی چالاکانەی دەوڵەتی فیدراڵ هەبوو. لەڕوانگەی سەردەمی ئێستاو لێکدانەوەی مێژوونوسە هاوچەرخەکانی ئەمریکاوە، جەنگی ئەمریکا و ئیسپانیا ڕووبەڕووبونەوەیەکی کورت و بێ پایانی نەبوو، بەڵکو جەنگێك بوو کەلەپێناو پاراستنی سیستەمی ئابووری و سیاسی ئەمریکادا بەپێویست و زەرور دادەنرا.

لەهەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٠٠ ((مەك کنیلی)) بۆ جاری دووەم هەڵبژێررایەوە و ((تئۆدۆر ڕۆزفلت))ی کردە جێگری خۆی. بەڵام ئەم جارەی سەرۆکایەتیەکەی زۆری نەخایاند و دوای یەك

ساڵ کوژرا و دوابەدوای ئەو ڕووداوە جێگرەکەی شوێنی گرتەوە. بەکوژرانی ((مەك کنیلی)) و هاتنە سەر کاری ((ڕۆزفڵت)) سەردەمێکی نوێ لەمێژووی ئەمریکا دەستی پێکرد ـ سەردەمێك کە بەزۆر جاران بەسەردەمی پێشکەوتن و ڕووداوە پێشکەوتن خوازیەکان ناودەبرێت. لەم سەردەمەدا بەرنامەیەکی چەند لایەنە لەپێناو چاکسازیە کۆمەڵایەتیەکان، چاککردنی ژیانی کرێکاران و خۆش گوزەرانی کۆمەڵایەتیدا ڕەنگ ڕیژی کرا. لەڕووی سیاسەتی دەرەوە ((ڕۆزفڵت)) هەمان سیاسەتی سەردەمی ((مەك کنیلی)) پەیڕەو دەکرد. ئەو هیوای زیادکردنی دەسەڵاتی ئابووری و سیاسی ویلایەتە یەکگرتووەکانی لەجیهاندا دەخواست. ((تیئۆدۆر ڕۆزفڵت)) کە بەچاوێکی ووردترەوە چاودێرۆی فراوانبوونی دەسەڵاتی ژاپۆنی لەئاسیادا دەکرد، گەشتە ئەو ئەنجامەی کەپێویستی ژاپۆن بەکەرەسەی خاو، ئەو وولاّتە ناچار دەکات کە بۆ بەدەست هێنانی بازاڕە ئابوریەکان سیاسەتی فۆاوانخوازی بگرێتە بەر. ((ڕۆزفڵت)) باوەڕی وابوو کەئەو وولاّتە بۆ هاوایی و فیلیپین پلانێکی داگیرکەرانەی دارشتووە. بەتایبەت پاش ڕیککەوتن نامەی ژاپۆن لەگەڵ ئینگلیز لەساڵی ١٩٠٢ و ناکۆکی نێوان ژاپۆن و ڕووسیا لە چین، سووربوو لەسەر ئەوەی کەلەگەڵ وولاّتی ژاپۆن لەسەر مەسەلەکانی تایبەت بەئاسیا پێك بێت و بگاتە ئەنجام. لەبەرئەوە بۆ ئاشتکردنەوەی نێوان ڕووسیا و ژاپۆن هەنگاوی نا، خەڵاتی ئاشتی نۆبڵی بۆ ئەم سەرکەوتنە پێ بەخشرا. لەپێناو پاراستنی بەرژەوەندیەکانی ئەمریکا لەفیلیپین بەنهێنی ڕێککەوتنێکی لەگەڵ ژاپۆندا مۆر کرد، کە بەپێی ئەو ڕێککەوتنە بەشێوەیەکی ڕەسمی دانی بەدەسەڵاتی ئەو وولاّتە بەسەر کۆریادا ناو و لەبەرامبەردا ژاپۆنیش چاوپۆشی لە هەرجۆرە پلانێکی فراوانخوازی کرد بەنیسبەت فیلیپینەوە. پاش یسەرکەوتنی ژاپۆن بە سەر ڕوسیادالە ساڵی ١٩٠٤ ویلایەتە یەکگرتووەکان لە ساڵی ١٩٠٨ دانی بە دەسەڵاتی ئابوری ژاپۆن لە مەنچوری دانا و لەبەرامبەریشدا پشتیوانی ئەو وولاّتەی بۆ ((سیاسەتی کراوە.)) لەبواری بازرگانی چیندا بەدەست هێنا. لەجەنگی جیهانی یەکەمیش پاش ئەوەی ژاپۆن سیاسەتی فراوانخوازی خۆی لە وولاّتی چین پەرەپێدا، ئەمریکا جارێکی تر ڕێککەوتننامەیەکی لەساڵی ١٩١٧ لەگەڵ ژاپۆن مۆر کرد و ئەم جارەش بەشێوەیەکی ڕەسمی دانی بەبەرژەوەندیە بە تایبەتیەکانی ژاپۆن لەچین دانا و ژاپۆنیش لەبەرامبەردا بەڵێنی دایەوە کە پشتگیری تەواوی ((سیاسەتی کراوە)) لەچین بکات.

سیاسەتی ((تیئۆدۆر ڕۆزفڵت)) لەکیشوەری ئەمریکا، بریتی بوو لەهەوڵدان بۆ جێگیرکردنی نفوزی دەستەڵاتی ویلایەتە یەکگرتووەکان. بۆ دەست بەسەردا گرتنی بازرگانی و سیاسەتی

ویلایەتە یەکگرتووەکان درووستکردنی کاناڵێك کە هەردوو ئۆقیانوسی ئارام و ئەتڵەسی پێکەوە ببەستێتەوە بە پێویست دەزانرا .سیاسەتی ((ڕۆزفێڵت)) بە کارهێنانی دەسەڵات بوو بە شێوەیەکەی مام ناوەند. ئەویت :((پەندێکی بەناو بانگ هەیە، بەنەرمی قسەبکە ،بەڵام با گۆپاڵێکی قورسیشت پێبێت)) مەبەستی ئەوە بوو لە کاتی نیشاندانی شێوازی نەرم لە سیاسەتی دەرەوەیدا، هێزو دەسەڵاتی جەنگی وویلایەتە یەکگرتووەکان پیشانی جیهان بدات. دروستکردنی کەناڵی پەنەما بۆ هێنانە دی بەرژەوەندیەکانی ئەمریکا لە کیشوەرەکانی ئەمریکای باشوور زۆر زەروور بوو. لە ساڵی ١٨٨٨ لە لایەن کۆمپانیایەکی فەرەنسی یەوە بە سەرپەرشتی ((فردیناند دولسپس)) هەوڵی هەڵکەندنی کاناڵەکە لە پەنەما درا، بەڵام هەوڵەکان بەهۆی هۆکاری سیاسی و ئابوریەوە سەریان نەگرت.

((ڕۆزفڵت)) بۆکڕینی پشکی ئەو کۆمپانیا فەرەنسیە بڕی چل ملیۆن دۆلاری پێشنیار کردو ئامادەیشی لە سەر پێدانی دە ملیۆن دۆلارو زیاد کردنی ساڵانە دوو سەدوو پەنجا هەزار دۆلاری دیکەی بۆ کرێ گرتنی ناوچەی پەنەما کە ئەوکات لەژێر کۆنترۆڵی کۆلۆمبیادا بوو دەربڕی. بەم شێوەیە ئەمریکیەکان لە ساڵی ١٩٠٣ توانیان ڕەزامەندی کۆمپانیا فەرەنسیەکان بەدەست بهێنن. بەڵام کۆلۆمبیا پێشنیارەکەی ئەمریکای ڕەتکردەوە.دواتر بە وەرگرتنی سەربەخۆی ئەو ناوچەیە گرفتەکەش چارەسەر کرا و بەپێی ڕێکەوتنامەیەك ئیمتیاز هەڵکەندنی کەناڵەکە درا بە ئەمریکا و، نارەزای دەوڵتی کۆلۆمبیاش بە بڕی بیست و پێنج ملیۆن دۆلار بێ ئاکام بوو.

دەستێوەردانی ((ویلهلم))ئیمپراتۆری ئەڵمانی لە کاروباری ناوخۆی ڤەنزوێلا و کۆماری دۆمینیکەن ،((ڕۆزفڵت))ی هاندا، کە بۆ پشتیوانی کردن لە سەر بەخۆی ناوچەکە ڕاگەیاندنێك وەك لێکدانەوەی ((بنەمای مۆنرۆ))دا دەربکات. بە پێی ئەم ڕاگەیاندنە، ((ڕۆزفڵت))، ((بنەمای مۆنرۆ))ی پەرەپێداو ویلایەتەکانی یەکگرتووەکانی بەتەنها پارێزگاری ئەم کیشوەرە لە قەڵەم دا. لێکدانەوەکەی ناوبراو بۆ ((بنەمای مۆنرۆ))ی بەم شێوەیەی لێهات: کەئەگەر لەحاڵەتێکدا وولاّتانی دەرەوەی کیشوەری ئەمریکا بیانەوێت بەپێچەوانەی ((بنەمای مۆنرۆ)) لەکاروباری ناوەوەی ئەو کیشوەرە تەداخول بکەن و ببنەهۆکارێك بۆ تێکدانی پەیوەندی نێوان کۆمەڵگاکانی ئەم کیشوەرە، ئەوا ویلایەتە یەکگرتووەکان ناچار دەبێت، وەك پشتیوانی کردنی ئەم وولاّتانە بۆ بەرقەرارکردنی یاساو ئاسایشی کیشوەرەکەی پەنا بۆبەکارهێنانی هێزی سەربازی ببات.

لەهەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩١٢ حیزبی کۆماریخواز کە لەدوای شەڕی ناوخۆوە بەدرێژایی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەیەم دەسەڵاتی سیاسی ئەمریکای گرتبو بەدەست و چەندەها سەرۆك کۆماری گەورەی وەك ((تئۆدۆر ڕۆزفلّت))ی هێنابوویە نێو مەیدانی سیاسەتی جیهانی، دووبەرەی پەرتەوازەیی و دووبەرەکی حیزبی بوویەوە. ((تئۆدۆر ڕۆزفلّت)) کەلەساڵی ١٩٠٨ خۆی لەمەیدانی سیاسەت دوورخستبویەوە و هاوڕێ و هاوڕێبازە حیزبیەکەی کەناوی ((تافت)) بوو، شوێنی گرتبوویەوە، لەساڵی ١٩١٢ دووبارە بڕیار دا بەشداری کێ بڕکێ کانی هەڵبژاردن بکاتەوە. حیزبی کۆماریخواز بەردەوام پشتیوانی لە ((تافت)) دەکرد و ((ڕۆزفلّت))یش بەلایەنگرەکانی خۆی حیزبێکی نوێی بەناوی ((پێشکەوتنخواز)) دامەزراند، بەناوی کاندیدای حیزبەکەوە چالاکیەکانی خۆی دەست پێکرد. بەهۆی دووبەرەکی حیزبی کۆماریخوازەوە، زەمینەیەکی لەبار بۆ سەرکەوتنی حیزبی دیموکرات فەراهەم کرا. لەساڵی ١٩١٢ ((ڤدرۆ ویڵسۆن)) سەر بەباڵی لیبراڵ دیووکرات هەموو ئەم ئەگەر و هەوڵانەی پوچەڵکردەوە و توانی بچێتە نێو کۆشکی سپییەوە.

((ویڵسۆن)) نوێنەری میسالی و بیرکردنەوەی دیموکراتیکی ئەمریکای سەدەی بیستەمە. بەدرێژایی ماوەی سەرۆك کۆماریەتەکەی هەوڵی گونجاندنی بنەما شاکاریەکان و سیاسەتی دەدا. زیاتر لەخزمەتکاری مرۆڤایەتی و بانگەشەکاری ئاکار دەچێت تاسیاسەتمەدارێکی دڵ پڕۆکی دەسەڵات خواز. باوەڕی وابوو کەبۆ دەستەبەرکردن و پاراستنی مافی مرۆڤ پێویستە هەموو نەتەوەکان پێکەوە هاوکاری بکەن و دونیاش بۆ گەشەکردنی دیموکراسی ئارام و ئامادە بکەن. ڕۆژگار وای هێنایە پێشەوە کە ((ویلسۆن)) لەسەردەمی جەنگی یەکەمی جیهانی پلەی سەرۆك کۆماری بەدەست بهێنێت و ئەرکی بەرقەرارکردنی ئاشتی ئە جیهانە شڵەژاوە بگرێتە ئەستۆ. بەوپەڕی تێکۆشانەوە دەیویست پیشانی بدات کەسەردەمی سیاسەتی بێلایەنی و دەستتێوەرنەدان لەکاروباری جیهان بۆ ویلایەتە یەکگرتوەکان کۆتایی پێ هاتووە کاتی ئەوەیە کەئەمریکا بەسەقامگیریەکی تەواو ئەرکە نوێیەکانی جیهان قەبوڵ بکات. بۆ بەرەو پێش بردنی بیروراکانی خۆی لە لایەن سنای ئەمریکاوە ڕەخنەی لێ گیرا و، بە هۆی پشتیوانی لێ نەکردنی بیروڕای گشتی بەوە نەیتوانی جەماوەرێکی زۆر لەدەوری خۆی کۆبکاتەوە. کۆتایی هاتنی تەمەنی ((ویلسۆن)) زۆر دڵتەزێن بوو، لەساڵی ١٩١٩ سەکتە لێداو نیوەی لەشی لە کارکەوت و تاکۆتایی هاتنی سەردەمی سەرۆکایەتیەکەی ژیانێکی بێ پشتیوان و تەنیایی بردەسەر.

سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکا لەوسەردەمەدا لەسەر بنەمای دەستێوەرنەدان لەکاروباری ئەمریکا، دەڕۆشت. جەنگ لەگەڵ ئیسپانیا، خالێکی گرنگ بوو، لەبەرقەرارکردنی پەیوەندی ئەمریکا لەگەڵ وولاتانی تردا، بەو ناونیشانەی کە سیاسەتی باوی ئەمریکا لەسەر بنەمای دەستێوەردانی کاروباری وولاتی ئەوروپا هەر بەردەوام بوو، پەرەسەندنی دەسەڵاتی ئەمریکا لە ڕۆژهەڵاتی ئاسیا و دەریای کاریبی و ئەمریکای لاتین، بەدواداچوونی چالاکانەی ((سیاسەتی کراوە)) لە چین، بەپارێزگاری کردن و دابین کردنی بەرژەوەندیە بازرگانیەکانی ئەمریکا لێك دەدرایەوە و هەرچەندە بە هەڵگیرسانی جەنگی ئیسپانیا، ئەمریکا پێی نایە قۆناغێکی نوێ لەڕووی سیاسەتی دەرەوەیدا، بەڵام بیروڕای گشتی ئامادەیی وەرگرتنی ڕاستیەکانی جیهان و قبوڵکردنی ئەرکە نوێیەکانی تێدا نەبوو. ئەمریکا خوازیاری پاراستنی بێلایەنی و دەستێوەرنەدان و لەهەمان کاتدا دەستەبەرکردنی ئازادی نێو دەوڵەتی بوو.

بێلایەنی لەسەرەتای جەنگی یەکەمی جیهانیەوە، ئەمریکای ڕووبەڕووی بارودۆخێکی ئاڵۆز کردەوە. کەشتیە بارهەڵگرەکانی ئەمریکا گەورەترین باری خواردەمەنی و کەرەستەی جەنگیان بۆ هێزەکانی هاوپەیمانان دەگواستەوە، ئەم هەنگاوەش کەشتیەکانی ئەمریکای ڕووبەڕوو چەندەها هێرش و دەست درێژی ژێر دەریایەکانی ئەڵمانیا کردەوە. سیاسەتی سەربازی ئەڵمانیا، بەکارهێنانی ژێر دەریایەکانی خۆی بۆ پەلاماردانی کەشتیە بازرگانیەکانی هاوپەیمانان، مەبەستی گەمارۆ خستنە سەر ئابووری ئینگلیز، بە پێویست و گرنگ دەزانی. بەپێی ((پەیمانی ساسکس))ی مانگی مەی ساڵی ١٩١٦ ئەڵمانیا بەڵێنیدا کەپەلاماری کەشتیە بازرگانی و نەفەربەرەکان نەدات. لەگەڵ ئەوەشدا هیچ کەرەستەیەك لەئارادا نەبوو، ئەڵمانیا تەنها ڕێگای سەرکەوتنی بەسەر هاوپەیمانەکانی لەجەنگی ژێر دەریایدا بینی. پێش ئەم مێژوو لەمانگی مەی ١٩١٥ کەشتیەکی نەفەر هەڵگری ئینگلیزی بەناوی ((لوسیتانا)) ڕووبەڕووی هێرشێکی موشەکی جەنگی هێزی دەریایی ئەڵمانیا بوویەوە، ژمارەیەکی زۆر لەسەرنشینەکانی کە سەدوبیست و چواریان پەنابەری ئەمریکی بوون خنکان. ئەم ڕووداوە دەنگی بیروڕای گشتی جیهانی دژ بەئەڵمانیا بەرز کردەوە و ((ویلسۆن))یش ئەم کارەی بەدەست درێژی کردنە سەر مافەکانی مرۆڤ وەسف کرد ـ بەڵام هێشتا بیروڕای گشتی ئامادەی شەڕکردن لەگەڵ ئەڵمانیا نەبوو. بەئاڵوگۆڕکردنی چەند نوسراوێکی ڕەسمی، ئەڵمانیا بەڵێنیدا بەبێ ئاگادارکردنەوەی پێش وەخت هێرش نەکاتە سەر کەشتیە بازرگانیەکانی ئەمریکا و لەکاتی ڕوودانی هەرکارەساتێك کەببێتە هۆی تێکشکانی کەشتیەکان، هەوڵی ڕزگارکردنی سەرنشینەکان بدات. ئەمریکاش

دەستتێوەردانی خۆی تەنها بەدابینکردنی خواردەمەنی و تەقەمەنی بۆ هێزەکانی هاوپەیمانان تایبەت کردبوو، هەرچەندە ئەم هاوکاریە لەڕێگەی ئەو یارمەتی داراییەی کەبەشێوەی قەرز بەهێزەکانی هاوپەیمانانی دەدا زیادی کرد.

لەهەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩١٦ ((ویلسۆن)) بەزۆرینەی دەنگ بۆ جارێکی تر پۆستی سەرۆك کۆماری بەدەست هێنایەوە. لەساڵی ١٩١٧ لە ووتارە بەنرخەکەیدا لەسنا، ڕای گەیاند : لایەنگیری ئاشتیە بەبێ سەرکەوتن. چونکە سەرکەوتن لەشەڕدا هەمیشە سەپاندنی بیروڕای سەرکەوتوو بووە. بەسەر ژێرکەوتوودا. ووتیشی ئاشتی تەنها لەگەڵ یەکسانیدا بەردەوام دەبێت و ئەوەش ئاشتیەکە کەئاسایشی وولاتە گچکەکان، ئازادی دەریاکان و سنووری چەك و تەقەمەنی دەستەبەر بکات و هێزێکی ئامادەش ئەرکی پاراستنی ئاشتی جیهان بگرێتە ئەستۆ. لەسەر بنەمای ئەم بۆچوونانە بوو کە ((ویلسۆن)) لەجێنیوەری ١٩١٨، چواردە بەندە بەناوبانگەکەی خۆی شیکردەوە. گرنگترینبەشی بنەما چواردە بەندەکەی ((ویلسۆن)) پێشنیازی قەدەغەکردنی ڕێککەوتننامەی نهێنی و دەستپێکردنی سیاسەتە ئاشکراکان، دابینکردنی ئازادی دەریاکان، یەکسانی مافی بازرگانی و دورستکردنی ئەنجوومەنی ڕێککەوتنی نێو دەوڵەتی بۆ پاراستنی ئاشتی جیهانیە.

پڕوپاگەندەکانی دژ بەئەڵمانیا لەلایەن ئینگلیزەوە بۆ ئامادەکردنی بیروڕای گشتی خەڵکی ئەمریکا پەرەیان سەند. ئەم بۆچونەیان بلاوکردەوە کە ئەڵمانیان دەیەوێت دیکتاتۆریەتێکی سەربازی جیهانی دابمەزرێنێت. بەلام دوای ئەم هەولانەش هێشتا بیروڕای گشتی لە ئەمریکا ئامادەی خۆ هەڵقورتاندنی لەجەنگی ئەوروپییەکاندا نەبوو، ئەوەی لەڕاستیدا بوو بەهۆی تێوەگلانی ئەمریکا لەشەڕەکەدا ، بلاوبوونەوەی نوسراوێکی نهێنی بوو کە لەلایەن ئینگلیزەوە خرایە بەردەستی ئەمریکاییەکان. لەم نوسراوەدا دەوڵەتی ئەڵمانیا داوای پشتیوانی و یارمەتی مەکسیکی کردبوو لەکاتی ڕوودانی هەر شەڕێك لەگەڵ ئەمریکادا و لەبەرامبەریشدا بەڵێنی دابوو ـ پاش سەرکەوتن ـ ویلایەتەکانی نیومەکسیکۆ و ئاریزۆنا و تەکزاس بۆ مەکسیکیەکان بگەڕێنێتەوە. بلاوبوونەوەی ئەم نوسراوە ئەمریکیەکانی ئامادەی شەڕکردن کرد و لەمانگی ئەپریلی ١٩١٧ ((ویلسۆن)) ڕۆشتە نێو کۆنگریس و ووتارە مێژووییەکەی خۆی خوێندەوە: ((ئێمە لەگەڵ میللەتی ئەڵمانیدا شەڕ ناکەین، بەڵکو تەنها ڕووبەڕووی دیکتاتۆریەتی سەربازی دەوڵەتی ئەڵمانیا دەبینەوە. دەبێت دونیایەك درووستبکەین کە دیموکراسی تیایدا بپارێزرێت. ئێمە ئێستا لەپێناو ئەو بنەمایە تێدەکۆشین کە بەمانی مرۆیی ناو دەبرێت. بۆ پاسەوانی

کردنی مافە ڕاستەکانی نەتەوە بچووکەکان و ئازادیان، بۆ بەرقەرارکردنی لێك تێگەیشتنی نێوان نەتەوە ئازادەکان، بەمەبەستی چەسپاندنی مافی دان پێدانراوی هەریەکەیان شەڕدەکەین، ئاشتی و ئارامی هەموو وولاتان لە پێناو دابینکردنی ئازادی جیهاندا دەستەبەر دەکەین.)) لەساڵی ١٩١٧، ئەو کاتەی کە ـ چارەنوسی هاوپەیمانان هێشتا دیار نەبوو ـ فەرەنسا داگیر کرابوو، ئیتاڵیا شکستی خواردبوو هەروەها ڕووسیاش بەرەو دۆڕاندن دەچوو، ئینگلیز بەشێکی گەورەی کەشتیە بازرگانیەکانی تێك شکابوون، ویلایەتە یەکگرتوەکان هاتە مەیدانی شەڕ کردنەوە. گرنگترین پاڵپشتی ویلایەتە یەکگرتووەکان بەشداریکردنی هێزە دەریایەکانی بوو لەشەڕەکەدا. زیاتر لەدوومليۆن سەربازی ئەمریکی ڕەوانەی ئەوروپا کران و سی و پێنج ملیۆن دۆلاریش وەك یارمەتی درا بەهێزەکانی هاوپەیمانان، لەبەرەی فەرەنساوە هێزە دەریایەکانی ئەمریکا زەرەرو زیانێکی گەورەو گران بەکەشتی گەلی ئەڵمانیا گەیاند و هێزەکانی ئەو وولاتەیان ناچار بەپاشەکشێ کرد. لە ٣ی ئۆکتۆبەری ساڵی ١٩١٨، ئەڵمانیا وەك گفتوگۆکانی ئاشتی، ڕزامەندی لەسەر بنەما چواردە بەندەکەی ویڵسۆن دەبڕی. هەر لەم ساڵەی هەڵبژاردندا، کۆنگرێس ژمارەیەکی زۆر لەکۆماریخوازەکانی بۆ سنا ناردبوو، دژایەتی خۆی لەسەر نوسراوەکانی ((ویلسۆن)) دەربڕیبوو. کۆمیتەی پەیوەندیەکانی دەرەوەی سنای ئەمریکا، بەسەر کردایەتی ((هێنری کابوت لاج)) ڕەخنەی لەسیاسەتی ((ویلسۆن)) گرت ـ سیاسەتی کۆماریخوازەکان بریتی بوو لە پاراستنی بێلایەنی، گەرەنتی پێدانی ئازادی بازرگانی و کراوەیی دەستی ئەمریکا لەبازرگانی جیهاندا.

ئەمریکا وەك نەریتێکی هەمیشەیی و بەبێ هیچ جۆرە کۆسپێك لەڕووی کاروباری وولاتانی ئەوروپی، ئازادی بازرگانی نێو دەوڵەتی بۆ خۆی بەدەست هێنا بوو، حیزبی کۆماریخواز جوودایی خوازانیش، لەگەڵ بەردەوامبوونیان لەسەر سیاسەتی فراوانخوازی لەئاسیای ڕۆژهەلات و ئەمریکای لاتینی ـ کە ئەم سیاسەتەیان بۆ برەودان بە بازرگانی و بەرژەوەندی سەرمایەدارە گەورەکان بە پێویستی و گرنگ دەزانی ـ ڕووبەڕووی سیاسەتی ناوبراو بوونەوە و ناڕەزاییان لەسەر تێوەردانی ئەمریکا لەکاروباری ناوخۆی ئەوروپا کە بەپێچەوانەی نەریتی ڕابردوو بوو، دەربڕی. لەوەها بارودۆخێکی ئالۆزدا ((ویلسۆن)) بۆ بەشداریکردن لەگفت و گۆکانی ئاشتی بەرەو شاری پاریس کەوتە ڕێ. پێشنیازی ئاشتی و ئارامی و درووستکردنی ئەنجوومەنی ڕێککەوتنی نێو دەوڵەتی، هەردووکیان لەسنادا ڕووبەڕووی شکست بوونەوە. کۆنگرەیش لەوەها بڕیارێك بەهەموو شێوەیەك خۆی دوورخستەوە.

بیرۆکە میسالیەکانی ((ویلسۆن)) لەمەیدانی پڕ فێڵ و تەڵەکەبازی سیاسەتی ئەوروپادا بەبۆچوونی دوور لەڕاستی و واقیع لێك دەدرانەوە و ئەمریکاش سووربوو لەسەر ئەوەی کەبەهیچ شێوەیەك دەست لەنێو کاروباری ئەوروپا وەرنادات. ((ویلسۆن)) زیاتر لەهەموو شتێك جەختی لەسەر ئەرکی ویلایەتە یەکگرتووەکان لەکاروباری سیاسی جیهان دەکردەوە. بیروڕای گشتی ئەمریکا هێشتا ئامادەی قبوڵکردنی ئەم ڕاستیانەی نەبوو، لەبەر ئەوە مەسەلەی بەشداریکردنی ئەمریکا لەکۆمەڵەی نەتەوەکان و جەختکردنەوە لەسەر ئاشتی و ئارامی لەکۆنگرێسی ئەمریکا شکستی هێنا.

دەستێوەردانی ئەمریکا بەسوودی هێزەکانی هاوپەیمانان و کۆتایی هێنان بەجەنگی یەکەمی جیهانی، خۆویستانە و خۆنەویستانە ئەم وڵاتەی لەکاروباری سیاسی جیهاندا تێوە گلاند و سیاسەتی بێلایەنی و جوودایی خوازی ئەو وڵاتەی کۆتایی پێهێنا. لەم کاتە بەدواوە ویلایەتە یەکگرتووەکان وەك زلهێزێکی جیهانی خۆی بەدونیا ناساند و پشکی ئەم وڵاتەش لەکاروباری جیهاندا بەگرنگ و بنچینەیی ژمێررا.

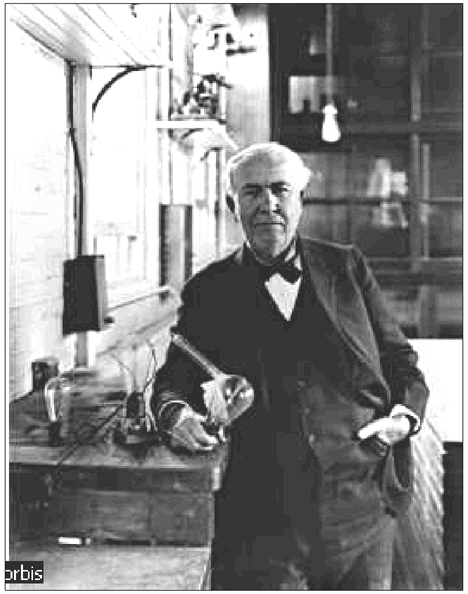

ئەدیسۆن

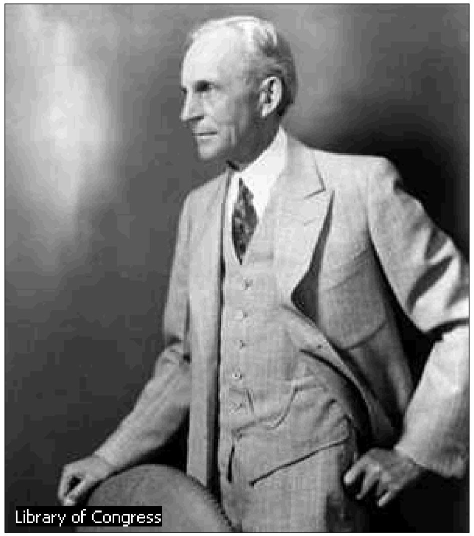

فۆرد

ڤدرۆ ویلسۆن

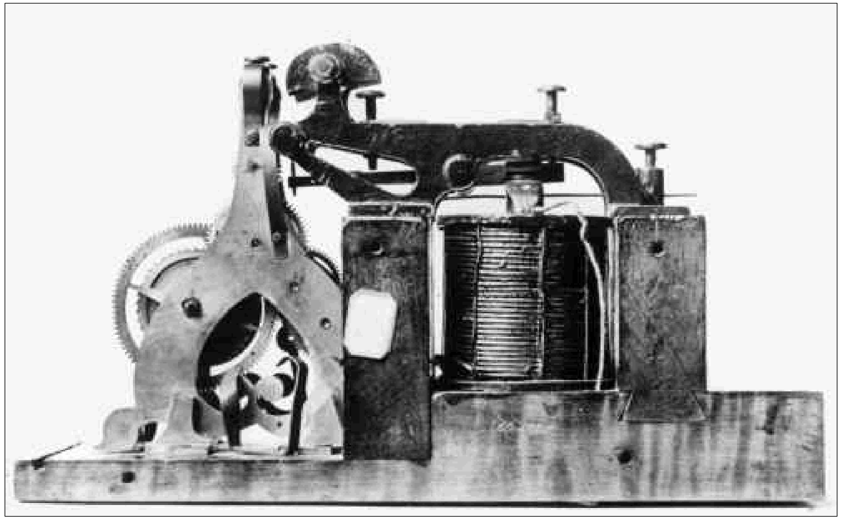

تەلەگراف

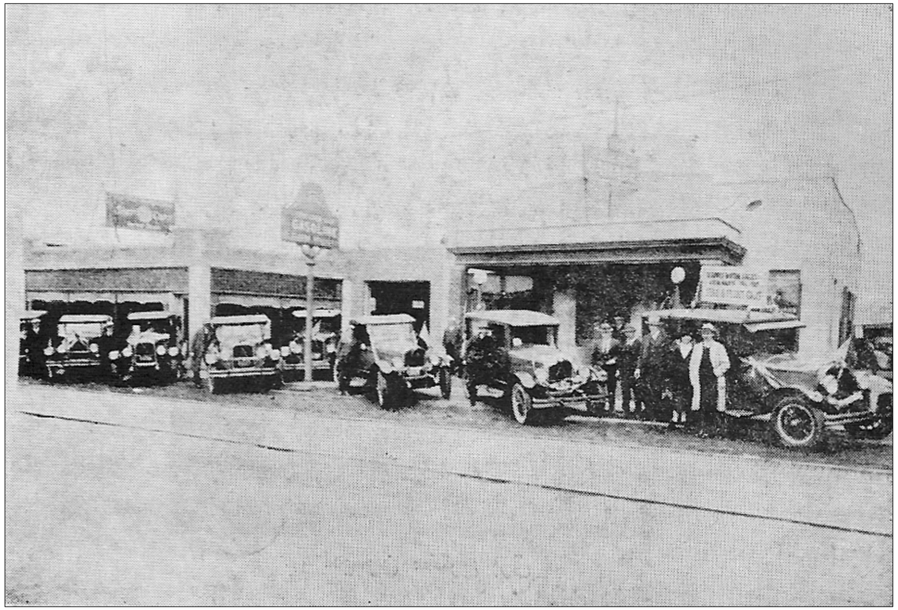

ئۆتۆمبیلی فۆردی بەنرخێکی هەرزان پێشکەش بەئەمریکا کرد

ژنانی ئەمریکا پاش ململانێیەکی زۆر لە ساڵی ١٩٢٠ مافی سیاسیان بەدەست هێنا

بەشی هەشتەم:

فرانکلین ڕۆزفلت وپلانە چاکسازیەکان

سەرکەوتنی ئامێر و پیشەسازی لەگەڵ داهێنانە هونەریەکان، ئەمریکای وەك زلهێزێکی جیهانی بە دونیا ناساند. لەسەردەمی جەنگی جیهانی یەکەمدا بەپێشکەوتنی ئامێرە نوێیەکان، بەروبوومی پیشەسازی و کشتوکاڵی زیادی کرد و ئەمریکا جگە لەدابینکردنی پێداویستیەکانی ناوخۆ، هەموو هەوڵەکانی خۆشی بۆ دەستەبەرکردنی پێداویستیەکانی هێزەکانی هاوپەیمانان، لەبازاڕەکانی دەرەوەدا خستەکار. لەم ساڵانەدا بەپەرەسەندنی بازاڕەکانی ناوخۆ، سوود وەرگرتن لەئامێر و ئامرازە هونەریەکان، پەرەسەندنی سەرمایەگوزاری و سوود و قازانجی کڕین و فرۆشتنی پشك، ئاسوودەیی و خۆشگوزەرانی مادی کۆمەڵگەش زیادی کرد. لەنێو هەڵپەی ئەم ڕەونەقە ئابووریەو خۆشگوزەرانیە مادیەدا هیچ کەس باوەڕی نەدەکرد، کە قەیرانێکی سەخت و دژوار و درودرێژ لەنێو ﴿سەنگەرێکدا﴾ خۆی مەڵاس دابێت. سیاسەتی نێو دەوڵەتی ((ویلسۆن)) بەشداریکردنی ئەمریکا لەجەنگ، کەرەزامەندی زۆرێك لەسیاسەتمەدارەکانی لەسەر بوو، بەخێرایی فەرامۆش کراو سیاسەتی جووداخوازی لەسەر بنەمای پاراستنی بێلایەنی، نەبوونی دەستتێوەردان لەکاروباری ئەوروپا و گەرەنتی کردنی ئازادی بازرگانی نێو دەوڵەتی دووبارە و چڕی پەیڕەو کرایەوە. لەنێوان ساڵەکانی ١٩٢٠ ـ ١٩٣٢ حیزبی کۆماریخواز سێ سەرۆك کۆماری ڕەوانەی کۆشکی سپی کرد. ((وارن هاردینگ)) ، ((کالوین کولیج)) ، ((هربرت هوور)) هەرسێکیان نوێنەری بیرکردنەوەی سیاسەتی باوکی کۆماریخوازەکان بوون. لەهەڵبژاردنەکانی پاش جەنگی یەکەمی جیهانی ((وارن هاردرینگ)) بەدرووشمی گەڕانەوە ((بۆ ڕەوشی ئاسایی)) کە دەستەواژەیەکی داهێنەری خۆی بوو، سەرکەوتنی بەدەست هێنا. مەبەست لە((ڕەوشی ئاسایی)) ئەوەبووکە ئەمریکا دوور لەچاکسازیە ناوخۆیەکان و ململانێ نێو دەوڵەتیەکان بۆ ڕۆژگارە خۆشەکەی جاران بگەڕێتەوە. پشتیوانیکردنی دونیای بازرگانی و بەهێزکردنی سەرمایەداری

گەورەکان، پەرەپێدانی کاروباری بازرگانی، زەمانەت و پاسەوانی کردنی ئازادی بازرگانی دەرەکی لەگەڵ پاراستنی بێلایەنی سیاسی، لەبەرنامە گرنگەکانی حکومەتی ئەو کاتە بوو. سیاسەتی ساڵەکانی ١٩٢٠، هەروەکو ئەم سیاسەتەی کەلەسەردەمی برەوی بازرگانی پاش شەڕی ناوخۆدا پەیڕەو کرا، لەسەر ئەو بنەمایە ڕاوەستابوو کە ئەگەر دەوڵەت بتوانێت بەپێی بچووکترین دەستێوەردان لەڕێکخستنی کاروباری بازرگانیدا، ئەوپەڕی هەلومەرجێکی لەبار و گونجاو بۆ بازرگانی و پێشکەوتنی پیشەسازی برەخسێنێت، بەدڵنیاییەوە کۆمەڵگەیەکی پڕ لەناز و نیعمەت و ژیانێکی خۆشگوزەران بۆ هاولاتیان دەستەبەر دەبێت. لەم سەردەمەدا پیشەسازی تایبەتی پشتیوانیەکی تەواوی لێکرا. ((ئەندرۆ ملون))سوڵتانی ئەلەمنیۆم کرا بەوەزیری خەزێنەو سیاسەتی کەوتە ژێر کاریگەری دەسەڵاتی سەرمایەدارە گەورەکان و کۆمپانیا قۆرخ کاریەکان. ((ملون)) سیاسەتی ئەو کاتەی دەوڵەتی لەڕوانگەی دەسەڵاتی سەرمایەداری سیاسیەوە بەم شێوەیە لێك دایەوە : ((دەوڵەت واتە بازرگانی، کەئەرکەکەی تەنها لەپشتیوانیکردنی کاروباری بازرگانیدا)) کورت دەکرێتەوە. ((کالوین کولیج)) سەرۆك کۆماری ئەوکاتیش جەختی لەسەر ئەم ووتەیە کردەوە : ((ئیش و پیشەی سەرەکی ئەمریکا بازرگانیە.)) ڕەخساندنی بارودۆخێك کەگونجاوترین دەرەنجامی لەڕووی برە وو پەرەپێدانی دونیای بازرگانیەوە لێبکەوێتەوە، بەئەرکی سەرەکی دەوڵەتی ئەمریکا لەقەڵەم دەدرا. سەردەمی ڕووداوە پێشکەوتنخوازیەکان بە پەرچە کردارێك دەژمێررا لەبەرامبەر تەشەنەکردنی نارەزاییە کۆمەڵایەتیەکان و گرفتە ئابووریەکاندا، بەهۆی ئەو ڕەونەقە مادیەی کە لەساڵەکانی دوای جەنگی یەکەمی جیهانیدا هاتە ئاراوە، بەتەواوی فەرامۆش کرا. ڕەونەقی ئابووری لەگەڵ داهێنانە هونەریەکان موژدەی هاتنی ((ساڵە خۆشەکانی)) دەیەی ١٩٢٠ی بەئەمریکیەکان دەدا.

زنجیرە ڕێسایەکی گومرگی نوێ لەنێوان ساڵەکان ١٩٢٢ ـ ١٩٢٨ بۆ پشگیریکردنی سەرمایەدارانی ئەمریکا دەرکران، کەبەربەستێکی نوێتریان لەبەرامبەر شتوومەکی هاوردەدا درووستکرد، بازاڕی مۆنۆپۆلکراوی ناوخۆییان خستە بەردەستی پیاوانی دونیای بازرگانی. دانانی باج لەسەر دەرامەتی کۆمپانیاکان کە بەلای قۆرخکارەکانەوە. دڵخۆشکەر نەبوو، هێدی هێدی کەمکرایەوە و لەئەنجامدا هەڵوەشایەوە. یاساکانی چاودێریکردنی کە کاروباری هێڵەکانی ئاسنی خستبوویە ژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتەوە، گۆڕانی بەسەردا هاتوو بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی خرایە ئەستۆی کۆمپانیا تایبەتەکان. دامەزراوە بازرگانیەکان بە هۆی پشتیوانیکردنی بانکەکانەوە، کەمتمانە و قەرزێکی بێ سنووریان دەبەخشی، پەرەیان سەند. لەم سەردەمەدا زۆرێك لەماڵەکان لەسەر بنەمای متمانە هەڵدەسوڕان، ملیارەها پشك لەبواری بازرگانیدا بڵاودەبوونەوە و

کارگەکانیش تائەو پەڕی توانای خۆیان بەرهەمیان دەهێنا. بەڵگەی بەهادار و پشکەکان بەردەوام لەبەرەوپێش چوندا بوون و کۆکردنەوەی سەروەت و سامانیش تاڕادەیەك ئاسان بوو، هەرکەس شتێکی دەکڕی، زەرەری نەدەکرد و هەموو خەڵکیش دەستیان بەکڕین و فرۆشتن کردبوو. پیشەی سەرەکی ئەمریکا بە ووتەی ((کولیج)) بازرگانی بووە هیچ شتێك جگە لەپەیداکردنی سەروەت و سەرمایەگوزاری پڕ سوود و قازانج بایەخی نەبوو، ئەوانەی کە ئیشی کڕین و فرۆشتنی پشکیان دەکرد، پسپۆڕانی بڵاوکردنەوەی پڕوپاگەندە، بەرهەمهێنەر و فرۆشیارانی کەلوپەلی بازرگانی، بازاڕێکی چاکیان پەیدا کردبوو. بەڵام لەپشت ڕووخساری پڕ بەرەکەتی بازاڕەکانەوە، چەندەها گێروگرفتی گەورە خۆیان حەشار دابوو، کە سەرمایەدارییەکی سەروبەری لێکەوتبوویەوە، هۆکاری سەرەکی سەرهەڵدانی قەیرانەکەی **١٩٢٩** بوو.

سەروەت و سامانی زۆری سەردەمی جەنگ، هاوکات لەگەڵ پشتیوانی لەڕادە بەدەری دەوڵەت لەدونیای گەورەی بازرگانی و بەکارهێنانی ئامێری پێشکەوتوو، ئابوورییەکی بەرواڵەت پڕ ڕەونەقی هێنایە ئاراوە کە کڕین و فرۆشتن و دەڵاڵی پشکی بەتەنها ڕێگایەك بۆ بەدەستهێنانی پلەوپایە و سەروەت دادەنا.

لەم ساڵانەدا کۆمەڵگای ئەمریکا بەرەو کۆمەڵگەیەکی ڕاست ڕەو هەنگاوی دەنا. ئەوەی ئەمریکی و بۆ ئەمریکا دەگەڕایەوە بەلایەوە بەڕێز و پیرۆز بوو، دەمارگیرییەکی توندی بۆ ڕێوڕەسمی ئەمریکایی پیشان دەدا. گیانی یەکڕیزی لەگەڵ گروپە تایبەت و ئازادەکان و بەسووك سەیرکردنی ئەو گرووپانەی کە غەیرە ئەمریکایی بوون بوو بەشتێکی باو. بەچاوی شك و گومانەوە سەیری کۆچبەرە تازە هاتووەکان و بیرکردنەوەی دەرەوەی دەکرا. نەبوونی شەکیبایی لەگەڵ بیر تەسکی و یان ترسان لەئەمریکای گۆڕاو بوو بەناسنامەی ڕوحی کۆمەڵایەتی ساڵەکانی **١٩٢٠**. کۆچبەر و سۆسیالیستەکان بەتۆمەتی هەبوونی غەیرە ئەمریکایی خرانە ژێر پاڵە پەستۆیەکی زۆرەوە. هەر لەم ساڵانەدا ژمارەیەك لەهاوڵاتیان بەتۆمەتی بیرکردنەوەی ئازادگێڕی گیران یان لە ووڵات دوورخرانەوە. یاساکانی کۆچکردن گۆڕانیان بەسەردا هاتوو دیاردەی کۆچکردن سنوورێکی نوێی بۆ دانرا.

گروپی دژ بەڕەگەزپەرستی و دەمارگیری ((کوکلس کلان)) دووبارە سەری هەڵدایەوە. ئەم گروپە لەساڵی **١٩١٥** دووبارە دامەزرایەوە، بەڵام بۆ ماوەیەکی زۆر نەیتوانی لایەنگرێکی ئەو تۆ لەدەوری خۆی کۆبکاتەوە. پاش شەڕەکەی **١٩١٩** ژمارەی ئەندامەکانی بەخێرایی زیادی کرد و گیانێکی نوێی کرا بەبەردا. کلانە نوێیەکان بەپێچەوانەی جاران، لەسەرتاسەری ووڵاتدا دەستیان بەچالاکی کرد و جگە لەڕەشەکان ئازار و ئەشکەنجەی هەموو ئەو کۆچبەرە تازە هاتوانەیان دەدا

کەلەهەموو کون و قوژبنێکی ئەم جیهانەوە دەهاتن، بەتایبەت کۆچبەرانی ئاسیایی و جولەکە و کاتۆلیك و سۆشیالیستەکان و، بۆ تەمێکردنی ئەو کەسانەی کە ـ بەبۆچوونی ئەوان ـ ڕێزیان لەبەها پیرۆزەکان ئەمریکایی نەدەگرت ئەو پەڕی توندوتیژیان بەکار دەهێنا. دەرکردنی یاسای قەدەغەکردنی کڕین و فرۆشتنی مادە بێهۆشکەرەکان لەساڵی **١٩١٩**، هۆکارێکی سەرەکی بڵاوبوونەوەی فەساد و تاون و کوشتن و بڕین بوو. بەهەزارەها شوێنی نایاسایی بۆ مامەڵەکردنی نهێنی دروستکران و قازانجێکی زۆروزەبەندەی بەنسیبی گروپە قاچاغچی و چەتەکان کرد. شارە گەورەکانی وەك شیکاگۆ بوون بەشوێنێکی لەبار و گونجاو بۆ نەشونماکردنی گروپە تاوانبارەکان و گروپەکانی مافیا.

ئۆتۆمبیل، ڕادیۆ و سینەما و داهێنانە نوێیەکانی پێشکەوتنی پیشەسازی لەم ساڵانەدا کەوتنە بازاڕەوە و پەیوەندیکردنی ناوچەکانیان ئاسانتر کرد. ئەو گۆڕانکارییەی کە هێڵەکانی ئاسن لە ژیانی کۆمەڵایەتی خەڵکی ئەمریکا، لەپاش شەڕی ناوخۆ درووستی کرد، بەخستنە بازاڕی ئۆتۆمبیل، شێوەیەکی نوێی وەرگرت.

هەرچەندە ماوەیەکی زۆر بەسەر داهێنانی ئۆتۆمبیلدا تێدەپەڕی، بەڵام لەبەر گرانی نرخەکەی سوودێکی ئەوتۆی لێوەرنەدەگیرا. ((فۆرد)) ، سەرمایەداری ئەمریکی بەبەکارهێنانی شێوازێکی نوێ، سوود وەرگرتن لە پسپۆڕییەتەکەی، ڕێکخستنی کاروباری کارگەکان، پێدانی کرێی ڕۆژانەی زیاتر بەکرێکارانی شارەزا، خێرایی بەرهەمی ئۆتۆمبیلی گەشە پێدا و ژمارەیەکی زۆر ئۆتۆمبێلی بەنرخێکی هەرزان خستە بازاڕی داوخواستەوە. ئۆتۆمبێل لەڕاستیدا شۆڕشێك بوو لەژیانی خەڵکی ئەمریکادا، لەلایەکەوە هۆکارێکی سەرەکی بەرقەرارکردنی پەیوەندی ناوچەکان و خێراکردنی کارکردن بوو، لەلایەکی تریشەوە خاڵێکی گرنگی وەرچەرخانی گرنگ بوو لەبواری پیشەسازیدا و، ملیۆنەها کەسی لەبێکاری ڕزگارکرد و بەمەبەستی هاتوچۆکردنی ئۆتۆمبێل چەندەها شارێگەی نوێ دروستکران و گۆڕانێکی گەورەی بەسەر ژیانی شار نشینیدا هێنا. سینەما لەسەرەتاکانی سەدەی بیستەم وەك ئامێرێکی سەرگەرمی و ڕابواردن خرایە بەردەستی هاوڵاتیان و بەسەرهەڵدانی سینەمای قسەکەر (**ناطق**) لەساڵی **١٩٢٧** بەخێرایی لەنێو کۆمەڵگەی ئەمریکیدا بڵاوبوویەوە و بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ کاری لەژیانی تێکڕای خەڵکی کرد. هۆڵی هوود، بوو بەکابەی هیوا و ئارەزووەکان، ملیۆنەها دۆلار لەم پیشەسازییە نوێیەدا سەرمایەگوزاری کراو دەرهێنانی فیلم ڕەونەقێکی ئێجگار گەورەی پەیدا کرد و چەندەها دەرهێنەری نوێی ناساند. لەیەکەمین فڕینی برایانی ڕایتەوە تا ساڵی **١٩٢٤**، فڕۆکە وانی کەبەجۆرێك لەوەرزش و سەرگەرمی دەژمێررا، بەپەرەسەندنی پیشەسازی درووستکردنی فڕۆکە

گۆڕانێکی نوێی بەسەرداهات و لەساڵی ١٩٢٧ ((چارلز لیند بێرگ)) بەفڕینێکی تاك نەفەر بەسەر ئۆقیانووسی ئەتلەسیدا لەئەمریکاوە بۆ ئەوروپا، ئامێرێکی نوێی پەیوەندیکردنی پێشکەش بە جیهانی پیشەسازی کرد. ڕادیۆش وەك هۆکارێکی تری سەرگەرمی وبواری فێرکردن، خایە بازاڕەوە و لەجەنگی یەکەمی جیهانیدا ڕۆڵێکی گەورەی لەڕووی پڕوپاگەندە کردنەوە گێڕاو لەماوەی کەمتر لەدەساڵدا وەك پێویستیەکی سەرەکی سەری دەرکرد لەنێو هەموو ماڵێکی ئەمریکیدا.

داهێنانە هونەریەکان و پێشکەوتنە پیشەسازیەکان گیانی گەش بینی هەستی متمانە بەخۆ بوون و دڵنیایان لەکۆمەڵگەی ئەمریکیدا بەهێز کرد. دەسەڵات و سەروەت باڵی بەسەر دونیای نوێدا کێشا و زیادە ڕەویکردن لەئاڵوگۆڕی دارایی و مامەڵەی بێ پشتیوان و کڕین و فرۆشتنی بێ سود و قازانجی پشکەکانی لێکەوتەوە. لەساڵی ١٩٢٧ کاتێك کە (هربرت هوور)) وەزیری بازرگانی دەوڵەتی کۆماریخواز پۆستی سەرۆك کۆماری پێ سپێررا، کۆمەڵگەی ئەمریکی بەڕواڵەت لەناز و نیعمەت و ڕەونەقێکی ئابووری بێ وێنەدا دەژیا. ((هوور)) کەخۆی بەئەندازیاری ئەم ((سەردەمە خۆش))ە دەزانی، لەووتەیەکیدا ڕایگەیاند : ئەمریکا زیاتر لەهەر کارێکی تر لەسەردەمی بەختەوەری و لەناو بردنی هەژاری نزیك بووەتەوە و ئەوەندەی نەماوە کە لەم ڕووبەڕووبوونەوەیەدا سەرکەوتنی تەواو بەدەست بهێنێت. لەلوتکەی سەربەستی و متمانە و گەش بینیدا، هەیوو لای قەیرانی ئابووری لەشێوەی ڕووخانێکی لەناکاوی بەهای پشکی کۆمپانیاکاندا دەرکەوت. دوابەدوای ئەم ڕووداوە ڕێژەی بەرهەمهێنان و پیشەی کرێکاران کەمی کرد و لەماوەی کەمتر لەدوو ساڵدا نرخی بەرهەمی نەتەوەیی گەیشتە ٥٠٪ و زیاتر لەدوانزە ملیۆن کرێکار پیشەکەی خۆیان لەدەستدا. دونیای بازرگانی دووچاری وەرشکستبوون هات و هەژاری و وێرانی سەرتاسەری ویلایەتە یەکگرتوەکانی گرتەوە. نرخی پشکی بۆرسە لە هەشتا و حەوت بلیۆن دۆلارەوە گەشتە نۆزدە بلیۆن، فرۆشتنی شت و مەکی بەرهەمهێنراو بۆ لە ٤٠٪ و بەرهەمی کشتووکاڵی بۆ ٦٠٪کەم بوویەوە، بانکەکانی وولات یەك لەدوای یەك وەرشکست بوونی خۆیان ڕادەگەیاند. لێشاوی بێکاران لەسەرتاسەری وولاتدا کەوتە ڕێ، برسێتی خەڵکی ناچار دەکرد کەلەنێو زبڵدانەکاندا بەدوای پارویەك خۆراکدا بگەڕێن و جووتیارەکانیش بەدەست ئەو باجەی کەلەسەریان دیاری کرابوو دەیان ناڵاند و زەویەکانیان لێ سەنرایەوە و ئاوارەی شارەکان بوون. هەژاری و ووشکە ساڵی و وەرشکست بوونی ئابووری، شوێنی متمانەی میللی گرتەوە. قەیران، واتای لەدەستدانی ئابڕوی سەرمایەدارەکان و درووستکردنی شك و گومانی بیروڕای

گشتی بۆ ئەرزشی دونیای بازرگانی دەگەیاند، سەرمایەداریە سەرکەوتوەکەی دەیەی ١٩٢٠ بەیەکجاری لاواز و شکستی خوارد.

دابەشکردنی نادادپەروەرانەی سەروەت، شێوازی مۆنۆپڵ و چڕبونەوەی دەسەڵاتی داریی، هۆکاری سەرەکی سەرهەڵدانی قەیران بوو. لە ٥٪ی ژمارەی دانیشتوان زیاتر لەیەك لەسەر سێی تێکڕای سەروەت و سامانی وڵاتیان بۆ خۆیان قۆرخکردبوو، دامەزراوە سەرەکیەکانی بازرگانی بە فێڵ و تەڵەکەبازی جۆراوجۆر، کڕین و فرۆشتنی نهێنی کۆمپیاڵە بازی وقۆڕخکردن، زۆرترین دەرامەتیان لەژێر دەستی گروپێکی دەسەڵاتداردا مۆنۆپۆڵ کرد. بانکەکانیش کە بەبێ پاڵپشتی پێویست، قەرز و متمانەیەکی لەڕاددەبەدەریان دەخستە بەردەم سەرمایەدارەکان، هۆکارێکی دیکەی سەرهەڵدانی قەیران بوون. نەبوونی هاوسەنگی بازرگانی دەرەکی و دانی قەرزێکی زۆر بەو وولاتانەی کەزۆر لاواز بوون و توانای دانەوەی قەرزەکانیان نەبوو، بارودۆخەکەی زیاتر ئاڵۆز کرد. ئەو وولاتە ئەوروپیانەش ـ کە بونیادی داراییان بەهۆی شەڕەکانەوەلاواز بووبوو ـ توانای ڕاکێشانی بەرووبومی بەرهەمهێنراوی ئەمریکایان نەبوو. لەبەر ئەوە بازاڕەکانی دەرەوە بەڕووی بازاڕەکانی بازرگانی ئەمریکادا داخران و لە ئەنجامدا سەرمایەگوزاری وولات ڕووی لە بازاڕەکانی ناوخۆ و کڕین و فرۆشتنی پشك و بازاڕی بۆرسەی ناوەوە دەکرد. کۆمپیاڵە بازی نرخی پشکەکانی تاڕاددەیەك لەنرخە ڕاستەقینەکەی خۆی بەرزتر کردەوە و بوونە هۆی بەرزبووونەوەی نائاسایی تێکڕای نرخەکان لەبازاڕی بۆرسەدا. بەروبوومی زیاد لەداوخواست، لەبازەڕەکاندا بەبێ کڕیار دەمایەوە. زۆرینەی خەڵك کەچینی بەکاربەری کۆمەڵگە بوون توانی کڕینی بەرهەمەکانیان نەدەبوو. لەساڵەکانی ١٩٢٨ ـ ١٩٢٩ کرێی کرێکاران لەبواری بەرهەمهێناندا نزیکەی ١٢٪ زیادی کرد، لەکاتێکدا کەقازانجی کۆمپانیاو خاوەن کارگەکان گەیشتە لە ٦٢٪ . بەرزبوونەوەی ئاستی کڕین لەگەڵ زیاد بوونی مووچەی تێکڕای خەڵکی و نزمبوونەوەی نرخی بەروبوومەکان ڕێگاچارەیەکی کاتی بوو، کەئەویش لەو ماوەیەدا گرنگیەکی زۆری پێنەدرا و پشت گوێ خرا. دەوڵەت کەتەنها ئامانجی، پەرەپێدانی دونیای بازرگانی بوو، لەبواری ڕێکخستنی دونیای ئابووریدا هیچ ڕۆڵێکی نەدەگێڕاو بەباوەڕ بەئازادی بازرگانی، خوودی سەوداگەرانی لەکارەکانیاندا سەر پشك کردبوو. ئەو بۆچوونەی، کەقەیرانی ئابووری وەك ڕابردوو لەناکاو دەڕەوێنێتەوە و پاش تێپەڕبوونی بەنێو هەڵکشان و داکشانەکانی ڕێگادا کۆتایی پێدێت، بیرکردنەوەیەکی بەتاڵ بوو.

قەیرانەکەی ١٩٢٩ دەساڵی تەواوی خایاند و هیچ کاتێکیش کۆتایی پێ نەهات، تەنها لەکاتی ئەو ڕەونەقە ئابووریە کە لەئەنجامی جەنگی دووەمی جیهانیەوە هاتە ئاراوە، پاشەکشێی کرد. ئەو پلانە چاکسازیانەی کە لەلایەن دەوڵەتی دیموکراتی ((فرانکلین ڕۆزفلت))ەوە

جێبەجێکران، بوون بەفاکتەری سەرەکی ڕزگار بوونی کەپیتالیزم و چارە و دەوایەك بۆ ئەو ئابووریە ناتەندرووستیەی کە دونیای بازرگانی درووستی کردبوو.

لەسیاسەتی ئابووریدا دەکرا سێ ڕێگا چارەی سەرەکی ڕەچاو بکرێت : یەکێك لەو ڕێگایانە فرینی بوو لە هێشتنەوەی بارودۆخەکە بەبێ ئەوەی گۆڕانی بەسەردا بهێنرێت و دەستتێوەرنەدانی دەوڵەت لەکار و باری ئابووری و سپاردنی پشت ڕاستکردنەوەی کارەکان بۆ خوودی سەرمایەدار و خاوەن کارگەکان، بۆ ئەوەی بە هەوڵ و تێکۆشانی تاکەکان و داهێنانی دونیای بازرگانی کۆتایی بەقەیرانەکە بهێنێت و شوێن پێی گشتی ئابووری ئەمریکا پتە و ڕێك و پێك بکەن. سیاسەتی ((هوور))سەرۆك کۆماری ئەوکات، لەگەڵ ئەم بۆچوونەدا هەماهەنگ بوو، بەو هێوایەی کەبەپشتیوانی کردنی لەچینی سەرمایەدار و نەبوونی دەستتێوەردانی دەوڵەتی لەکاروباری بازرگانی و ووردەووردە لەبێ برەوی بازاڕ کەمبکرێتەوە وسەرمایەداری ڕەواج پەیدا بکاتەوە. ڕێگایەکی تر، گۆڕانی بنەماکانی بنچینەی کۆمەڵگە، سنووردار کردنی هێزی سەرمایەداری، یەکسان دابەشکردنی سەروەت و سامان و، هەڵوەشاندنەوەی خاوەنداریەتی تایبەتی هێزەکانی بەرهەمهێنان بوو، کەلەبنچینەدا پێچەوانەی سیستەمی باوی کۆمەڵگەی ئەمریکی بوو. درووستکردنی پردی پەیوەندی نێوان دەوڵەت و ئابووری، ڕێگایەکی دیکە بوو، بەشێوەیەکە گە دەوڵەت بەدەستێوەردانی لەکاروباری ئابووری، داهێنان کاری لەهەموو بوارەکاندا بگرێتە دەست و لەڕێگەی سەرمایە گوزاری گشتیەوە بچێت بەهانای دونیای بازرگانیەوە و بە بەکارهێنانی ڕێ و شوێنی نوێ یارمەتی دەربێت بۆ ئەوەی هێدی هێدی سیستەمی سەرمایەداری لەناوەڕۆکەوە چاکسازی لەخۆیدا بکات. گریمانەی سەرمایە گوزاری گشتی و دەستتێوەردانی دەوڵەت لەکاروباری ئابووری، بەهاتنە سەر کاری دەوڵەتی دیموکراتی لەسەردەمی سەرۆك کۆماری ((فرانکلین ڕۆزفلت))دا گرنگی زۆری پێدرا. بۆچوونەکانی لۆرد ((کینز))، ئابووری ناسی بەناوبانگی ئینگلیزی، دەربارەی پەیوەندی دەوڵەت و ئابووری، ڕۆڵی سەرمایەگوزاری دەوڵەتی لەپێناو زیادکردنی دەرامەتەکان و ڕێژەی بەکارهێنان و ڕەونەقی چالاکیە ئابووریەکان، کاریگەریەکی زۆری لەسەر سیاسەتی نوێی ئەمریکا و پلانە چاکسازیەکان درووست کرد. ((بیرۆکەی گشتی ، پیشە و بەهرە)) نوسینی ((کینز)) لەیەکێك لەبەرهەمە ئابووریە هەرەگرنگەکان دەژمێررێت. زۆرێك لەبیریاران ئەو بەرهەمە بەهاوتای ((سامانی نەتەوەکان))ی ئادەم سمپ و ((سەرمایە))کەی کارل مارکس دادەنێن. گریمانەکەی ((کینز)) لەڕووی زانستی ئابووریەوە بایەخێکی زۆری هەیە و لەڕاستیدا بەتەواوکەری بیروبۆچووونی ئابووریناسە کلاسیکەکان لەقەڵەم دەدرێت. لەجیاتی ئەوبۆچوونەی کەخۆهەڵقورتاندنی دەوڵەتی لەکاروباری

ئابووریداقە دەغەدەکرد، ((کینز)) باوەڕی وابوو کە [بەپێچەوانەوە ، ئەم دەستێوەردانە] بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی جیاوازی و نایەکسانی نێوان پاشەکەوت و سەرمایەگوزاری زۆر پێویست و زەرورە. ((سەرمایە گوزاری ناپەسەند)) واتای بەرهەمی کەم و بێکاری زۆر دەگەیەنێت و لەپێناو بوژانەوەی ڕەونەقی ئابووری پێویستە ڕێژەی سەرمایە گوزاری زیاتر بکرێت. سەرمایە گوزاری دەوڵەتی، وەك ڕیگاچارە و دەرمان بەکار بهێنرێت، چوونکە ئەم سەرمایەگوزاریە، لەلایەکەوە دەبێتە هۆی زیادبوونی دەرامەتی تاکەکەسی و ڕێژەی بەکار هێنراو و لەلایەکی تریشەوە ڕەخساندنی چەندەها پیشەی نوێ، نزمبوونەوەی ڕێژەی بێکاری لێدەکەوێتەوە. کۆکردنەوەی پاشەکەوتەکان و بەرزکردنەوەی ئاستی بەرهەمهێنان و پیشە، بە سەرمایە گوزاری گشتیەوە دەبەسترێتەوە. لەڕاستیدا بۆچوونەکەی ((کینز)) ڕێگای بۆ پەرەپێدانی خزمەتگوزاریەکان و چالاکیەکانی دەوڵەت کردەوە. درووستکردنی پەیوەندی نێوان دەوڵەت و ئابووری بەبیرۆکەیەکی نوێ لەساڵەکانی قەیراندا دەژمێررا. بەسەرهەڵدانی قەیرانی ئابووری فاتیحەی سەرمایە گوزاری سەرکەوتوو ، بەلایەنی کەمەوە بۆماوەیەك خوێندرابوویەوە و ئەمریکا پێویستی بەبیرۆکەیەکی نوێ هەبوو کە جگە لەگونجانی لەگەڵ بارودۆخ و ژینگەی کۆمەڵایەتیدا، یارمەتی دووبارە زیندوو کردنەوەی ژیانی ئابووری ئەمریکا بدات. ((کینز)) ڕێگاچارەیەکی خوازراوی بۆ ڕزگار بوون لەگێژاوی قەیران خستە ڕوو. قبوڵکردنی ئەو بیرۆکەیە زیاتر لەبەر ئەو بارودۆخە لەناکاوە و بێ برەویە ئابووریە بوو کەئەمریکا پێیدا تێدەپەڕی. بەهەڵبژاردنی ((ڕۆزفلت)) بۆ پۆستی سەرۆك کۆماری لەساڵی **١٩٣٣**، سەردەمی ((پێشنیازی نوێ)) و پلانە چاکسازیەکانی دەستی پێکرد.

دووجار پێش ئەم مێژووە، گۆڕانکاریەکی دیاریکراو لەسەر ڕێژەی مێژووی ئەمریکا درووست کردبوو. شۆڕش و سەربەخۆیی، کۆتایی بەسەردەمی کۆچنشینەکان هێنا و بناغەی حکومەت و کۆمەڵگەیەکی نوێی ڕەنگ ڕێژ کرد، شەڕی ناوخۆ کەلەپێناو ڕێگەگرتن لەدابەشبوونی ویلایەتەکان سەری هەڵداو لەگەڵ گۆڕانی سەرمایەداری پیشەسازیدا، پێشکەوتنی زانستی و پەرەسەندی کارگەکانی لەگەڵ خۆی هێنا. قۆناغی سێیەم، دەورەی سەرۆك کۆماری ((فرانکلین ڕۆزفلت)) و جێبەجێکردنی ((پێشنیازی نوێ))یە، کە پاش قەیرانی ساڵەکانی **١٩٣٠** و ئاشکرابوونی لاوازی سەرمایەداری و وەرشکستبوونی دونیای بازرگانی، لەگەڵ پلانە چاکسازیەکاندا دەستی پێکرد.

گرنگترین هۆکار کەشکستی بازاڕی ئابووری لێکەوتەوە، کۆتایی هێنان بەسەردەمی ((لسەفەر))و سیاسەتی ئابووری ئازاد بوو. دونیای بازرگانی کەنەیاری هەرجۆرە دەستێوەردانێکی دەوڵەت لەکاروباری ئابووریدا بوو، کەوتبوویە گێژاوێکی وەهاوە کە یارمەتیدانی دەوڵەتی بەتەنها

ڕێگەیەك بۆ دەربازبون لەم بارو دۆخە دەبینی. یارمەتیدانی بێکاران، جێگیرکردنی چاودێری دەوڵەتی بەسەر سیستەمی دراو بانکەکانەوە، هاوکاریکردنی کۆمپانیا بازرگانەکان، چاککردنی لایەنی کشتووکاڵی، ڕێکخستن و دابینکردنی مافی کرێکاران، گشتاندنی بیمە کۆمەڵایەتیەکان، دابینکردنی غەرامەی بێکاری و هاندانی بازرگانی، لەو جۆرە چاکسازیانە بوون کە ((ڕۆزفلت)) وەك سەرمەشقی کارەکانی خۆی دەستنیشانی کردن. بەهۆی ئەو یاسایانەی دەری کردن، چاودێری و دەستتێوەردانی دەوڵەتی لەهەموو بوار و زەمینە ئابووری و کۆمەڵایەتیەکاندا پەرەپێدا و ڕۆڵی دەوڵەت لەکاروباری ئابووریدا بایەخێکی زۆرتری پەیدا کرد. سیاسەتی ((پێشنیازی نوێ)) تەنها لەسەردەمی ڕۆزفلت دا پیادە نەکرا، پاش کۆتایی هاتنی قەیرانەکەش، هەندێك لەداهێنانکاریەکانی هەر کاریان پێکرا و، چوارچێوەی گشتی سیاسەتی ئابووری دەوڵەتی بۆ ساڵەکانی دواتریش دیاری کرد.

بەداخستنی بانکەکان، چاودێریکردنی کاروبارەکانیان دەستی پێکرد. ئەو بانکانەی کە بناغەیەکی مادی بەهێزتریان هەبوو، ڕێی کارکردنیان پێدراو بانکە ئاساییەکانیش هەڵوەشانەوە. سیستەمی بانکی و متمانەیی (ئعتباری) ووڵات گۆڕانی تێدا کراو کۆمەڵە ڕێسایەکی دیاریکراو بۆ بانکە نوێیەکان دانران. دەزگای بۆرسە، کڕین و فرۆشتنی پشك و بەڵگەی بەهادار خرانە ژێر چاودێری دەوڵەتەوە. لەبواری کشتوکاڵیشدا چەند هەنگاوێك جێبەجێکران. ئەو یاسایانەی کەلەساڵی ١٩٣٠ بڕیاریان لەسەردرا، بناغەی سیاسەتی کشتووکاڵی ئەمریکایان لەسەر دامەزار. بەرهەمی زۆر و سەرنەکەوتوویی جووتیاران لەپەرەپێدانی بازاردا، کاری لە دابەزاندنی نرخی بەرهەمە کشتوکاڵیەکان و کەمبوونەوەی دەرامەتی جووتیاران کردبوو. بەڵام یاسای نوێ یارمەتی جوتیارەکانی دەدا بۆ ئەوەی بتوانن ڕێژەی بەرهەمهێنانی خۆیان کەم بکەنەوە، لەسەر دەوڵەتیش پێویست بوو کە بەرووبوومی زیادەی جووتیارەکان بکڕێت، بەرهەمی گەنم بیمە بکات و لەبەرامبەر بەڵێنی کەمکردنەوەی چاندن، متمانەی پێویست پێشکەش بەجووتیاران بکات. لەپڕۆژە گرنگەکانی ئەم سەردەمە، بەرنامەی ئاوەدانکردنەوەی دۆڵی تەنسی یە کە کاریگەریەکی زۆری لەسەر گۆڕانکاری ئابووری ویلایەتەکانی باشوور هەبوو. دەوڵەت بەدرووستکردنی بەنداوی جۆراوجۆر لەبەردەم ڕووباری تەنسیدا ، ووزەی کارەبا و ئاوی ناوچەکەی دابین کرد و یارمەتی دەرێکی باش بوو بۆ ئاوەدانکردنەوەی ئەو ناوچانە. سەرمایە گوزاری گشتی کەیەکێك لەئامۆژگاریەکانی ((کینز)) بۆ برەوپێدانی ژیانی ئابووری هەژمار دەکرا، بەشێوەیەکی بەربڵاو لەئاوەدانکردنەوەی ئەو دۆڵەدا بەکار هێنرا. ئەم شێوازە ئەزمونیەی ئابووری تێکەڵاو ـ نیمچە دەوڵەتی و ئازاد ـ کاریگەریەکی زۆری لەسەر پاراستنی سیستەمی سەرمایەداری هەبوو.

دەوڵەتی فیدراڵ بەسەرفکردنی ملیۆنەها دۆلار لەپێناو لەناوبردنی بێکاری لە ووڵاتدا دەست پێشخەری کرد، درووستکردنی جادە، پارك و دارستان، بەڕێوەبەرایەتیە نوێیەکان بە پلەی یەکەم بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی بێکاری و ڕاکێشانی لاوان و گروپە کۆمەڵایەتیە جۆراوجۆرەکان بەرەو پڕۆژەکانی ئاوەدانکردنەوە خانە قۆناغی جێبەجێکردنەوە. ئەم ئەزمونە پیشانی دا، کە لەکاتی سەرهەڵدانی هەرجۆرە قەیرانێکدا، دەوڵەتێکی هۆشیار و بەئاگا تاچ ئەندازەیەك دەتوانێت لەگۆڕانکاری کۆمەڵایەتیدا بەسوود و کاریگەر بێت. زیادبوونی هەژاری و بێ نەوایی کەئەزموونی ڕاستەوخۆی زۆرینەی تاکەکانی کۆمەڵگەبوو، دەرکردنی یاساکانی بیمەی کۆمەڵایەتی لێکەوتەوە. بیمە کۆمەڵایەتیەکان بەمەبەستی یارمەتی مادی لەکاتی بێکاری، هەژاری، پیری و نەخۆشیدا پێشکەش دەکران.

گرفتی سەرەکی، ژمارەی بێکارەکان بوو، کەبە هەموو ئەو ڕێ و شوێنانەی کەلەساڵی ١٩٣٨ لەلایەن دەوڵەتی فیدراڵەوە گیرایە بەر، نزیکەی دەملیۆن کەس دەخەملێنرا. تەنها جووڵەیەك کەجەنگی دووەمی لەڕووی ئابووریەوە هێنایە کایەوە، ئەم گرفتەی کۆتایی پێهێنا. بەڵام کۆششی دەوڵەتی فیدراڵ بۆ دۆزینەوەی ڕێگاچارە و ئەو ئەرکەی کەگرتیە ئەستۆ، قەبوڵکردنی ئەو بیرۆکەیەی مومکن کرد، کە دەوڵەت بەهەرحاڵ لەبەڕێوەبردنی کاروباری ئابووری و دابینکردنی خۆشگوزەرانی گشتیدا لێپرسراو و بەرپرسیارە.

گرنترین پلانی چاکسازی ڕۆزفلت، ڕێکخستنی یەکیەتیە کرێکاریەکان و یارمەتیدانی پاراستن و چەسپاندنی مافی کرێکاران بوو. ((فرانسیس پەرکینز)) وەك یەکەمین وەزیری ئافرەت لەکابینەی ئەمریکادا ئەرکی بەڕێوەبردنی کاروباری کرێکارانی گرتە ئەستۆ و لەپێناو چاککردنی بارودۆخی کۆمەڵایەتی کرێکاران و ڕێکخستنی پەیوەندیەکانی نێوان کرێکار و خاوەن کار هەنگاوی نا.

مافی ئازادی کۆبوونەوەی کرێکارن بەئاسانی دانی پێدا نەدەنرا. بزووتنەوە کرێکاریەکان زۆرجار توندوتیژی لێدەکەوتەوە. مانگرتنە یەك لەدوایەکەکانی ساڵەکانی کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم، بەهۆی ڕووبەڕوو بوونەوەی سەرباز و خاوەن کارەکانەوە، بەکارەساتی دڵتەزین و خوێناوی کۆتاییان دەهات. لەدەیەی ١٩٢٠ کاتێك کەدەوڵەت وازی لەکاروباری بازرگانی هێنا و تەنها ڕۆڵی تەماشاگەر و هاندەرێکی دونیای بازرگانی دەگێڕا، ژیانی کرێکاران لەڕووی دامەزراندنی سەندیکاییەوە بەقۆناغێکی ناسکدا تێپەڕی. خاوەن کار، کە ئامڕازەکانی دادوەری و هێزی سەربازی ووڵاتی لەژێر دەستدابوو، ئەو پەڕی دڵڕەقی ڕووبەڕووی داواکاریە ڕەواکانی کرێکاران دەوەستایەوە. قەیرانی دەیەی ١٩٣٠، بەڵگەیەکی ڕون و ئاشکرا بوو لەسەر لاوازی و

وەرشکست بونی سیستەمی ئابووری لیبرالیزم و دانـنان بەو ڕاستیەی کەبەپێی زەمەنەکان، پێویست بوو پێداچوونەوەیەکی گشتی لەسەر هەموو دام و دەزگا ئابووریەکان بکرێت و، درووستکردنی دامەزراوە نوێیەکان بەمەبەستی پشت ڕاستکردنەوە و ڕێکخستنی پەیوەندیە کرێکاریەکان لەو جۆرە هەنگاوانە بوون ((فیدراسیۆنی کاری ئەمریکا)) کە بەسەرکردایەتی ((سامویل کۆمپەر)) لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەم دامەزرابوو، تەنهاکرێکارە پسپۆڕەکانی ـ ئەویش بەپێی مەرجی قورس و گران ـ وەردەگرت و گیانی دانوسان و ڕاهاتن لەگەڵ ئەو دەزگا ئابووریانە، سیاسەتی گشتی ((سامویل کۆمپەر)) بوو، لەدەستدانی زیاتر لە ٥٠٪ی تێکڕای ئەندامانی ئەو فیدراسیۆنەی لێکەوتەوە. چالاکی ئازادانە، کەدەوڵەت هەموو دامەزراوە کرێکاریەکانی لەسەر هان دەدا، بووە هۆی ئەوەی کە ((جۆن لوئیس)) یەکێك لەڕابەرە کرێکاریەکانی پێشنیازێکی نوێ سەبارەت بەوەرگرتنی کرێکارە نەشارەزاکانیش بخاتە ڕوو. بەڵام ((فیدراسیۆنی کاری ئەمریکا)) پێشنیازەکەی ڕەت کردەوە و لەبەر ئەم هەڵوێستە ((جۆن لوئیس)) و ژمارەیەك لەئەندامەکانی تر وازیان لەو یەکیەتیە هێنا و دامەزراوەیەکی نوێیان بەناوی ((کۆنگرەی ڕێکخراوە پیشەسازیەکان)) درووست کرد. بزووتنەوەی کرێکاری کەلەساڵەکانی ١٩٢٠دا بەرەو نەمان دەچوون، لەناکاو کوڕوتینێکی نوێیان وەرگرت و ((جۆن لوئیس)) و کۆنگرەی ڕێکخراوە پیشەسازیەکان توانی بەبێ‌پیاهەڵدان ملیۆنەها کەس بەدەوری خۆی کۆبکاتەوە. کرێکارانی بەرهەمهێنانی پۆڵا، ئۆتۆمبێل و فڕۆکە، ئاسن و تایەی ئۆتۆمبێل و ڕستن و چنین هاتنە ناو ئەم سەندیکایەوە. گرنگترین ماوەی خۆسەلماندنی هێزە کرێکاریەکان بۆ ئەم ساڵانەی ١٩٣٠ دەگەڕێتەوە، کەتەنها و تەنها بەکار و چالاکیەکانی ڕابەرانێکی وەك ((لوئیس)ەوە نەبەسترا بوونەوە، بەڵکو پشتیوانی ڕاستەوخۆی دەوڵەتی ((ڕۆزفلت)) خۆی لەخۆیدا هۆکارێکی سەرەکی ئەم سەرکەوتنانە بوو. ئەم سیاسەتە کەلەیاسای ((واگنەر))دا ڕەنگی دایەوە، کاریگەریەکی زۆری لەسەر چارەنوسی کرێکاری ئەمریکایی درووست کرد. یاسا پێشنیاز کراوەکەی ((واگنەر)) ئازادی مافی هەڵبژاردنی سەندیکای بەبێ خۆهەڵقورتاندنی خاوەن کار بۆ کرێکاران دەستەبەر کرد، سەندیکای بەتەنها سەرچاوەیەکی کرێکاری لەقەڵەم داو دەستەیەکی بۆ بەداودا چوون و ڕێکخستنی پەیوەندیەکانی نێوان کرێکار و خاوەن کار دەستنیشان کرد. ئەرکی ئەم دەستەیە ئەوەبوو کە هەڵبژاردنی سەندیکاکان لەڕووی بەئەندام بوونی کرێکار و ڕێگە گرتن لەدەستتێوەردانی خاوەن کار بۆ هەڵبژاردنی ((کەسانی متمانە پێکراو)) بخاتە ژێر چاودێریەوە و جگە لەوەش گوێ لەداواکاری و گرفتەکانی کرێکاران بگرێت. مافی مانگرتن، دامەزراندنی سەندیکا، گفتوگۆ و ڕاگۆڕینەوە لەگەڵ خاوەن کار و ڕێگە گرتن لە دەرکردنی نایاسایی کرێکاران،

لەو جۆرە ڕێ و شوێنانە بوون کە لەبەرژەوەندی کرێکارەکاندا گیرانە بەر. یاسایەکی دیکەش هەر لەم ساڵانەدا بڕیاری لەسەر درا، کەتیایدا ئەوپەڕی ماوەی کارکردن و کەمترین ڕێژەی کرێی ڕۆژانەی دەستنیشان کرد و کارکدنی منداڵانی قەدەغە کرد. گرنگی دانی دەوڵەتی ((ڕۆزفلت)) بەمەسەلەی کرێکاران، هۆکارێکی سەرەکی سەرکەوتنی بیروڕاکانی ئەوانبوو.

هەڵبەت دەستێوەردانی دەوڵەت لەکاروباری کرێکاران هەمیشە لەبەرژەوەندی کرێکاراندا نیە. بەپێی یاسایەکی پێشنیازکراوی دیکە، کەلەسەردەمی ((ترومن))داو لەلایەن ((تافت ـ هارتلی))یەوە خرایە ڕوو، دەوڵەت لەو شوێنانەی کە بەپێویستی بزانێت دەتوانێت ڕێگە لەمانگرتنەکان بکرێت و یان کاتی گفتوگۆکان پێش مانگرتن بەئارەزووی خۆی دوا بخات [ئەمەش خۆی لەخۆیدا بەرژەوەندی کرێکاران دەخاتە مەترسییەوە]. هەر ئەم مەسەلەی دەستێوەردانەی دەوڵەت، جیاوازی لەنێوان سەندیکا کرێکاریەکانی ئەمریکا و سەندیکا هاوشێوەکانی لەئەروپای ڕۆژئاوادا درووست کرد. سەندیکا کرێکاریەکانی ئەوروپای ڕۆژئاوا سەربەخۆیی خۆیان دەپاراست، بەپێچەوانەی کرێکارانی پیشەسازی ئەمریکا کەلەسەریان پێویست بوو، لەکاتی دامەزراندنیاندا پەیوەندی بکەن بەسەندیکایەکەوە و لەم هەڵبژاردنەشدا ئازادیەکی ڕەهایان پێدرابوو.

قەیرانی ئابووری، بەرنامەی پشتیوانی دەوڵەت لەکرێکارن و دامەزراندنی سەندیکای کرێکار بەگەورەکان، شوێن و پێگەی ئەم چینەی لەکۆمەڵگەی ئەمریکادا گۆڕی. هەرچەندە ئەم هەنگاوانە نەیانتوانی گۆڕانکاریەکی بنەڕەتی لەسیستەمی ئابووری ئەمریکادا بکەن، بەڵام بەهەر حاڵ هەنگاوێکی پۆزەتیف بوو کە گۆڕانی بەسەر ژیانی زۆرێك لەئەندامانی کۆمەڵگەدا هێنا. هەڵوەشانەوەی ((فیدراسیۆنی کاری ئەمریکاو کۆنگرەی ڕیکخراوە پیشەسازیەکان)) یەکیەتیەکی گەورە لەکرێکارانی پسپۆڕ و نیمچە پسپۆڕ پێك هێنرا. دەسەڵاتی فراوانی یەکیەتیە کرێکاریە گەورەکان لەپاڵ دەسەڵاتی دەوڵەتی فیدراڵی و کۆمپانیا گرنگەکان یەکیان گرت. لەئەنجامی چاکتربوونی ژیانی کرێکاران و جووتیاران، ژیانێکی ئابووری و سیاسی نوێ پێشکەش بەم دووگروپەی کۆمەڵگە کراو یەکیەتیە گەورەکان خۆیان وەك هێزێکی گەورە بەکۆمەڵگە ناساند. بەقەولی ((گالبریت)) ئابووری ناسی بەناوبانگی ئەمریکی، سیستەمی سەرمایەداری لەجیاتی بنەمای کێبڕکێ، بیرۆکەی ((دەسەڵاتی هاوسەنگ))ی هەڵبژارد. هێزی کۆمپانیا بازرگانی و دامەزراوە پیشەسازیەکان، لەگەڵ دەسەڵاتی دەوڵەتی فیدراڵی و سەندیکای کرێکاری و جووتیاریەکان جۆرە هاوسەنگیەکی هێنایە ئاراوە. بەرهەمی دەیەی ١٩٣٠ ((ژیانی خۆشگوزەران)) بوو کەبەهۆی دەرکردنی کۆمەڵە یاسایەکی وەك یاسای واگنەر و دابینکردنی

غەرامەی بێکاری و یاساکانی ڕیکخستنی کشتووکاڵی بەبەرژەوەندی ئەو کرێکار و جووتیارە پسپۆڕانەی کە بۆ بازاڕە گەورەکان کاریان دەکرد، کۆتایی هات. بەڵام جوتیارنی تۆوکاری هەژار و کرێکارە نەشارەزاو ناپسپۆڕەکان، هیچ سوودێکیان لەم بەرنامەیە نەبینی و یاسا چاکسازیەکان ئەوانی نەگرتەوە. هەر بەو جۆرەی کە ((گالبریت)) بیرمان ئەخاتەوە، کەئەمانە تەنها چەوساوانێك بوون کەسیاسەتمەداران لەبیریان کردن. ئەمانە خەڵکانێك بوون لەنێو پیشە کۆنکرێتیەکاندا و ئاوێتە لەکەمینە نەژادیەکان ـ زۆرێك لەوانە کاتێك هاتنە نێو دونیای ئابووریەوە ـ وەك ئەوکاتەی کە((کۆنگرەی ڕێکخراوە پیشەسازیەکان)) بەئەندامبوونی ڕەشەکان لەو یەکیەتیەدا پەسەند کرد، کەسانێکی زۆر بەتوانا و لێهاتوویان لێدەرچوو. پلانە چاکسازیەکان و ((پێشنیازی نوێ)) بوون بەفاکتەرێکی سەرەکی لەپەرەسەندنی دەسەڵاتی حیزبی دیموکراتدا و لەڕاستیدا بەهۆی کارەکانی ((ڕۆزفلت)) و سەرکەوتوویی ئەم ڕابەرەسیاسیەوە بوو کەحیزبی دیموکرات توانی بگاتە ئەم ئاستە و ببێتە حیزبی زۆرینەی ئەندامانی کۆمەڵگە. دواتریش هەرچەندە بەرنامەکانی ((ڕۆزفلت)) لەپاش خۆی بەتەواوەتی پەیڕەو نەدەکران، بەڵام حیزبەکەی بەردەوام لەشێوەی حیزبی زۆرینەدا مایەوە. ئەوەی کەشەڕی ناوخۆ لەسەدەی نۆزدەیەمدا بۆ سەرکەوتنی کۆماریخوازەکان هێنایە پێشەوە و حیزبی کۆماریخواز بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ کردە حکومڕانی ویلایەتە یەکگرتووەکان، قەیرانی ئابووری دەیەی ١٩٣٠ بۆ دیموکراتەکانی هێنایە پێشەوە. پلانە چاکسازیەکانی ((ڕۆزفلت)) دەربارەی تێکڕای خەڵکی ئەمریکا، لەقۆناغێکی مێژوویی لەبار و گونجاودا بەسوود وەرگرتن لەو دەرفەتەی کە ڕەخسابوو، لەبەرژەوەندی حیزبی دیموکرات کۆتایی پێهات. جووتیارەکان پاش دەرچوونی یاساکانی چاککردنی کشتووکاڵ، کە دەوڵەتی ناچار بەپشتیوانی لەو چینەی کۆمەڵگە دەکرد، زیاتر سەرنجیان بۆلای ئەو حیزبە دەچوو. تاگەشتبوویە ئەو ڕاددەیەی کەلە هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٤٩دا، پشتیوانیکردنی جووتیاران بوو بەیەکێك لەهۆکارەکانی سەرکەوتنە چاوەڕوان نەکراوەکەی ((هاری ترومن)) کە تائەو کاتەش لەسەر سیاسەتی ڕۆزفلت و حیزبی دیمووکرات وەفادار مابوویەوە. هەر لەم سەردەمەدا حیزبی دیمووکرات توانی ڕەشەکانیش بۆلای خۆی ڕابکێشێت. ڕەشەکان کەلەبەر سەرکەوتنی شەڕی ناوخۆ و ئازادی کۆیلەکان لەگەمارۆی (ڕەهنی) کۆماریخوازەکاندا بوون، ووردەووردە بۆیان دەرکەوت کەحکومەت گرنگیەکی ئەوتۆیان پێنادات. ((ویلسۆن)) یش لەگەڵ ئەوەی کە ڕۆڵێکی گەورەی لەڕووی سیاسەتی دەرەوە و چەسپاندنی ئاشتی و ئارامیدا دەگێڕا، وەك کەسێکی نمونەیی و مرۆڤ دۆست خۆی ناساند، بەڵام نەیتوانی هیچ جۆرە کاردانەوەیەك لەم بارەیەوە ئەنجام بدات و، جیاکردنەوەی شوێنی کارکردنی ڕەشەکان لەنێو بەڕێوەبەرایەتیە حکومیەکاندا، لەو کاتەوە دەستی پێکردوو

ڕەشەکانیش بەردەوام لەناو زەلکاوی دەمارگیریە نەژادیەکاندا نقووم دەبون. بەدەستبەکاربوونی حکومەتی ((ڕۆزفلت)) گرنگیدان بەو دیاردە دزێوە کەژیانی لەڕەشەکان تاڵکردبوو دەستی پێکرد. لەساڵی ١٩٣٠دا ژمارەی نوێنەرەکانیان لە کۆنگرەدا زیادی کرد. سیاسەتی ((ڕۆزفلت)) جەختی لەسەر دامەزراندنی ڕەش پێستەکان لەبەڕێوەبەرایەتیەکان، کارگەکان و بەرنامەکانی ئاوەدانکردنەوە دەکردەوە و لەهەموو کەس زیاتر ((ئەلئنور))ی هاوسەری بۆ پشتیوانی کردن لەڕەشەکان تێدەکۆشا و توانی سەرنجی زۆرێك لەڕەش پێستەکان بۆلای خۆی ڕابکێشێت. هەر جۆرە کردارێکی ڕەگەز پەرستی لەسەر بنەمای نەژاد و ڕەنگی پێست، لەسەندیکا کرێکاریەکاندا قەدەغەکرا و هەرئەم هەنگاوەش بوو کەوای کرد زۆرێك لەڕەشەکان بەدەستپێکردنی جەنگی دەووەمی جیهانی، پەیوەندی بە هێزەکانی سوپای ئەمریکاوە بکەن و دەرفەتی یەکسانیان وەك گروپە سەربازیەکانی دیکەی ویلایەتە یەکگرتووەکانە بۆ دەستەبەر بکرێت.

ئەگەر ململانێ چاکسازیەکان و ((پێشنیازی نوێ)) لەئەمریکا بایەخێکی شۆڕش گێڕانەی هەبایە، ئەواو هۆکارەکەی بۆ گۆڕانی سیستەمی ئابووری نەدەگەڕایەوە، بەڵکو لەبەر گۆڕانی شێوازی بیرکردنەوەی تێکڕای خەڵك بەرامبەر بە حکومەتی فیدراڵی بوو. لەماوەی چەند ساڵدا، دەوڵەت و دام و دەزگاکانی، کە ناسنامەکەی تەنها لەکۆکردنەوەی باج و باجی گومرگ و قەدەغەکردنی مادە سڕکەرەکان و دروستکردنی پارکەکاندا کورت دەکرایەوە، بەبەرچاوی تێکڕای هاوڵاتیانەوە، بووبەدۆست و پشتیوانی هەژار و بێنەواکان و تێکڕای خەڵکی ئەمریکا و قەڵغانێك بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی کێشە و گیرگرفتەکانیان.

((فرانکلین ڕۆزفلت)) بوونیادنەری سەرۆك کۆماریەتی مۆدێرنە. کاتێك کەئەو بوو بەسەرۆك کۆمار پلە و پایە و ڕۆڵی دەسەڵاتی جێبەجێکردن ئەوپەڕی لاوازی و بێ دەسەڵات سەیر دەکرا. حکومەتەکانی ڕابردوو کرابوون بەئامێرێکی یاریکردن بەدەستی دونیای سەرمایەداریەوە و کاروباری بازرگانیان بەهەموو شێوەیەك پشتگوێ خستبوو. بایەخ وگرنگی ڕۆڵی ((فرانکلین ڕۆزفلت)) بەبەراورد لەگەڵ ئامۆزاکەی، واتە ((تئۆدۆر ڕۆزفلت)) و تەنانەت ((ویلسۆن))یش زیاتر بەرزترە، کۆشکی سپی لەسەردەمی سەرۆك کۆماریەتی ئەودا کرا بەناوەندی بەڕێوەبردنی کاروباری وولات، سەرچاوەیەك بۆ خستنەڕووی بیرۆکە نوێیەکان و هۆکارێکیش بۆ جێبەجێکردنی ئەو بەرنامانە. بەپەرەسەندنی ئیختیاراتی دەسەڵاتی جێبەجێکردن، دەسەڵاتی یاسادانانیش کەوتە ژێرکاریگەریەوە. ((ڕۆزفلت)) یەکەمین سەرۆك کۆمار بوو کەتوانی لەڕێگەی ڕادیۆوە پەیوەندیەکی خۆمانە و خۆشەویستانە لەگەڵ خەڵکیدا بەرقەرار بکات. بەووتارە گەرم و بەپێزەکانی لەپێناو بەدەستهێنانی متمانەی هاوڵاتیان و دڵنەوایی دانەوەیان تێدەکۆشا. لەتاریکترین ڕۆژەکانی

قەیراندا دووپاتی دەکردەوە کە ((تەنها دەبێت لەترس بترسین.)) گفتوگۆ سادەو پڕ لەخۆشەویستیەکەی، لەناخی هەموو تاکێکی ئەمریکادا هەستی بەیەکەوە بەستنی لەگەڵ دەوڵەت و حکومەتەکەیدا درووست کرد. خەڵکی ویلایەتەکانی دیکەش سەرنجیان بۆ لای دەوڵەتی فیدراڵی و حکومەتی واشنگتۆن ڕاکێشرا و ((فرانکلین ڕۆزفلت)) بەکەسێك لەخۆیان دەزانی.

((فرانکلین ڕۆزفلت)) لەنێو ژینگەیەکی خۆشگوزەراندا پەروەردە کرابوو، ئاستێکی خوێندەواری بەرزی هەبوو، لەتەمەنی لاویەتیدا هێز و ووزە لە پێیەکانی بڕا، بەڵام بەهێزی ئیرادە و پتەوی کەسایەتیەکەی، ئەوی بەسەر هەموو تەنگ و چەڵەمەکاندا زاڵ کرد. لەکاتی سەرۆك کۆماریەتی ((هوور))دا فەرمانداری ویلایەتی نیۆیۆرك بوو، چالاکیەکانی لەهەڵبژاردنەکاندا بەدرووشمی خۆشگوزەرانی ((خەڵکی فەرامۆشکراو)) دەست پێکرد. قسەکانی زۆر دڵگیر بوون و توانی لەدڵی تێکڕای خەڵکی ئەمریکادا جێی خۆی بکاتەوە. هەر بەو شێوەیەی کە ((ویلیام داگلاس)) دادوەری گەورە و بەناو بانگی ئەمریکی نوسیویەتی : ((ڕۆزفلت سەرۆك کۆماری تێکڕای خەڵك بوو نەك سەرۆك کۆمارێك کەتەنها پشتیوانی لەبەرژەوەندی گروپێکی تایبەت بکات. لەگەڵ خەڵکی بەڕاددەیەك سادە و خۆشەویستانە گفتوگۆی دەکرد، کەئەوان خۆیان لەبەڕێوەبردنی کاروباری حکومەتدا بەشەریك و بەشداری دەزانی.)) لەسەردەمی ئەوادابوو کەکرێکاران بەمافە کۆمەڵایەتیەکانیان شادبوون و سەرمایەداری دەستی بەچاکسازی لەناوەڕۆکی خۆی کرد. لەم ڕووەوە سیاسەتی ڕۆزفلت لەگەڵ نەریتە دیموکراتیەکانی ئەمریکادا هەماهەنگ بوو، بەڕاددەیەکی زۆر سوودی لە بەرنامەکانی سەردەمی ڕووداوە پێشکەوتن خوازیەکانی سەرەتای سەدەی بیستەم وەرگرت، ((پێشنیازی نوێ))، بەووتەی ((فرانك فریدل)) نوسەری ژیان و بەسەرهاتی ((ڕۆزفلت))، لەچوارچێوەی نەریتەکانی ڕابردووی ئەمریکادا هەنگاوی نا.

((ڕۆزفلت)) و هاوکارەکانی، هەموویان لەنەوەی سەردەمی پێشکەوتوخوازی سەرەتای سەدەی بیستەم بوون و باوەڕ بەدادپەروەری کۆمەڵایەتیان لەو سەردەمەوە وەرگرتبوو. هۆکاری سەرکەوتنی ناوبراو جگە لەلێهاتوویی سیاسی کەپەرەسەندنی حیزبی دیموکراتی لێکەوتەوە، سیاسەتی نەرمی ئەوە، کەلەپێناو ڕزگارکردنی ئابووری وولاتەکەی لەتاقیکردنەوەی هیچ جۆرە ئەزموونێك سڵی نەدەکردەوە. سیاسەتی چاکسازی ((ڕۆزفلت)) هەردوو لایەنی عەینی و کردەیی لەخۆدەگرت، لەم ڕووەوە لەگەڵ فەلسەفەی فێرکردنی پڕاکماتیکی ((جۆن دیوی)) واتە ((فێربوون لەئەزموون))دا هەماهەنگ بوو. بەڵام ((پێشنیازی نوێ)) نەبووە هۆکاری گۆڕانی سیستەمی ئابووری و کۆمەڵایەتی ئەمریکا و لەبەرامبەر ناڕەزایی دەسەڵاتی دادوەری و کۆنگرێس و سەرمایەدارەکاندا پشت ڕاست کرایەوە و لەواقیعدا شۆڕشێك بوو کە لەنیوەی ڕێگادا ڕاوەستا.

هاوپەیمانی بەهێزی نێوان باڵی محافەزەکاری حیزبی دیموکراتی باشوور ـ کە زۆربەیان سەرۆکایەتی کۆمیتە جیاوازەکانی کۆنگرەیان لەئەستۆدا بوو ـ لەگەڵ کۆماریخوازە محافەزەکارەیەکانی باکوور، کەبەرگریکاری بەرژەوەندی خاوەن پیشەسازیەکان بوون، زۆرێك لەیاسا شارستانی و پڕۆژە کۆمەڵایەتیەکانی ئەو سەردەمەی پوچەڵ کردەوە. ئەم دژایەتی کردنەی پلانە چاکسازیەکان بەتایبەت لەساڵی **١٩٣٨**ەوە ڕۆژ بەڕۆژ زیادی دەکرد. پێشتر کۆمەڵێك ناڕەزایی لەلایەن دەسەڵاتی دادوەری و دادگای باڵاوە ئاڕاستەی دەوڵەتی فیدراڵی کرابوون بەبیانووی ئەوەی کەئەم پرۆژانەی دەوڵەت لەبوارەکانی ڕیکخستنی کاروباری بازرگانی، ئەو یاسایانەی کە پەیوەندیان بەخۆشگوزەرانی گشتییەوە هەیە، یاسای پشتیوانی کردن لەسەندیکا کرێکاریەکان و زۆرێك لەیاسا چاکسازیەکانی تری ڕۆزفلت، بەپێچەوانەی قانوونی ئەساسی ئەمریکا هەنگاو دەنێن. دەسەڵاتی دادوەری کە لەسەردەمی کۆڕانکاری پیشەسازی ئەمریکای پاش شەڕی ناوخۆدا، هەردەم لەپێناو پشتیوانی کردنی لەبەرژەوەندیەکانی سیستەمی سەرمایەداری هەوڵی دابوو، پلانە چاکسازیەکانی ڕۆزفلتی بەدەستێوەردانی نایاسایی دەوڵەت لەکاروباری بازرگانی لێك دایەوە. دادوەرەکانی دادگای باڵا بەبێ قانوونی ئەساسی لەلایەن سەرۆك کۆمارەوە و بۆ هەتاهەتایە هەڵدەبژێررێن و لەسەردەمی ((ڕۆزفلت))دا زۆرێك لەم دادوەرانە سەربەو محافەزەکارانە بوون کە بۆماوەیەکی دوورودرێژ لەخزمەت بەرژەوەندیەکانی خاوەن سەرمایەکاندا کاریان کردبوو. ناوبراو هەوڵیدا ژمارەی داوەرەکانی دادگای باڵا زیاد بکات. بەڵام ڕووبەڕووی ڕەخنەیەکی زۆر بویەوە و تاوانی ئەوەیان خستە پاڵ کەگوایە ئەو دەیەوێت حکومەتێکی بەهێزی تاکڕەو لەئەمریکادا دابمەزرێنێت. ململانێی ((ڕۆزفلت)) لەگەڵ دادگای باڵا بۆ زیادکردنی ژمارەی دادوەرەکانی ئەم دادگایە نەگەشتە ئەنجام، بەڵام بەدەست کێشانەوەی یەکێك لە دادوەرکان ڕێگا بۆ هەڵبژاردن هەموار کرا ((ویلیام داگلاس))ی ـ کە مامۆستای زانکۆی ییل بوو و داوتر بوو بەیەکیێك لەبەناوبانگترین ئەو دادوەرانەی کە تاکو ئێستا دەسەڵاتی دادوەری ئەو وولاتە بەخۆوەی بینیوە ـ بۆ ئەم پۆستە هەڵبژارد. لەم سەردەمە بەدواوە یاساکان بەپەڕی ووردبینی و فراوان دیدیەوە لەلایەن دادگای باڵاوە دەخرانە ژێر لێکۆڵینەوە و پاساویش بۆ هەندێکیان دەهێنرانەوە.

ڕۆزفلت لەقۆناغە جۆراوجۆرەکاندا هەوڵی دەدا بەتەرخانکردنی گوژمەیەکی هاوسەنگ، سەرمایە گوزاری گشتی، هاندانی کەرتی تایبەتی، جەخت کردنەوە لەسەر دادپەروەری کۆمەڵایەتی، یارمەتی پێشکەوتنی باری ئابووری حکومەتەکەی بدات. بەڵام بەهۆی دژایەتیکردنی دادگای باڵا و دەستێوەردانی کۆنگرێسەوە، هەندێك لەبەرنامە چاکسازیەکانی هەڵوەشێنران و ئەویش بەناچاری ڕێگەی میانە ڕەوانەی هەڵبژارد. ((فرانکلین ڕۆزفلت)) تەنها

سەرۆك كۆمارێکە لەمێژووی ئەمریکادا، کەتوانیبێتی بۆ جاری چوارەم متمانەی گەلەکەی بەدەست بهێنێتەوە و ببێتەوە بە سەرۆك کۆمار. گرفتەکانی سەردەمی قەیرانی ئابووری، ئەو بارودۆخە ئاڵۆزەی کە جیهانی پێدا تێدەپەڕی، کاریگەریەکی زۆریان لەسەر دووبارە هەڵبژاردنەوەی ناوبراو هەبوو. بەڵام زیاتر لەهەموو شتێك کەسایەتی، لێهاتوویی، مرۆڤ دۆستی سەرکەوتوویی خودی ((ڕۆزفڵت)) لەبەدەست هێنانی پشتیوانی تێکڕای گەلەکەی بوو، کە ناوبراوی بۆ ماوەیەکی درێژخایەن کردە سەرچاوەی دەسەڵات لەوولاتەکەیدا.

((پێشنیازی نوێ)) و پلانە چاکسازیەکان هەموو گرفتەکانیان چارەسەر نەدەکرد. زرۆێك لەبەرنامە چاکسازیەکان چ لەلایەن کۆنگرێسەوە بێت و چ لەلایەن دادگای باڵاوە ئاستەنگێکی زۆریان خرایە بەردەم، هەندێك لەپلانەکان گۆڕانیان بەسەردا هات و هەندێکی تریش هەڵوەشانەوە. پاش مردنی ((ڕۆزفڵت)) ژمارەیەکی زۆر لەلایەنگرانی ((پێشنیازی نوێ)) بەتۆمەتی ئەوەی کە بەنیاز بوون سیستەمی ئابووری ئەمریکا بڕوخێنن و هەوڵی لەناوبردنی کێبڕکێی ئازادیان داوە تاوانبار کران. پلانە چاکسازیەکانیش بەناوی ئەوەی کە دژایەتی و ناکۆکی کۆمەڵایەتیان دووبارە لەکۆمەڵگەی ئەمریکیدا زیندوو کردۆتەوە، ڕەخنەیەکی زۆریان لێگیرا. سەرەتاکانی دەیەی پەنجا، ئەو سەردەمەی کە ئەمریکا بەرەو کۆمەڵگەیەکی ڕاستڕەو هەنگاوی دەنا، لەڕاستیدا بەنیشانەی پەرچەکرداری محافەزەکارانە لەبەرامبەر ((پێشنیازی نوێ)) و کردەوە چاکسازی خوازیەکانی دەوڵەتی ((ڕۆزفڵت)) هەژمار دەکرێت.

((پێشنیازی نوێ)) سەرکەوتنێکی گەورەی بۆ چینی هەژار و بەشخوراوی کۆمەڵگە دەستەبەر کرد. چاککردنی ژیانی کرێکاران، پشتگیریکردنی جووتیاران و گرنگیدان بەگرفتە کۆمەڵایەتیەکان و هەوڵدان لەپێناوی بنەبڕکردنی دیاردەی ڕەگەزپەرستی، لەو جۆرە سەرکەوتنانەن. لەگەڵ هەموو ئەمانەدا سیاسەتی چاکسازی سەردەمی ((ڕۆزفڵت)) بەهانای سیستەمی ئابووری سەرمایەداریەوە هات و ڕێك و پێکی کرد. بەڵام کاری چاکسازی کۆتایی پێ نەهات و بەووتەی ((هێنری والاس)) هاوکاری ڕۆزفڵت کەسەردەمێك پۆستی جێگری سەرۆك کۆماری لەئەستۆدا بوو : ئەوان ((مندالانی قۆناغی گواستنەوە)) بوون و ((ڕێبوارانێکیش بوون کەبەئامانجی سەرەکیان)) نەگەشتن. دەستپێکردنی جەنگی جیهانی لەساڵی ١٩٣٩، تێوەکلانی ئەمریکا لەنێو مەسەلە نێودەوڵەتیەکان، سەرنجی دەوڵەتی ((ڕۆزفڵت))ی بۆ سیاسەتی دەرەوە ڕاکێشا.

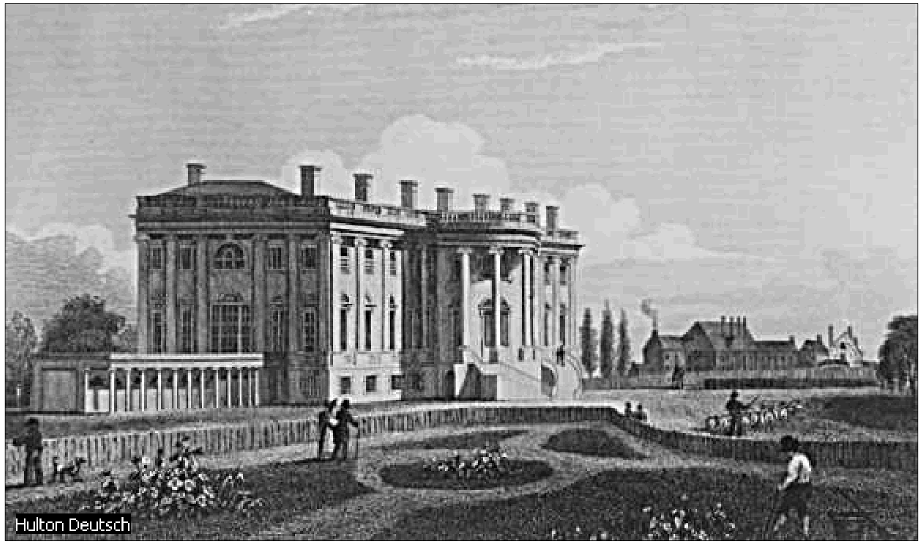

کۆشکی سپی لە ساڵی ١٨٣١

کۆشکی سپی

بەشی نۆیەم:

ئەمریكا لەنێو گێژاوی سیاسی و سەربازیدا

لە كۆتاییەكانی دەیەی ١٩٣٠، پەرەسەندنی دەسەڵاتی فاشیزم لە ئەوروپا، دەستدرێژیەكانی ژاپۆن لەئاسیا، ئەمریكای خستە نێو بارودۆخێكی ئاڵۆزەوە. ئیتالیای فاشیست، سنووری ئیمپراتۆریەتەكەی تاوەكو لیبیا و ئەسیوپیا فراوانكرد. ئەڵمانیای هیتلەری بەداگیركردنی ناوچەی ڕاین، نەمساو كۆنترۆڵكردنی سودت لەچیكۆسلۆڤاكیا، سێبەری شەڕەكەی خستە ناو خاكی ئەروپاوە. بەو هێرشەی كردیە سەر چین و ژاپۆن، دەستی بەسەرناوچەی مەنچووریدا گرت و بەمەبەستی كۆنترۆڵكردنی دوورگەكانی ئۆقیانوسی ئارام، هێزەكانی خۆی پڕ چەك كرد.

بیروڕای گشتی خەڵكی ئەمریكا لەم بارودۆخەدا ئامادەی ڕووبەڕوو بوونەوە و ململانێ لەگەڵ وڵاتانی ئەوروپی و كێشمەكێشمە سیاسیەكانی ناوی نەبوو، بەشكست هێنانی سیاسەتی دەرەوەی ((ویلسۆن)) لەجەنگی یەكەمی جیهانیدا، جەخت لەسەر سیاسەتی جوودایی خوازی و بێلایەنی لەكاروباری تایبەت بە ئەوروپا دەكرایەوە. بەڵام ئەمریكا نەیدەتوانی بۆسیاسەتی گۆشەگیری ساڵەكانی ڕابردوو بگەڕێتەوە. هێزی سەربازی ئابووری ئەمریكا لەكۆتایی هێنان بە جەنگی یەكەم، ئەو وڵاتەی خۆویستانە یان خۆنەویستانە بەرەو بەشداریكردن لەسیاسەتی جیهانی ئاراستە كرد.

قەرزی جۆربەجۆر و یارمەتیە مادیەكان، ئەمریكایان لەنێو مەسەلەكانی ئەوروپادا گیرۆدە كردبوو و بەناچاری دەبوو دەست لەسیاسەتی بێ لایەنی و كەنارگیری بشواتەوە و بچێتە ڕیزی وڵاتانی هاوپەیمانانەوە، ((كۆنفرانسی واشنگتۆن)) لەساڵی ١٩٢١ لەپێناو كەمكردنەوە و سنووردارکردنی هێزە دەریاییەكانی وڵاتانی ئەوروپا و ژاپۆن، ڕێككەوتن لەگەڵ وڵاتانی ڕۆژئاوا ژاپۆن بەمەبەستی زەمانەت كردنی سەربەخۆیی چین، ڕێككەوتن نامەی گەرەنتی ئاشتی

نێو دەوڵەتی و خۆ دوورخستنەوە لەبەكارهێنانی هێز ـ كە بەڕێككەوتنی ((كلوگ ـ بریاند))ی نێوان وەزیرانی دەرەوەی ئەمریكا و فەرەنسا ناسراوە ـ سیاسەتی دەرەوەی ئەمریكای لەگەڵ چالاكیە نێو دەوڵەتیەكاندا هەماهەنگ كرد. بەڵام سیاسەتی گۆشەكیری لەئەمریكا تائەو كاتەش لایەنگرێكی زۆری هەبوو و لەساڵەكانی ١٩٣٥ و ١٩٣٧، سێ نوسراوی پەیوەندیدار بە مەسەلە جیهانیەكان لەكۆنگرەدا بڕیاریان لەسەر درا. ئامانج لەو نوسرا و بڕیارانە بەهێزكردنی شوێن پێی كۆنگرێس و لێ سەندنەوەی هەندێك لەدەسەڵاتەكانی سەرۆك كۆماری بوو. زۆرێك لەئەندامەكانی كۆنگرێس لایەنگری پاراستنی سیاسەتی بێ لایەنی بوون و ئەو سیاسەتەیان بەتەنها گەرەنتیەك بۆ ئازادی بازرگانی دەزانی، لەهەمان كاتیشدا دەستێوەردانی ئەمریكایان لەكاروباری ئەوروپادا، بەواتای لەسێدارەدانی ئازادی بازرگانی جیهانی كەئەمریكا وەك نەریتێكی هەمیشەیی بەشدار بوو تیایدا، لێك دەدایەوە.

فرانكلین ڕۆزفلت و وەزیری دەرەوە ((كوردل هال)) دژی بۆچوونی جوودایی خوازی بوون و لەپێناو پەرەپێدانی پەیوەندیە بازرگانیەكان، دەستێوەردانی ئەمریكایان لەنێو كاروباری ئەوروپادا بەپێویست و زەروور دەزانی. لەساڵی ١٩٣٥ ((كوردل هال)) پێشنیازی تیجارەتی بەرامبەركێی لەگەڵ شەش وڵاتی جیهانیدا خستەڕوو، دواتر بڕیاری پەسەندی لەسەر دراو بەپێی ئەو بڕیارە ئەمریكا ڕەزامەندی لەسەر ئەوە دەربڕی، كەلەمەودوا كەبەهیچ جۆرە گۆڕانكاریەكی ناوچەیی كەبەزۆر بەسەر وڵاتانی ئەوروپیدا پسەپێنرێت، ڕازی نەبێت.

ساڵی ١٩٣٩ ئاگری شەڕ خاكی ئەوروپای هەژاند. داگیركردنی فەرەنسا لەلایەن ئەڵمانیا، هێرشە سەربازیەكانی ئەڵمانیا بۆ سەر پۆڵەندا، دانیمارك، نەرویج، هۆڵەندا و بەلجیكا بۆمببارانی ئاسمانی ئینگلیز لەساڵی ١٩٤٠، ئەمریكایان بەرەو خۆ هەڵقورتاندن لەكاروباری ئەوروپا پەلكێش كرد. چیتر كەس نەبوو كەبەرگری لەسیاسەتی بێ لایەن بكات. فراوانبوونی دەسەڵاتی ((نازیسم)) لەئەڵمانیا و پەرەسەندنی دەسەڵاتی ((میلیتاریزم)) لە ژاپۆن، ئەمریكای خستە نێو مەیدانی سیاسەتی جیهانیەوە. بڕیاری قەدەغەكردنی ناردنی چەك بەرەو وڵاتانی بەشەڕ هاتوو هەڵوەشایەوە، بڕگەی ((قەرز و كرێ)) بڕیاری لەسەر درا كەبەپێی ئەو بڕیارە ئەمریكا تەقەمەنی هێزەكانی ئینگلیز و وڵاتە هاوپەیمانەكانی دیكەی لەشێوەی قەرز یان كرێ دابین دەكرد. هێزە دەریایەكانی ئەمریكا خرانە حاڵەتی ئامادە باشیەوە، سەدان هەزار سەربازی دیكەش قۆناغی فێركردنی سەربازیان تێپەڕاند، كارگە جۆراوجۆرەكانی بەرهەمهێنان، چالاكیەكانی خۆیان تایبەت كرد بەبەرهەمهێنانی چەك و تەقەمەنیەوە. هێزە سەربازیەكانی

ئەمریکا، ئایسلەند و گریلەندیان لەباکووری ئۆقیانوسی ئەتڵەسی داگیر کرد و بۆ پارێزگاریکردنی ئینگلیز ئامادەباشی خۆیان ڕاگەیاند. پاش هێرشەکەی ئەڵمانیا بۆ سەر ڕووسیا، ((ڕۆزفلت)) و ((چەرچڵ)) سەرۆك وەزیرانی ئینگلیز، لەمانگی ئاگۆستی ١٩٤١ لەئۆقیانوسی ئەتڵەسی نزیك کەناراوەکانی نیوفوندلەند کۆبوونەوە و ڕاگەیاندنێکیان بەناوی ((گەڵاڵەنامەمی ئاتلەنتیك)) دەرکرد کە تیایدا بنچینەی سیاسەتی هاوپەیمانانیان لەبەرامبەر دەست درێژکاریەکانی فاشیزمدا دەستنیشان کرد : ڕێگەگرتن لەپەرەسەندنی دەسەڵاتی سەربازی ووڵاتان، بەرەنگاربوونەوەی گۆڕینی سنووری ناوچەکان بەبێ ڕەزامەندی خەڵکی ئەو ناوچانە، پاراستنی مافی تاکەکان لەدیاریکردنی جۆری حکومەتەکەیان، گەڕانەوەی مافی حکومڕانی و سەربەخۆیی بۆ ئەو ووڵاتانەی کە دەست درێژیان کرابوویە سەر، ئازادی هاتووچۆ لەنێو دەریاکان و هاوکاری ئابووری نێوان ووڵاتە جۆراوجۆرەکان، فەراهەمکردنی زەمینەی هاوکاری نێودەوڵەتی و دابینکردن و چەسپاندنی ئاشتی جیهانی، گرنگترین خاڵەکانی ئەو گەڵاڵەنامەیە بوون.

بەشداریکردنی ئەمریکا لەشەڕ، بەو هێرشەی هێزە ئاسمانیەکانی ژاپۆن بۆ سەر بنکەیەکی سەربازی ئەمریکا بەناوی ((پرل هاربر)) لەهاوایی، لەڕۆژی ٧ی دیسەمبەری ١٩٤١، مسۆگەر کرا.

هێزەکانی ژاپۆن لەیەك کاتدا و لەچەند لایەکەوە هێرشیان کردە سەر دوورگەکانی میدوی، گوام و فیلیپین و زەرەرو زیانێکی زۆریان بە پێکە سەربازیەکانی ئەمریکا گەیاند. لەبەرامبەریشدا ویلاتە یەکگرتووەکان لەڕۆژی ٨ی سیپتەمبەردا شەڕی دژ بەژاپۆنی ڕاگەیاند و سێ ڕۆژ دوای ئەم ڕاگەیاندنە ئەڵمانیا و ئیتالیای یەکگرتوو و ژاپۆن بەرەیەکی بەهێزیان دژ بەئەمریکا دامەزراند و هاتنە مەیدانی جەنگەوە. گۆڕەپانی جەنگی یەکەمی جیهانی تاڕادەیەك دەتوانین بڵێین تەنها سنووری ئەوروپاو ئۆقیانوسی ئەتڵەسی گرتبوویەوە، بەڵام جەنگی دووەم سنووری هەموو کیشوەر و دەرکانی بەزاند و [سنووری جەنگەکەش تادەهات فراوانتر دەبوو]. سیاسەتی جەنگ بە پلەی یەکەم سەرنجی بۆلای بەرەی ئەوروپاوە چوو. پێکدادان لەئۆقیانوسی ئارام کەوتە قۆناغی دووەمەوە. لەم بارودۆخە دژوارەدا، ویلایەتە یەکگرتووەکان ئامادەیی هێزە سەربازیەکانی بەمەبەستی ڕەوانە کردن بەرەو بەرە جۆربەجۆرەکانی جەنگ ڕاگەیاند. ڕۆڵی ئەمریکا لەجەنگەکەدا و پشتیوانی کردن لەهێزەکانی هاوپەیمانان دژ بە کردەوە داگیرکاریەکانی دەوڵەتانی بەرەی محوەر ((ئەڵمانیا ، ئیتالیا ، ژاپۆن)) لەڕاددەبەدەر کاریگەر و تەنانەت هۆکاری سەرەکی سەرکەوتنی هاوپەیمانان و تێکشکانی

بەتەواوەتی هێزەکانی ئەڵمانیای هیتلەری و هاوپەیمانەکانی بوو. پاش جێگیر بوونی هێزەکانی ئەمریکا لەبەرەی ئەفریقا، هێزەکانی متحددین بەسەرکردایەتی جەنەراڵ ((رومل)) ناچار بەپاشەکشێ کراو تاناوەڕاستەکانی ساڵی ١٩٤٣، باکوری ئەفریقا بەتەواوەتی لەلایەن هێزەکانی هاوپەیمانانەوە کۆنترۆڵ کرا. ئیتالیای فاشیست شکستی خوارد و مۆسۆلۆنی دانی بەدۆڕانەکەیدا نا. حکومەتە نوێکەی ئیتالیا پەیمانێکی ئاگر بەستی مۆر کرد و پەیوەندی کرد بەبەرەی هاوپەیمانانەوە. بەپێشڕەوی کردنی هێزە سەربازیەکانی ئەمریکا بەرەو کەنارەکانی نۆرماندی بەفەرماندەیی جەنەراڵ ((ئایزەنهاوەر)) سەرکردەی بەرەی هاوپەیمانان، ئەڵمانیاش چوونە نێو سەنگەری بەرگری کردنەوە، لەبەرەی ڕۆژئاوادا دەستی بەشەڕ کرد و بەناچاری چەند یەکەیەکی لە ووڵاتی ڕوسیاوە بانگهێشت کردەوە. هێرشە ئاسمانیە یەك لەدوایەکەکانی ئەمریکا و ئینگلیز و شارەکان و کارگەکان و بنکەکانی چەك و تەقەمەنی ئەڵمانیایان وێران کرد. سوپاکەی یەکیەتی سۆڤیەتیش لەبەر ئەوەی لەجەنگ لەگەڵ ئەڵمانیادا زەرەو زیانێکی گەورەی لێکەوتبوو، لەبەری ڕۆژهەڵاتدا دەستی بەشەڕ کرد و ئەڵمانیەکانی ناچار بەپاشەکشێ کرد. هێزەکانی ڕوسیا لەبولگاریا و ڕۆمانیا و مەجەڕ جێگیر کران و لەڕێگەی سەر سنوورەکانی ڕۆژهەڵاتی ئەڵمانیاوە پێشڕەویان کرد و خۆیان گەیاندە نزیك بەرلین. سوپای ئەمریکا و ئینگلیزیش پاش ڕزگاربوونی فەرەنسا لەژێر چنگی فاشیزمدا، بەرەو خاکی ئەڵمانیا کەوتنە ڕێ و پەلاماری پێگە و بنکە سەربازیەکانی هێزەکانی ئەڵمانیایاندا. لەمانگی مەی ١٩٤٥ پاش خۆکوشتنی هیتلەر، هێزەکانی ئەڵمانیا کە لەهەردوو بەرەکەدا لاواز و شکستیان خواردبوو، خۆیان بەیەکجاری تەسلیم بەهێزەکانی هاوپەیمانان کرد.

لەئۆقیانوسی ئارام، هێزە دەریایی و ئاسمانیەکانی ئەمریکا پاش چەندەها هێرشی چڕوپڕ و بەردەوام بۆ سەر بنکە سەربازیەکانی ژاپۆن، توانیان هێزەکانی ژاپۆن لە فیلیپین تێك بشکێنن و کۆتایی بەبەرگریکردنی ئەو ووڵاتە بهێنن. بەڵام وادەردەکەوت کە ژاپۆن هێشتا دەستی لەبەرگری هەڵنەگرتووە، لەمانگی ئاگۆستی ١٩٤٥، لەکاتی دەسەڵاتداریەتی ((ترومن))دا، ئەمریکا تاقیکردنەوەیەکی ناوەگکی بەئەنجام گەیاند و لەو پەلامارەداو بەبەکارهێنانی مووشەکی ئەتۆمی هەردوو شاری هێرۆشیما و ناکازاکی لەگەڵ خاکدا یەکسان کرد. ژاپۆنیش بەبێ هیچ جۆرە مەرجێك خۆی تەسلیم بەهێزە سەربازیەکانی ئەمریکا کرد.

ڕۆڵی ئەمریکا لەسەرکەوتنی هاوپەیمانان و شکانی هێزە سەربازی و فاشیستیەکاندا زۆر کاریگەر بوو. بەشداریکردنیشی لەجەنگ لەلایەکەوە بووە هۆی ڕزگاربوونی وولاّتانی ئەورووپا و لەلایەکی تریشەوە ڕۆڵی ئەمریکای لەچەسپاندنی ئاشتی جیهانیدا ڕوون کردەوە.

کۆتایی هاتنی جەنگی دووەم سەرهەڵدانی دوو زلهێزی جهانی : ئەمریکا و یەکیەتی سۆڤیەتی لیّ کەوتەوە. زیاتر لەیەك سەدە پێش ئەم ڕووداوە ((تۆکۆیل)) لەکاتی لێکۆڵینەوەی دیموکراسی لە ئەمریکادا پێشبینی کردبوو : ((ڕووسیا و ئەمریکا دوو میللەتن کەلەسەر دوو بنەمای جیاواز ڕاوەستاون، بەلاّم وادەردەکەویّ بەرەو ئامانجێکی هاوبەش هەنگاو دەنێت... ڕێگای جیاوازیان گرتۆتە بەر و بەرەو پێشەوە دەڕۆن، لەگەڵ ئەمەشدا وادەردەکەویّ کە ویستی غەیبی خوداوەند بەئاڕاستەیەك دەڕوات کە لەداهاتوودا هەریەك لەوانە چارەنوسی نیوەی جیهانیان لەژێر دەستدا بێت.)).

((ڕۆزفلّت)) دانی بەڕاستیەکانی جیهانی پاش شەڕ دانا و لەپێناو بەرقەرارکردنی ئاشتیەکی یەکجارەکیدا هەڵی دەدا، ئاشتیەك کە تەفاهومی یەکیەتی سۆڤیەتیش لەگەڵ دابێت و لەڕووی سیاسیەوە دەرفەتی هەڵبژاردنی حکومەتی خوازراو بەبیّ بەکارهێنانی زوڵم و ستەمبۆ میللەتان دەستەبەر بکات، لەبواری ئابووریشدا بەمەبەستی خستنە بازاڕی بەروبوومی ناوخۆی وولاّت پارێزگاری تەواو لەبازاڕەکانی دەرەوەی وولاّت بکات. دەوڵەتی ((ڕۆزفلّت)) لەهەوڵەکانیدا بۆ چەسپاندنی ئاشتی جیهانی، لەساڵی **١٩٣٣**بەڕەسمی دانی بەحکومەتی یەکیەتی سۆڤیەت دانا. ئەو باوەڕی وابوو کەلەڕێگەی گفتوگۆکردنی دۆستانەوە دەتوانێت لەگەڵ سۆڤیەتدا دانوسان بکرێت و هاوکاری کردنی ستالینی بۆ بەرقەرارکردنی ئاشتی بەپێویست و زەروور دەزانی. بەپێچەوانەی ((چەرچڵ)) کەبەچاوێکی گوماناوی سەیری سیستەمی حکومڕانی ڕووسیای دەکرد و هەمیشە لەوەی هەر لەسەرەتاوە ((بلشویزمی))ی لەسێدارە نەداوە خۆی سەرزەنشت دەکرد. ((ڕۆزفلّت)) زۆر بایەخی بەجیاوازی ئایدۆلۆجیەکان نەدەدا و پێی وابوو کەدەکرێت بەرژەوەندیەکانی وولاّتە زلهێزەکان دانوسانیان لەسەر بکرێت و هاوکاری نێوان ئەوو دوو زلهێزەی بەهۆکاری سەرەکی بەدیهێنانی ئاشتی جیهانی لەقەڵەم دەدا. جارێکیان زۆر بەڕاشکاوی بە چەرچڵی ووت کە خوودی خۆی چاکتر لەهەموو دام و دەزگاکانی وەزارەتی دەرەوەی ئەمریکا و ئینگلیز دەتوانێت هاوکاری و سەرنجی ستالین ڕابکێشێت، ((ئەو بەتێڕوانینێکی ئیجابیانە مامەڵ لەگەڵ خوودی خۆمدا دەکات، ئومێدەوارم ئەم نیاز پاکیە هەر بەردەوام بێت.)) بەهۆی ئەو کۆنفرانسەوە جۆراوجۆرەکانی کە لەکاتی جەنگدا دەبەسران، وەك کۆنفرانسەکانی تاران و یالّتا، گەورە

بەرپرسانی وولاّتانی پەیوەندیدار کۆبوونەوە و لەپێناو دیاریکردنی چارەنووسی جەنگ و دابینکردنی ئاشتیدا گفتوگۆیان کرد. ئەمریکا بەو پەڕی دڵنیایی متمانە بەدەسەلاّتی ئابووری و وولاّتەکەی و سەرکەوتنی لەجەنگی جیهانیدا، داوای بەدیهێنانی ئاشتیەکی سەرتاسەری لەسەر بنەمای لێك تێگەیشتن بەرامبەر کێی دەکرد.دامەزراندنی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان، دان نان بەمافی میللەتان بۆ هەڵبژاردنی ڕژێمی حکومەتەکەیان لەدرووستکردنی سیتەمی دراوی نێو دەوڵەتی و کێشانی وێنەی داهاتووی بازرگانی جیهانی، جێگای سەنج و بایەخی ویلایەت یەکگرتووەکان بوو. ڕووسیاش لەپێناو بەرپەرچ دانەوەی هە هێرشێکی چاوەڕوان نەکراو هەوڵی بەهێزکردنی سنوورەکانی ڕۆژئاوای وولاّتەکەی دەدا و بۆ ئەم مەبەستەش درووستکردنی ناوچەیەکی ژێر کۆنترۆڵی خۆی لەنیمچە دوورگەی بالکان بەپێویست دەزانی. ئەم بابەتانە لە ((کۆنفرانسی یالّتا))ی نێوان ((ڕۆزفلّت)) و ((ستالین))دا گفتوگۆیەکی تێروتەسەلیان لەسەر کراو هاوکاریکردنی ڕوسیاش لەبەرەی ئۆقیانوسی ئارامدا بۆ شکاندنی هێزەکانی ژاپۆن جەختی لەسەر کرایەوە.

ساڵی **١٩٤٤** ((ڕۆزفلّت)) بۆ جاری چوارەم لەلایەن حیزبی دیموکراتەوە کاندید کرایەوە. ((ڕۆزفلّت)) لەیەکەم هەنگاویدا ((هێزی والاس))ی ـ کەپێشتر جێگری خۆی بوو ـ لەبەر بەرژەوەندی حیزبی لەسەر کار لابرد. ((والاس)) کەسێکی ئازادی خواز، واقیع بین و شارەزا بەسیاسەتی جیهانی بوو، گروپە محافەزەکارەکانی حیزبی دیموکرات زۆر کەیفیان پیّ نەدەهات و ((ڕۆزفلّت)) بەمەبەستی بەدەستهێنانی پشتگیری ئەم باڵە بەهێزە ((هاری ترومن)) سیناتۆری میسیۆری بۆ پۆستی جێگری خۆی هەڵبژارد. ((ترومن)) دەست پەروەردەی حیزب لەمسیۆری و لەڕووی سیاسیشەوە محافەزەکارو بیّ تەجروبە بوو. بەمەرگی لەناکاوی ((ڕۆزفلّت)) لە **١٢**ی ئەپرێلی **١٩٦٥** واتە ماوەیەکی کورت پاش ((کۆنفرانسی یالّتا))، ((ترومن)) شوێنەکەی گرتەوە و ئەمریکا یەکێك لەگەورەترین سەرکردە سیاسیەکانی خۆی لەدەستدا.

((فرانکلین ڕۆزفلّت)) بەبەناوبانگترین سیاسەتمەداری ئەمریکا لەسەدەی بیستەم دەژمێررێت. ئەو کاتێك بو بەسەرۆك کۆمار، کەقەیرانی ئابووری بوون و ﴿ناسنامەی﴾ وولاّتی خستبووە مەترسیەوە و ڕەوشی سیاسی جیهانیش بەسەرهەڵدانی فاشیزم لەو پەڕی ئالّۆزیدا بوو، بەلاّم پێش ئەوەی ماڵئاوایی لەم دونیایە بکات، توانی ئابووری وولاّتەکەی بگەیەنێتە لووتکە و حکومەتەکەی وەك گەورەترین هێزی سیاسی بەجیهان بناسێنێت. ناوبراو بەتێگەیشتن لەڕاستیەکانی جیهان، هاوکاری نێوان دەوڵەتەکانی بەتەنها فاکتەرێك بۆ چەسپاندنی ئاشتی

هەژمار دەکرد. گلەیی و گازەندەیی لەو جۆرە کەگوایە ((ڕۆزفلٚت)) لەبەرامبەر کۆمۆنیزمدا توندوتیژی پێویستی بەکارنەدەهێنا و کەسایەتیەکی ئایدیالیزمی بوو، گریمانەیەکی بەتاڵە. کەسێکە وەك ((نیکسۆن)) کەهەمیشە بەناوی قارەمانی بەرەنگاربوونەوەی کۆمۆنیزم لەئەمریکا شانازی بەخۆیەوە دەکرد، دوای ماوەیەکی دوورو درێژ و باش ئەزموونە تاڵەکەی ڤێتنام، ئەوجا گەیشتە ئەو ڕاستیەی کە ئاشتی و ئارامی جیهانی بەهاوکاری و لێك تێگەشتنی وولاتەکانەوە بەستراوەتەوە نەك جیهادی ئایدیۆلۆجی و جەنگ و ململانێ خوازی.

جەنگی دووەمی جیهانی، ئەمریکای بۆ هەمیشە لەسەنگەری سیاسەتی جوودایی خوازی هێنایە دەرەوە. ڕۆڵی ئەمریکا لەجەنگ و پشکی لەئاشتیدا، ئەو وولاتەی لەمەفامی زلهێزێکی جیهانیدا ڕووبەڕووی کۆمەڵێك ئەرك و لێپرسراویەتی نوێ کردەوە.

زنجیرەیەك ڕووداوی یەك لەدوایەك پاش جەنگی دووەم، ناکۆکیە سیاسی و عەقیدەیەکانی نێوان ئەمریکا و سۆڤیەتی توندتر کرد و بارودۆخێکی پڕ لەترس و گومان باڵی بەسەر جیهاندا کێشا، ئەو سەردەمەی کەلەساڵی ١٩٤٧ بەدواوە بەسەردەمی جەنگی سارد ناوبانگی دەرکردوو دەستی پێکرد. هەردوولا لەپێناو ئاشتی هەوڵیان دەدا، بەڵام پێشینەی مێژوویی، ڕێ و شوێنی سیاسی و، گۆڕانکاریەکانی ناوخۆی هەردوولا، بووە هۆی ئەوەی کەهەر یەکە ڕێگایەکی جیاواز بۆ گەشتن بەم ئامانجە بگرنە بەر. جیاوازی بیروباوەڕ، متمانەی سەردەمی شەڕی لەناو برد و بارودۆخێکی ڕەخساند کە دواتر بەجەنگی سارد کۆتایی هات.

ئەمریکا لەسەر ڕێڕەوی گۆڕانی مێژوویی وولاتەکەی بەبێ ئەوەی ڕووبەڕووی هیچ جۆرە بەربەستێکی دەرەکی ببێتەوە و وەك هێزێکی گەورەی جیهانی لێهاتبوو. بنەما دیموکراتیەکانی دوور لەهەر جۆرە کێشە و گرفتێکی وولاتانی ئەورووپی چەسپان و لەنێو ئەمریکیەکاندا باوەڕ بەبوونی چارەنوسی جوودا و جیاواز لەوولاتانی دیکەی ڕەنگ ڕێژی کرد. لەگەڵ ئەوەش، بیرۆکەی گەورەیی ڕێ و ڕەسمی ئەمریکایی واتە سیستەمی سەرمایەداری، خاوەنداریەتی تایبەتی و دیموکراسی سیاسی بەهێزتر کرد. ئەم هەستی ڕابەرایەتی و خۆ بەگەورە زانینە، بەجێگیر بوونی کۆمۆنیزم لەڕووسیا، ڕووبەڕوی لاوازی گومان بوویەوە، ترسان لەتەشەنەکردنی کۆمۆنیزم، بیری لەدەستدانی بازاڕە جیهانیەکان و سنووردابوونی بازرگانی نێودەوڵەتی ئەمریکای لەگەڵ خۆیدا هێنا. لەدەیەی بیستدا بەرەنگاربوونەوەی هزری سۆسیالیستی لەڕاددەبەدەر زیادی کرد و دان بەحکومەتە نوێیەکەی ڕووسیادا ـ تاساڵی ١٩٣٣ ـ نەنرا. ((ڕۆزفلٚت)) بەهەموو توانایەکیەوە هەوڵی بەدەستهێنانی متمانەی ((ستالین)) و هاوکاری بەرامبەری لەپێناو چەسپاندنی ئاشتیدا دەدا. ناوبراو باوەڕێکی تەواوی بە دانانی یاسایەکی نوێی جیهانی هەبوو هەروەها بەباشی دەیزانی

کە مرۆڤ لەکاتێکدا کەپێداویستیەکانی لەناوبردنی خۆی بەتەواوەتی دەستەبەر کردووە، جیهانیشی بەگوشراوی و بچووککراوەیی درووست کردووە. پاراستنی ئەم هاوسەنگیە مەترسیدارە پێویستی بەتێڕامان و ﴿وورد بوونەوەیەکی﴾ نوێ لەهاوکاری نێو دەوڵەتیدا هەبوو. ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان کەلەساڵی ١٩٤٥ دامەزرا، وەڵامدانەوەیەك بۆ پێویستی جیهانی بۆ دابینکرن و پاراستنی ئاشتی بوو، بەڵام بەتەنها بەس نەبوو و لێك تێگەیشتن و دانوسانی نێوان هەردوو دەسەڵات، بەگەرەنتیەك بۆ گەیشتن بەم ئامانجە دەژمێررا. جێگرەکەی ((ڕۆزفلٚت)) نە ئەو ئەزموون و شارەزاییەی هەبوو، نەلەگەڵ ئەم شێوازە نوێیەی کەپێویستی بەگەمە سیاسیەکان، گفتوگۆ، نەرم و نیانی و دانوسان هەیە، ئاشنایی هەبوو. ئەمریکا بەپشت بەستن بەسەرکەوتن لەجەنگ، ئابووری پێشکەوتوو و گەشەدار، هەبوونی چەکی ئەتۆمی داوای ڕابەرایەتی جیهان دەکرد. پاش مردنی ((ڕۆزفلٚت)) نێرراوی ((ترومن))، ((هاری هاپکینز)) بیری ستالینی خستەوە کە سیاسەتی ڕۆزفلٚت و بەشێوەیەکی گشتی ئەمریکا، لەسەر بنەمای ئاشتی یەکجارەکی لەگەڵ پاراستنی بەرژەوەندیەکانی ئەمریکا ڕاوەستاوە و بەردەوام دەبێت.

((چەرچڵ)) کە پێشتر بەچاوێکی گومانەوە سەیری سیستەمی حکومڕانی ڕووسیای دەکرد، باوەڕی وابوو کەتەشەنەکردنی دەسەڵاتی یەکیەتی سۆڤیەت لەئەورووپای ڕۆژهەڵات کۆتایی نایەت، هەر لەبەر ئەوە بۆچوونەکانی لەگەڵ ((ترومن))دا هەماهەنگیەکی زیاتری هەبوو. لەمانگی جولای ١٩٤٥ جارێکی دی بەرپرسانی ئەمریکا و ڕوسیا و ئینگلیز لەپتسدام ـ نزیك بەرلین کۆبوونەوەیەکیان ساز کرد و پێکەوە بارودۆخی ئەوکاتی جیهانیان تاوتوێ کرد. ئەم دیدارەی نێوان ستالین و ترومن کە بۆ یەکەم جاربوو ئەنجام دەدرا، ماوەیەکی کەم پێش هێرشە ئەتۆمیەکەی ئەمریکا بۆ سەر شاری هێرۆشیما سازدرا و بەپشت بەستن بەم سەرکەوتنە سەربازی و پیشەسازیە، گفتوگۆکانیان دەست پێکرد و بەڕاشکاوی بە ((مولوتۆف))ی ڕاگەیاند کەسیاسەتی خۆبەدەستەوەدانی ڕۆزفلٚت لەبەرامبەر ستالین ئیدی کۆتایی پێهاتووە.

((ترومن)) و ڕاوێژکارەکانی کەچەرچڵیشیان لەنێواندا بوو، سیاسەتی سەختگیری لەبەرامبەر ڕووسیەکانیان بەهۆکاری سەرەکی ڕێگە گرێبێت لەپەرەسەندنی کۆمۆنیزم دەزانی. پێشنیازی بەردەوامبوونی داگیرکاری سەربازی ئەڵمانیا و دادگایکردنی هاوکارانی هیتلەر بەتۆمەتی تاوانی جەنگی ،لەلایەن هەردوو دەسەڵاتەوە جەختی لەسەر کرایەوە، بەڵام ڕازی بوون بەدەست بەسەراگرتنی باڵکان لەلایەن یەکیەتی سۆڤیەتەوە، کەلە ((کۆنفرانسی یاڵتا))دا بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ ڕێك کەوتبوون لەسەری، لەگەڵ سیاسەتی نوێی ئەمریکادا نەدەگونجا. بەشێوەیەك کەیەکێك لەمێژوونوسانی ئەمریکی بەناوی ((ئالپرویتز)) لەکتێبی ((دیبلۆماسی ئەتۆم :

هێرۆشیما و پتسدام))دا دەنوسێت : ترومن وای دەزانی کەبوونی چەکی ئەتۆمی، یەکیەتی سۆڤیەت ناچار دەکات کەدان بەهەموو بۆچوون و داواکاریەکانی ئەمریکادا بنێت بۆ ئەوەی ناوچەکانی ژێرکاریگەری سوپای سوور چۆڵ بکات و لەدامەزراندنی حکومەتێکی ملکەچی مۆسکۆ لەئەوروپای ڕۆژهەڵات چاوپۆشی بکات. بۆمبارنکردنی هێرۆشیما و بەکارهێنانی چەکی ئەتۆمی بە ووتەی ((ئاپرویتز)) تەنها لەبەر کۆتایی هێنان بەجەنگ لەئاسیاو خۆبەدەستەوەدانی ژاپۆن نەبوو، بەڵکو زیاتر بۆ دەرخستنی هێز و توانای سەربازی ئەمریکا بوو، سیاسەتی ((ترومن))یش بەپشت بەستن بەم هێز و دەسەڵاتە ئاڕاستەیەکی توند و چەق بەستووتری دەرکرد. دەرئەنجامی وەها سیاسەتێك زیاتر بوونی گومانی ((ستالین))، پەرەسەندنی دەسەڵاتی یەکیەتی سۆڤیەت لەباڵکان و دەستپێکردنی جەنگی سارد بوو.

((ستالین)) بەهەر جۆرێك بوو بەبەکارهێنانی دەسەڵاتی خۆی لەنێو لیوای حکومەتی پۆلیسیدا، دەسەڵاتی یەکیەتی سۆڤیەتی لەئەوروپای ڕۆژهەڵاتدا فراوانتر کرد ـ لەبەر داخرانی ڕێگاکانی گفتوگۆ ـ دەستی بۆ بەکارهێنانی سیاسەتی داگیرکاریانە زیاتر کرایەوە، کەسایەتیە پڕ لەگومان و متمانە پێنەکراوەکەی لەبەرامبەر فشاری ئەمریکا و دەرخستنی هێزە سەربازیەکەیدا، ئەوەندەی دیکە سەرسەخت و توندوتیژ تر دەبوو. ((ستالین)) چاك دەیزانی کەسەرکەوتنی ڕوسیا لەجەنگ، لەئەنجامی پشتیوانی و دەستێوەردانی ڕاستەوخۆی دونیای سەرمایەداریەوە هاتبوویە ئاراوە، ئەگینا ((دیکتاتۆری پرۆلیتاریا)) بەدەستی فاشیزمەوە لەسێدارە درابوو. بەڵام واقیعیەتی جیهانی پاش جەنگ ڕازی بەسەروەری و گەورەیی ڕۆژئاوا نەدەبوو، بەڵکو داوای دانوسان و تەبایی دەکرد تاوەکو ئاشتی جیهانی سەقامگیر بکرێت.

جەنگی سارد لەسەردەمی دەمارگیری، چەق بەستوویی و دەربڕینی بیروڕا ووشك و بەردین بوو. ململانێی نێوان هەردوو سیستەمی کەپیتالیزم و کۆمۆنیزم، کێبڕکێ و پێشبڕکێ لەپێناو پەرەپێدانی هێز و دەسەڵات لەجیهان، لەنێوان ئەمریکا و یەکیەتی سۆڤیەتدا دەستی پێکرد. لەنێو هەراو هوریای ئەم جەنگە خاچپەرستیە نوێیەدا، سیاسەتمەداری ئەمریکا هەرگیز باوەڕی نەدەکرد کە یەکیەتی سۆڤیەت ڕابەری ڕەهای دونیای کۆمۆنیزم نەبێت و یان جیاوازی بیروڕا لەنێوان ووڵاتە کۆمۆنیستەکاندا سەر هەڵبدات. بۆچوونی پەسەندکراو تائەم دواییەش، جەنگی ساردی بەپەرچە کردارێکی شەهادەتمەندانەی دونیای ئازاد لەبەرامبەر دەست درێژی کۆمۆنیزم لەقەڵەم دەدا، هەرچەندە دەستەواژەی ((جیهانی ئازاد)) کەبەووڵاتانی دەرەوەی بازنەی دەسەڵاتی کۆمۆنیزمی دەوترا، ئعتبارێکی ئەوتۆشی نەبوو، بەڵام ناتوانرێت ڕژێمی فرانکۆی ئیسپانیا بەحکومەتێکی دیموکراتیك و ئازاد دابنرێت، کەچی هەمان ئەندازە کە ووڵاتانی لەو جۆرە

پەیوەندیەکی دۆستانەیان لەگەڵ ڕۆژئاوادا هەبوو، حکومەتەکەیان ـ بەو هەموو ئاڵۆزی و گێژاوەی کە ڕووبەڕووی ناوخۆی ووڵاتەکەیان بووبوویەوە ـ لەگەڵ بۆچوونەکانی ئەمریکادا هەماهەنگ بوون و دژی کۆمۆنیزم دەوەستانەوە، لەڕیزی ووڵاتانی ئازاددا هەژمار دەکران. جەنگی سارد تەنها ڕووبەڕووبوونەوەی دوو زلهێز نەبوو، بەڵکو کاریگەریەکی ڕاستەوخۆشی لەسەر چارەنوسی هەندێك لەووڵاتان هەبوو هەروەها گۆڕانی بەسەر ڕێڕەوی سیاسیاندا هێنا.

((چەرچڵ))لە ووتارە بەناوبانگەکەی خۆیدا لە ((فۆڵتۆن))ی میسیۆری و بە ئامادەبوونی ترومن ڕایگەیاند، کە ((پەردەی ئاسنین)) بەزوترین کات لەئەوروپادا دێتە خوارەوە : ((هیچ کەس نازانێت کەڕووسیا و هاوکارەکانی چ پلان و پێشنیازێکیان بۆ داهاتوو هەیە و چ سنوور و ئەندازەیەك بۆ سیاسەتی فراوانخوازی و تەشەنەکردنی خۆیان دادەنێن.)) بەڵام دواتر زنجیرەیەك ڕووداوی پاش جەنگ سیاسەتی دەست درێژیکارانەی ستالینی ئاشکرا کرد.

هێزە سەربازیەکانی یەکیەتی سۆڤیەت، بەپێچەوانەی پەیمانە نێو دەوڵەتیەکان، پاش کۆتایی هاتنی جەنگ بەهیچ شێوەیەك خاکی ئێرانیان بەجێ نەهێشت و لە ئازەربایجان ئەوپەڕی هەوڵی خۆی بۆ دامەزراندنی حکومەتێکی ئەڵقە لەگوێی مۆسکۆ خستە گەڕ. دەوڵەتی ئێران سکاڵای خۆی بۆ ئەنجوومەنی ئاسایشی نێو دەوڵەتی بەرز کردەوە و دواجار بەهۆی کاریگەری بیروڕای جیهانی، هێزەکانی ڕووس ناچار بەچۆڵکردنی خاکی ئێران کران. ڕووسیەکان خۆیان لەهەموو جۆرە هاوکاریکردنێکی ووڵاتانی ڕۆژئاوا بەدوور دەگرت، کەئەمەش پێچەوانەی ڕێککەوتنە نێو دەوڵەتیەکان بوو، هەروەها بەئەندامبوون لەبانکی جیهانییان ڕەت کردەوە و خۆیان لەگەڕاندنەوەی ئەو قەرزە یەك بیلیۆن دۆلاریەی کە ساڵی پێشتر ((مۆلۆتۆف)) وەزیری دەرەوەی یەکیەتی سۆڤیەت لە ئەمریکای داوا کردبوو دزیەوە. فشارێکی زۆریان بەمەبەستی کۆنترۆڵکردنی ڕێگا ئاویەکانی بسفۆڕ و دەردەنێل خستە سەر ووڵاتی تورکیا، جگە لەمانەش ڕازی بەچوونە ناو ڕێکخراوی نێودەوڵەتی کۆنترۆڵکردنی چەکە ئەتۆمیەکان نەبوون. بڕیاری دواهەمینیان بەهۆی بێ متمانەیی و ترسانیان لە ڕۆژئاوابوو. ((ستالین)) کەسەرچاوەی بەد گومانیەکە بوو، ئەم پێشنیازەی بۆ پلانی ڕۆژئاوا بۆ دەست بەسەرداگرتنی جیهان دەگەڕاندەوە.

لەم لاشەوە ((ترومن)) لەساڵی ١٩٤٧ بەمەبەستی پتەوکردنی هێزی سەربازی ووڵاتەکەی، قۆڵی لێ هەڵماڵی. تێکڕای یەکەکانی هێزی سەربازی چ زەمینی و دەریایی و ئاسمانی لەنێو وەزارەتی بەرگری ((پنتاگۆن))دا جێگیر کرد، ئەنجوومەنی ڕاوێژکارانی ئاسایشی نەتەوەیی دامەزراند کە ڕاستەوخۆ لەژێر چاودێری سەرۆك کۆماردا بەڕێوە بچێت، دەزگای سیخووری ((سی ئای ئەی)) درووست کرد، هەموو ئەم دامەزراوانە لەماوەیەکی کەمدا پاش مردنی ((ڕۆزفلت))

بەمەبەستی پشتیوانیکردن لەسیاسەتێکی دیاریکراوی دەرەکی ـ کە بەجەنگی سارد ناوبانگی دەرکرد ـ بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی یەکیەتی سۆڤیەت هاتنە ئاراوە. هاوکارەکانی پێشووی ڕۆزفڵت و سیاسەتمەدارانی ((پێشنیازی نوێ)) کەبەکارهێنانی شێوازی شەڕخوازی و بەرەنگاربوونەوەیان پێ باش نەبوو، بەیەکجاری لەسەر کار لابران. ((هێزی والاس)) جێگری سەرۆك کۆماری سەردەمی ڕۆزفلت و وەزیری بازرگانی ((ترومن)) ئەم ڕێ و شوێنە نوێیەیان پەسەند نەدەکرد. لەساڵی ١٩٤٦ لەووتارێکدا، مەسەلەی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتە زلهێزەکانی ووروژاند و ئەمریکای بۆ لێکۆڵینەوەی ئەم گۆڕانکاریانە بەچاوێکی واقیع بینانە بانگهێشت کرد : ((بەشێکی گەورەی گرفتی ئێمە لەگەڵ ڕووسیا، گرفتی ئاسایی ڕووبەڕووبوونەوەی هەردوو دەسەڵاتە)) کە لەڕێگەی دووربینی و واقیع بینی دەتوانرێت پشت ڕاست بکرێتەوە ((ئێمە پێویستە دان بەوەدا بنێین کە مەسەلەکانی وولاتانی ئەوروپای ڕۆژهەڵات هیچ پەیوەندیەکی بەئێمەوە نیە، لەگەڵ ئەوەشدا پێویستە ڕووسیاش بزانێت کە لەکاروبارەکانی ئەمریکای لاتینیدا نابێت دەست وەربدات.))

هەر لەساڵی ١٩٤٧ ((ترومن)) پێشنیازێکی دیکەی لەمەڕ پێشکەشکردنی یارمەتی دارایی و سەربازی بەوولاتانی یۆنان و تورکیا خستە بەردەم کۆنگرێس و بەهۆی جەخت کردنەوەی سیناتۆر ((واندنبرگ))، لەکۆماریخوازە دەسەڵاتدارەکانی نێو کۆنگرێس، کە مەترسی کۆمۆنیزمی بەگەورەترین مەترسی وەسف کرد، ڕەزامەندی کۆنکرەی بەتەرخانکردنی بڕی چوارسەد ملیۆن دۆلار لەقۆناغی یەکەمدا بەدەست هێنا. لەم پێشنیازەدا ((ترومن)) ڕایگەیاند کە سیاسەتی ویلایەتە یەکگرتووەکان لەسەر پێشوازیکردنی خەڵکی جیهانی ئازاد ڕاوەستاوە، کەنایانەوێ لەبەرامبەر زوڵم و ستەمی دەسەڵاتی کۆمۆنیزمدا ملیان کەچ بکەن. ((بنەمای ترومن)) دوو ئامانجی هەبوو: بەهێزکردنی هێزی سەربازی و درووست کردنی چەکی نوێ بۆ ئەوەی لەکاتی پێویستدا ڕێگە لەپەرەسەندنی دەسەڵاتی کۆمۆنیزم بگیرێت و، دەستەبەرکردنی بارودۆخ و ژینگەیەکی لەبارو خۆشگوزەران و چاککردنی باری دارایی کۆمەڵکە هەژارەکان ـ لەڕێگەی یارمەتی مادی ـ بۆ ئەوەی ئەو کۆمەڵگانە بتوانن و وورده وورده خۆیان لەبەرامبەر نفوزی بیروبۆچوونی کۆمۆنیستیدا ڕابگرن و ببنە [سەنگەرێك] کەبەرگری لەبنەماکانی جیهانی ئازاد بکەن. خستنە ڕووی پێشنیازەکەی ((مارشال)) وەزیری دەرەوە بۆ یارمەتیدانی ئەوروپای گۆڕەپانی شەڕ، لەبواری چاککردنی ژیانی ئابووریدا سەرکەوتنێکی گەورەی بۆ ئەمریکا دەستەبەر کرد. بەپێی ئەو پێشنیازە، پارە و کاڵا و ئامێری پێویست دەخرایە بەردەم وولاتانی ئەوروپی، تەنانەت ئەوروپای ڕۆژهەڵاتیش دەیتوانی سوود لەم پێشنیازەی مارشاڵ وەربگرێت، بەڵام لەبەر

نارەزایی ((ستالین)) پێشوازیەکی ئەوتۆی لێنەکرا.لەساڵی ١٩٤٨ بەرلین لەلایەن سۆڤیەتەوە گەمارۆ درا و ئەڵمانیای ڕۆژئاوا و بەرلین لێك دابڕان و هاتووچۆی نێوانیان ڕاگیرا. بەڵام ئەمریکا لەڕێگای ئاسمانیەوە خۆراك و کەلوپەلی پێویستی گەیاندە شارەکە. پێشنیازی پەیمانی ئاتڵەنتیکی باکوور (ناتۆ) لەساڵی ١٩٤٩ بۆ ڕێگەکرتن لەهێرشی سەربازی یەکیەتی سۆڤیەت بۆ سەر ئەوروپای ڕۆژئاوا شێوازێکی دیاریکراوی بەخۆوە گرت. ئەمریکا بەمەبەستی بەرەنگاربوونەوەی پەرەسەندنی کۆمۆنیزم لەگەڵ وولاتانی ئەوروپای ڕۆژئاوا بوو بەهاوپەیمان. ئەمە یەکەمین جاربوو کە ئەمریکا بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ لەگەڵ وولاتانی ئەوروپی پەیمانی سەربازی ببەستێت. پێش ئەو ڕووداوە تەنها ئەکجار لەساڵی ١٧٧٨ لەسەردەمی سەربەخۆیدا لەگەڵ فەرەنسادا پەیمانی سەربازی مۆرکردبوو، کەماوەیەکی کەمی خایاند و لەگەڵ سەرهەڵدانی شۆڕشی فەرەنسیدا هەڵوەشایەوە.

ڕێگەگرتن لەپەرەسەندنی کۆمۆنیزم، بوو بەبابەتی سەرەکی سیاسەتی دەرەوەی ویلایەتە یەگکرتووەکان لەم سەردەمەدا. بۆ یەکەمین جار لەمێژووی ئەمریکا ـ بەرگریکردن لەجیهانی ئازاد ـ کۆمەڵێك ڕێکەوتنی سەربازی قورس و گرانی لەسەردەمی ئاشتیدا بەسەر ئەمریکادا سەپاند، داواکاریەك لەدوای یەکەکانی کەرەستەی جەنگی، ژمارەیەکی زۆر لەکارگەکانی ئەمریکای خستە کار، کە ئەمەش خۆی لەخۆیدا سەرچاوەیەکی سەرەکی کۆکردنەوەی سەروەت و سامان بۆ سەرمایەدارەکان بوو. ئەمە دەسپێکی سیاسەتێك بوو، ڕووبەڕووبونەوەی کۆمۆنیزم ، ئەمریکای زلهێزی خستە نێو گێژاوێکی سیاسی و سەربازی درێژخایەنەوە، کە تاجەنگی فێتنام و ساڵەکانی حەفتاش درێژەی کێشا.

شکستی ژاپۆن لەئاسیا و شەڕی ناوخۆی چین خاڵێکی نوێی ململانێ و ناکۆکی نێوان ئەمریکا و سۆڤیەت بوو لەکیشوەری ئاسیادا. خۆ بەدەستەوەدانی بێ کۆت و بەندی ژاپۆن بەهێزەکانی ئەمریکا ـ لەساڵی ١٩٤٥ـ هاتنە سەرکاری ((مەك ئاتور))ی ژاپۆن بەداوادا هات. مەبەستی ئەمریکا سنووردار کردنی هێزی سەربازی ژاپۆن، بەهێزکردنی بونیادی دارایی و زیادکرنی ڕەونەقی ئابووری و، لەپەرەپێدانی دیموکراسی و حکومەتی پارلەمانی بوو. ((مەك ئارتوەر)) لەم بارەیەوە ڕێ و شوێنێکی عاقڵانەی گرتەبەر. ئابووری ژاپۆن وەك ئەڵمانیا، لەڕێگەی یارمەتیە داراییەکانی ئەمریکاوە بەرەو پێشکەوتن و پەرەسەندن هەنگاوی نا، کەئەمەش کاریگەریەکی زۆری لەسەر سەقامگیری باری ئابووری ڕۆژئاوا و جیهانی سەرمایەداری هەبوو. چین بەدەست جەنگی ناوخۆوە دەیناڵاند، هەرچەندە ئەمریکا داوای دامەزراندنی حکومەتی چیانکایچك و هێزی میلیۆنی لەو وولاتە دەکرد، بەڵام پێشنیازەکەی مارشال لەپێناو چاککردنی

باری ئابووری چین بەهەموو شێوەیەك ڕەت كرایەوە. ڕووسیا و ئەمریكا هەردوكیان سەرنجیان بۆ لای ئەوروپا دەچوو و لەئەنجامدا پێشڕەوەیكردنی كۆمۆنیستەكان لەچین زیاتر پەیوەندی بەبارودۆخی ناوخۆی وولات و گۆڕانكاریە سیاسیەكانەوە پەیدا كرد، تاوەكو پشتیوانیكردنی یەكیەتی سۆڤیەت، كە لەڕاستیدا هیچ كاریگەریەكی لەسەر گۆڕانی بارودۆخەكە نەبوو. (دین ئاچسن) وەزیری دەرەوەی سەردەمی ((ترومن)) پاش سەركەوتنی ((مائو)) لەساڵی ١٩٤٩ ڕوونی كردەوە، كەئەم سەركەوتنە لەئەنجامی گۆڕانكاریەكانی ناوخۆی ((چین))ەوە هاتوەتە ئاراوە و تەنانەت دەستتێوەردانی ئەمریكاش نەیدەتوانی ڕێگای لێبگرێت. هەر لەم ماوەیەدا یەكیەتی سۆڤیەت یەكەمین بۆمبی ئەتۆمی خۆی تاقیكردەوە و دەنگۆیەك بڵاوبوویەوە كە گوایە [چەند كەسێك]یان هۆكارێك لەئەمریكا یارمەتی ڕووسیایان بۆ گەیشتن بەم سەركەوتنە داوە. ژن و مێردێك بەناوی ((روزنبرگ)) تۆمەتەكەیان خرایە پاڵ و لەسێدارە دران. هەرچەندە بەتەواوەتی ڕوون نەبوویەوە كەئەم دووانە بەڕاستی كارەكەیان ئەنجام دابێت.

ئەم ڕووداوانە كاریگەریەكی زۆریان لەسەر بیروڕای گشتی هەبوو، نارەزایەكانی دژ بەكۆمۆنیزم زیادی كرد و ترس و بیم كۆمەڵگەی ئەمریكای داپۆشی، شەبەحی كۆمۆنیزم وەك كراسەكەی حەزرەتی (عسمان (ر.چ)ی لێهات و گروپە جۆراوجۆرەكان وەك سەرچاوەیەك بۆ هێنانەدی بەرژەوەندیەكانیان بەكاریان هێنا. لاوێكی ئەندام لەنێو كۆنگرە كەبەدوای نازناوێك بۆ خۆی دەگەڕا، بەناوی ((ڕیچارد نیكسۆن)) وەزارەتی دەرەوەی ئەمریكای بەتۆمەتی كاركردن و لایەنگیری كۆمۆنیزم تاوانبار كرد و بەمەشەوە نەوەستا تەنانەت ((الجرهیس))ی ـ كەیەكێك بوو لەیاریدەدەرانی ((دین ئاچسن)) ـ بە تۆمەتی سیخوری كردن بۆ ڕوسیا هێنایە بەردەم دادگای وولات و. سناتۆرێك بەناوی ((جۆزێف مەك كارتی)) كە لەپشێوی نانەوەدا زۆر بلیمەت بوو، بنەمای سیاسەتەكەی لەسەر بنچینەی ترسان لە كۆمۆنیزم دانا، مەترسی لەناوچوونی وڵاتی هێنایە نێو قسە و باسان و خەڵكی بەبێ هیچ بەڵگەو نیشانەیەك بەچالاكی كۆمۆنیستی تاوانبار دەكرد، دام و دەزگاكانی دەوڵەتی بەلانكەی كۆمۆنیزم ناو دەبرد. ((مەك كارتی)) بەو پشتیوانیەی كە لەلایەن گروپە جیاوازەكانەوە لێی دەكرا، ڕۆژبەڕۆژ چاونەترس و ئازاتر دەبوو. ئەو كۆچبەرانەی كە تازە دەهاتن و یان ئەو كرێكارانەی كەلەم ڕێگەیەوە دەیانویست نیشتیمانپەروەری خۆیان بسەلمێنن، سیاسەتمەدارانی محافەزەكار و، ئەنجوومەنە نەژادپەرستیەكانی وەك ((جۆن بیرچ))، هەموو ئەو تاك و گرپانە بوون كە پشتیوانیان لەم سیناتۆرە هەل قۆزەر و جەنجاڵیە دەكرد، كە بەمەسەلەی كراسەكەی عوسمان لێكردنی شەبەحی كۆمۆنیزم هەوڵی لەناوبردنی ئازادیەكانی كۆمەڵگەی ئەمریكای دەدا.

((مەك كارتیزم))، واتە ئەو شێوازە ڕاست گەراییەی كە سیناتۆر ((مەك كارتی)) بەهات و هاوار بەڕێی كرد، لەڕاستیدا تۆلەیەك بوو كە لەلیبرالیزمی سەردەمی ((ڕۆزفڵت)) سەنرایەوە. ژمارەیەكی زۆر لەڕووناك بیران خرانە نیو ((لیستی ڕەش))ەوە، ژمارەیەكی تر لەسەر كار لابران و هەندێكیش خرانە نێو گرتووخانەكان و هونەرمەندانێكی وەك ((چارڵی چاپلین))، نوسەرانێكی وەك ((ئارتور میلەر))، دەرهێنەرانێكی وەك ((جۆزێف لوسی)) بەتۆمەتی كار و چالاكی بۆ كۆمۆنیزم تاونبار كران. حیزبی دیموكراتیش تۆمەتی خیانەتی لەوولات خرایە پاڵ و ئەندامانی حیزبی كۆمۆنیست ناچار بەناو نوسین لەدادگادا كران. تۆمەتی بێ بنەما ، غەرەزی شەخسی، لەگەڵ بەكارهێنانی دەسەڵات لەلایەن كەسانی نامەسئولەوە ڕێگا خۆشكەر بوون بۆ ئەوەی ((مەك كارتی)) بۆ ماوەیەك دەسەڵات بەسەر بارودۆخەكەدا بسەپێنێت. نەشارەزایی ((مەك كارتی)) زیاتر لەوەڵامدانەوە سادە و ساكارەكانیدا ڕەنگی دەدایەوە : چین بوو بەكۆمۆنیست چونكە ((خائینەكانی)) وەزارەتی دەرەوەی ئەمریكا وایان دەویست، یەكیەتی سۆڤیەت بوو بەخاوەنی بۆمبی ئەتۆمی، چونكە سیخوڕەكانی ئەمریكا یارمەتیان دان و ئەمریكیە كۆمۆنیستیەكانیش پلانێكی نێودەوڵەتیان بۆ لەناوبردنی كۆمەڵگەی ئەمریكی داڕشت. لەكۆتایدا ڕایگەیاند كەهەركەس دان بە مەنتیقی بوونی بۆ چوونەكانیدا نەنێت، دژی ئەمریكا و دوژمنی مرۆڤایەتیە. لەو جۆرە كەسانەی كەزۆر بەجورئەت و ئازایانە ڕەخنەیان لە ((كارتی)) و شێوازە نامرۆڤانەكەی گرت، هەردوو سیناتۆری ئەمریكی ((فۆلبرایت)) و ((مارگارێت چیس ئسمیت)) بوون، بەڵام بەگشتی كۆمەڵگەی ڕاست گەرایی پاش جەنگ ئامادەیی قبوڵكردنی كەسانێكی وەك ((مەك كارتی)) تێدابوو. كۆمیتەی چالاكیەكانی ((دژە ئەمریكایی)) لەسنا، كرا بەناوەندی فەرماندەیی ((مەك كارتی)) و بەبێ گوێ دانە یاسا، بەبێ هیچ جۆرە پاساو و بەڵگەیەك خەڵكی تاوانبار دەكرد و دەیخستە زیندانەوە و دواتر ڕەوانەی گۆڕستانی دەكرد. ((مەك كارتیزم)) كاریگەریەكی زۆری لەسەر سیاسەتی دەرەوەی كۆمەڵگەی ئەمریكی هەبوو. دادگای باڵا یاسایەكی كەبەهۆیەوە هەركەس بیەوێت چالاكی شۆڕشگێڕانە ئەنجام بدات دەبێت سزا بدرێت، پەسەند كرد. گۆڕانكاری لەمەرجەكانی كۆچكردن بەرەو ئەمریكا كراو كۆمۆنیستەكان لەو مافە بێ بەش كران، بڵاوكردنەوەی بەرهەمی زۆرێك لەو نوسەرانەی كەبۆچوونێكی چەپیان هەبوو قەدەغەكرا.

بەڵام ((مەك كارتی)) بەو هەموو دەنگ و هەرایەی كە نایەوە، نەیتوانی خۆی وەك یەكەمین هیتلەری ئەمریكا بنوێنێت. چونكە دامەزراوەی سیاسی و كۆمەڵایەتیەكانی ئەمریكا هێشتا بنەما و نەریتە ئازادیخوازەكانی خۆی نەدۆڕاند بوو ـ ئەو نەریتانەی كە ڕێگایان بەكەسانێكی وەك ((مەك كارتی)) بۆ سنووردار كردنی ئازادیە تاكەكەسیەكان و سەروەری سیاسی نەدەدا. ((مەك

کارتیزم)) بەو خێراییەی کەسەری هەڵدا بەهەمان شێوەش توایەوە. لەساڵی ١٩٥٤ کاتێك کەداوا کاریەکەی ((مەك کارتی)) بۆ دامەزراندنی یەکێك لەهاوکارەکانی لەڕیزەکانی سوپای ئەمریکادا ڕەت کرایەوە، ناوبراو وەك نەریتی هەمیشەیی خۆی دەستی بەهات و هاوار کرد، سوپای ئەمریکای بەو تۆمەتەی کەخستیە پاڵ حیزبی دیموکرات تاوانبار کرد. بەڵام ئەمجارە وەزارەتی دەرەوەی ئەمریکا بەخستنە ڕووی چەند بەڵگەنامەیەك نهێنیەکانی ئاشکرا کرد، کەسایەتیە بەرژەوەندی خوازیەکەی بۆ هەموان دەرخست. چەند مانگ دوای ئەو ڕووداوە سنای ئەمریکا بە زۆرینەی دەنگ بەتاوانی بێ ڕێزی کردن بەرامبەر پلە و پایەی سنا بڕیاری دەستگیر کردنی ناوبراوی دەرکرد دوای سێ ساڵ لەو پەڕی نائومێدی و پەرێشانیدا سەری نایەوە. دیوانی باڵا بەدانانن بەیاساکانی لیبراڵ لەناوەڕاستەکانی دەیەی پەنجا، فەرمان بەتێکەڵکردنی نەژادی لە قوتابخانەکان ، هەڵوەشاندنەوەی سزادانی چوارده گیراوی کۆمۆنیست، وەك دەسەڵاتێکی یاسایی بەڕێز و سەربەخۆ مایەوە. لەساڵی ١٩٥٢ حیزبی دیموکرات سناتۆر ((ئادلای ئستیۆنسۆن))ی ـ کەلەسەرمایەدارە لیبراڵەکان و درێژەپێدانی قوتابخانەی ڕۆزفلت بوو ـ بۆ پۆستی سەرۆك کۆماری کاندید کرد، بەڵام لە هەڵبژاردنەکاندا بەرامبەر بەرکابەرە کۆماریخوازەکەی واتە ((ئایزەنهاوەر)) شکستی خوارد. ((ئایزەنهاوەر)) کەسێکی نەرم و نیان و میانەڕەو بوو، بەڵام دەتوانرێت دەستنیشانکردنی ((جۆن فاستر دالس)) بۆ پۆستی وەزیری دەرەوە بەیەکێك لەهەڵەکانی ناوبراو دابنرێت، چەنکە بەهەڵبژاردنی ((دالس)) دژایەتی و بەرەنگاربوونەوەی کۆمۆنیزم چڕ و توند تر کرایەوە و وەك جیهادێکی پیرۆزی نێوان فریشتە و ئەهریمەنی لێهات.

لە ١٩٥٠ قەیرانێکی سیاسی لەنیمچە دوورگەی کۆریا سەری هەڵدا کە بەخێرایی شێوەی ڕووبەڕووبوونەوەیەکی سەربازی گەورەی بە خۆوە گرت. ئێمە دوورگەی کۆریا حکومەتێکی دەست نیشاندەری چین بوو، لەساڵی ١٩١٠ بەدواوە یەکێك بوو لەداگیرگەکانی ژاپۆن. پاش جەنگی دووەمی جیهانی ، کۆریا بۆ دوو ناوچەی ژێردەسەڵاتی ڕووسیا و ئەمریکا دابەشکرا، بۆ ئەوەی دواتر بە هەڵبژاردنی ئازاد یەکیەتی هەردوو ناوچەکە دەستەبەر بکرێت. بەڵام بەو شێوەیەی لێ نەهات و بارودۆخ و پشێوی جیهانی پاش جەنگ، پێویستی بە پڕاکتیککردنی وەها بەڵێنێك نەدەکرد. حکومەتەکانی ئەڵقە لەگوێی ڕووسیا و ئەمریکا لەنیمچە دوورگەی کۆریادا بەڕەسمی ڕاگەیەنران. لەساڵی ١٩٥٠ بەهۆی ئەو دەست درێژیەی کە لەلایەن هێزە سەربازیەکانی کۆریای باکوورەوە کرایە سەر کۆریای باشوور، ویلایەت یەگگرتووەکان لەژێر چاودێری ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان هێزەکانی خۆی بۆ پشتیوانیکردن لەکۆریای باشوور خستە حاڵەتی ئامادە باشیەوە. ((مەك ئارتور)) فەرماندەی هێزە سەربازیەکانی ئەمریکا لەئاسیای ڕۆژهەڵات، باوەڕی

وابوو کەپێویستە بەبەکارهێنانی بۆمبی ئەتۆمی، ئەنجامی جەنگەکە ئەکلایی بکرێتەوە، بەڵام ((ترومن)) داوای جەنگێکی سنووورداری دەکرد لەگەڵ کۆریادا. ئەمەش وای لە ((ئارتور)) کرد کە دژایەتی خۆی بۆ پێشنیازەکەی سەرۆك ڕابگەیەنێت و بەتوندی ڕەخنە لەسیاسەتی وولاتەکەی بگرێت، لەبەرامبەریشدا حکومەتی ئەمریکا هەستا بەبانگهێشت کردنەوەی ((ئارتور)) و کۆتایی بە ئیقتیداری سەربازی ناوبراو هێنا. ئەم هەڵوێستەی ترومن لەسەردەمی گەیشتنە لووتکەی دەسەڵاتی ((مەك کارتیزم))دا ـ دژ بەسەربازەکان ـ هەنگاوێکی بەجەرگانە بوو، هەرچەندە نارەزایی نەیارانی حیزبی دیموکراتی لێکەوتەوە و ئەوانیان بە تۆمەتی هاوکاریکردن لەگەڵ کۆمۆنیزم تاوانبار کرد. بەهەر حاڵ ((ترومن)) و ((دین ئاچسن)) وەزیری دەرەوە و ڕاوێژکارە سیاسیەکانی توانیان پارێزگاری لەسنووردار بوونی جەنگەکە بکەن، بەڵام لەهەڵبژاردنەکانی ساڵی١٩٥٢دا حیزبی دیموکرات نەیتوانی سەرکەوتن بەدەست بهێنن و جڵەوی دەسەڵاتی بۆ کۆماریخوازەکان چۆڵ کرد. ((ئایزەنهاوەر)) فەرماندەی سەربازی ئەمریکا لەجەنگی دووەمی جیهانی و پاڵەوانی سەرکەوتنی بەرەی هاوپەیمانان پۆستی سەرۆك کۆماری بەدەست هێنا، جەنگی کۆریا لە ١٩٥٣ کۆتایی پێهات و سنووری ناوچەکانی باکوور و باشوور ، بەپێی هێڵی ٣٨ پلە دیاری کران.

جەنگی کۆریا گۆڕانێکی نوێبوو لەسیاسەتی دەرەوەی ئەمریکادا. ئەمریکا نەتەنها خۆی لەنێو کاروبارەکانی تایبەت بە ئەوروپادا هەڵقورتاند، بەڵکو چەندەها ڕێککەوتنی نوێی لەئاسیا و ئۆقیانووسی ئارامدا مۆرکرد. لەگەڵ دەست بەکاربوونی وەزارەتەکەی ((دالس)) قۆناغێکی نوێی جەنگی سارد دەستی پێکرد و ئەمریکا بەڵێنەکانی خۆی لە ڕووبەڕووبوونەوەی جیهانی ئازاد و کۆمۆنیزمدا فراوانتر کرد. ((دالس)) دانی بەدەوڵەت نوێکەی چیندا نەناو دژی بەئەندامبوونی ئەو وولاتە لەنێو ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتووەکان وەستایەوە، حکومەتی ((چایکانچك)) لەدوورگەی تایوانی بەتەنها نوێنەرێکی ڕەسمی میللەتی چین ناوزەد کرد. بەمردنی ((ستالین)) لەساڵی ١٩٥٣ و دەست پێشخەری وولاتی چین بۆ بەرقەرارکردنی پەیوەندیەکانی لەگەڵ ئەمریکا، ئەو بارودۆخەی کە لەئەنجامی جەنگی ساردەوە هاتبویە ئاراوە، گۆڕانی بەسەردا هات. بەدەرکەوتنی هەندێك لەسەرچاوە نوێیەکانی دەسەڵات وەك چین، بزووتنە نەتەوەییەکانی وولاتانی جیهانی سێ یەم، سیاسەتی جیهانی پێویستی بەنەرم و نیانیەکی زیاتر بۆ چارەسەرکردنی گیروگرفتەکان هەبوو، بەڵام وەزیری دەرەوەی ئەمریکا واتە ((دالس)) تەنها سیفەتێك کەتیایدا نەبوو ئەم نەرم و نیاینیە بوو، چونکە ئەو کەسایەتیەکی تابڵێی ووشك و توند بوو. بەتێڕوانینی ئەو، جیهان لەنێوان دوو بۆچوونی سەرمایەداری و کۆمۆنیستیدا دابەشکرابوو، کەوەکو دوو هێزی ئەهورایی و ئەهریمەنی

پێکەوە شەڕیان دەکرد و، هەمموو شتێك بەشێوەیەکی ڕەها یان سپی یان ڕەش بوو. ناسین و دانانن بەڕاستیە نوێییەکانی ژیان بەلایەوە زۆر گران بوو.

((جۆن فاستر دالس)) قەشەزادەیەکی پرۆستانت بوو، کە باوەڕی وابوو لەلایەن مەسیحەوە پەیامێکی نوێی بۆ جیهانی شارستانی هێناوە. جەنگی ساردی بەڕووبەڕووبوونەوەی کلاسیکی نێوان ڕاستی و درووستی لەگەڵ گوناە و ناشیرین لێك دەدایەوە و کۆمۆنیزمی لەگەڵ هەر شتێکی پیس و ئەهریمەنی یەکسان دەکرد. کەسایەتی دەمارگیر و بیرکردنەوەی ووشکی ئەو لەبەرەنگار بوونەوەی کۆمۆنیستە ((کافرەکان))، کە لەگەڵ دادوەری ئاکاری لەکاروباری سیاسەتی دەرەوە، وێنەیەك لە ((دالس)) پیشان دەدات، کەنوسەری بەسەرهاتی ئەو ((تاونزەند هوپ)) لەکتێبی ((شەیتان و جۆن فاستر دالس))دا کێشاویەتی. ئەو لەتەمەنی ٦٥ ساڵیدا پۆستی وەزیری دەرەوەی پێ سپێررا. باوکی بانگەشەکاری ئاینی پرۆستانت لە وولاتی چین بوو، پێش خۆی دووکەس لەبنەماڵەکەی کرابوونە وەزیری دەرەوە و، بڕوانامەی زانکۆی پرینستۆنی هەبوو، هەروەها ئەرك و پیشە جیاوازەکانی وەك کاروباری دارایی لە ((ڤاڵ ئیستریت)) ناوەندی بازرگانی نیویۆرك، ڕاوێژکاری مافەکان لە واشنگتۆن و، ئەندام لەدەستەی سیاسی ئەمریکا بۆ ڕێکخستنی پەیمانی هاوکاری لەگەڵ ژاپۆنی گرتبووە ئەستۆ. بەڵام بەم هەمموو ئەزمموونەی کەپەیدای کردبوو هێشتا نەیدەتوانی دەرك بەگرفت و تەنگ و چەڵەمەکانی جیهانی پاش جەنگ بکات.

((دالس)) بزووتنەوە نەتەوەییەکان، شۆڕش و هەستانەوە دژ بەحکومەتە دیکتاتۆریەکان و ڕاپەڕینی دژ بەکۆلۆنیالیزمی لەئاسیا و ئەفریقا و ئەمریکای لاتینی ـ کە زۆربەیان پەیوەندیان بەجەنگی ساردیشەوە نەبوو ـ بە ((پلانی کۆمۆنیزمی نێو دەوڵەتی)) ناودەبرد.

((ئایزەنهاوەر)) لەساڵی **١٩٥٢** بوو بەسەرۆك کۆمار، ئەو کەسێکی سەربازی میانەڕەو، ئاشتی خواز و سادە بوو. وەك ((ویلیام شانون)) لەکتێبی ((سەردەمی سەرۆك کۆماری ئایزەنهاوەر))دا نوسیویەتی : ئەو کەسایەتیەکی هاوسەنگ لەگەڵ شعورێکی سیاسی مامناوەند بوو، کە زیاتر لەپاسەوانی بنەماکانی سیاسەتی وولاتەکەی دەچوو تاکەسێکی داهێنەر بەکۆمەڵێك بەرنامەی چاکسازیخوازانەوە، ئەو سەربازێکی قارەمان و سەرکەوتوو بوو کە زیاتر لەهەمموو شتێك بایەخی بەپاراستنی ڕەوشتی هەنووکەیی وولاتەکەی دەدا تاوەکو کەسێك بەدوای جموجوڵ و گۆڕاندا بگەڕێت. بەڵام دەستنیشانکردنی ((دالس)) بۆ پۆستی وەزیری دەرەوە لەگەڵ ئەو سیاسەتە میانە ڕەوانەدا هەماهەنگ نەبوو. بەهاتنە سەرکاری ((دالس)) زرۆێك لەکادیرانی وەزارەت لەسەر کار لابران. ((جۆرج کنان))کە زیاتر لەهەر دیبلۆماسێکی تر شارەزای کاروباری

[مەسەلەکانی] تایبەت بەیەکیەتی سۆڤیەت بوو، خانەنشین کرا، سیاسەتی جەنگی ساردیش گەیشتە لووتکە.

بەهێزکردنی ووزەی ئەتۆمی پەرەپێدانی چەکی ناوەکی، ئامادەکردنی هێزێکی سەربازی پێشکەوتوو بەپشت بەستن بە پێشکەوتنی پیشەسازی، یارمەتی دارایی و سەربازی وولاتانی تازە پێگەیشتوو بەمەبەستی بەرەنگاربوونەوەی کۆمۆنیزم و بەستنی چەندەها ڕێککەوتننامەی سەربازی لەناوچە جیاجیاکانی جیهان سیاسەتی دەرەوەی دەیەی پەنجا پێك دەهێنێت. هەندێك لەیارمەتیە داراییەکانی ئەمریکا وەك پێشنیازەکەی مارشال لەئەوروپا ئەنجامێکی باشی بۆ ئەمریکا بەدەست هێنا و ڕەونەقێکی نوێی بەژیانی ئابووری وولاتانی ئەوروپا بەخشی. هەرچەندە ئەم یارمەتیانە بەتەواوەتی گرفتەکانیان چارەسەر نەکرد، بەڵام چەندەها بەڵێن و ڕێککەوتنی بۆ ویلایەتە یەکگرتووەکان بەدواوە بوو. لەباشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا و لەپێناو ڕووبەڕووبوونەوەی کۆمۆنیزم، هاوکاری خۆی بۆ هێزەکانی فەرەنسا دژ بەوولاتانی هیند و چین دووپات کردەوە. لەو شوێنانەی کەدەرفەتی گفتوگۆکردنی لەگەڵ لایەنەکانی بەرامبەر بۆ دەڕەخسا، دەرئەنجامی زۆرباشی لێدەکەوتەوە، وەك ئەو ڕێککەوتنەی نێوان ئەمریکا و سۆڤیەت لەساڵی **١٩٥٦**، پاش ڕووداوی خۆماڵیکردنی کەناڵی سوێس، کەتیایدا جەخت لەسەر بەکارهێنانی هێز لەبەرامبەر ئیسرائیل و پیشتیوانە فەرەنسی و ئینگلیزەکانی کرایەوە و بوو هۆی پاشەکشێ پێکردنی هێزەکانی ئیسرائیل لەسوێس و نیمچە دوورگەی سینا. بەڵام بیری یەکپارچەیی دونیای کۆمۆنیزم بوویە کۆسپێکی گەورە لەبەردەم هەڵسەنگاندنی ئەو گۆڕانکاریە جەوهەریانەی کە لەئەورووپای ڕۆژهەڵاتدا ڕویان دەدا. لەوانە سەربەخۆیی دەوڵەت کۆمۆنیستەکانی وەك یوگسلافیا لە مۆسکۆ، ڕاپەڕینی مەجەر لەساڵی**١٩٥٦**، کەبەو پەڕی توندوتیژی و زەبری سەربازی یەکیەتی سۆڤیەت دامرکایەوە، ناکۆکیەکانی نێوان چین و سۆڤیەت. داڕێژەرانی سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکا، هێشتا لەسەر سیاسەتی جەنگی سارد بەردەوام بوون و بەدوای جەنگێکی خاچ پەرستی نوێ کەوتن. ((دالس))یش زۆر بەشەیدایی بەبەستنی چەند پەیماننامەیەکی جۆراوجۆر خۆی لەکاروبارەکانی ئاسیای ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا سەرقاڵ کرد.

((جۆرج کنان)) دیبلۆماتی ئەمریکی کە ((سیاسەتی گەمارۆ دراو)) ی جیهانی کۆمۆنیزمی پێشنیاز کردبوو، دوای چەند ساڵێك لەبیرەوەریەکانی خۆیدا دەنوسێت : ((سیاسەتی دەرەوەی ئێمە لەڕووبەڕوبوونەوەی کۆمۆنیزمدا پەنای بۆ هێزی سەربازی برد و ئەو دەرفەتانەی کە بۆ بەرقەرارکردنی ژینگەیەکی دۆستانە ڕەخسابوون لەدەستدا، لەئەنجامدا دانی بەدابەشبوونی ئەورووپا بۆ دوو بلۆکی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا دان... بەمردنی ((ستالین)) و گۆڕانکاریەکانی جیهانی

کۆمۆنیزم، سەردەمی جەنگی سارد بەرەو کۆتایی دەچوو ، بەڵام سیاسەتی ئێمە هێشتا لەسەر شێوازە دوژمنکاریەکانی هەر بەردەوام بوو.))

هەرچەند ((ئایزەنهاوەر)) وەکو خۆی هەمیشە خوازیاری درێژەدان بەسیاسەتی میانە ڕەوانە بوو، کار و کردەوەکانی لە چۆنیەتی هەڵسوکەوت کردن لەگەڵ ئەو بارودۆخە ترسناکەی سەردەمی ((مەك کارتیزم)) و سیاسەتی سەردەمی ستالین بەرز دەنرخێنێت، بەڵام ئەوەی جێی سەرنجە، ئەوەیە کە ئەگەر لەجیاتی هەڵبژاردنی ((دالس)) بۆ پۆستی وەزیری دەرەوە، گوێی لەبیروڕاو بۆچوونەکانی وەك ((جۆرج کنان)) بگرتبایە و، بەرامبەر بەگۆڕانکاریەکانی جیهانی سێیەم و ڕاپەڕینە نەتەوەییەکان لێك تێگەیشتنێکی زیاتری پیشان بدایە و بەچاوێکی وورد تر سەیری گۆڕانکاریەکانی جیهانی کۆمۆنیزمی بکردایە، ئەوا ئەگەری زیاتری هەبوو کە لەدوای کۆتایی هاتنی هەشت ساڵی سەرۆکایەتیەکەی جیهانێکی ئارامتر و دوور لەمەترسی شەڕ بەجێ بهێڵێت.

لەڕووی سوننەتی مێژووییەوە، ئەمریکا هەمیشە پشتیوانی لەهێزی یاسا بەرامبەر بە دەست درێژی و زۆرداری کردوە و شێوازی سیاسەتی دەرەوەی لەسەر بنەمای پیلان داڕشتن، گفتوگۆی نهێنی، ڕەت کردۆتەوە، جەختی لەسەر سیاسەتێك کردۆتەوە کە لەسەر بنەمای دادپەروەری، پاراستنی ئازادی و خۆ بەڕێوەبەری، لەگەڵ هاوکاری و لێك تێگەیشتن نێو دەوڵەتی بونیاد نرابێت. بەڵام دوای جەنگی دووەمی جیهانی ، ئەمریکا لەچوارچێوەی ڕابەری جیهانی ئازاد، بەڕاددەیەك خۆی گیرۆدەی بەرگریکردن لەم ئامانجانە کرد و بەئەندازەیەك پشتی بەڕێ و ڕەسمی ئەمریکی وەك نموونەی کۆمەڵگەیەکی چاکتر بەست، کەلەپێناو بەرگریکردن لەو بەها پیرۆزانەی خۆی لەنێوز گێژاوێکی سەرباز و سیاسی درێژخایەندا گرفتار کرد. ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوەیی کە لەدەیەی پەنجا بەدواوە وەك داڕێژەری سەرەکی سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکا ڕۆڵی دەبینی، بەبێ هیچ جۆرە گرنگیدانێك بەڕاستیەکانی جیهان بۆ درێژەدان بەم سیاسەتە، ئەو پەڕی هەوڵەکانی خۆی خستە گەڕ. دەرئەنجامەکەشی شکستە تاڵەکەی ڤێتنام بوو.

سەرکەوتنی ئەمریکا لە جەنگی ناوەندا

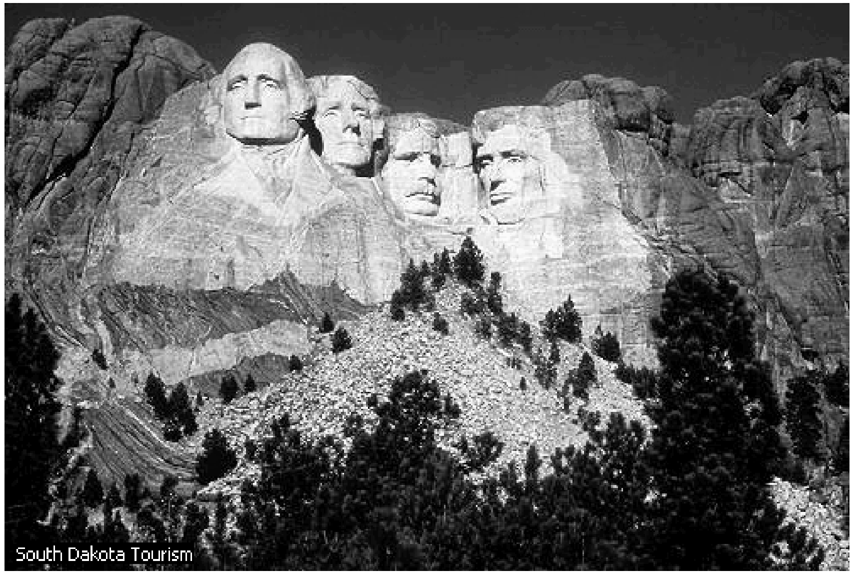

وێنەی چوار سەرکردەی ئەمریکا کە بەشاخێکەوە هەڵکۆڵدراوە
جۆرج واشنگتۆن، تۆماس جفرسۆن، تیۆدۆر ڕۆزفلت و ئەبراهام لینکۆڵن

بەشی دەیەم:

دەیەی پڕ لەئاژا وە و گۆڕانکاریە کۆمەڵایەتیەکان

دەیەی ١٩٦٠ لەڕووی گۆڕانکاریە کۆمەڵایەتیەکانەوە بەیەکێك لەسەردەمە سەرنج ڕاکێشەکانی مێژووی ئەمریکا دەژمێررێت. کۆشش لەپێناو دەستەبەرکردنی یەکسانی مافی شارستانی ڕەشەکان و ناڕەزایی دەربڕین دژ بەڕەگەز پەرەستی، چالاکیەسیاسی و کۆمەڵایەتیەکان هاوکات لەگەڵ چاوکرانەوە و هوشیاری توێژی لاوان سەبارەت بەبەڵێن و ئەرکەکانی دەوڵەت لەبەرامبەر هاوڵاتیان، بەرزبوونەوەی دەنگی ناڕەزایی دژ بەجەنگی ڤێتنام، ڕەت کردنەوەی هەر جۆرە جیاوازیەکی ڕەگەز و هەوڵدان بۆ بەرجەستەکردنی مافی کۆمەڵایەتی ئافرەتان، ئەو تایبەتمەندیانە بوون کە ئەمریکای ئەم سەردەمەی لەڕابردووی خۆی جیاکردەوە.

بەهەڵبژاردنی ((جۆن کەنەدی)) بۆ پۆستی سەرۆك کۆماری لەساڵی١٩٦٠، لیبرالیزمی ئەمریکا هێز و ووزەیەکی نوێی وەرگرت و سەرنجی کۆمەڵگەی ئەمریکی بۆ لای نادادپەروەریەکانی ئەو کات ڕاکێشا. نزیکەی یەك لەسەر چواری تێکڕای دانیشتوانی ئەمریکا بەدەست هەژاریەوەدەیناڵاند، دەمارگیری نەژادی نەتەوەی ڕەشی لەچوارچێوەی توندوتیژیە کۆمەڵایەتیەکاندا کۆت کردبوو، ژنان لەگەڵ وەرگرتنی مافە سیاسیەکانیان، بەڵام هێشتا لەزۆربەی خزمەت گوزاریە کۆمەڵایەتیەکانیان بێ بەش دەکران.سەردەمی سەرۆك کۆماری((کەنەدی)) سەردەمی ئومێدەواری وگەشبینی بوو.ئەو لاوترین کەس بوو کە توانیویەتی لەتەمەنی ٤٣ ساڵیدا ببێتە سەرۆك و بەو پەڕی باوەڕ بەچارەسەر کردنی گرفتە کۆمەڵایەتیەکان، بەمتمانە بەخۆبوون و ڕوحیەتی لاویەتی و گەشبینی و ئومێدەواری، دەیەی سەر سوڕهێنەری شەستی بەبیرکردنەوەیەکی نوێوە دەست پێکردبوو.

ئەم سەردەمە بەبەراورد لەگەڵ دەیەی پەنجا زۆرجیاوازە. لەدەیەی پەنجا کۆمەڵگەی ئەمریکی زیاتر بایەخ و گرنگی بەئاسایش و خۆشگۆزرانی مادی دەدا لەگەڵ کۆمەڵگەیەکی پڕ لەنازونیعمەت. خۆشگوزەرانی پاش جەنگ، بازاڕەکانی ئەمریکای لەبەرووبوومە جۆراوجۆرە ڕەنگاوڕەنگەکان پڕ

کردەوە.بەبەکارهێنانی ئامرازوئامێری کارەبایی، سوود وەرگرتن لەئامێرەنوێیەکانی ناوماڵ، بیناکاری فراوان لەدەورووبەری شارەکان، بەسوود وەرگرتن لە پێشکەوتوو ترین ئامێرەکان، مزگێنی ژیانێکی ئاسوودەی مادی بەچینی ناوەندی کۆمەڵگەی ئەمریکی دەدا. خەڵکی ئەمریکا بەبێ گرنگیدان بەجەنگ و ئەو گرفتە کۆمەڵایەتیانەی کە ڕووبەڕوویان دەبێتەوە،ڕوویان لەبازاڕەکانی بەکار بردن کرد، هەموو لەهیچ جۆرە هیوایەك بۆداهاتوو بەپشت گوێخستنی لایەنی کۆمەڵایەتی دڵیان بەخۆشگوزەرانی مادیەوە خۆش کرد. زۆربەی ئەندامانی کۆمەڵگە بەژیانی پڕ لەنازونیعمەت و یەکسان، خانووی هاوشێوە و یەك جۆرە بیرکردنەوە ڕازی و خۆشحاڵ دەبوون. کۆمەڵە هۆکارێکی جۆراوجۆر لەپشت ئەم دیاردەیەوە بوون.

قەیرانی ئابووری ساڵەکانی سی، کۆمەڵگەی ئەمریکی لەناباوەڕی و ترسان لە هەژاری و وەرشکست بوون نزیك کردەوە. هەندێکیان لەژیان بێ بەش کران و ئومێدیان بە ئاینده لەدەستدا. بەڵام سیاسەتی ئابووری ((ڕۆزفڵت))، لەگەڵ برەو سەندنی لایەنی مادی ساڵەکانی جەنگ، بارودۆخەکەی هێور و ئارام کردەوە.ئەوەی پەنجاکان کە هێشتا بیرەوەریە تاڵەکانی سەردەمی هەژاری و پەرێشانیان فەرامۆش نەکردبوو،لەهیچ جۆرەهەوڵدانێکبۆ پڕکردنەوەی پێداویستیە مادیەکانیان سڵیان نەدەکردەوە. لەلایەکی ترەوە کۆتایهاتنی جەنگی دووەمی جیهانی،دوو گەورە زلهێزی سۆڤیەت و ئەمریکای ڕووبەڕووی یەکتر کردەوە. جەنگی ئایدۆلۆجی و کێبرکێی سیاسی، بۆ پاراستنی سنووری دەسەڵاتی جیهانی ئازاد و کۆمۆنیزم، قەیرانی ساڵەکانی جەنگی ساردی هێنایە پێشەوە کە تاشەستەکانیش هەر بەردەوام بوو. ترسان لەکۆمۆنیزم، سەرنجی بیروڕای گشتی بۆ لای سیناتۆرێکی بێ ناونیشانی وەك ((جۆزێف مەك کارتی)) ڕاکێشا.گروپە ڕاست ڕەوو محافەزەکارەکان بەهێزتربوون وکۆمەڵگەی ئەمریکی زیاتر لەهەمووشتێك هەوڵی پاراستنی ڕەوشی هەنووکەیی دابین کردنی ئاسایشی مادی دەدا. سەرۆك کۆمارێتی ((کەنەدی)) شەوق و زەوقێکی نوێی بەچاکسازیخوازان و توێژی لاوان بەخشی. لەشەستەکان، خۆشگوزەرانی و ئاسوودەیی، ترسی داهاتووی ڕەواندەوە و سەرنجی ئەمریکای بۆلای دیاردەی ڕەگەزو پەرستی و بێ سەروبەریەکانی ناوخۆڕاکێش.((کەنەدی)) کەسێکی خوێندەوار، لاوو، یەکەمین سەرۆك کۆماریش بووکەکە لەلایەن بنەماڵەیەکی کاتۆلیکەوە پەروەردەکرابێت.بەبەراوورد لەگەڵ ((ئایزەنهاوەر)) ماوەی سەرۆکایەتی ((کەنەدی)) بەسەرتای بەشێکی نوێ لەمێژووی سیاسی ئەمریکا دەژمێررا. ((ئایزەنهاوەر)) لەتەمەنی ٧٥ ساڵیدا بوو بەسەرۆك کۆمار لەکاتێکدا کە ((کەنەدی)) توانی لەتەمەنی چل و سێ ساڵیدا ئەم پۆستە بەدەست بهێنێت.

بەپێچەوانەی ((ئایزەنهاوەر)) کە زۆرینەی هاوکارەکانی سەر بەچینی سەرمایەداری و بازرگانە گەورەکانی ئەمریکا بوون ،کەنەدی توانی ژمارەیەکی زۆر لە توێژی لاوان، قوتابیانی زانکۆ،ماف پەروەران لەدەوری خۆی کۆبکاتەوە.

بەلأم لەڕووی هەلسوڕاندنی کاروباری ناوخۆییەوە لەگەڵ ئەو هەموو گوڕوتینەی کە لەپێناو پراکتیزەکردنی دادپەروەری وکۆمەلأیەتی دەیدا ڕووبەڕووی ڕەخنەیەکی زۆر بوویەوە.پێشنیازە چاکسازیەکانی لەبواری تەندرووستی گشتی، فێرکردن، ڕێکخستنی شارەکان، ڕیفۆڕمی باج و مافی شارستانی ڕەشەکان نایانتوانی ڕەزامەندی ئەندامانی کۆنگرێس بەدەست بهێنن. جگە لەمانەش، کەنەدی ئاوی لەگەڵ خاوەن سەرمایە ودەسەلأتەفراوانەکەیان لەکاروباری سیاسیدا نەدەچوو بەجگۆیەکدا. کۆمپانیای پۆلأی ئەمریکا کە یەکێك لەدامەزراوە هەرە گەورەکان بوو،داوایەکی لەمەڕ زیادکردنی نرخەکان پێشکەش کرد،لەبەرامبەریشدا ((کەنەدی)) بەمەبەستی بەرپەرچدانەوەی خواستەکانی ئەو کۆمپانیایە، یاسای دژە تراستی خستە گەڕ و مەسەلەی [لێکۆڵینەوە] بەدوادا چوونی کاروباری ناوخۆی کۆمپانیاکەی هێنایە ئاراوە. لەبەرامبەر ئەم سەخت گیریەی ((کەنەدی))دا بەڕێوەبەرانی کۆمپانیای پۆلأ لەسەر داواکەیان پاشگەز بوونەوە و کۆتاییان بەمەسەلەکە هێنا.

شێوازی ((کەنەدی))، لەگرنگیدان بەفەرهەنگ و هۆنراوە و مۆسیقا و هاندانی هونەرمەندان و ڕوناکبیران لەگەڵ بیرکردنەوەی ژمارەیەکی زۆر لەسیاسەتمەدارە کۆنەکاندا نەدەگونجا. وەکو یەکێك لەنوێنەرە دەسەلأتدارەکانی کۆنگرێس دەڵێ ((مۆزیکی مۆتسارت، هونراوەی رابێرت فراست و شانۆگەری بالە و گفتوگۆی فەلسەفە و ئەدەبیات کە ئەم ڕۆژانە کۆشکی سپی بەخۆوە سەرقاڵ کردوە، لەڕادەبەدەر ئەرەستۆکراتیانەیە.))

بەواتایەکی تر، سیاسەتمەدارە محافەزەکارەکان بەم شێوازەی ((کەنەدی)) زۆر بێزار دەبوون و دانیان بەو هەوڵ و کۆششەی ئەو لەپێناو چاکسازیە کۆمەلأیەتیەکاندا نەدەنا.((کەنەدی)) ناچار دەبوو زۆر بەووردی کارەکانی ڕاپەڕێنێت و ئومێدەواربوو کە لەدەوری دووەمی سەرۆکایەتیەکەیدا بەهێز و ووزەیەکی زیاترەوە پەرە بەچاکسازیەکان بدات. ناوبراو لە **٢٢**ی نۆڤەمبەری **١٩٦٣**،کاتێك بەئۆتۆبیلێکی سەر بەتاڵ بەشەقامەکانی ((والاس)) لەتەکزاسدا تێدەپەڕی، ڕووبەڕووی هێرشێکی چەکداری بویەوە و کوژرا. مەرگی لەناکاوی ((کەنەدی)) ئەمریکا و جیهانی سەرسام کرد. حکومەتە یەك هەزار ڕۆژەکەی ((کەنەدی)) کەچاوی بەئاسۆیەکی ڕوناکتر بڕیبوو، کۆتایی پێهات و جیهانی دڵگران کرد. ئەو نمونەی نەوەیەکی لاوو ئومێدەواری ئەمریکا بوو, هەروەها ئەو گوڕوتینەی کە خستیە دڵی چاکسازیخوازانەوە، دەسپێکی گۆڕانکاریەکانی دەیەی شەست بوو، دەیەیەك کە چاوەڕوانی سەرکەوتنی دادپەروەریە کۆمەلأیەتیەکانی لێدەکرا.

گرفتی سەرەکی ((کەنەدی)) لەسیاسەتی دەرەوەیدا چارەسەرکردنی قەیرانی کوبا بوو. ڕژێمە نوێیەکەی کووبا بەسەرکردایەتی((ڤیدل کاسترۆ)) کە لەکۆتاییەکانی دەورەی سەرۆکایەتی ((ئایزەنهاوەر))دا دەستی بەکار کرد، بۆ ئەمریکیەکان مایەی نیگەرانی بوو، هەر لەو کاتەوە دەزگای ((سی ئای ئەی)) و حکومەتەکەی ئایزەنهاوەر بەمەبەستی لەناوبردنی پلانێکیان دارشت و پاش وەرگرتنی ڕەزامەندی ((کەنەدی)) لەئاپریلی**١٩٦١** خرایە قۆناغی جێبەجێکردنەوە. ژمارەیەك لەکووباییەکانی دانیشتووی ئەمریکا و نەیاری ((کاسترۆ)) ئامادەیی خۆیان بۆ گەڕاندنەوە بەرەو کوبا و بەپاکردنی شۆڕشێکی ناوخۆی دژ بەحکومەتی وولأتەکەیان ڕاگەیاند. بەلأم ئەم پلانە سەری نەگرت و لەکەنداوی ((خوکها))ی نزیك کەنارەکانی کوبا، شکستێکی قورسیان خوارد و پلانەکەشیان ئاشکرا کرا. ((کەنەدی)) دانی بەشکستەکەیدا ناو,لێپرسراویەتی پلانەکەی گرتە ئەستۆ:((سەرکەوتن بەسەدان باوکی هەیە بەلأم دۆڕان تەنهاوهەتیوە...من لێپرسراوی دەوڵەتم ولێپرسراویەتی ئەم شکستە بەتەنهایی قەبوڵ دەکەم.))

کاتێك یەکیەتی سۆڤیەت فەرمانی ناردنی چەند موشەکێکی بەرەو کەنارەکانی کووبا دەرکرد، ((کەنەدی)) بەجەرگانە ڕووبەڕووی وەستایەوە. قەیرانی مووشەکەکان لەمانگی ئۆکتۆبەری **١٩٦٢**، ئەگەری شەڕێکی دیکەی هێنایە ئاراوە. ((خرۆشچۆف)) کە لەوانەیە ڕکابەرە نوێیەکەی بەکەسێکی لاو بێ ئەزموون دانابێت،بەجێگیرکردنی مووشەکەکانی یەکیەتی سۆڤیەت لەوولأتەکەی تاقیکردنەوەیەکی مەترسیداری ئەنجام دا. سوور بوونی ((کەنەدی)) وهەڕەشەکانی بۆیەرەنگاربوونەوەی سەربازی ڕاستەوخۆ پاشەکشێ کردنی سۆڤیەت و هەڵگرتنەوەی مووشەکەکانی لێکەوتەوە. لەگەڵ ئەو هەموو ململانێ مەترسیدارەی کەلەنێوان ئەمریکا و سۆڤیەتدا ڕوویدا، بەلأم ((کەنەدی)) توانی بنچینەی سیاسەتی پێکەوە ژیان و ئاشتەوایی ڕەنگ ڕێژی بکات. ئەو بەتەواوەتی پێویستی لێك تێگەیشتن و هاوکاری نێوان هێزەکانی ڕوون کردەوە و دانی بەوەدا نا کە: ((دەبێت دان بەو ڕاستیەدا بنێت کە ویلایەتە یەکگرتووەکان بەهێزترین وولأتی جیهانی نیەو ئێمە تەنها ٦٪ی تێکڕای دانیشتوانی جیهان پێك دەهێنین و ناتوانین بۆچوون و ویستی خۆمان بەسەر لە٩٤٪ی دیەکەدا بسەپێنین. ئێمە نەدەتوانین هەر جۆرە هەڵەیەك چارەسەر بکەین و نەهەر جۆرە خراپە و ستەمێك لەناو ببەین. کەواتە ناتوانرێت ڕێگا چارەیەکی ئەمریکایی یان ڕووسی بۆ هەر جۆرە گرفتێکی جیهانی دابنرێت.))

کەنەدی زیاتر لەهەموو سەرۆك کۆمارەکانی تر بەلای وولأتانی ئەمریکای لاتینیەوە خۆشەویست بوو. دامەزراندنی سوپای ئاشتی، جەختکردنەوە لەسەر ((ڕێکخراوی یەکیەتی بۆ پێشکەوتن)) لەگەڵ پڕۆژەکانی یارمەتیە داراییەکانی وولأتانی ئەمریکای باشوور پێشوازیەکی گەرمی لێکرا.

بەرچاوکردنی ئەوەی کەیارمەتیە دارایەکانی ئەمریکا لەڕابردوودا زیاتر بۆ بەهێزکردنی حکومەتە سەربازیەکانی ئەمریکای لاتین تەرخان کرابوون، پلانی نوێ زیاتر گرنگی بەلادێکان و ژیانی چینی چەوساوەی کۆمەڵگە دەدا، تاوەکو پڕکردنی گیرفانی ژمارەیەك دەسەڵاتدار. لەم ڕووەوە، بەرقەرارکردنی پەیوەندی دۆستانەی لەگەڵ وولاَتە سەربازیە دیکتاتۆریەکانی ئەمریکای لاتین ڕەت دەکردەوە. ((کەنەدی)) لەحکومەتە هەزار ڕۆژیەکەیدا لەگەڵ هەموو ئەو گیروگرفتانەی کە لەسەرەتای ماوەی سەرۆکایەتیەکەی ڕووبەڕووی بوویەوە ـ وەکو قەیرانی کوبا ـ بیرۆکەی ڕێککەوتن و هاوکاریکردنی یەکیەتی سۆڤیەتی درێژە پێدا و تاڕادەیەکیش سیاسەتی جەنگی ساردی پشت ڕاست کردەوە. گرنگیدان بەمەسەلەکانی جیهانی سێیەم ، سیاسەتی ئەو بەرامبەر بەبزووتنەوە نەتەوەییەکان، چارەسەرکردنی قەیرانی گۆنگۆ وای پیشان دەدا، کە بەبەردەوامبوونی سەرۆکایەتیەکەی سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکا نەرمتر و واقیعی تر دەبێت، هەمان شێواز کەلەسەردەمی نیکسۆن و کی سێنجەردا گیرایە بەر و بەرەو لێك تێگەیشتنی زیاتری لەگەڵ وولاَتانی ئەوروپای ڕۆژهەڵات و چین لێکەوتەوە.

گرنگترین ئەو مەسەلانەی کەبوونە هۆی بەرزبوونەوەی دەنگی ناڕەزایی و ڕەق و قینی خودی ئەمریکاییەکان لەناوخۆیاندا، گرفتی نەژادی و تێکۆشان لەپێناو بەرجەستە کردنی دادپەروەری کۆمەڵایەتی بۆ ڕەشەکان، فراوانبونی جەنگی ڤێتنام و خۆپیشاندانی خەڵکی دژ بەجەنگ لەئەمریکا، یاخی بوونی لاوان لەژێر کاریگەری دیاردەی جیاوازی نەژادی و جەنگی ڤێتنام، لەکۆتایشدا ڕاپەڕینی ئازادی ئافرەتان بوو.

گەرەنتی مافی شارستانی و دادپەروەری کۆمەڵایەتی بۆ ڕەشەکانی ئەمریکا لەگرنگترین مەسەلەکانی ساڵەکانی شەست هەژمار دەکرێت. هەوڵدان لەم پێناوە بۆ ساڵەکانی ناوەڕاستی پەنجا دەگەڕێتەوە. لەساڵی ١٩٥٤ دادگای باڵای وولاَت ڕایگەیاند کەجیاکردنەوەی نەژادی قوتابیان لەقوتابخانەکان لەگەڵ قانوونی ئەساسیدا یەکانگیرنیە. قوتابخانە سەرەتایی ناوەندیەکان تائەو کاتە بەشێوەیەکی جووداو بەپێی نەژادەکان وانەیان تیا دەوترایەوە. ئەو دامەزراوانە لە بنچینەدا چیرۆکی نایەکسانی کۆمەڵایەتیان دەگێڕایەوە و هۆکارێکیش بوون بۆ دابەزاندنی ئاستی خوێندەواری ڕەشەکان. بڕیاری دادگای باڵا بەهەنگاوێکی شۆڕشگێڕانە لەنێوان پەیوەندیە نەژادیەکانی ئەمریکا و سیستەمی فێرکردنی وولاَت دەژمێررا. هەرچەندە ئەم بڕیارە تەنها قوتابخانەکانی دەگرتەوە، بەڵام بەدڵنیاییەوە ئەنجامێکی باشی بەدەست هێنا و کاریگەری لەسەر تێکڕای یاساکانی جیاکردنەوەی ویلایەتەکانیش دەبێت. زۆرێك لەویلایەتەکان ناچار دەکران کە گۆڕانکاری لەسیاسەتی نەژادی خۆیان بکەن.

پڕاکتیککردنی ئەم بڕیارە کارێکی وەها ئاسان نەبوو، لەویلایەتەکانی باشوور بەرەنگاربوونەوە دژ بەتێکەڵکردنی نەژادی بەشێوەیەکی هەمەچەشنە سەری هەڵدا. یەکێك لەو شێوازانەی بەرەنگار

بوونەوە، داخستنی قوتابخانە گشتیەکان و یان ڕێگەگرتن لەناونوس کردنی قوتابی ڕەش پێست لەقوتابخانە بوو. لەساڵی **١٩٥٧** چوونە ژوورەوەی نۆ قوتابی ڕەش پێست بۆ قوتابخانەیەکی ئامادەیی لە ((لیتل ڕاك))ی سەر بە ویلایەتی ئارکانزاس زنجیرەیەك ئاژاوە و پشێوی گەورەی لێکەوتەوە و دەوڵەتی فیدراڵی ناچار تەداخوولی کرد. یەکە سەربازیەکانی دەوڵەتی فیدراڵی بەمەبەستی ڕێگەگرتن لەپەرەسەندنی ئاڵۆزی و پشتیوانیکردنی قوتابیانی ڕەش پێست ڕەوانەی ناوچەکە کران و بەجێگیربوونی هێزەکان لەو شوێنانە، لەسەر قوتابخانەکان پێویست کرا کە بەبێ جیاوازی قوتابیە ڕەشەکانیش ناونوس بکەن. لەسەردەمی ((کەنەدی))یشدا بۆ جارێکی تر، هێزەکانی دەوڵەتی فیدراڵی بەمەبەستی پشتگیریکردنی قوتابیەکی ڕەش پێستی زانکۆی می سی سی پی ڕەوانەی ناوچەکە کران. بەم شێوەیە وورده وورده سیاسەتی بەرەنگاربوونەوەی سپی پێستەکان پشت ڕاست کرایەوە و ڕێگای بۆ ڕازیبوونی ڕێژەیی لەپێناو تێکەڵکردنی نەژادیدا خۆش کرد.

بڕیاری دادگای باڵا بۆ تێکەڵکردنی نەژادی قوتابخانەکان چوارچێوەیەکی فراوانتری بەخۆوە بینی و ململانێ و نەبەردی ڕەشەکانی لەپێناو بەرجەستە کردنی یەکسانیە کۆمەڵایەتیەکان تەوندوتۆڵتر کردەوە. ژمارەیەك ڕێکخراوی نوێ بۆ بەرگریکردنی گشتی، لەبەرامبەر جیاوازیە نەژادیەکان هاتنە ئاراوە، چەندەها شێوازی نوێتریش بەکار هێنرا و لەنێوانیاندا ڕابەرێکی ڕەش پێست بەناوی ((مارتین لۆتەر کینگ)) لەهەمووان زیاتر ناوبانگی دەرکرد. بەکارهێنانی ئامێرەکانی هاتووچۆ بەبێ جیاوازی وەك چالاکیەکی سەرەکی لەم قۆناغەوە دەستی پێکرد. لەساڵی **١٩٥٥** لەشاری مۆنتگمری سەربە ویلایەتی ئالانا ناڕەزاییان دژ بەم شێوازە دەربڕی و ((لۆتەر کینگ)) لەگەڵ ژمارەیەك لەهاوڕێیانی ڕووبەڕووبوونەوەیەکی ئارام و ڕەخنەگرانەیان دەست پێکرد، ڕەشەکانیش لەدانیشتن لەو شوێنە تایبەتیانەی کە لەنێوان باسەکان بۆیان دیاری کرابوو، خۆیان بەدوور گرت و ڕووداوەکە بەشێوەیەکی بەربڵاو لەچاپەمەنیەکاندا بڵاوکرایەوە و، ویژدانی سپی پێستەکانی بەخەبەر هێنایەوە و ژمارەیەك لەلاوە سپە پێستەکان لەویلایەتە جۆراو جۆرەکانەوە هاتن بەهانای ((کینگ))ەوە و پەیوەندیان بەڕاپەڕینی بەرگری ڕەشەکانەوە کرد.

لەساڵی **١٩٥٦** دادگای باڵا بڕیاری نایاسایی بونی جیاکردنەوەی ڕەش و سپی بۆ بەکارهێنانی ئامێرە گشتیەکانی گواستنەوە پەسەند کرد و ئەم بڕیارە سەرکەوتنێکی دیکەی بۆ ڕاپەڕینی مافی شارستانی ڕەشەکان دەستەبەر کرد. لە ١٩٦٠ پاش ئەوەی ژمارەیەك قوتابی ڕەش پێست لەکۆلێژێکی ویلایەتی کارولینای باکوور بەنیازبوون بچنە نێو چێشتخانەیەکەوە کە تایبەت بوو بەقوتابیانی سپی پێست، ڕێگەیان لێگیراو ئەوانیش لەبەرامبەردا دەستیان بەمانگرتن کرد. بەبڵاوبوونەوەی ئەم هەواڵە، مانگرتنی ڕەش پێستەکان بۆ نێو زۆربەی چێشتخانەکانی قوتابخانە و شارەکان ـ کەتایبەت بوون

بەشپی پێستەکان ـ تەشەنەی کرد و چەند ڕۆژێکیش بەردەوام بوو و تەنها بەبەکارهێنانی هێزی سەربازی، ویلایەتەکان دەیانتوانی مانگرتنەکان بلاوە پێبکەن. بەلاَم ئاکامەکەی هەر تێکەلکردنی شوێنە گشتیەکان و ڕێستۆرانتەکان بوو. بەمەبستی دابینکردنی مافی شارستانی و ئازادی و پیشە ڕێکخراوە جۆربەجۆرەکانی ڕەشەکان بڕیاریاندا ڕێپێوانێکی بەر فراوان بەرەو واشنگتۆن ساز بدەن. ژمارەیەکی زۆر لەسپی پێستەکان و ئەمریکیەکان پەیوەندیان بەڕاپەڕینەکەوە کرد. زیاتر لە دووسەد هەزار ئەمریکی، ڕەش و سپی، پیر و لاو کە هاوینی **١٩٦٣** بەرەو واشنگتۆن کەوتنە ڕێ و ڕێپێوانێکی بەرفراوانیان بەرپا کرد، ڕێپێوانێك کەوەکو ((کەنەدی)) دەلێ ، ئەمریکا دەیتوانی شانازی پێوە بکات، چونکە ئامانج لەم ڕێپێوانە دووبارە جەخت کردنەوەی قانوونی ئەساسی ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی بوو,کە تیایدا دووپاتی کردەوە کە هەموو هاولاَتیانی ئەمریکا لەبەرامبەر یاسادا یەکسانن. ئەم ڕێپێوانە هەولێك بوو لەپێناو دابینکردنی مافی شارستانی و ئاگادار کردنەوەیەکیش بوو بۆ کۆمەلگەی ئەمریکا، کە چیتر ڕەشەکان نایانەوێ سالەهای سالْ لەچاوەڕوانیدا بن، تاوەکو بەو مافانە بگەن کە لەقانوونی ئەساسیدا دانیان پێدا نراوە. بەم شێوەیە کۆمەلگەی ئەمریکی ناچار بوو دان بەئەرکەکانی خۆیدا بنێت و بەشێوەیەکی جدی لەپێناو دەستەبەرکردنی مافە سەرەکیەکانی ڕەشەکان هەنگاو بنێت.

بەدەست بەکاربوونی ((لیندۆن جانسۆن)) چێنشینی ((کەنەدی))، کۆمەلێك نوسراوی تایبەت بەدیاریکردنی مافی شارستانی ڕەشەکان لەلایەن گۆنگرەی ئەمریکاوە بڕیاریان لەسەر درا. لەم نوسراوانەدا بابەتەکانی وەك هەلبژاردن، شوێنی نیشتەجێ بوون، ئاسانکاری پیشەیی جەختیان لەسەر کراوەتەوە و هەر جۆرە کردارێکی ڕەگەز پەرستی یان ڕێگەکرتن لەمافی بەشداربوون لەهەلبژاردنەکان، هەلبژاردنی شوێنی نیشتەجێ بوون، یان جیاوازی کردن لەنێوان تاکەکان لەکاتی دامەزراندیاندا لەبەر نەژاد یان ڕەگەز بەپێی ئەم یاسایە قەدەغەکرا و ئەنجامەکەشی بەنەمانی جیاوازی نەژاد لەشوێنە گشتیەکان و هۆیەکانی هاتووچۆ لەسەرتاسەری وولاَت کۆتایی هات. بەلاَم سنووردداربونی جێبەجێکردنی یاسان بەئاشکرا هەستی پێدەکرا و ئەو گرفتانەی کەڕووبەڕووی سیستەمی فێرکردن، پیشە و یان نیشتەجێبوون لەناوچە و گەڕەکە ڕەش پێستەکان دەبوونەوە بەزەبری یاسا چارەسەر نەدەکران.

مانەوەی هەموو ئەم [کێشە] ونارەزاییانە، ڕەشەکانی بەرەو دامەزراندنی گروپە یاخی بووەکان ڕاکێشا، یەکێك لەو گروپانە، کۆمەلەی موسولمانانی ڕەش پێست بوو ، ئەم گروپە لەسەرەتاکانی دەیەی شە ستەوە بەسەرکردایەتی کەسێك ناسراو بە ((ئیلیجاه موحەمەد)) لەشیگاگۆ و ناوچەکانی دیکەی ئەمریکا دامەزرا، ئەو داوای جیاکردنەوەی بەتەواوەتی ڕەش و سپی دەکرد و باوەڕی وابوو

کەپێویستە لەڕووی ئابووریەوە تەنها پشت بەخۆ ببەستن. موسولمانانی ڕەش پێست، کار و کۆشش و زیادە ڕۆیی نەکردنیان کردە سەر مەشقی کارەکانیان. بەکێلانی زەوی، کۆکردنەوەی بەروبووم، درووستکردنی دووکانی تایبەت بەخۆیان و ڕاکێشانی ژمارەیەکی زۆر لەبێ نەوایان بۆ لای خۆیان، سوود وەرگرتن لەتواناکانیان، لەپێناو گەیشتن بەخود کیفایی، هەنگاوی جددیان نا. باوەڕهێنانیان بەئاینی پیرۆزی ئیسلام لەبەر ئەوەبوو، کە ژمارەیەکی زۆر لەوولاَتانی کیشوەری ئەفریقا موسولمان بوون و [لەئیسلامدا] ڕەنگ و نەژاد لەبیروباوەڕی مەزهەبیدا هیچ کاریگەریەکی نیە. ئیسلام لەو ڕووەوە شێوازێکی ئازادیخوازانەی بەخۆوە گرتبوو. یەکێکی تر لەڕابەرانی خاوەن پلە و پایە و هۆشیاری ڕەشەکان ((مالکم ئیکس)) بوو، کەلەنێو شاری نێویۆرك و بەتایبەت گەڕەکی هارلم، لەڕووی بانگەوازی ئاینی ئیسلام و کۆکرنەوەی ڕەشەکانەوە ناوبانگی زۆری پەیدا کردبوو. ئەو بەهێمای ڕەق و قینی ڕەشەکان دەژمێررا. ڕۆشن فکرە ڕەش پێستەکان و گروپەکانی تریش ڕێزێکی تایبەتیان بۆ دادەنا، بەلاَم بەهۆی سەرهەلدانی ناکۆکی لەنێوان گروپی موسولمانانی ڕەش پێست لەنێو خۆیاناد، ((مالکم ئیکس)) گومانی خراپی خرایە پالْ و ئەگەری پەرتەوازەیی و دووبەرەکی نێوان گروپەکەی ئەو و ((ئیلیجا موحەمەد)) بووە هۆی مردنی.

گروپەکەی ((مارتین لۆتەر کینگ))، کە باوەڕێکی تەواوی [بە پەیڕەوکردنی] شێوازێکی ئارام و ئاشتیخوازانە هەبوو، زۆرینەی ڕەشەکانی بۆلای خۆی ڕاکێشا. ئامانجی ئەم گروپە ئاشتیخوازە ئەوەبوو کەبەڕێگەی گفتوگۆ دەربڕینی نارەزایی بەبێ پەنابردنە بەر زەبر و توندوتیژی، ویژدانی کۆمەلگەی سپی پێستی ئەمریکایی بەئاگا بهێنێتەوە و لەڕێگەی ئاشتیانە بەئامانجەکانی خۆی بگات.

هەستی خۆ بەگەورەزانینی نەژادی ڕەش پێست لەسەرەتاکانی دەیەی شەستەوە سەرچاوەی دەگرت. ئاوێتە بوونی پایەبەرزی نەژادی ڕەش لەگەلْ بێ بەشکردنی لایەنی ئابووری، سەرهەلدانی درووشمی ((هێزی ڕەش))ی بەدوادا هات، بۆ ئەوەی گروپە جۆراوجۆرەکانی نەژادی ڕەش وەك ئامێرێك بۆ باشتر کردنی ژیانی خۆیان و دەربڕینی نارەزایی خۆیان بەکاری بهێنن. ((هێزی ڕەش)) گرنگی بەڕەگ و ڕیشە فەرهەنگیەکانی نەتەوەی ڕەش و خوێندنەوەی مێژووی ئەفریقا، سەرکەوتنی ڕەشەکان لەوەرزش، مۆسیقا، ئەدەب و هونەرە نمایشیەکان دەدا و جەختی لەسەر چڕبوونەوەی دەسەلاَت لەدەستی ڕەشەکان و وەلاخستنی ئەو سپی پێستانەی کەلەگەلْ ڕاپەڕینی شارستانیدان، دەکردەوە. بەردەوامبوون لەسەر گرنگیدان بە درووشمی ((هێزی ڕەش)) بەکاری گێرەشێوێنی و دامەزراندنی گرپە چەکدارەکانی وەك حیزبی ((پلنگە ڕەشەکان)) کۆتایی پێهات. درووشمی ئەم گرپە نوێیە پەنابردنە بەر توندوتیژی و بەدەستهێنانی دەسەلاَتی سیاسی بوو لە ((ڕێگەی دەمانچەوە.))

خرۆشی ڕەشەکان لەناوەڕاستی دەیەی شەست ئاژاوە و پشێویەکی زۆری نایەوە. لەگەڕەکێکی ڕەش پێست نشینی شاری لوس ئانجلوس ناسراو بە ((واتس)) یاخی بووان شۆڕشێکی خوێناویان بەپاکرد کە ,دواتر سنووری شاری لوس ئانجلسی بەزاند و بەخێرایی شارەکانی تریشی گرتەوە. شۆڕشە نەژادیەکان زیاتر دژ بەهێزی پۆلیس و دەمارگیریە نەژادیەکان بەرپا دەکران، کەهەندێ جار زەرەروو زیانێکی گیانی و مادی زۆریان لێدەکەوتەوە.

((کۆمیسیۆنی بەدوادا چونی کارە توندوتیژیەکانی شارەکان)) کەلەلایەن ((جانسۆن))ەوە ئەرکی لێکۆڵینەوەی گیروگرفتی شارەکان و دیاردەی ڕەگەز پەرستیان پێ سپێردرابوو، پاش چەند مانگ دیراسەو لێکۆڵینەوە، ڕاپۆرتێکی لەم بارەیەوە بڵاو کردەوە کەسەرنجی زۆرێك لەخەڵکی بۆ لای خۆی ڕاکێشا. بە پێی ڕاپۆرتی ئەم کۆمیتەیە دەمارگیری نەژادی کۆمەڵگەی سپی پێست کە بنچینەیەکی قوڵی مێژوویی و کۆمەڵایەتی هەیە، هۆکاری سەرەکی یاخی بوونی ڕەشەکان و ڕاپەڕینی شارەکان بوو. لەواقیعیشدا ڕاپەڕینی ڕەشەکان زیاتر دژ بەهێماکانی دەسەڵاتی کۆمەڵگەی سپی پێست بوو، تاوەکو خودی سپی پێستەکە. بەپێی ئەم ڕاپۆرتە، ئەو هۆکارانەی کەیارمەتی دەربوون بۆ سەرهەڵدانی شۆڕشی نێو شارەکان بریتی بوون :لەتوندوتیژی هێزەکانی پۆلیس بەرامبەر بەو کێشانەی کەڕووبەڕووی ڕەشەکان دەبوونەوە، بێ کار و ئاڵۆزی دەستکەوتنی کار و پیشە، بارودۆخی نالەباری شوێنی نیشتەجێ بوون، نەبونی پێداویستیەکانی فێرکردن یان گەشت و گوزار، پشت گوێخستنی داواکاری و سکاڵای ڕەشەکان لەلایەن دەسەڵاتی دادوەریەوە، گرنگی نەدانی دەوڵەت بەباشکردنی ئاستی خۆشگوزەرانیان. کەواتە هەموو ئەم هۆکارانە ڕۆڵی سەرەکیان لەسەرهەڵدانی بێ سەر و بەری و زیادبوونی هەژاری و پشێویدا دەگێڕا. توندوتیژی و تاوان و بێ ڕەوشتی و بەکارهێنانی مادە بێ هۆشکەرەکان و پەرەسەندنی فەساد و تاوان لەشارەکانیش لەدایك بووی ئەم فاکتەرانە بوون. داواکاریە سەرەکیەکانی لێپرسراوانی لێکۆڵینەوە دەربارەی ڕق و یاخی بوونی ڕەشەکان، دیاریکردنی گوژمەیەکی تایبەت و فراوان بۆ ڕیشە کێش کردنی هەژاری، چاککردنی مەرجەکانی فێرکردن و شوێنی نیشتەجێبوون، ئەمە و جگە لەڕاهێنانی هێزەکانی پۆلیس و کارمەندە ئیداریەکان و ترسان لەکۆمەڵگەی ڕەش پێست پشت ڕاست بکەنەوە، جەختیان لەسەر کرایەوە.

بەدانانن بەو ڕاستیەی کە کۆمەڵگەی ئەمریکی، بەڕەش و سپی یەوە تەنها هوشیاری و هاوکاریەکی دوور لەدەمارگیری نەژادی، دەتوانێت ئەم ئەم گرفتە گەورەیە چارەسەر بکات، شێوازی ئاشتیانە و دووربینیان لەجیاتی کردەوە توندوتیژیەکان ـ کەڕێگا چارەیەکی کاتی بوو ـ پێشنیاز دەکرد.

لەگەرەمەی ڕاپەڕینە یەك لەدوایەکەکانی نێو شارەکان و جۆش و خرۆشی ڕەشەکاندا، مەرگی ((مارتین لۆتەر کینگ)) کۆسپێکی گەورەی لەبەردەم دەستەبەرکردنی مافی یەکسانی ڕەشەکاندا درووست کرد و دژواریەکانی زیاتر کرد. ئەو لەمانگی ئاپریلی ساڵی **١٩٦٨**داو لەشاری مەمفیس لەویلایەتی تەنسی ڕووبەڕووی هێرشێکی چەکداری بوویەوە و کوژرا. ئەم کارەساتە بۆ هەندێ کەس واتای بێ نرخ بوونی سیاسەتی خۆبەدوور گرتن لەبەکارهێنانی تۆبزی و فەلسەفەی نەبوونی توندوتیژی دەگەیاند، بەتایبەتی کەئەم کارەساتە لەکاتێکدا ڕوویدا کە تەنها دوو مانگ بەسەر کوژرانی ((رابێرت کەنەدی)) برای سەرۆك کۆماری پێشوودا تێپەڕی، کە ناوبراو لەلایەن ڕەش پێستەکانەوە لەڕاددەبەدەر خۆشەویست بوو.

کردەوە توندوتیژیەکان، پێکدادانی خوێناوی لەگەڵ هێزە سەربازیەکان و پشێوی نێو شارەکان، بەکۆتایی هاتنی دەیەی شەست کۆتاییان پێهات. بەڵام ئەو چالاکی و هەنگاوانەی کەلەپێناو بەدەست هێنانی یەکسانیە کۆمەڵایەتیەکان و دابین کردنی مافی شارستانیدا نران، ئەنجامێکی پۆزەتیف و بوونیاد نەرانەیان لێکەوتەوە. کۆمەڵگەی سپی پێستی ئەمریکا دانی بەو ڕاستیەدا نا کەدەمارگیری نەژادی تاچ ئەندازەیەك یارمەتی پەرەسەندنی ئەم گرفتە کۆمەڵایەتیە دەدات کە ڕووبەڕووی کۆمەڵگە بووەتەوە. چەسپاندنی مافی شارستانی ڕەشەکان و هەنگاوە یاساییەکانی سەردەمی جانسۆن تاڕاددەیەك گرێ کوێرەی ئەم گرفتەی کردەوە و ڕەشەکانی بەشێوەیەکی چالاکانە هێنایە نێو پرۆسە سیاسیەکانەوە.

بەپەرەسەندنی پێداویستیەکانی هەڵبژاردن، زیاتر لەپەنجا ڕەش پێست بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری شارەکان، ژمارەیەکیش بۆ نوێنەرایەتی کۆنگرە و هەندێکی دیکەش وەك کارمەندی ئیداری، مافی بەشداریکردنیان لە کاروباری سیاسی پێدرا. دەرگای قوتابخانە و زانکۆکان بەڕووی ڕەشەکاندا کرانەوە، خوێندنی فەرهەنگی نەژادی ڕەش وەك بەشێکی گرنگ و وانەیەکی سەرەکی نێو زانکۆکان دەستنیشان کرا. لەساڵەکانی حەفتا، ژمارەیەکیزۆر لەڕابەرانی ڕەش پێست کەیشتنە ئەو باوەڕەی کەپێویستە لەپێنا و چوونە نێو کۆمەڵگەی سپی پێست و بەدەستهێنانی دەسەڵات لە وڵات پشت بەڕێگای یاسایی ببەستن و خۆیان لە پەنابردنە بەرکاری تۆبزی و توندوتیژی بەدوور بگرن. فێرکردنی ڕەشەکان، پەرەسەندنی ئیمکاناتی ئابووری، چاکتربوونی شوێنی نیشتە جێبوون، لەو جۆرە پرۆژانە بوون کە سەرکەوتنێکی بەرچاویان بەدەست هێنا. هەرچەندە دیاردەی دەمارگیری بەتەواوەتی بنەبڕ نەکرا، بەڵام بەبەراورد لەگەڵ ساڵەکانی ڕابردوو هوشیاری و چالاکی ڕەشەکان دەرفەتێکی باشتری بۆ بەدەست هێنانی پلە و پایەی کۆمەڵایەتی بۆ ڕەشەکان و بەرقەرارکردنی تەفاهومێکی زیاتر ڕەخساند.

جەنگی ڤێتنام، دەنگی نارەزایی ژمارەیەکی زۆری ئەمریکیەکانی دژ بەسیاسەتی دەوڵەتەکەیان بەرز کردەوە. ڤێتنام کەپێشتر بەشێك لەهیند و چین و فەرەنسای پێك دەهێنا، بەشکانی هێزەکانی فەرەنسا بەرامبەر بەڤێتنام لەساڵی ١٩٥٤ بۆ دوو وولاتی جیاواز دابەشکرا. دوابەدوای کشانەوەی هێزەکانی فەرەنسا لەڤێتنام شەڕ لەنێوان حکومەتی کۆمۆنیستی باکوور و حکومەتی باشووردا دەستی پێکرد. ئەوەبوو کەئەمریکای بۆ پشتیوانی کردن لەڤێتنامی باشوور تاڕادەیەك دەستی لەنێو کاروباری چین و هیند وەردا، بەڵام تاسەردەمی ((کەنەدی)) هیچ جۆرە بەشداریەکی ڕاستەوخۆی هێزەکانی ئەمریکا لەجەنگی ناوخۆی ڤێتنامدا نەسەلمێنراوە، تەنها ئەو گروپە نەبێت کەبەناوی ڕاوێژکاری سەربازی لەوێدا جێگیر کران. پاش کوژرانی ((دیم))، ڕژێمی سایگۆن ڕووبەڕووی قەیرانێکی ئاڵۆزتر بویەوە و وەك ((جانسۆن)) دەڵێ، لەسەر ویلایەتە یەکگرتوەکان پێویست بوو، لەپێناو پاراستنی سەربەخۆیی ڤێتنامدا تێبکۆشێ، کەچی پشتیوانیەکی تەواوی لەکۆماری ڤێتنامی باشوور کرد. گیرۆدەبوونی ئەمریکا لەڤێتنام بەخێرایی چوارچێوەیەکی فراوانتری بەخۆوە گرت. چارەنوس کەسێکی خستە نێو کۆشکی سپیەوە، کەلەساڵی ١٩٦٤ ووتی : سەرۆك کۆمارێك نابێت ئەگەر بهێڵێت ((ڤێتنام بەرێگای چیندا بڕوات)). دەوڵەتی ((جانسۆن)) وای دەبینی کەپێویستە رێگە لەپەرەسەندنی دەسەڵاتی چین و یەکیەتی سۆڤیەت لەباشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا بگرێت. لەهاوینی ١٩٦٤ لەدوای هێرشێکی هێزە سەربازیەکان ڤێتنامی باکوور بۆ سەر کەشتیەکی جەنگی ئەمریکا لەگەنداوی ((تونکین)) لەنێو خاکی ڤێتنام، ((جانسۆن)) داوایەکی پێشکەش بەکۆنگرە کرد بۆ ئەوەی بەدەرکردنی بڕیارێك ڕێگە بەدەسەڵاتی جێبەجێ کردن بدات کە بەهەر شێوەیەك بەباشی دەزانێت هێزە سەربازیەکانی ئەمریکا ڕەوانەی ڤێتنام بکات. دەرکردنی ئەم بڕیارە، دەستی دەوڵەتی ((جانسۆن))ی بۆ هێرشی سەربازی لەڤێتنام کردەوە. لەساڵی ١٩٦٦ ئەمریکا زیاتر لەدووسەد و پەنجا هەزار سەربازی ڕەوانەی ئەو وولاتە کرد و لەساڵی ١٩٦٧ ئەم ژمارەیە گەیشتە نیو ملیۆن سەرباز و بوجەیەکی زۆریشی بۆ تەرخانکرد. بەناردنی ئەم هێزانە پێکدادانەکانی ئەمریکا لەڤێتنام شێوازێکی فراوانتری بە خۆوە گرت، بەڵام پاش چوار ساڵ جەنگی بەردەوام، ئەمریکا نەتوانی ڕژێمەکەی ڤێتنامی باکوور بڕوخێنێت، نەرێگە لەهێرشی تۆپخانەکانی (ویت کۆنگ)) بگرێت. ویت کۆنگەکان ژمارەیەك گوند نشینی ڤێتنامی باشوور بوون کە لەپێناو خزمەتکردنی وولاتەکەیان ئامادەی هەموو جۆرە فیداکاریەك بوون. زۆربەشیان جووتیارانی سادە و نەخوێندەوار بوون کە گیانی خۆیان بەهۆی خۆشەویستیان بۆ نیشتیمان بەخت دەکرد. شارەزای بیروباوەڕی کۆمۆنیستی نەبوون و تەنها فێری ئەوە کرابوون کەپێویسیتە دلێرانە و فیداکارانە لەپێناو ڕزگارکردنی وولاتەکەیان بجەنگن و بکوژرێن. لێپرساوانی واشنگتۆن بەدانانان بە یەکپارچەیی جیهانی کۆمۆنیزمدا, ئەگەری شۆڕشی میللی و بەرگری ناوخۆیان

ڕەت کردەوە و ئۆباڵی ڕاپەڕینەکانی لادێکانی باشوور دەخستە پاڵ ڕژێمی هانۆی و دەوڵەتە زلهێزە کۆمۆنیستەکانی ئەو سەردەمە. هەر ئەندازەش کە لەهێنانەدی ئامانجەکانیاندا ڕووبەڕووی شکست بوونەوە، لەسەر پشتگیریکردنی ڕژێمی سایگۆن و ڕەوانەکردنی سەباز و چەك و تەقەمەنی بەرەو ڤێتانام زیاتر پێداگیریان دەکرد. بەهۆی تۆپبارانکردنی ڤێتنامی باکوور و تەشەنەکردنی جەنگ بەرەو لادێکانی ڤێتنام، ژمارەیەکی زۆر لەخەڵکی مەدەنی ئەو ناوچانە گیانیان لەدەستدا. لەسەردەمی سەرۆك کۆماری ((جانسۆن))دا ژمارەی کوژراوەکانی ئەمریکا گەیشتە بیست و هەشت هەزار سەرباز و لەو کاتەوە نارەزایی سەربازەکانیش دژ بەم بارودۆخە دەستی پێ کرد. شەڕێکی بێ سوود کەوادەردەکەوت هەرگیز کۆتایی نایەت، ئەمریکا لەنێو بارودۆخێکی ئاڵۆزدا ڕووبەڕووی گیروگرفتێکی زۆر کردەوە.

خەڵکی ئەمریکا بەهۆی درێژخایەنی شەڕەکەوە ڕۆژبەڕۆژ نیگەرانتر دەبوون. پەیمانە داراییەکانی ئەمریکا و ئەو بوجە سەرسوڕهێنەرەی کەلەلایەن دەوڵەتەوە بۆ جەنگی ڤێتنام تەرخانکرا، کۆسپ و تەگەرەیەکی گەورەی لەبەردەم جێبەجێکردنی بەرنامە چاکسازیەکان ناوخۆی ئەمریکادا درووست کرد و شتێکی وەهای بۆ بەرەنگاربوونەوەی فەقیری و گیروگرفتە نەژادیەکان نەدەهێشتەوە. ئەو گوژمەیەی بۆ جەنگی ڤێتنام سەرفکرا، هەڵئاوسانێکی ئابووری سەرنج ڕاکێشی بەدوادا هات. کە سری بووجەی ئەمریکا کە بەهۆی سیاسەتە ڕووداو خوازیەکانی دەوڵەت لەباشوور و ڕۆژهەڵاتی ئاسیا و هەروەها سەرمایە گوزاریە گەرەو فراوانە دەرەکیەکانیەوە هاتبویە ئاراوە، دۆلاری ئەمریکای ڕووبەڕووی گیروگرفت کردەوە.

ژمارەیەك لەسیاسەتمەدارانی ئەمریکا، جەنگی ڤێتنامیان بەڕووبەڕوبوونەوەیەکی بێ هودە دەزانی، کەدەسەڵاتی جێبەجێکردن بەوەرگرتنی ئیختیاراتی بێ سنوور پەرەی پێدا. ئەنجامەکەشی بریتی بوو لەو بەڵێنانەی کە ئەمریکا بە حکومەتی سایگۆنی داو، زیادبوونی ژمارەی کوژراوەکان بەبێ گەیشتن بە ئامانجێکی دیاریکرا و مەترسی پڕ چەك بوونی بەرامبەر. سیناتۆر ((فولبرایت))یش یەکێك بوو لەو کەسانەی کەباوەڕی وابوو، ئەمریکا بەبێ ئەوەی هیچ جۆرە بەرژەوەندیەکی ئابووری یان سەربازی لەجەنگی ڤێتنامدا پاڵی پێوە بنێت، بەشداری لەجۆرێك لە خۆکوشتنی سیاسیدا کردوە. لەواقیعدا ڤێتنام وەك ((زەلکاوێکی شەیتانی و کاولکەر)) وابوو کە مۆرڤەکان، پسپۆڕیەتیەکان، بووجەیەکی فراوانی قووت دەدا، لەم جەنگەدا ئەمریکای زلهێز وەك فیلێکی زەبەلاح وابوو لەبەرامبەر سوپایەك مێروولەدا کە بەهەموو توانایەوە نەیدەتوانی بەسەر ئەو گیانداره ((وورد و عەجولانە))دا زاڵ بێت.

لەلایەکی تریشەوە دەنگی نارەزایی لاوانی ئامادە کرد بۆ خزمەتی سەربازی، دژ بەجەنگ بەرزبوویەوە. ئەوان زۆر ڕقیان لەسیستەمی خزمەتی سەربازی دەبوویەوە و خۆیان لەسەربازی بەدوور

گرت و کارتی ڕەوانەکردنیان بۆ شوێنی خزمەتەکانیان لەخۆپیشاندانەکانی دژ بەجەنگدا سوتاند. جەنگی ڤێتنام لەڕێگەی کەناڵەکانی تەلەفزیۆنەوە خۆی کرد بەماڵی هەموو خێزانێکی ئەمریکیدا. هەر تەلەفزیۆن بوو کە بەبڵاوکردنەوەی هەواڵەکانی تایبەت بە ڤێتنام، کارەساتەکەی بۆ ناو خاکی ئەمریکا گواستەوە. خۆپیشاندانی گەورە و بەر فراوانی دژ بەجەنگ لەسەرتاسەری ئەمریکادا سەری هەڵدا، ژمارەیەکی زۆر لەئەندامانی چینی ناوەندی کۆمەڵگە بۆ یەکەمین جار ڕژانە سەر شەقامەکانی ئەمریکا. قوتابیانی زانکۆ لەویلایەتی کالیفۆرنیاوە تا نیۆیۆرك دەستیان بەخۆپیشاندان کرد، ئاشتیخوازان، پشتیوانانی مافی شارستانی ڕەشەکان، لایەنگرانی هەڵوەشانەوەی سیستەمی خزمەتی سەربازی، ئەوانیش [هاودەمی و هاوخەمی] خۆیان بۆ خۆپیشاندەران دووپات کردەوە، لەسیاسەتی دەوڵەتەکەیان کەوتنە گومانەوە و ڕەخنەیان لەبەکارهێنانی هێزی سەربازی حکومەتیان لەپێناو سەپاندنی بیروباوەڕی خۆی بەسەر خەڵکی دیکەدا گرت.

کۆمەڵێکی تر لەلاوانی ئەمریکا، کەرق و قینیان لەبارودۆخی ناوخۆی وڵات و پەرەسەندنی جەنگەکان گەیشتبویە بینەقاقە، ڕوویان لەنەریتی کۆنی پشێوی نانەوە کردەوە. پێکەوە ژیان، گرنگی دان بە ئاینزاکانی ڕۆژهەڵات، بەکارهێنانی داودەرمانی بێ هۆشکەر و ڕوو وەرگێڕان لە کۆمەڵگەی پڕ ناز و نیعمەتیان کردە پیشەی خۆیان.

دەیەی پڕ لەئاژاوە و هەوراز و نشێوی سەختی شەست، سەردەمی دەربڕینی ناڕەزایی بوو. ناڕەزایی دەربڕین بەرامبەر بەجەنگ، نایەکسانیە کۆمەڵایەتیەکان، خۆشگوزەرانی مادی، پیس بوونی هەواو سەرچاوە سروشتیەکان، جیاوازی نەژادی و نایەکسانی لەنێوان هەردوو ڕەگەزی [نێر و مێ]، چوارچێوەیەکی فراوانتریان بەخۆ گرت و گۆڕانکاریەکی گەورەیان هێنایە ئاراوە.

هەوڵەکانی ژنان لەپێناو یەکسانی کۆمەڵایەتی و ئابووری، شێوەی ڕاپەڕینێکی سەرکەوتووی بە خۆوە گرت.

لەساڵەکانی ١٩٢٠ ژنان بەمافە سیاسیەکانیان گەیشتن و مافی بەشداریکردنیان لەکاروباری وڵات پێدرا، زۆربەشیان خۆیان بەئیش و کاری دەرەوەی ماڵ سەرقاڵ کرد. بەسەرهەڵدانی جەنگی دووەمی جیهانی چالاکی ژنان لەبواری کاروباری کۆمەڵایەتیدا پەرەی سەند.پیاوان ڕوویان لەبەرەکانی جەنگ کرد و ژنانیش شوێنی ئەوانیان لە کاروبارەکاندا گرتەوە. پاش کۆتایی هاتنی جەنگ و گەڕانەوەی سەربازەکان بۆ سەر پیشەکانیان، چالاکیە کۆمەڵایەتیەکانی ژنان تەسك تر بوویەوە و بە گەشەسەندنی باری ئابووری لە پەنجاکان، خۆشگوزەرانی مامناوەندی چینی مامناوەندی کۆمەڵگەش زیادی کردوو بەدابین کردنی دەرامەتی پێویست بۆ خێزانەکان، ژنان چیتر پێویستیان بەچالاکی کۆمەڵایەتی نەدەبوو. ژنانی خۆشگوزەران، هیچ جۆرە ئیش و کارێکیان جگە لەماڵداری و

خۆڕازاندنەوە و بەشداریکردن لەدانیشتن و کۆبوونەوەی دۆستانەو گەشت و گوزار نەبوو. هاوکات لەگەڵ خۆشگوزەرانی مادی، گرنگیدان بەئارایشت و جوانی شوێن کەوتنی مۆدی نوێ زیادی کرد. جوانی و ژنیەتی، بوو بەیەکێك لەتایبەتمەندیە سەرەکیەکانی ڕەگەزی مێ لەو سەردەمەدا. قوتابخانە تایبەتیەکان بۆ فێرکردنی چۆنیەتی هەڵسوکەوت کردن دامەزران، شێوازی لەبەرکردنی جل و بەرگ و ئارایشت بایەخێکی ئێجگار زۆری پێدرا. چەندەها کتێبی جۆراوجۆر لەبوارەکانی ڕێو ڕەسمی ماڵداری و میوانداری و هاو سەر گرتن بڵاوکرانەوە. بەدەمەوە بوون و گرنگیدانی ژن بەهاوسەرەکەی بوو بەئەرکی سەرەکی ئافرەتان لەو سەردەمەدا.

ئەدەبیاتی ئەو سەردەمە، جگە لەگرنگیدان بەبێ تاونی، پاکی و بێ گەردی و ڕوونی لە پیاهەڵدانی دیمەنی سەرنج ڕاکێشی ئافرەت کرد. لەئەنجامدا ژن وەکو بوونەوەرێکی لاواز و ناسکی لێهات کەدەبوو پشتیوانی لێبکرێ و ئەرکی سەرەکی زیاتر خۆ جوانکردن و خۆڕزاندنەوە بۆ بەدەستهێنانی ڕەزامەندی پیاوەکان بێت. خوێندنی باڵا لەبەشەکانی زانستی و لێکۆڵینەوەی بەرهەمە بەنرخەکان بۆ ژنان سنووردار کرا. فێرکردن تائەو ئەندازەیە بەپێویست دەژمێررا کە ژن وەك «کائینێکی» نەرم ونیان، دلۆڤان، خاوەن داب و نەریت و پەروەردەکراو پیشان بدات، بەگشتی باوەڕیان وابوو کە ئەگەر چی ژن کۆمەڵە زانیاریەکیش لەمێشکدا گەڵاڵە بوویێت، بەڵام نابێت لەبەرامبەر پیاودا ئەو بیروڕایەی خۆی ئاشکرا بکات، چونکە لەسەرنج ڕاکێشی و شانت و شکۆی کەم دەکاتەوە.

بڵاوبوونەوەی کتێبی ((ئەفسانەی ژنایەتی)) بەرهەمی ((بێتی فریدان)) لەساڵی ١٩٦٣ قەڵەمی بەتاڵبوونەوەی بەسەر هەموو ئەم بیروباوەڕانەدا هێناو کاریگەریەکی گەورەشی لەسەر بەئاگا هێنانەوەی ژنان و هەوڵدان بۆ بەدەستهێنانی مافە کۆمەڵایەتیەکانیان درووست کرد. ئەم بەرهەمە سەرنجی تێکڕای ئافرەتانی بۆ نایەکسانیەکا ڕاکێشا. بەگوێرەی ئەو ئامارانەی کەبڵاوکرانەوە، ژمارە ئەو ژنانەی کە لەخوێندنی باڵادا وەردەگیران بەبەراورد لەگەڵ ساڵەکانی ١٩٢٠، تارادەیەك کەم بووبوونەوە، ژمارە ئەو ژنە خاوەن پیشانەی کە لەپیشەگرنگەکاندا بەنمرەی بەرز وەردەگیران بەپەنجەی دەست دەژمێرران. بەڕێوەبردنی قوتابخانە و بڕیاردان لەسەر چۆنیەتی کاروبارەکانی فێرکردن لەچوارچێوەی دەسەڵاتی پیاواندا بوو، هەژاری و بێکاری بەتایبەت لەنێو ژنە ڕەش پێستەکاندا زیادی کرد، ئەو ژنانەی کەپیشەکەیان هاوشێوەی پیشەی پیاوان بوو موچەیەکی کەمتریان وەردەگرت. یاسا ویلایەتیەکانیش زۆرجار گیروگرفتیان لێدەکەوتەوە. لەهەندێك ویلایەت ئافرەتان نەیاندەتوانی وەك ئەندامێکی دەستەی تێهەڵچوونەوە (منصفه) لەدادگادا بەشداری بکەن، تەنانەت لەمۆرکردنی گرێبەستەکانی پەیوەندیدار بە کڕینی خانوو زەوی و ئۆتۆمبێل و زۆرێك لەئاڵوگۆڕە داراییەکان بێ بەش دەکران، هەندێك جاریش مافی خاوەنداریێتی (موڵکداری) خۆیان لێدەسەنرایەوە. ئەو ژنانەش

کەلەچالاکیە سیاسیەکاندا بەشداریان دەکرد زۆرجار ڕوبەڕووی گاڵتە پێکردن دەبوونەوە، پێیان دەوترا باشتر وایە سیاسەت بۆ پیاوان وازی لێبهێنن و خۆتان بەوانە ووتنەوە و فێرکردنەوە خەریك بکەن.

لەدەیەی شەستدا کۆمەڵە هۆکارێکی جۆراوجۆر کاریان بۆ سەرکەوتنی ژنان لەکاروباری کۆمەڵایەتیدا کرد. زیادبوونی هێزی کاری ژنان، بیرۆکەی هەوڵدان بۆ یەکسانی موچەی کارکردن و کۆتایی هێنان بەگرفتی پیشەیی لێکەوتەوە. بەرنامەکانی ڕێکخستنی خێزان و ڕێگەگرتن لە حەملی نەخوازراو، ژنانی لەزۆربەی کۆت و بەندەکان ڕزگارکرد. درووستکردنی دایەنگەو دام و دەزگاکانی تر کە هەلی بەخێوکردنی منداڵەکانی بەدرێژایی ڕۆژ دەستەبەر دەکرد، دەرفەتی کارکردنی بۆ ژمارەیەکی زۆر لەژنان ڕەخساند. ڕاپەڕینی مافی شارستانی ڕەشەکان و خۆپیشاندانی دژ بەجەنگی ڤێتنام، ئەزموونێکی پێویستی لەپێناو ڕێك و پێك کردنی چالاکیەکانی ژنان بەدەست خست. چالاکیەکانی ژنان زیاتر لایەنی فێرکردنی کۆمەڵایەتی و بەرجەستەکردنی یەکسانیان دەگرتەوە. بەرەنگاربوونەوەی بیروباوەڕی پڕوپوچ و دەمارگیریانە کە ژنانی بەئامراز یان کەرەستەیەکی یاریکردن دادەنا، گرنگیدان بەخوێندنەوەی مێژوو و فەرهەنگ ورۆڵی ژن لەکۆمەڵگە، تێکۆشان لەپێناو بەدەست هێنانی یەکسانیە کۆمەڵایەتیەکان، شکڵ و فۆرمێکی دیاریکراوی بەڕاپەڕینی ئازادی ئافرەتان بەخشی.

بڕگەی بیست و حەوتی قانوونی ئەساسی، لەسەر بنەمای یەکسانی تەواوی ژن و پیاو، کە چاوەڕوان دەکرا، لەلایەن کۆنگرەوە بڕیاری لەسەر بدرێت، بەسەرکەوتنێکی گەورە بۆ ڕاپەڕینی ئازادی بەخشی ژنان لەقەڵەم دەدرا.

هاوینی **١٩٦٨** لوتکەی خۆپیشاندانەکانی دژ بەجەنگ و ڕووبەڕووبوونەوە نەژادیەکان بوو. جەنگی ڤێتنام کە نارەزاییە ناوخۆییەکانی خەڵکی ئەمریکای بەدوادا هات بۆ خودی ((جانسۆن)) کارەساتێکی گەورەبوو. بەچڕکردنەوەی کردەوە سەربازیەکانی ئەمریکا لەڤێتنام، متمانەی خەڵکی ئەمریکا بەسەرۆك ((جانسۆن)) کەمبوویەوە و لەئەنجامدا و لەکاتی نزیك بوونەوەی وادەی هەڵبژاردنەکانی ساڵی **١٩٦٨** کاتێك کەناوبراو خۆی دەبیزانی چانسی سەرکەوتنی دووبارەی زۆر کەمە، کەنارگیری خۆی لەکێبرکێکانی هەڵبژاردن ڕاگەیاند. دیموکراتەکانیش ((همفری))یان ـ کەجێگری سەرۆك کۆمار بوو لەبەرامبەر پاڵێوراوی کۆماریخوازەکان ((ریچارد نیکسۆن)) ـ بۆ پۆستی سەرۆکایەتی کاندید کرد. بەکوژرانی ((کینگ)) لەبەهاری **١٩٦٨**، شۆڕشی ڕەشەکان لەشارەکاندا زیاتر پەرەی سەند. لەم لاشەوە ((رابێرت کەنەدی))بەدرووشمی ئاشتی لێك تێگەیشتنی نەژادی، چالاکیە سیاسیەکانی خۆی بۆ بەدەستهێنانی زۆرینەی دەنگەکان دەست پێکرد. بەڵام مەرگی لەناکاو بواری نەدا ـ پاش دوومانگ بەسەر کوژرانی کینگدا ـ لەکالیفۆرنیا کوژراو، ئەم کارەساتەش لەکاتێکدا بوو کە چەندەها هەزار لاوی ئەمریکی بەتاسەوە چاویان بڕیبوویە ئەو ساتەی کەهەواڵی سەرکەوتنی کاندیدکراوەکەیان بدرێت

بەگوێیاندا. هەڵبەت ئەگەری سەرکەوتنیشی لەئارادا بوو. نیگەرانی لاوان، گروپە ئاشتیخوازەکان و ڕەشەکان زیادی کرد و پێکهێنانی کۆبوونەوەی حیزبی دیموکرات لەهاوینی **١٩٦٨** لەشیکاگۆ، شێوە پێکدادانێکی نێو شەقامەکانی بە خۆوە گرت. خۆپیشاندانە خوێناویەکەی شیکاگۆ بوزیانی دیموکراتەکان کۆتایی پێهات و سەرکەوتنی ((نیکسۆن))ی لەهەڵبژاردنەکان لێکەوتەوە.

سیاسەتی (نیکسۆن))، کۆتایی هێنان بەجەنگی سارد. یەکلایکردنەوەی مەسەلەی ڤێتنام بوو. هەروەها کەمکردنەوەی ژمارەی سەربازەکای ئەمریکا لەبەرەی ڤێتنام و پشتگیریکردنی دەوڵەتی سایگۆن بەمەبەستی درێژەدان بەوادەی جەنگ، بەرنامەی کاری داهاتووی حکومەتی پێك دەهێنا. هاوکات لەگەڵ بەردەوامبوونی گفتوگۆکان لەپاریس لەپێناو ڕاگرتنی جەنگ و ئاشتی ڤێتنام، ((هێنری کی سێنجێر))ی وەك ڕاوێژکاری کارباری ئاسایشی نەتەوەیی، کاری نەخشە داڕێژانی سیاسەتی دەوڵەتی پێسپێردرا. پلانەکەی ((کی سێنجێر)) بۆ سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکا واتای کۆتایی هێنان بەجەنگی ساردی دەگەیاند. گۆڕانی سیاسەتی نێو دەوڵەتی و گۆڕانکاریەکانی دیکەی ساڵەکانی شەست، زیاتر لەجاران پێویستی بەناسینی ڕاستیەکان هەبوو. لەدەیەی شەستدا سیناتۆر ((فولبرایت)) کەئەرکی سەرۆکایەتی کۆمیتەی پەیوەندیەکانی دەرەوەی سنای پێ سپێررابوو، زیاتر لەهەر کەسێکی تر لەهەوڵی بەدواداچوونی هۆکارەکانی تێوەگلانی ئەمریکا لەجەنگی ڤێتنامیدا، بەرەخنەگرتن لەسیاسەتی دەرەوەی ووڵاتەکەی، ئەوپەڕی خزمەتی لەپێناو هۆشیارکردنەوەی میللەتەکەی لەمەڕ ڕاستیەکانی جەنگ پێشکەش کرد.

((فولبرایت)) هەمیشە جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە کە ((پێویستە لەگەڵ ڕاستیە جیهانیەکاندا ڕووبەڕوو ببنەوە، کە ئەمەش دەری دەخات کەهیچ شتێك بەشێوەیەکی باش یان خراپی ڕەها، بوونی نیە.)) بیرۆکەی یەکپارچەیی دونیای کۆمۆنیزم، پێشنیازی پلانی نێو دەوڵەتی بۆ دەست بەسەرداگرتنی جیهانی بەبیرۆکەیەکی بەتاڵ زانی و، باوەڕی وابوو کەدونیا کۆمۆنیزم لەزۆربەی لایەنەکانەوە دابەش بووە، لەبەر ئەوەی زۆربەی میللەتەکانیش لەپێناو گەیشتن بەبەرژەوەندیەکانیان تێدەکۆشان و دانیان بە ڕابەرایەتی مۆسکۆدا نەدەدا، ((فولبرایت)) ئامۆژگاری دەکرد کەپێویستە سوود لەبارودۆخەکە بۆ چاککردنی پەیوەندیە نێو دەوڵەتیەکان وەربگیرێت.

((کی سێنجێر)) بەناوی داڕێژەری سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکاوە، دانی بەم ڕاستیانەدا نا : ((ئاشتی و ئارامی جیهانی پێویستی بەهاوکاری هەیە، ئەمریکا لەمەیدانی سیاسەتی دەرەوەدا، سەرکردایەتیەکی ڕەهای نیەو دەبێت لەڕێگەی گفتوگۆ و هاوکارییەوە هەوڵی چارەسەرکردنی کێشەکان بدرێت)). لەسەفەرەکەی ((نیکسۆن)) بۆ چین لەساڵی **١٩٧٢** هەنگاوێکی گەورە بۆ بەرقەرارکردنی ئاشتی و کۆتایی هێنان بەگیروگرفتەکانی سەردەمی جەنگی سارد بوو. بەرقەرارکردنی پەیوەندیە

سیاسەکان لەگەڵ چین و وەرگرتنی ئەو وڵاتە لەنێو ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان گەورەترین کۆسپەکانی سەر ئەم ڕێگایەی لابرد.

هاوکات لەگەڵ ئەم سیاسەتە نوێیە، کۆمەڵێك گۆڕانکاری نوێ لەئەورووپای ڕۆژئاوا، کاریگەریان لەسەر چەسپاندنی ئاشتی و نزیك کردنەوەی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا هەبوو. ((ویلی برانت)) سەرۆك وەزیرانی ئەڵمانیای ڕۆژئاوا بەسەفەر کردن بەرەو هەندێك لەووڵاتانی ئەورووپای ڕۆژهەڵات، بەڕەسمی دانیان نا بەحکومەتی ئەڵمانیای ڕۆژهەڵات و بەرقەرارکردنی پەیوەندیە بازرگانیەکانی لەگەڵ بلۆکی ڕۆژهەڵاتدا، توانی لاری و ناکۆکیەکانی ئەوسای ناوچەکە پشت ڕاست بکاتەوە. لەم لاشەوە گەشتەکەی ((نیکسۆن)) بەرەو یەکیەتی سۆڤیەت، بەمەبەستی سنووردارکرنی چەکی ئەتۆمی و کەمکردنەوەی کێبرکێ سەربازیەکان، هاوکاری نێوان هەردوو لای زیاتر کرد.

دەوڵەتەکەی ((نیکسۆن)) لەڕووی سیاسەتی دەرەوەیدا زۆر سەرکەوتوانە کاری کرد. داننان بەڕاستیەکان جیهانی پاش جەنگ، جەختکردنەوە لەسەر پێکەوە ژیانی ئاشتیانە، یەکلایکردنەوەی جەنگی ڤێتنام لەساڵی **١٩٧٣** ئەو ڕووداوانە بوون کە کۆتاییان بە سەردەمی جەنگی سارد هێنا.

هەرچەندە ((نیکسۆن)) لەڕووی بەڕێوەبردنی کاروباری ناوەوەی وولاتەکەیدا زۆر سەرکەوتوو نەبوو، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی لەدەیەی حەفتادا، هەموو ئەو گیروگرفت و نارەزاییانەی کە سەرتا سەری ئەمریکایان گرتبوویەوە، پشت ڕاست کرانەوە. مافی شارستانی ڕەشەکان دانی پێدا نرا، کۆششی ژنان لەپێناو یەکسانیە کۆمەڵایەتیەکان جەختی لەسەر کرایەوە و پشتیوانی لێکرا و خۆپیشاندانەکانی دژ بەجەنگیش کۆتاییان پێهات. نارەزایانی دەیەی شەست بۆیان دەرکەوت کەباشترین شێواز بۆ گۆڕینی ڕەوشی کۆمەڵایەتی هەوڵدانە بۆ بەدەستهێنانی دەسەڵاتی سیاسی و ئابووری لەڕێگەی یاساوە و بەم میتۆدە تاڕاددەیەك توانیان بەئەنجامێکی گونجاوتر بگەن. پێشکەوتنی بەرچاوی ڕەش پێستەکان لەکاروباری سیاسیدا، گروپە یاخیبووە ڕەش پێستەکانی خستە چوارچێوەیەکی تەسك ترەوە و بەگرنگیدان بەچاککردنی باری خانووبەرە و خۆشگوزەرانی گشتی، نارەزاییەکانی خەڵکی کەمتر بوویەوە.

گرفتی سەرەکی ((نیکسۆن)) لەبواری ناوخۆدا، ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو کەسانە بوو کە ڕەخنەیان لەپەرەسەندنی دەسەڵاتی دەزگای سەرۆك کۆماری و ئیختیاراتەکانی دەسەڵاتی جێبەجێکردن دەگرت و ئەو شێوازەیان بەتەواوەتی بەپێچەوانەی قانوونی ئەساسی دەزانی. دەوڵەتی ((نیکسۆن))یش درووشمی ((ڕێسا و یاسا))ی وەك چەك و ئامرازێك بۆ دامرکاندنەوەی نەیارەکانی بەرز کردەوە و دەزگا سیخووڕیەکانی ئەمریکای بۆ بەدواداچوونی ئەو گومان لێکراوانە ئاڕاستە کرد و، بەڕێکخستنی پشك و بەناوی ((پیڕستی دوژمنان)) دژایەتی خۆی بۆ هەموو ئەو کەسانەی کە بەهەر شێوەیك دەیانەوێ

دژایەتی سیستەمە بەهێزەکەی بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری ناوخۆی ئەمریکا بکەن، ڕاگەیاند. ((ڕێسا و یاسا))کەی ((نیکسۆن)) واتای کوژاندنەوەی نەیاران، ئینکار کردنی مافی شارستانی تاکەکان و لەواقیعدا پێشێلکردنی ئازادیە تاکەکەسیەکانی دەگەیاند. بەڕای ناوبراو، دەوڵەت دەسەڵاتێکی سنووورداری هەبوو، هەر لەبەر ئەمەش بوو کە ئیختیارەکانی دەسەڵاتی جێبەجێکردن لەسەردەمی ئەودا زیادی کرد.

بەناوی پارێزەری ئاسایشی نەتەوەییەوە، سوئیستیفادەی لەدەسەڵاتەکەی کرد و کۆنگرێس و دەسەڵاتی دادوەری پشت گوێ خست. پاش ماوەیەك لەسەر ڕووداوەکەی ((واتر گیت)) لەساڵی **١٩٧٤** ناچار بەدەست لەکار کێشانەوە کرا و ئەمەش بۆ یەکەمین جاربوو لەمێژووی ئەمریکادا کە دەوڵەتێك بەو شێوەیە دەسەڵاتەکەی کۆتایی پێ بهێنرێت.

زۆرینەی خەڵکی ئەمریکا سیاسەتی دەرەوەی ((نیکسۆن))یان ڕێز لێدەگرت و بەپەسەندیان دەزانی. ئەو دووەمین دەورەی سەرۆکایەتیەکەی بەسەرکەوتنێکی ئاسان لەهەڵبژاردنەکاندا دەست پێکرد، بەڵام بەهۆی ئەو بارودۆخەی کە خۆی و هاوکارەکانی هێنایانە ئاراوە، ناچار بەوازهێنان لەکورسی دەسەڵات کرا. ژمارەیك لە هاوکارەکانی ناوبراو کە لەنێو کۆمیتەی دووبارە هەڵبژاردنەوەی ناوبراوداکاریان دەکرد، بەمەبستی کەشفکردنی بەرنامەکانی داهاتووی ڕکابەرەکەی، دەستێکیان لەسەنتەری حیزبی دیموکرات لەباڵەخانەی ((واتر گیت)) لەواشنگتۆن وەشاند. چۆنیەتی ڕووداوەکە لەلایەن پاسەوانی باڵەخانەکەوە ئاشکرا کرا و پاش بەدواداچوون و لێکۆڵینەوەیەکی بەردەوامی دوو پەیامنێری ((واشنگتۆن پۆست)) ڕاستی و درووستی ڕووداوەکەیان ڕوون بوویەوە. دەرکەوت کەهەڵسوڕێنەرانی دەسەڵاتی سەرۆك کۆماری و پیاوانی کۆشکی سپی و خوودی نیکسۆنیش بەشداریان لەپەردەپۆشکردنی ڕووداوەکەی ((واتر گیت))دا کردووە. پاش ئەوەی ڕووداوەکە خرایە بەردەستی کۆنگرێس، بەشداربوونی ((نیکسۆن)) بەتەواوەتی سەلمێنرا و بەپێی قانوونی ئەساسی، کۆنگرێس بڕیاری دادگایی کردنی و لەسەر کار لابردنی ناوبراوی دەرکرد. لەژێر کاریگەری ئەم بارودۆخەدا، نیکسۆن دەستی لەکار کێشایەوە و جێگرەکەی ((جراڵد فۆرد)) بۆ تەواوکردنی ناوەندی سەرۆکایەتیەکەی شوێنی گرتەوە. گۆڕان و ئاڵوگۆڕکردنی دەسەڵات هیچ جۆرە ئاژاوە و یاخی بوونێکی بەدوادانەهات و ئاڵۆزی دەسەڵاتی جێبەجێکردن بەو مەرجانەی کە لەقانوونە ئەساسیدا پێشبینی کرابوو، کۆتایی پێهات. ئەزموونی ((فۆرد)) چەند ساڵ خزمەتی دوورودرێژ بوو لەنێو ئەنجوومەنی نوێنەرانی ئەمریکادا. ڕووبەڕووی دیاردەکانی وەك ڕەگەز پەرستی، بێکاری، نرخ هەڵئاوسان، قەیرانی ووزە و کێشەکانی دەرەوەی وولات بوویەوە و هەرچەند لەماوەی ئەو دووساڵەی سەرۆکایەتیەکەیدا نەیتوانی خۆی وەك سەرکردەیەکی بەهێز بەخەڵکی ئەمریکا بناسێنێت، بەڵام بەڕاسترەوی و ڕاستگۆیی

خۆی، بێ متمانەیی هاوڵاتیانی بۆ دەسەڵاتی جێبەجێکردن کەمکردەوە، بەهاوکاری ((کی سێنجێر))، سیاسەتی ڕابردووی حکومەت بۆ پاراستنی ڕەوشی هەنووکەیی وولاّت درێژەی پێدرا.

ساڵی **١٩٧٦** ڕوخسارێکی نوێ و بێ ناونیشان لەمەیدانی سیاسەتی ئەمریکادا دەرکەوت. ئەو ((جیمی کارتەر)) حکومڕانی پێشووی ویلایەتی جۆرجیا. خەڵکی باشووردا، کە چالاکیەکی بەربلاّوی لەپێناو بەدەستهێنانی پێویستی سەرۆك کۆماری ئەنجام دا. سیاسەتی بەڕێوە بردنی حکومەتی لەسەر بنەمای ڕاستی، پاکی، بەدەستهێنانی ڕەزامەندی خەڵك، جێبەجێکردنی پلانە چاکسازیەکان بۆ چارەسەرکردنی گیروگرفتە نەژادیەکان، بێکاری، هاوکاری نێوان زلهێزەکان لەڕووی سیاسەتی دەرەوەدا، ڕەنگ ڕێژی کرد.

دەیەی شەست ، سەردەمی گۆڕانکاریە کۆمەڵایەتیەکان بوو. ئەزموونە تاڵەکەی ڤێتنام و قەیرانە نێو نەتەوەییەکان، بوو بەهۆی ئەوەی لەسیاسەتی هاوکاری و تەفاهومی نێوان زلهێزەکان، شوێنی سیاسەتی کێبرکێی سەردەمی جەنگی سارد بگرێتەوە. هەرچەندە لەدەیەی حەفتادا، ئەمریکا، گرفتە کۆمەڵایەتیەکانی قەیرانی ووزە و نەبوونی سەرکردەیەکی لێهاتوویی تەجروبە کرد. بەڵام پێکهاتە سەرەکیەکانی کۆمەڵگە، بەڕووداونی جەنگی ڤێتنام، کوژرانی سەرۆك کۆمار، زیادەڕۆیی کردنی دەسەڵاتی جێبەجێکردن لەبەکارهێنانی هێز و ئیختیارەکانی [وەك ئاوی بیرێك کە هەرگیز ڕەشەبا شەپۆلی تێدا دروست ناکات] بەهێز و بتەویانەوە. بەپێچەوانەوە، ئەم ئەزموونانە، کۆمەڵگەی ئەمریکای هۆشیارتر کردەوە، بۆ ئەوە واقیعبینانەتر سەیری گۆڕانکاریەکانی جیهان بکەن. ((کارتەر)) سەرۆك کۆماری دیموکراتی ئەمریکا لەساڵی **١٩٧٧** بەدواوە ئەرکی سەرۆکایەتی کۆماری گرتە ئەستۆ، پێناسەی ئەم روحیە نوێ یەیە: بەڕێزگرتن لەبەها کۆمەڵایەتیەکان، هاوکات لەگەڵ پابەندبوون بە سنوورداربوونی دەسەڵات، سوور بوو لەسەر پاراستنی بنەماکانی دیموکراسی ئەمریکا و پابەندیش بوو بەبەرقەرارکردنی ئاشتی و ئارامیەوە لە جیهاندا. ((ڕینۆڵد نیبور)) فەیلەسوفی ئەمریکی جارێکیان ووتبووی : ((میللەتانی زیادە خواز، هەمیشە لەگەیشتن بەئامانجەکەیان بەجێ دەمێنن.)) وا دەردەکەوێت کەئەم وولاّتە، بەو ئەزموونانەی کەلەم ساڵانەی کۆتایدا بەدەستی هێناوە، ئەو ڕاستیەی بۆ سەلمابێت و بەتێڕوانینێکی نوێوە ڕووبەڕووی گرفتە جیهانیەکان بۆتەوە.

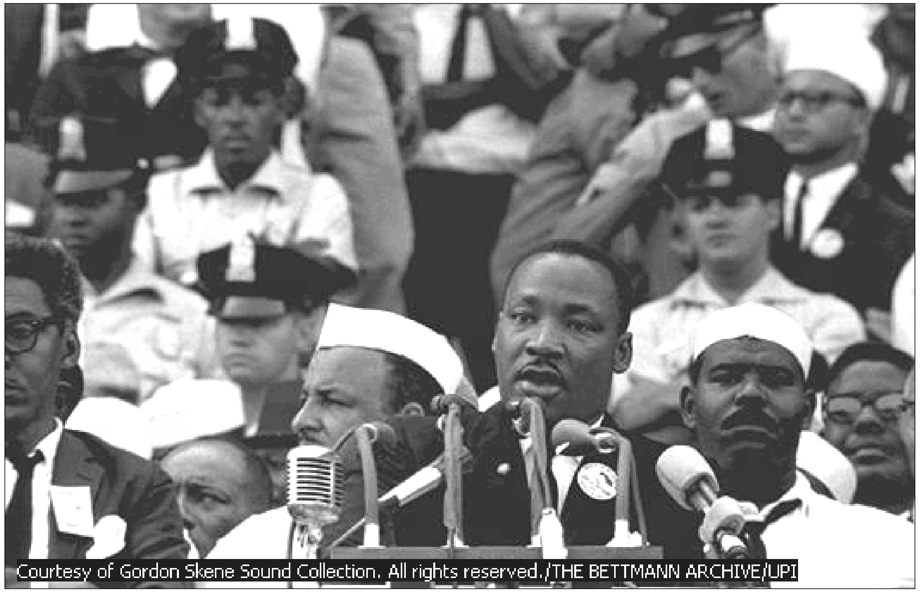

مارتین لۆتەرکینگ

جۆن کەنەدی لەکاتی دەست بەکاربوونیدا

ناڕەزایی دژ بەجەنگی ڤێتنام

دوو رابەری دیموکرات: جۆن کەنەدی

جیمی کارتەر

سەرچاوەکان

ناوی ویلایەتەکگرتوەکان ئەمریکا بە پێی مێژووی دانپێدانانیان:

١- ویڤەر ١٧٨٧
٢- بەنسیلڤانیا ١٧٨٧
٣- نیو جێریسی ١٧٨٧
٤- جۆرجیا ١٧٨٨
٥- کنتیکت ١٧٨٨
٦- ماساچۆسێت ١٧٨٨
٧- مریلەند ١٧٨٨
٨- کارۆلینای باشوور ١٧٨٨
٩- نیوهمپشایەر ١٧٨٨
١٠- ڤیرجینیا ١٧٨٨
١١- نیۆیۆرگ ١٧٨٨
١٢- کارۆلینای باکوور ١٧٨٩
١٣- رۆرئایلەند ١٧٩٠
١٤- ڤرمۆنت ١٧٩١
١٥- کنتاکی ١٧٩٦
١٦- تەنسی ١٧٩٦
١٧- ئۆهایۆ ١٨٠٣
١٨- لوئیزیانا ١٨١٢
١٩- ئیندیانا ١٨١٦
٢٠- می سی سیپی ١٨١٧
٢١- ئیلینویز ١٨١٨
٢٢- ئالاباما ١٨١٩
٢٣- مین ١٨٢٠
٢٤- میسۆری ١٨٢١
٢٥- ئارکانزاس ١٨٣٦
٢٦- میشیگان ١٨٣٧
٢٧- فلۆریدا ١٨٤٥
٢٨- تەکزاس ١٨٤٥
٢٩- ئایوا ١٨٤٦
٣٠- ویسکۆنسین ١٨٤٨
٣١- کالیفۆنسین ١٨٥٠

٣٢- مینه سوتا ١٨٥٨
٣٣- ئۆرگۆن ١٨٥٩
٣٤- کانزاس ١٨٦١
٣٥- ڤیرجینیای رۆژئاوا ١٨٦٣
٣٦- نوادا ١٨٦٤
٣٧- نبراسکا ١٨٦٧
٣٨- کۆلۆرادۆ ١٨٧٦
٣٩- داکۆتای باکوور ١٨٨٩
٤٠- داکۆتای باشوور ١٨٨٩
٤١- مۆنتانا ١٨٨٩
٤٢- داشنگتۆن ١٨٨٩
٤٣- ئایداهو ١٨٨٩
٤٤- ڤلیومینگ ١٨٩٠
٤٥- یوتا ١٨٩٦
٤٦- ئەکلاهما ١٩٠٧
٤٧- نیومه کزیکۆ ١٨١٢
٤٨- ئاریزۆنا ١٩١٢
٤٩- ئالاسکا ١٩٥٩
٥٠- هاڤایی ١٩٥٩

ناوی سەرۆك و جێگرەکانی کۆماری و ویلایەتەیەکگرتووەکان:

١- جۆرج واشنگتۆن ١٧٨٩ — ١٧٩٧
جۆن ئادامز
٢- جۆن ئادامز ١٧٩٨ — ١٨٠١
کۆماس جفرسۆن
٣- کۆماس جغرسۆن ١٨٠١ - ١٨٠٩
ئاروون بار
جۆرج کلینتۆن
٤- جیغر مدیسۆن ١٨٠٩ — ١٨١٧
جۆرج کلینتۆن
ئیدریج گەری
٥- جیغر مۆنرۆ ١٨١٧ - ١٨٢٥
تامپینکز
٦- جۆن کۆێسنی ئارامز ١٨٢٥ — ١٨٢٩
جۆن کلهۆن
٧- ئاندرۆ جەکسۆن ١٨٢٩ — ١٨٣٧

جۆن کلهۆن
مارتین ڤان بورن
٨- مارتین ڤان بورن ١٨٣٧ — ١٨٤١
ریچارد جانسۆن
٩- ویلیام هارسیۆن ١٨٤١ — ١٨٤١
١٠- جۆن تیلەر ١٨٤١ — ١٨٤١
١١- جیمز پولك ١٨٤٥ — ١٨٤٩
جۆرج دالاس
١٢- زاخاری تیلەر ١٨٤٩ — ١٨٥٠
میلارو فیلمۆر
١٣- میلارو فلیمۆر ١٨٥٠ — ١٨٥٧
١٤- فرانکلین پیرس ١٨٥٣ — ١٨٥٧
ویلیام کینگ
١٥- جیمز بوکانان ١٨٥٧ -١٨٦١
جۆن برکزیج
١٦- ئابراهام لینکلین ١٨٦١ — ١٨٦٥
هانیپال هاملین
ئەندرۆ جانسۆن
١٧- ئەندرۆ جانسۆن ١٨٦٥ — ١٨٦٩
ویلیام سی وارو
١٨- پۆسییس گرانت ١٨٦٩ — ١٨٧٧
کلفاکس
هێنری ویلسۆن
١٩- راتفۆردهیز ١٨٧٧ — ١٨٨١
ویلیام ویلەر
٢٠- جیمز گارفیلد ١٨٨١ — ١٨٨١
چستەر ئارکوور
٢١- چستەر ئارکور ١٨٨١ — ١٨٨٥
٢٢- گرور کلیولەند ١٨٨٥ — ١٨٨٩
هندریك
٢٣- بنجامین هاریسۆن ١٨٨٩ — ١٨٨٩
لوی مۆرتۆن
٢٤- گرور کلیولەند ١٨٩٣ — ١٨٩٧
ئدلای ئستیۆنسۆن
٢٥- ویلیام مەك کینلی ١٨٩٧ — ١٩٠١
گارت هوبارت

تیۆدۆر رۆزملّت

٢٦- تیۆدۆر رۆزملّت ١٩٠١ - ١٩٠٩

چارلز فیر بنكس

٢٧- ویلیام تافت ١٩٠٩ - ١٩١٣

جیغر شرمەت

٢٨- ڤدرۆ ویلسۆن ١٩١٣ — ١٩٢١

كوماس مارشالّ

٢٩- ڤارن هاردینگ ١٩٢١ — ١٩٢٣

كالوین كۆلیج

٣٠- كالوین كۆلیج ١٩٢١ — ١٩٢٩

چارلز داوز

٣١- هربرت هوور ١٩٢٩ - ١٩٣٣

چارلز كرتیس

٣٢- فرانكلین رۆزفلّت ١٩٣٣ — ١٩٤٥

جۆن گارگانەر

هێنری ڤالاس هەری ترومن

٣٣- هەری كردمن ١٩٤٥ - ١٩٥٣

ئامن باركلی

٣٤- دوایت ئایزەنهاوەر ١٩٥٣ — ١٩٦٣

ریچاردنیكسۆن

٣٥- جۆن كەنەدی ١٩٦١ — ١٩٦٣

لینرۆن جانسۆن

٣٦- لینرۆن جانسۆن ١٩٦٣ — ١٩٦٣

هویرت هنغری

٣٧- ریچاردنیكسۆن ١٩٦٩ — ١٩٧٧

ئسپرۆ ئاگونیو

جرالّد فۆرد

٣٨- جرالّد فۆرد

جۆن ڕاكفلەر

٣٩- جیمی كارتەر ١٩٧٧

ڤالّتەر ماندل

٤٠- رۆنالد ریگان

٤١- جۆرج بۆش (باوك)

٤٢- بیل كلنتون

٤٣- جۆرج بۆش (كوڕ)

٤٤- دیك چینی.

پەراوێزە ئینگلیزییەكان

Aaron, Daniel. Men of Good Hope. New York, 1951.

Aaron, Daniel; Hofstadter, Richard; and Miller, William. The Structure of American History. 2nd ed., Englewood Cliffe, N. J., 1974.

Adams, Henry. The Education of Henry Adams. 3rd ed., Boston, 1961.

Alperovitz, Gar. Atomic Diplomacy. New York, 1965.

Andrews, C. M. The Colonial Period of American History. 4 vols, New York, 1934-38.

Arnold, Matthew. Civilization in The United States. Boston, 1900.

Arnold, Truman. The Folklore of Capitalism. New Haven, 1937.

Bailyn, Bernard. The Ideological Origins of The American Revolution. Cambridge, Mass., 1973.

---------------. The Origin of American Politics. New-York, 1968.

Banner, James M., Jr; Bernstein, Barton; and Hackney, Sheldon. eds., Understanding The American Experience. 2 vols., New York, 1973.

Beard, Charles. An Economic Interpretation of The Constitution. rev. ed., New York, 1963.

Beard, Charles and Mary. The Rise of American Civilization. 2 vols., New York, 1927.

Bell, Daniel. The Coming of Post Industrial Society. New York, 1973.

-----------. ed., The Radical Right. New York, 1962.

Bellamy, Edward. Looking Backward. New York, 1888.

Blum, John M. et al. eds. The National Experience. 3rd ed., New York, 1973.
Boorstin, Daniel. The Americans. 2 vols., New York, 1953.
---------------. The Genius of American Politics. Chicago, 1953.
Borden, Martin. ed., America's Eleven Greatest Presidents. Chicago, 1971.
Boyd, Maurice; and Worcester D. American Civilization. 2nd ed., Boston, 1969.
Brogan, D. W. The American Character. New York, 1944.
Bryce, James. The American Commonwealth. 3rd ed., 2 vols., New York, 1901.
Chafe, William. The American Woman. New York, 1972.
Commager, Henry Steele. The American Mind. New Haven, 1950.
---------------------. and Nevins, Allen. A Short History of The United States. 5th ed., New York, 1966.
Cooke, Alistair. A Generation on Trial. New York, 1950.
Corey, Lewis. The House of Morgan. New York, 1930.
Curti, Merle. Growth of American Thought. New York, 1943.
Daly, Charles, ed. Urban Violence. Chicago, 1969.
Davis, Allen F. Spearheads for Reform. New York, 1965.
-------------. and Woodman H. Conflict and Consensus in American History. 2 vols. 4th ed., Lexinton, Mass., 1976.
Davis, David Brion. The Problem of Slavery in The Age of Revolution 1770-1823. Ithaca, 1975.
-----------------. The Problem of Slavery in Western

Culture. Ithaca, 1966.
Degler, Carl. Out of Our Past. Rev. ed., New York, 1970.
-----------. et al. The Democratic Experience. 3rd ed., Glenview, Ill., 1973.
Diggins, John P. The American Left in The Twentieth Century. New York, 1973.
Dickens, Charles. American Notes. London, 1842.
Fine, Sidney, Brown G., eds. The American Past. 2 vols., New York, 1970.
Fitzgerald, Frances. Fire in The Lake. New York, 1972.
Flexner, Eleonor. Century of Struggle. Cambridge, Mass., 1959.
Foner, Eric. Tom Paine and Revolutionary America. Oxford, 1977.
Franklin, John Hope. From Slavery To Freedom. 3rd ed., New York, 1967.
Friedan, Betty. The Feminine Mystique. New York, 1963.
Friedel, Frank. The New Deal in Historical Perspective. Washington D. C . , 1953.
Gaddis, John Lewis. The United States and The Origin of The Cold War, 1941-47. New York. 1972.
Galbraith, John Kenneth. The Affluent Society. Boston, 1958.
----------------------. The Great Crash, 1929. New York, 1953.
Genovese, Eugene D. The Political Economy of Slavery. New York, 1967.
-----------------. Roll Jordan Roll, The World Slaves

Made. New York, 1976.

-------------. The World The Slaveholders Made. New York, 1971.

Glazer, Nathan, Moynihan D. P. Beyond The Melting Pot. Cambridge, Mass., 1963.

Goldman, Eric. Rendezvous With Destiny. New York, 1952.

Goodwin, Richard. The American Condition.New York,1975.

Graham, Otis L., Jr.ed; Perspectives on 20th Century America. New York, 1973.

Griffith, Robert. The Politics of Fear. New York, 1970.

Halberstam, David. The Best and The Brightest. New York, 1972.

Handlin, Oscar. The Uprooted. 2nd ed., Boston, 1973.

--------------. ed. This Was America. New York, 1964.

Hartz, Louis. The Liberal Tradition in America. New York, 1955.

Higham, John. Strangers in The Land. New York, 1955.

Hofstadter, Richard. Age of Reform. New York, 1956.

-------------------. American Political Tradition.New ed., New York, 1973.

-------------------. "Turner and The Frontier Myth". American Scholar, XVIII (Fall, 1949), 433-43.

Hoopes, Townsend. The Devil and John Foster Dulles. Boston, 1973.

Josephson, Matthew. The Robber Barons. New York, 1934.

Kennan, George F. American Diplomacy,1906-1950.Chicago, 1953.

Kolko, Gabriel. Main Currents in Modern American His-

tory. New York, 1976.

----------.The Triumph of Conservatism: A Reinterpretation of American History 1900-1916. New York, 1963.

Labaree, Leonard W. Conservatism in Early American History. 6th ed., Ithaca, 1972.

LaFeber, Walter. The New Empire. Ithaca, 1971.

Laski, Harold J. The American Democracy. New York,1948.

Lasch, Christopher. The New Radicalism in America. New-York, 1965.

-----------------. The World of Nations. New York, 1974.

Lerner, Max. America as a Civilization. Vol. 1, 10th ed., New York, 1957.

Leuchtenburg, William. Franklin D. Roosevelt And The New Deal 1932-1940. New York, 1963.

---------------------. ed., The Unfinished Century: America Since 1900. Boston, 1973.

Link, Arthur. Wilson The Diplomatist. Baltimore, 1957.

Lukacs, John. A New History of The Cold War. New York, 1966.

Lynd, Robert and Helen. Middletown: A Study in Modern American Culture. New York, 1929.

May, Ernest R. The World War and American Isolation 1914-1917. Cambridge, Mass., 1959.

May. Henry. The Enlightenment in America. Oxford, 1976.

Mead, Margaret. And Keep Your Powder Dry: An Anthropologist Looks At America. New York, 1942.

Miller, J. C. The Federalist Era. New York, 1960.

Miller, Perry. Errand Into The Wilderness. Cambridge,

Mass, 1956.

-------------. The New England Mind: The Seventeenth Century. Cambridge, Mass., 1953.

Miller, William. A New History of The United States. 3rd ed., New York, 1968.

Moore, Laurence. ed., The Emergence of An American Left: Civil War To WWI. Ithaca, 1973.

Morgan, Edmund S. The Birth of The Republic. Chicago, 1956.

O'Neill, W., and Gardner L. Looking Backward, A Reintroduction to American History. New York, 1974.

Parrington, Vernon. Main Currents in American Thought. 3 vols., New York, 1927.

Patterson, James T. America in The Twentieth Century. New York, 1976.

Perkins, Frances. The Roosevelt I Knew. New York, 1946.

Perlman, Selig. A Theory of The Labor Movement. New York, 1956.

Perry, Ralph Barton. Characteristically American.Boston, 1949.

Peterson, Merrill. Thomas Jefferson and The New Nation: A Biography. New York, 1970.

Pierson, George. Tocqueville and Beaumont in America. New York, 1938.

Potter, David M. People of Plenty. Chicago, 1954.

Reich, Charles A. The Greening of America. New York,1971.

Reies, David. Korea: The Limited War. New York, 1964.

Report of The National Advisory Commission on Civil Disorder. Otto Kerner, Chairman. Washington, D.C. 1968.

Riesman, David. The Lonely Crowd: a Study of The Changing American Character. New Haven, 1950.

Rossiter, Clinton. The American Presidency. New York, 1956.

Ryan, Mary P. Womanhood in America. New York, 1975.

Schlesinger, Arthur M., Jr. Age of Jackson. Boston,1945.

--------------------------. A Thousand Days: John F. Kennedy in The White House. New York, 1965.

--------------------------. The Vital Center. New York, 1962.

--------------------------. "Origins of The Cold War", Foreign Affairs, XLVI, (Oct., 1957),22-52.

Shannon, William V. "Eisenhower As President: A Critical Appraisal of The Record", Commentary, XXV, (Nov., 1958) 380-98.

Spanier, John. American Foreign Policy Since World War 11. 6th ed., New York, 1973.

Stampp, Kenneth. The Peculiar Institution. New York,1956.

Therstrom. Stephan. Poverty and Progress. Cambridge, Mass., 1964.

Tocqueville, Alexis, de .Democracy in America. 2 vols, New York, 1954.

Turner, Fredric Jackson, The Frontier in American History. New York, 1920.

Ulam, Adams. The Rivals: America and Russia Since WW11. New York, 1971.

Welter, Barbara. The Woman Question in American History.

Hillsdale, Ill., 1973.

White, Morton. Social Thought in America. New York, 1949.

Williams, William Appleman. the Roots of the Modern American Empire. New York, 1970.

------------------------. the tragedy of American Diplomacy. New York, 1972.

Woodward C. Van. ed., The Comparative Approach To American History. New York, 1968.

---------------. Strange Career of Jim Crow. 2nd rev. ed., New York, 1966.

Zinn, Howard. ed., New Deal Thought. Indianapolis, 1966.